

2024
6
(579)

У І Ж КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

«На зорі новітньої історичної доби...»: Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В. Смолія (записав і підготував до друку *О. Ясь*) 5

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

Руда О., Піх О. Україна у зовнішньополітичній стратегії США: пріоритети та виклики за умов російсько-української війни (2014—2024 рр.) ... 20

Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії 44

CONTENTS

«At the Dawn of the Modern Historical Epoch...»: Interview with the Chief-Editor of the «Ukrainian Historical Journal» Academician of the NAS of the Ukraine V. Smolii (conversation was recorded by *O. Yas*) 5

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

Ruda O., Pikh O. Ukraine in the USA Foreign Policy Strategy: Priorities and Challenges amid the Russo-Ukrainian War (2014—2024) 20

Reient O., Denysenko H. Cultural Heritage of Ukraine in the Conditions of the Russo-Ukrainian War: Causes and Consequences of Armed Aggression 44

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...цеглинка — то вже будується храм»: Досвід виживання жителів с. Лукашівка під час російської окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку *К. Литвин*) 66

Історичні студії

Іваненко О. Відлуння національно-визвольних рухів на Балканах періоду Східної кризи 1870-х рр. у громадському житті на теренах Київського генерал-губернаторства 81

Орлик С. Зміни обсягів золотого запасу Державного банку Російської імперії напередодні та під час Першої світової війни 99

Шандра В. Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест 113

Біла К., Бабюк Д. Обличчя влади на селі: візуальний образ керівників селянського самоврядування на українських теренах (друга половина XIX — початок XX ст.) 128

Кульчицький С. Кремлівські інструменти російщення радянської України під час формування тоталітарного ладу 149

Титаренко Д. Убивства людей із захворюваннями та інвалідностями в Україні під час нацистської окупації: категорії жертв, виконавці та обставини знищення 170

Стяжкіна О. «Почастішали випадки відмови...»: низова мережа секретних співробітників КДБ УРСР в умовах системної кризи 1985—1991 рр. 192

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Ціборівська-Римарович І. Маргіналістика в історико-книгознавчих дослід-

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“...a Brick is already Building a Temple”: Survival Experience of Residents of Lukashivka Village during the Russian Occupation (record and publication by *K. Lytvyn*) 66

Historical Articles

Ivanenko O. Echoes of the National Liberation Movements in the Balkans during the Eastern Crisis of the 1870s in Public and Cultural Life within the Kyiv Governorate-General 81

Orlyk S. Gold Reserves of the State Bank of the Russian Empire before and During the World War I 99

Shandra V. Draft Evasion in the Russian Army during the World War I as an Anti-War Social Protest 113

Bila K., Babuk D. Perception of Authorities by the Villagers: Visual Appearance of the Authorities of Peasant Self-Government in Ukraine (Second Half of XIX — Beginning of XX Centuries) ... 128

Kulchytskyi S. The Kremlin's Tools for the Russification of Sovietized Ukraine during the Formation of a Totalitarian System 149

Tytarenko D. Murders of People with Disabilities in Ukraine during the Nazi Occupation: Victim Groups, Perpetrators and Circumstances of Extermination 170

Styazhkina O. “Cases of Refusal Have Become More Frequent...”: A Grassroots Network of Secret KGB Employees of the Ukrainian SSR in the Context of the Systemic Crisis of 1985—1991 192

Methodology. Historiography. Sources

Tsiborovska-Rymarovych I. Marginalism in Historical and Bibliographic Research:

женнях: рукописні провенієнції видань XVIII ст. (джерелознавчий аналіз творів М. Рубчинського, 1707—1794) 220

Удод О. Марк Ферро: історія як спосіб життя (до 100-річчя від дня народження) 238

Радченко А., Болкотун З. Воєнне десятиліття. Історичні публікації НАН України 2014—2023 рр. 254

Рецензії й огляди

Мартинюк А. «Історик сьогодення» про Європу в контексті особистого досвіду [Рец. на кн.: Тімоті Гартон Еш. Рідні землі: Історія Європи через особисте сприйняття. Пер. з англ. Ярослава Войтка. Харків: Віват, 2024. 512 с.] 276

Хроніка

Ковалевська О. II Міжнародний конгрес «Історична спільнота чотирьох народів — спадщина ідеї і перспективи на майбутнє» 283

Горобець В., Дроздовський М.Р. XXI Загальний з'їзд польських істориків 286

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2024 р. ... 291

Handwritten Provenances of 18th Century Editions (Source Analysis of the Works of M. Rubczyński, 1707—1794) 220

Udod O. Marc Ferro: A Story as a Way of Life (To the 100th Anniversary of Birth) 238

Radchenko A., Bolkotun Z. War Decade. Historical Publications of the NAS of Ukraine 2014—2023 254

Book Reviews and Surveys

Martynov A. A “Contemporary Historian” on Europe in the Context of Personal Experience [Book Review: Timothy Garton Ash. Homelands: A Personal History of Europe. Transl. by Yaroslav Voitko. Kharkiv: Vivat, 2024. 512 p.] 276

Chronicles

Kovalevska O. 2nd International Congress “The Historical Community of Four Nations — Heritage of Idea and Future Prospects” 283

Horobets V., Drozdowski M.R. 21st General Congress of Polish Historians 286

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2024 291

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31.10.2024)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: UNJ_2025@ukr.net

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 19.12.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 24,05. Обл.-вид. арк. 23,44. Тираж 152 прим. Зам. № 7526.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.005>
УДК 303.62 93(477)“654”(В. Смолій)

«НА ЗОРІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ...»

*Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу»
академіка НАН України В. Смолія
Записав і підготував до друку О. Ясь*

— Валерію Андрійовичу, наша розмова відбувається у драматичний момент національної історії — Україна перетнула десятирічний рубіж російсько-української війни. Майже три роки триває її повномасштабна фаза. Градус суспільної напруги невпинно зростає. Тому тема для нашої розмови вповні очевидна — воєнна сучасність. Багато істориків зі зрозумілих причин і мотивів воліють уникати рефлексій на теми сьогоденності як незавершеної та варіативної дійсності. Однак на початку 2020-х рр. відомі представники нашого фахового цеху запропонували історичні рефлексії на злобу сучасної доби. З-поміж них привертають увагу дві оригінальні студії — «Подолати минуле: глобальна історія України» Ярослава Грицака (Київ, 2021) та «Російсько-українська війна: повернення історії» Сергія Плохія (Харків, 2023). У світлі згаданих смислових настанов обох авторів постає контраверсійне питання: сучасна воєнна доба — це повернення до історії чи, навпаки, її подолання?

— Гадаю, що не слід трактувати обидві студії, справді цікаві та своєрідні, в контраверсійному дусі. Натомість запропонував би розглядати генеровані авторами смисли як взаємодоповнюючі настанови. Варто усвідомити, що нині ми перебуваємо на зорі новітньої історичної епохи (тут і далі курсив В. Смолія — О. Я.).

Цитування: «На зорі новітньої історичної доби...»: Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В. Смолія (записав і підготував до друку О. Ясь). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 5—19. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

Незаперечним є факт, що драматичний поворот до повномасштабної війни Росії проти України був «закладений» на теренах історії. Причому, йдеться не лише про недавню пострадянську добу, але й про віддаленіші епохи — радянську та стару імперську. Сформовані у ці давні та недавні часи суперечності спричинилися до того, що, за висловом Сергія Плохія, «історія повернулася як месник».

Саме тому російське вторгнення 2022 р. сприймалося у суспільній думці під знаком усвідомлення *повернення* до, здавалося б, зовсім неможливих, абсурдних і катастрофічних подій. На початку 2022 р. гуманістичним дороговказам світосприйняття було складно змиритися з тим, що це не якась гіпотетична можливість, а дійсність, котра нікуди не подінеться, як не заплюшуй очі. В такому світлі вповні слушною й доречною є провідна ідея книги С. Плохія про повернення до найстрашніших кривавих взірців історії ХХ ст. і попередніх епох.

У цьому сенсі його робота перегукується з репрезентацією історії за версією Я. Грицака. Передусім маю на увазі його спробу представити історію України в річищі довготривалої історії (*Longue durée*) за рецептом Фернана Броделя. Адже сучасний неоімперський проект Росії можна зрозуміти й пояснити лише в розрізі довготривалих шарів і структур історії. Невипадково радянський режим, попри позірний розрив зі старою спадщиною дореволюційної Росії, де-факто успадкував найгірші та найпотворніші риси імперії Романових.

Сучасна війна об'єктивно спонукає подивитися на всі епохи російської й української історії. Маємо зрозуміти та пояснити всьому світу, чому Росія так і не пододала стару імперську минувшину, на відміну від інших великих колоніальних імперій — Британської, Французької, Бельгійської.

Неоімперський рецидив Москви демонструє сполучення й мутацію старого імперського, радянського та пострадянського комплексів як російських еліт, так і пересічної людини. Йдеться про химерні уявлення типового мешканця російської провінції з безкрайнім морем кричущих соціальних і побутових проблем, який усе життя в той чи інший спосіб латає горезвісний «Тришкин кафтан». Але за цих передумов він тішиться пихатою та дурисвітською думкою про гадану російську «велич» — «можемо поховати ядерними ракетами Захід і весь світ». Певна річ, її рясно підживлює кремлівська пропаганда.

Проте є соціальні, культурні й ментальні основи, котрі перешкоджають дійсності розмити цю неоімперську химеру. І навіть нескінчений потік домовин, який прямує з України до віддалених російських провінцій, ніяк не може зламати ці уявлення, закорінені впродовж століть. Висвітлити та пояснити, як склався такий старий-новий типаж росіянина зі стійкими шарами імперської/неоімперської свідомості, можна лише за допомогою сполучення різних культурно-історичних оптик, зокрема довготривалої історичної перспективи.

Однак висліди старої імперської й радянської тоталітарної історії по-своєму є актуальними та дуже гострими для України. Згадайте, наприклад, як Михайло Драгоманов називав імперський період історії України — *пропащий час*. Отож доба імперії не стала для українців «*часом світу*» у бродельському потрактуванні. Один із наслідків імперської епохи спостеріг той самий Драгоманов. Можна,

звісно, вважати певним перебільшенням його відому метафору про українців як плебейську націю. Та годі заперечити масштаб окресленої ним проблеми, пов'язаної зі строкатими практиками й ролями еліти в національному проєкті ХІХ — початку ХХ ст.

А якщо подивитися на проблему еліт глибше, приміром крізь призму соціокультурних катастроф української історії протягом ХХ ст.? Світові війни, революції, Голодомор, голодні роки, які неодноразово повторювалися в міжвоєнну та післявоєнну добу. А ще — тотальні репресії й адміністративні «чистки», гвалтовне переселення народів, техногенні катастрофи, повсюдна культурна та мовна асиміляція, масова соціальна інженерія, індоктринація, що проникала до найвіддаленіших куточків суспільного життя... Перелік соціокультурних катаклізмів можна продовжувати. Тож питання циркуляції, відновлення, змагання еліт в українському соціумі набуває надзвичайно важливого значення й постає як дуже складне для інтерпретації.

Проте проблема українських еліт в імперській, радянській, пострадянській часи — це лише верхівка айсберга з уявних брил багатьох інших питань, пов'язаних із перебуванням України протягом століть у російській політичній, ідеологічній, культурній орбіті. Автори багатотомного історичного нарративу «Україна. Нариси історії», виданого Інститутом історії України Національної академії наук України та видавництвом «Академперіодика» (2021—2024), схарактеризували це сплетіння викликів, проблем і суперечностей, які постали перед нашої країною й нацією, як *пострадянський транзит*.

Ідеться про намагання України будь-що-будь вирватися з пострадянських тенет, позбутися старого імперського та радянського спадку, завершити дерадянізацію, котру, своєю чергою, не можна досягнути сповна без рішучої деросіянізації.

Зрештою, в межах вищезгаданої концептуальної пропозиції постала ідея представлення історії України у світлі двох «довгих» століть — «довгого» ХІХ й «довгого» ХХ. Українське «довге» ХХ ст., а не «короткий вік крайнощів» або «коротке сторіччя екстремізму», за версією британського історика Еріка Гобсбаума. В певному розумінні ці думки перегукуються з ідеями «повернення» й «подолання» історії, котрі споглядаємо у цікавих текстах Сергія Плохія та Ярослава Грицака.

— Ви зауважили, що імперська доба так і не стала «часом світу» для України. Розумію, що історичні аналогії здебільшого є доволі уможлядними, іноді дуже сумнівними й навіть спекулятивними, особливо, коли вільно оперувати ними щодо різних епох. Утім, хочу сформулювати наступне питання, відштовхуючись якраз від цього бродівського вислову, проте в більш утилітарному сенсі та приземленій перспективі. Чи можна вважати, що сучасна війна стала або стане «часом світу» для України в добу глобалізму?

— Як ви самі відзначили, аналогії у царині історії мають досить обмежений пізнавальний потенціал. Надто якщо екстраполювати їх на інші історичні епохи, зокрема у прагматичному й утилітарному сенсах. Проте такі аналогії мають свої інструментальні можливості, передовсім дають змогу подивитися на сучасність у багатоманітних контекстах історичного досвіду.

Немає сумніву, що з такої перспективи російське вторгнення 24 лютого 2022 р. запустило тотальні та динамічні процеси в Україні і світі, котрі своєрідно переломлюються й на глобальних рівнях. Мільйони наших співвітчизників, будучи насильницьки вирваними зі звичного ритму життя та опинившись далеко від рідних домівок, змушені адаптуватися до інших соціо- й етнокультурних середовищ. Війна спонукала до кардинального переосмислення місця та ролі України, українства. Йдеться про світоглядні трансформації, значно глибші, масштабніші, ніж ті, що були спровоковані розпадом СРСР. Ще більш масовими є психологічні травми, спричинені кривавою та руйнівною бійнею.

Це щодо поточних вислідів. Однак середньо- й довготривалі наслідки російсько-української війни, з огляду на численність і швидкоплинність ситуативних конфігурацій та частоту змін оперативних стратегій, тактик партнерської підтримки, дуже складно спрогнозувати, а тим паче оцінити з прийнятним для науковця ступенем імовірності. В нинішньому глобальному, мультикультурному, багатополюсному, вкрай динамічному світі, з одного боку, Україна отримала велику допомогу від західних партнерів, без якої навряд чи змогла б упродовж такого часу успішно протистояти російській навалі. Відкрилися обнадійливі євроінтеграційні можливості, обговорюються перспективи євроатлантичної інтеграції (хоч і доволі віддалені й невиразні). З іншого — українці побачили, як жорстко та безкомпромісно європейські країни захищають свої соціально-економічні інтереси, ринки, капітали. Причому йдеться не лише про далекі політичні центри, а найближчих наших сусідів, що вже на самому початку протистояння рішуче підтримали Україну в її боротьбі з російською армією. І як маніпулятивний інструмент нерідко використовується фактор історії. У сферу політичних спекуляцій, зокрема, винесено сконструйовану з політичною метою так звану «волинську проблему».

2023-й рік виразно оприлюднив ще один важливий аспект, а саме залежність підтримки України західними партнерами у воєнному протистоянні з Росією від ротації політичних еліт, часто супроводжуваної періодами підвищеної суспільної турбулентності. На цих часових відтинках увага західного політикуму та соціуму переключається на внутрішні проблеми, а зовнішньополітичні виклики відтісняються на другий план (якщо зовсім не відкидаються на узбіччя).

Дається взнаки й ефект узвичаєння найбільшої після 1945 р. війни в Європі. Так, воєнні події на українських теренах, що на початку 2022 р. згенерували психологічний шок у суспільствах демократичного західного світу, на 2024 р. почали сприйматися невід'ємним сегментом усталеної медійної палітри. Постають нові глобальні виклики, що зміщують фокус міжнародної уваги до інших вогнищ напруги у загальному турбулентному потоці.

Як наслідок, сплетіння глобальних проблем у російсько-українській війні сполучається з систематичними прагненнями партнерів України й інших світових гравців до її просторової та військово-політичної локалізації. Власне, у політиці багатьох західних країн проглядається унікальний у своєму роді гібрид глобального й локального чинників стосовно обмеження сьогочасної війни. Це дуже ризиковане сполучення для воюючої України, адже в такий спосіб глобальне мислення

великих політичних акторів намагається «замкнути» в її державних межах один із найбільших соціокультурних розломів сучасного світового устрою.

В певному розумінні таке прагнення обмежити велику війну суто українськими теренами є вислідом глобально-локальної мутації. Подібні тенденції в різних формах ширяться у сучасному світі та стосуються не лише України. Згадаймо, наприклад, недавнє воєнне протистояння Ізраїлю й Ірану. Проте у цьому випадку рівень підтримки західних центрів разюче відрізнявся від того, що його отримала та отримує наша держава.

Водночас, як це не парадоксально виглядає, повномасштабна фаза російсько-української війни розсунула «вікно можливостей» для України. На жаль, сталося це за вельми складного і драматичного для нас поєднання обставин, передумов, викликів, суперечностей. Шлях, відкритий при цьому перед Україною, пролягає через тернисте, вкрите глибокими та суцільними кратерами «поле ризиків і небезпек». Тому вирішальне питання — як зможе скористатися з цього українське суспільство, аби в найближчій перспективі доєднатися до оновленої євроатлантичної системи безпеки й до західної цивілізації.

Нинішній період є часом запізнитої чи «відкладеної» з багатьох причин війни за незалежність України від неоімперської Росії. За певних передумов вона мала б розгорнутися ще в 1990-х рр. Сучасна війна остаточно поховала пострадянську добу. Водночас вона наклалася на найгострішу кризу глобального світоустрою, тим самим утворивши простір, на якому у драматичний спосіб змагаються різні версії нашої можливої сучасності та майбуття.

— Канадська історикиня Маргарет Макміллан, відома своїми студіями про Першу світову війну, в інтерв'ю 2023 р. застерігала від поспішних оцінок можливої тривалості російсько-українського протистояння. Вона навіть схарактеризувала такі прогнози як «помилка швидкої війни». З висоти 2024 р. її думки виглядають слушними, майже пророчими. Минулого року було опубліковане українське видання її книги «Війна: як конфлікти формували нас». Валерію Андрійовичу, в такому світлі постає наступне питання: як війна змінює Україну і трансформує світ довкола неї?

— Маргарет Макміллан, як відомо, походить із родини (праонука) британського прем'єра воєнної та післявоєнної доби Ллойда Джорджа. Мабуть, це той щасливий випадок, коли в одній особі органічно сполучаються родинний, культурний і фаховий досвід. Її рефлексії виглядають напрочуд цікавими та проникливими, особливо коли вона оперує порівняльними контекстами. Інше питання — чи можливо винести вічні питання війни та миру за дужки, на якусь неосяжну трансцендентальну височину, як сказали б філософи. Гадаю, що палітра відповідей була б напрочуд строкатою.

Та засадничим питанням для історика буде те, як змінюється сучасна людина війни, якого набуває досвіду, як переживає втрати, як опановує екстремальне середовище, ким може стати після війни... Вочевидь, війна прискорює суб'єктивний плін часу, точніше його сприйняття. Власне, йдеться про психологічний та антропологічний виміри буття людини на війні. Дуже важливими є ментальні, культурні мета-

морфози, врешті перетворення свідомості. Відомі численні свідчення про суцільний колапс поведінки людини щойно після завершення жахливої Другої світової, коли минули лічені дні чи навіть тижні після фіналу... Проте соціальні й політичні виміри історичного часу також пришвидшуються. Приміром, Перша світова війна запустила процес руйнації світу імперій, але свого апогею він сягнув після Другої світової.

Крім того, варто взяти до уваги, що програма перетворень, яку, за висловом авторки, активує війна, не є наперед визначеною. Ця програма може призвести до творення демократичного суспільства, як у випадку із Західною Німеччиною після 1945 р. А може й навпаки — Веймарської республіки як мимовільної предтечі нацистського проекту.

І тут виникає ще одне питання: чому дві світові катастрофи призвели до таких діаметрально протилежних результатів? Можу припустити, що секрет криється в тих глибинних перетвореннях, що відбулися у внутрішньому світі історичної людини. Тому «програма перетворень», яку ініціює війна, це не фатум — цивілізаційний, геополітичний, глобальний чи ще якийсь... Це *горизонт можливостей*, які соціум може реалізувати, а може, навпаки, втратити. З цієї перспективи доречно говорити саме про варіативні обриси можливостей і спроможності українства їх реалізувати, аби війна стала потужним імпульсом, а не гальмом для нашого післявоєнного проекту.

— *Валерію Андрійовичу, коли продовжити ваші роздуми про сучасну dobu як «вікно можливостей», то хотілося б їх повернути у царину Кліо. На вашу думку, чим є «час війни» для історичної науки? Чи можемо ми говорити взагалі про певне «вікно можливостей» для науки на тлі руйнівних і кривавих реалій найбільшої війни в Європі після 1945 р.?*

— Звісно, будь-яка війна, особлива велика і тривала, вивільняє потужний деструктивний потенціал. Війна — це соціокультурна катастрофа з її жахливими й непоправними людськими втратами, величезною матеріальною руйнацією, спустошливими суспільними наслідками, колективними та персональними травмами. Їх болісно відчуватимуть, переживатимуть і долатимуть щонайменше кілька поколінь українців.

Суспільні й гуманістичні дисципліни не існують в якомусь штучному рафінованому просторі. Історична наука є неодмінною частиною українського соціуму, котрий переживає страшні метаморфози, щоденні людські втрати, повсюдні соціопсихологічні травми. Це самоочевидна констатація фронтальних зрізів і вимірів воєнної реальності, про які не можна забути ні на мить.

Війна водночас є екстремальним способом суспільної модернізації, що мобілізує сили держави, громадянства, людини. Навіть більше, вона породжує креативні повороти думки і змушує ухвалювати складні й непопулярні рішення, яких воліють уникати за інших часів. Ціна такої критичної модернізації для людини та суспільства, безперечно, величезна і страшна. Як історик маю підкреслити — великі війни кардинально перекроюють світоустрій, перенаправляють еволюційний шлях націй та держав, а найбільше змінюють колективну, групову й персональну свідомість.

Війни також спонукають академічну спільноту масово переформатовувати попередні уявлення, візії, концепції, теорії та мотивують до пошуку нових наукових парадигм. Наприклад, Перша світова однозначно підважила окцидентальну чи західноцентричну палітру світу й водночас завдала потужного удару по ідеї так званого «вічного поступу». Ця ідея була головним пізнавальним орієнтиром, парадигматичним взірцем початку ХХ ст. Друга світова війна згенерувала поворот до нового гуманізму, що вивів в епіцентр соціогуманітарного та історичного пізнання людину. Знаменита настанова німецького філософа Мартіна Гайдеггера — «людина-світ» — стала домінуючою в повоєнній думці.

Сучасна війна вже запустила кумулятивний імпульс руйнації попереднього горизонту концепцій, образів, уявлень. Це ще одна ознака того, що ми вступаємо в іншу історичну добу. Гадаю, наближається час тотальних ревізій і реконцептуалізацій обрисів світу глобалізму та мультикультурності. Звичайно, це не миттєвий процес. Однак уже очевидно — нинішню палітру глобального світоустрою, радянської й пострадянської історії слід концептуалізувати та репрезентувати інакше.

Саме у цьому сенсі варто говорити про «вікно можливостей» для української науки. Це наш шанс змінити, щонайменше істотно скорегувати російсько-центричну палітру світу, котра, на жаль, і до сьогодні значною мірою домінує у західних академічних просторах.

Саме тут доречно нагадати про багатовікове, похідне з російських обширів імперське та радянське привласнення української історії й культури. Його поширювали назовні, зокрема систематично запліднювали на західному політико-культурному ґрунті. Не є таємницею й російськоцентричність низки західних гуманітарних і суспільних дисциплін упродовж ХХ ст. Значною мірою вона побутувала навіть на початку ХХІ ст., а її рудименти даються взнаки до сьогодні.

Адже студіювання імперського, радянського, пострадянського центру ухвалення рішень було вповні прагматичним і раціональним вибором для західних наукових осередків й інституцій. Тому вивчення упосліджених національних спільнот у Російській імперії та СРСР апіорі розглядалося як другорядне, принагідне.

Варто згадати і про формування потужних росієфільських традицій у ХХ ст. Чимало кафедр та департаментів, що репрезентували історичні й соціогуманітарні дисципліни провідних американських, європейських університетів, наукових інститутів очолювали відомі російські емігранти міжвоєнної, повоєнної доби. Вони мали численних учнів — майбутніх американських, європейських учених, яким трансливали і прищеплювали відповідні ідеї, концепції, а разом погляди, стереотипи, вподобання. До того ж від початку 2000-х рр. російські впливи в академічній та культурній сферах повсякчасно підтримувалися, просувалися завдяки великим фінансовим вливанням, потужним медійним ресурсам.

Воєнний час створив специфічне «вікно можливостей», аби українські вчені спробували запропонувати інші погляди й концепції західному академічному та культурному загалу. Це час, коли українська позиція, наші ідеї, аргументи можуть бути почуті, сприйняті. Однак це «вікно» не буде відчиненим постійно. Воно нерозривно співіснує з нашою воєнною реальністю, її незворотними

втратами, наслідками, травмами, зокрема з калейдоскопічною зміною рецепції російсько-української війни у світі.

— У світлі ваших спостережень постає не дуже втішна думка про сумнівні й доволі обмежені пізнавальні перспективи у світі Кліо. Якщо пригадаємо знакові парадигматичні повороти історичного та соціогуманітарного знання протягом ХХ ст., то мимоволі можемо дійти висновку про сталий ефект пізнавального «запізнення». Схоже, що історія як наука об'єктивно не встигає реагувати й відповідати на виклики критичних, переломних епох. Як гадаєте, Валерію Андрійовичу, це — вічна чи тимчасова «хвороба» історії як науки впродовж ХХ ст., а може й нашого часу?

— Вочевидь, у цьому питанні я не був би настільки категоричним. Певна річ, пізнавальні метаморфози історичної науки можна порівнювати зі «хворобою», як і з іншими практиками та формами людського буття. Проте таке зіставлення досить одностороннє, оскільки нав'язує спрощені уявлення за відомою тріадою: симптоми — хвороба — діагноз. Насправді кожен академічний світ є сегментованим, багатоманітним і доволі різнобарвним, аби його можна було адекватно представити у вигляді якоїсь простої та стислої генералізації.

Історія соціогуманітаристики ХХ ст. яскраво ілюструє той факт, що пізнавальні предтечі й аксіологічні взірці — як свого роду подоба експериментальних форм або нових паростків знання — з'являлися задовго до конституювання новітніх тенденцій. Однак, щоб ці пізнавальні зародки були затребуваними, мають відбутися кардинальні, щонайменше істотні соціокультурні трансформації. Саме вони спонукають до пошуку і вжитку нових концепцій, стратегій, інструментів.

У певному сенсі суспільство виступає замовником новітніх ідей та концептуальних візій. Мені не дуже подобається сам цей термін, що нав'язує відомі асоціації з ідеологічним замовленням радянської доби. Правильніше, мабуть, сказати, що суспільство відграє роль колективного ініціатора чи каталізатора, котрий хоче, прагне, вимагає від науки нових пропозицій у сфері пізнання. Це відбувається в той момент, коли неспроможність попередніх пояснювальних моделей стає кричущою й очевидною для широкого загалу. Та це лише одна з низки інших причин ілюзорного «запізнення» історії.

Історія є наукою про минувшину. Свого часу серед багатьох істориків і гуманітаріїв навіть побутувала неписана конвенція стосовно вкрай обережного пояснення й дуже вибіркової та стриманої оцінки сучасності. Дехто з колег уважав неприпустимим «переміщення» думки історика на поле сьогоденності та прийдешності. Звісно, не беру до уваги добре відомі й перестарілі настанови позитивістів, котрі обіцяли відкрити «закони суспільного розвитку», передбачити всі «перепони», «пастки» на шляху до тріумфальної майбутності. Нині це — інтелектуальний атавізм.

Утім із плином часу зорієнтованість на виважене ставлення історика до сьогодення перетворюється на певний анахронізм, тож чимало досвідчених науковців успішно та результативно працюють у царині сучасної історії. У низці аспектів такі практики й тексти наближають історію до соціології, політології, культурології, передусім із ракурсу реагування на запити суспільної кон'юнктури. За рахунок

цього відбувся своєрідний хронологічний «зсув» уявлень, зокрема в аспектах суспільного сприйняття історії як науки. Почасти це можна простежити на розширенні проблемно-тематичного поля історіографії, в якому дедалі щільніші позиції здобувають актуальні проблеми сучасності. Та найбільше такий «зсув» споглядаємо у запитах й очікуваннях суспільства. Від історика вимагають пояснення новітніх глибоких трансформацій, обґрунтованих передбачень і достатньо вірогідних сценаріїв розгортання прийдешності. Тож можна констатувати збільшення задіяності фахових істориків у медійних практиках публічних інтелектуалів.

Однак не слід забувати про те, що лабораторія історика перш за все спирається на документально обґрунтоване знання про минувшину, стратегії осмислення і пропозиції пояснювальних схем. Чи можна екстраполювати успішно апробовані на матеріалах попередніх епох концептуалізації на сьогодення? Так. Але з істотними обмеженнями. Насамперед їх пояснювальний потенціал на сучасному полі буде невисоким, а в деяких аспектах навіть суперечливим. Такий інструментарій апріорі потребуватиме дуже серйозних міждисциплінарних доповнень і важливих корекцій, які адекватно враховували б швидкоплинність змін нашого часу.

Вважаю за потрібне наголосити ще раз — історія є наукою про буття історичної людини й розмаїття середовищ, структур і процесів, в яких вона існувала в минулому часі та просторі. З огляду на це пізнавальні можливості істориків у сфері пояснення того, як сучасна людина існує в нинішньому часі і просторі, апріорі обмежені, релятивні, вибіркові й можуть застосовуватися переважно в міждисциплінарному синтезі.

Водночас у питаннях студіювання, осмислення, концептуалізації та репрезентації минувшини, політики знання, політики пам'яті, освітніх і комеморативних практик й в усіх інших сферах, пов'язаних із суспільними ретроспекціями (декомунізація, дерадянізація, деросіянізація тощо) історики можуть та мусять виступати як фахівці-експерти. Важливо лише, щоб при цьому кожен із них чітко усвідомлював і належно маркував межу власної професійної компетенції.

— *Ваші коментарі демонструють, що час є дуже важливим параметром у дослідницьких практиках і стратегіях історика. Скидається на те, що історик вельми залежить від певної часової дистанції для потрактування, осягнення, оцінки минувшини. Чи можна вважати, що історику потрібен якийсь «утробний» період для «виношування» чи «визрівання» ідей, котрі тісно корелюються зі змінами суспільного світосприйняття, особливо нині, у час великої війни?*

— Загалом для історика темпоральність — засаднича «матерія», з якою в нього специфічні й багатовимірні стосунки. Адже студіювання певної доби неминує спонукає вченого переходити від конкретних джерельних і фактографічних свідчень до осмислення та розуміння всього її сутнісного наповнення. Передусім історик має зрозуміти, як розгортається, формується й добігає свого кінця певний відтинок історичного часу. Ефект уживання в минувшину, в обрану епоху був добре відомий нашим попередникам. Зауважу, що згаданий ефект до сьогодні вважається однією з найголовніших чеснот по-справжньому обдарованого,

фахового дослідника. Зазвичай це потребує від нього граничної інтелектуальної напруги, закоханості у свою справу та багатьох років ретельного вишколу.

Водночас кожен історик живе у своєму часі з властивими йому колізіями, зрушеннями. Він має певний тип світосприйняття, спосіб мислення, інтелектуальні й культурні симпатії, антипатії, стереотипи, упередження, вподобання, переконання, естетичні смаки, належить до певного соціального і професійного покоління, більш або менш відкритий до сприйняття пізнавальних новацій, культурних пропозицій, політичних метаморфоз, зрештою викликів побутового характеру.

Даруйте за ці розлогі та в багатьох аспектах очевидні міркування. Проте, хоч підкреслити, що згадані риси історика-професіонала значною мірою визначають ще один особливий вимір часу, про який ви згадали у своєму питанні. Йдеться про період так званого «виношування» ідей і концепцій для нової масштабної студії. Зауважу, що для жодного вченого неможливий ритм праці в режимі нон-стоп, подібно до відомих практик блогосфери. Уподібнення автора-історика до нестримного блогера у соціальних мережах, котрий щоденно продукує свої тексти про все на світі й ні про що конкретно, беручи сюжети ледь чи не «з повітря», поза всяким сумнівом, хибне та шкідливе. Такі уявлення однозначно спотворюють зміст наукової праці, знецінюють її результати. Наукова ідея має виріти, зазнати коригування на стадіях евристики і критики, здобути джерельне й фактографічне підтвердження, пройти апробацію, поєднатися з дослідницькою стратегією історика, зрештою оформитися у вигляді концептуальної пропозиції. Лише тоді вона може бути сприйнята колегами з фахового цеху.

Так виглядає ідеальний пізнавальний сценарій. Однак реалії вносять вагомі корективи, котрі кардинально перевертають не тільки наукову концептуалізацію, але й суспільні уявлення про те, як сприймати власну минувшину. Наприклад, «архівна революція» 1990-х рр. кардинально розширила обсяги джерельного матеріалу та фактографічну насиченість історичних студій. «Перекладацька революція» 2000-х рр. урізноманітнила доступ до концепцій, теорій, ідей європейської і світової науки. Цифровізація й доба соцмереж причинилися до появи новітніх спроможностей у царині джерелознавства та навіть масштабної технізації наукової мови гуманітарія загалом й історика зокрема. Сьогодні в більшості публікацій неодмінно відшукаєте посилання з URL-адресами. Останнє провокує постановку питання про те, що цифровізація та віртуалізація видозмінюють засадничі уявлення про саму природу історичного джерела, в той чи інший спосіб пов'язаного з певним матеріальним носієм. Тож чимдалі частіше йдеться вже про цифрове джерело з огляду на те, які воно продукує смисли та як локалізується за змістом.

Крім того, цифрова доба породжує новітні пізнавальні проблеми, пов'язані з втратою даних. Адже, як пояснюють фахівці, приблизно чверть усього цифрового контенту безповоротно зникає зі Всесвітньої мережі впродовж 10—15 років. Чимало даних втрачається при переведенні з одного формату в інший, з оновленням або переходом на новіші програмне забезпечення та електронні платформи. А отже, уявлення про те, що Мережа є ідеальним сховищем, а цифровізація — абсолютною панацеєю у збереженні історичних джерел щонайменше потребують кореляції.

Проте будь-який скепсис має свою межу. У жодному разі не слід відкидати тих незаперечних переваг і можливостей, які надає цифровізація кожному досліднику, та, радше, сприймати її як один із важливих технологічних способів упорядкування, скажімо, первинної систематизації інформації, але не як чарівну паличку, котра нібито одним помахом вирішує всі проблеми на ниві евристики, кодифікації, єдиції тощо.

Звісно, вказані трансформації — соціокультурні, пізнавальні, технічні, психологічні — позначилися на рецепції історичного часу у студіях істориків. З одного боку, сучасність істотно ускладнила й урізноманітнила їхні дослідницькі практики. Потреба опановувати новітні медійні та комунікативні ролі, великі обсяги інформації, здобувати нові технологічні й методичні навички тощо вводить у процес «виношування» ідей і концептуальних пропозицій дедалі більше перемінних складових, які дуже не просто врахувати, оцінити. Вони можуть як пришвидшувати, так і пригальмовувати час «виношування» чи «визрівання» новітніх ідей.

З іншого боку, українська наука останніх десяти років, а особливо від 24 лютого 2022 р., перебуває в умовах тотального екстриму сучасності. Це сильно деформує реальне сприйняття часу, суб'єктивна рецепція якого відчутно залежить від наближеності людини до критичних подій. Загальновизнано, що чи не найбільшими продуцентами враження про пришвидшення його плину на персональному, груповому, колективному й суспільному рівнях у різні темпоральні періоди виступали такі носії провокування суспільної напруги, як війни та революції. Своєю чергою подібне ілюзорне пришвидшення є одним із чинників, що на груповому й колективному рівнях генерують кумулятивний імпульс для світоглядних, інтелектуальних, культурних зрушень. Нині немає жодних сумнівів, що сучасна війна не лише зламала чимало усталених шарів суспільних і наукових уявлень, а й запустила пошук нових концептуалізацій щодо конструювання та репрезентації української минувшини. Однозначно, що це не могло не позначитися й на часових рамках продукування новітніх наукових ідей.

Водночас екстремальна реальність породжує також розмаїті негативні тенденції та деструктивні впливи на полі науки, котрих щоденно зазнають історики, інші вчені-гуманітарії. Наприклад, камеральна атмосфера, вимушена ізоляція чи напівізоляція науковця від академічного середовища можуть істотно вповільнити або навіть призупинити наукові практики. Зауважу, що в умовах довготривалої, виснажливої й незавершеної війни більш чи менш точно спрогнозувати пізнавальні можливості та перспективи на ниві історії, як і загалом соціогуманітаристики, навряд чи можливо.

— Валерію Андрійовичу, цілком поділяю вашу думку про неможливість до-
степенно означити пізнавальні перспективи історії зокрема та соціогумані-
таристики загалом за нинішніх передумов. Однак, чи можна хоча б побіжно
окреслити актуальне коло сфер і площин нашої минувшини, котрі потребують
ревізії, реконцептуалізації з висоти воєнної сучасності?

— Мені не хотілося б, аби склалося оманливе враження, що воєнна дійсність
нав'язує повний розрив із попереднім доробком українських істориків, гуманіта-

ріїв, суспільствознавців. Академічна спільнота має солідні здобутки й важливі досягнення як на обширах історичної науки, так і соціогуманітарної сфери загалом, нагромаджені впродовж останніх десятиліть. Гадаю, що вповні логічно і слушно спиратися та використовувати цей доробок, однак при цьому слід вносити до нього систематичні корективи, вагомі уточнення, суттєві доповнення, застосовувати новітні стратегії й інші дослідницькі інструменти. Хочу також наголосити, що навіть в обмежених сучасними реаліями можливостях потрібно максимально вводити до наукового обігу новий джерельний матеріал і, наскільки це доступно, регулярно опрацьовувати додаткові фактографічні пласти, зокрема ті, що закладаються сучасною війною. Це дозволить вийти на більш високий рівень розробки проблематики, передусім намітити перспективні сфери та площини для новітніх концептуалізацій.

Найпершою такою сферою є воєнна історія, що самоочевидно. Досвід протистояння України й українства з царською, імперською, радянською, пострадянською, нарешті неоімперською Росією обраховується століттями. Лише воєнно-політичні поразки Української революції 1917—1921 рр. із більшовицьким режимом мають понад столітню ретроспективу. Коли взяти до уваги ранньомодерну добу, то загострення воєнних конфліктів та політичних претензій із боку Московського царства щонайменше сягають часів постання ранньомодерної Української держави, тобто середини XVII ст., а їх перші паростки відшукуються ще в литовсько-московських війнах і зазіханнях на руську спадщину на етапі пізнього середньовіччя.

В Інституті історії України НАН України воєнно-історичним студіям відводиться особлива роль. Уже протягом двох перших місяців кривавого протистояння на нашому вебпорталі було започатковано проекти «Війна. Роздуми істориків», «Війна. Документи. Свідчення», «Війна. Нові прочитання старих текстів». Відповідно до реалій сучасності скориговано науково-дослідницькі програми, сплановано певну структурну реорганізацію. А саме у 2022 р. створено спеціалізований підрозділ — відділ воєнно-історичних досліджень, який очолює член-кореспондент Національної академії наук України Олександр Лисенко. У фокусі уваги інститутських науковців перебуває широкий спектр проблематики Першої і Другої світових воєн, конфлікти XX ст., а також компаративні зіставлення з сучасною війною, ретроспективний аналіз воєнно-політичних подій нової, новітньої історії. Комплексний зріз цих та інших аспектів представлено, зокрема, в підготовленому під керівництвом Олександра Лисенка й Олександра Реєнта колективному фоліанті «Війна: держава, суспільство, особа», в якому, крім іншого, особливо акцентується особистісний фактор глобальних і локальних воєнних протистоянь.

Аналіз динаміки змін у ставленні світового співтовариства до розпочатої 2014 р. російсько-української війни та виношуваних у просторах колективного Заходу і Глобального Півдня проектів реагування на події в Україні у широких порівняльних контекстах відбито на сторінках праці Степана Віднянського й Андрія Мартинова.

Вже на другу половину першого року масштабного протистояння українському загалу було запропоновано колективну працю «Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками». Цей оформлений трьома книгами популярний компендіум, який містить 346 нарисів, створе-

но як відповідь на суспільні запити, виклики й загрози нашої воєнної сучасності у форматі уявних діалогів із читачами. Його авторами виступили 100 істориків, які представляють академічні установи, університети, інші наукові осередки України.

Важливою, як я вже говорив, і надзвичайно перспективною площиною є фіксація, документування та первинне опрацювання джерел, матеріалів з історії сьогочасної російсько-української війни. Маю на увазі як джерельний комплекс з усної історії, історії повсякдення, так і документи, що проливають світло на недавні воєнні операції (хоч і в обмежених зі зрозумілих причин можливостях). На сторінках «Українського історичного журналу» ця проблематика висвітлюється переважно в рубриці «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики», підрубриці «Повсякдення російсько-української війни: усна історія» (що, втім, не виключає появи в його структурі нових тематичних зрізів).

Пріоритетної уваги потребує й українська історія тоталітарної, посттоталітарної доби. Почасти це диктується очевидними запитамі воюючого суспільства, для якого є дуже важливим розуміння соціокультурної, політичної, ідеологічної природи нашого ворога — сучасної Росії та її неоімперського проєкту. Маємо помітні досягнення у цій сфері. Йдеться, зокрема, про студії Лариси Якубової, присвячені соціокультурній і політичній природі рашизму; Володимира Головка — про російське вторгнення 2022 р.; низку оригінальних публікацій, об'єднаних великим форматом «Сучасна українсько-російська війна у координатах історії».

Проте не менш важливе досягнення та представлення того, як у межах радянського тоталітарного режиму змогло вистояти й відновитися українство. Це є запорукою аргументованого фактичним матеріалом доведення до свідомості світового суспільного загалу тієї очевидності, що російська агресія скерована не лише на знищення України як держави, а й українців як нації.

Ще однією важливою сферою перспективних наукових пошуків залишається імперський період в історії України, про що вже, власне, йшлося. Вельми актуальним є осмислення типологічного змісту залежності українців як в імперську, так і радянську добу. Маю також на увазі зіставлення, наслідування й модифікацію певних форм зросійщення, акультурації еліт, моделей соціалізації, політичної асиметрії імперської та радянської влади, державних структур, механізмів економічного визиску, господарської спеціалізації, адміністративно-управлінських взаємин периферії й центрів влади тощо. Студювання цієї проблематики дозволить використати чимало багатообіцяючих ідей, концептуальних стратегій та інструментів з обсягу постколоніальних студій, імперської історії, конфліктології, концепцій тоталітаризму й масового суспільства тощо. Доречно нагадати, що ми маємо самобутній доробок і у цій сфері. Як вагомий внесок не можу не відзначити дві великі книги, присвячені українському «довгому» ХІХ ст., видані 2022 р. в рамках уже згаданого фундаментального наукового проєкту «Україна. Нариси історії».

Водночас пріоритетна дослідницька увага до різноманітних структур, масових процесів, форм, явищ і подій на ниві тоталітарної й імперської історії не повинна витіснити наші зацікавлення історичною людиною. Тому варто розширювати не лише сегменти зі студювання соціальної, економічної та політичної історії, а

й культурної антропології, соціальної психології, культурології. Це дуже важлива площина української минувшини, без якої неможливо адекватно осягнути перебіг історичного часу. Приміром, постає запит на те, що сталося з традиційним культурним і духовним світом кількох генерацій українців, яким випало жити за доби радянського тоталітаризму. Вповні очевидно, що в них були різні механізми, практики, сценарії співіснування, пристосування, мімікрії, пасивного, а в деякі моменти активного опору радянському режиму, зовнішньої чи, навпаки, внутрішньої втечі від тодішніх реалій. Без історичних студій із таким культурно-антропологічним рефреном навряд чи можна зрозуміти ту потужну силу інерції й тяжіння радянської спадщини, котру споглядаємо в посттоталітарну / пострадянську добу.

Разом із тим не можна допустити й очевидного перекосу з домінуванням студій, які локалізуються переважно цариною нової та новітньої історії України. Українське середньовіччя, ранньомодерні, античні, первісні часи також потребують нових інтерпретацій, оцінок. Ця робота триває нині, попри воєнний час. Із приємністю відзначу видання першої книги вже згаданих «Нарисів...», присвяченої цим епохам. Дуже сподіваюся, що незабаром друга книжка з цього проблемно-тематичного циклу стане доступною читачеві. Таким чином, Інститут історії України завершує проект великого національного історичного наративу у семи фундаментальних книгах «Україна. Нариси історії», абсолютно європоцентричного у своїй основі.

Отже, маю констатувати, що до наукових пріоритетів входить практично дослідження всіх періодів і концептуальних зрізів національної історії. І це справді так, оскільки неможливо ізольовано, фрагментарно вивчати окремі події, явища, епохи без осмислення, конструювання й репрезентації загальних обрисів історичного процесу в культурно-територіальних обширах нашої країни.

Попри нинішні складні реалії як першочергове завдання бачу збереження, а в ідеалі — розширення, примноження фахового цеху академічних істориків, котрі вивчають усі періоди національної історії. Це базова запорука для нових оригінальних прочитань і моделювання минулого України.

— *Валерію Андрійовичу, насамкінець хочу запитати про ті світовідчуття, котрі генерує новітня доба для будучності українського проекту. На вашу думку, чи маємо їх уважати песимістичними чи, навпаки, існують підстави для оптимістичного сценарію?*

— Почну з того, що вже майже три роки українське суспільство живе в умовах повномасштабного вторгнення. Майже три роки ледь не щоденних обстрілів, ракетно-дронових ударів, масштабних руйнувань, втрати масиву національних матеріальних та інтелектуальних цінностей, головне ж — людських життів, відібраних і ненароджених. Однак усупереч усьому Збройні сили України та громадянство зробили те, що переважна більшість західних політиків й експертів уважали апріорі неможливим. Завдяки жертвовному героїзму багатьох українців ми існуємо як нація, як держава, попри всі песимістичні прогнози та апокаліптичні пророцтва. І у цьому є безумовна підстава для оптимістичного погляду.

Проте ми не можемо забувати, що наш противник має великі стратегічні ресурси. Російська Федерація гнучко, винахідливо використовує зовнішньополітичну

кон'юнктуру, інформаційні маніпуляції задля просування власних інтересів, проводить підривні операції тощо. Крім того, російська історична традиція демонструє схильність цього імперського у своїй основі утворення до тривалих воєн або їх серій, під час яких правляча верхівка нещадно використовує людський та інший потенціали.

Кавказька війна в ХІХ ст. тривала майже п'ять десятиків, Перша та Друга чеченські війни — понад дванадцять років. Звісно, ці зіставлення не зовсім коректні щодо масштабів війни на обширах сучасної України та її руйнівного фактору. Проте вони добре віддзеркалюють сутність російської воєнно-політичної культури. Весь мілітарний комплекс зорієнтований на кількісне нагромадження й ресурсне домінування, сценарії воєн на виснаження з тривалою часовою дистанцією, зі рваним ритмом напрути від тимчасового миру до нової війни, низький «больовий» поріг у суспільному сприйнятті людських втрат, інерційне мислення та пасивні моделі реагування на критичні події, властиві для більшості верств і шарів російського населення тощо.

Важливим аспектом, який слід брати до уваги, є й те, що сучасний державно-політичний проєкт Російської Федерації має очевидні риси неоімперської владної асиметрії, сконцентрованої довкола однієї особи. Це робить кремлівський режим доволі вразливим щодо передачі влади та механізмів наступності (що в багатьох аспектах генерує очевидні й неочевидні паралелі з радянською системою). Проте руйнація нео- чи квазіімперії є довгим процесом, який може значно розтягнутися в історичному часі. Прорахувати вірогідні сценарії для такої досить закритої країни, як РФ, навряд чи реально. Тому не можемо виключати й раптові повороти та руйнівні колізії, що неодноразово мали місце в російській історії.

До того ж не слід забувати, що російсько-українська війна не є конфліктом локального значення — це одна з найбільших воєн доби кризи глобального світоустрою. До цієї війни тією чи іншою мірою опосередковано залучено більшість великих світових гравців, які мають власні зацікавлення. В багатьох аспектах це породжує чималі ризики для України та всього світу. Але разом така ситуація розширює горизонти потенційних можливостей, алгоритмів рішень, котрі можуть змінитися блискавично. Нині споглядаємо вимушену динамічну рівновагу інтересів багатьох сторін. Саме вона вирізняє хитку геополітичну конфігурацію новітньої доби, зокрема довкола російсько-української війни.

Все ж, попри непередбачуваність геополітичних поворотів, а також те, що попереду на українців чекає ще чимало дуже важких випробувань, болю, втрат, нинішнє становище України дозволяє сприймати нашу ближчу прийдешність зі стриманим та обережним оптимізмом. І український соціогуманітарний загал має на магістралях наближення цієї очікуваної миті свою особливу нішу.

— Валерію Андрійовичу, дякую за ваш час, за цікаву та змістовну розмову!

Київ, вересень 2024 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.020>

УДК [327.051(477:73):355.01(470+571+477)]“2014/2024”

Оксана РУДА

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ новітньої історії,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

oxana.ruda@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

Олег ПІХ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
центр дослідження українсько-польських відносин,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

olpikh@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

УКРАЇНА У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ США: ПРІОРИТЕТИ ТА ВИКЛИКИ ЗА УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014—2024 рр.)

Мета полягає в аналізі еволюції політики США щодо України у 2014—2024 рр., виявленні пріоритетів і викликів, які визначали та формували взаємодію двох країн в окреслений період, а також оцінці стратегічного значення України в контексті американської політики безпеки та її геополітичних інтересів. **Методологічною основою** послужили загальнотеоретичні принципи й конкретно-історичні методи, спрямовані на об'єктивне висвітлення окресленої проблеми. Застосування проблемно-хронологічного і порівняльно-історичного методів дало змогу виокремити ключові тематичні сюжети, зіставити підходи різних адміністрацій США до питання України, виявити тенденції та зміни у зовнішньополітич-

Цитування: Руда О., Піх О. Україна у зовнішньополітичній стратегії США: пріоритети та виклики за умов російсько-української війни (2014—2024 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 20—43. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.020>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

них пріоритетах. Системний підхід допоміг комплексно оцінити політичні, економічні та військові компоненти американської стратегії, їх взаємозв'язок і вплив на ситуацію в східноєвропейському регіоні. Також застосовано методи контент-аналізу та аналітичний, зокрема при дослідженні медійного та експертного дискурсів, аналізі офіційних документів, стратегічних планів, заяв представників американського уряду. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі місця України у зовнішньополітичній стратегії США 2014—2024 рр. з акцентом на систематизації підходів різних адміністрацій, змін у їхній політиці та визначенні впливу внутрішніх і міжнародних факторів на формування політичної стратегії. **Висновки.** Збройна агресія Росії проти України суттєво вплинула на міжнародну систему безпеки, підважила засади міжнародного права. Підтримка суверенітету й територіальної цілісності України впродовж 2014—2024 рр. залишалася визначальним елементом зовнішньополітичної стратегії США, проте підходи до надання політичної, військової та фінансової допомоги змінювалися. Так, адміністрація Б. Обама зосереджувалася на можливостях дипломатичного врегулювання конфлікту й підтримці реформ за мінімальної військової допомоги. Натомість уряд Д. Трампа концентрував увагу на безпекових питаннях, і погодився на надання летального озброєння. Попри розбіжності між Д. Трампом і представниками його адміністрації протягом його президентства загальна лінія на підтримку України, включаючи санкції проти Росії, фінансову, військову допомогу, зберігалася. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Дж. Байдена щодо України була багатовекторною та поєднувала військову, економічну, дипломатичну, гуманітарну допомогу, а також міжнародну координацію зусиль і тиск на Росію через санкції.

Ключові слова: США, Україна, НАТО, національна безпека, зовнішньополітична стратегія, російсько-українська війна, американська допомога Україні.

У 2014 р. міжнародна спільнота постала перед складним випробуванням — вторгненням Російської Федерації (РФ) в Україну, яке почалося з анексії Криму та збройного конфлікту на сході держави, а 24 лютого 2022 р. переросло у повномасштабну війну, завдавши серйозної шкоди міжнародним відносинам і загальносвітовій системі безпеки [1, С. 65]. Збройна агресія Росії підважила засади та цінності, на яких ґрунтувався встановлений після «холодної війни» так званий ліберальний міжнародний порядок, зокрема принцип невтручання у суверенні справи іншої держави, довіру до міжнародних договорів, права людини тощо. Війна в Україні продемонструвала, що для багатьох «малих» держав, які опинилися у сфері впливу провідних геополітичних гравців, загроза вторгнення «великих» сусідів зберігається [2, С. 88—89, 91]. Отже, повернення до «права сили» у міжнародних відносинах може спровокувати колапс усієї міжнародної системи безпеки та зростання неконтрольованих загроз у всьому світі [3, С. 62]. Дедалі більше «малих» країн свою зовнішню політику орієнтуватимуть на оборонні стратегії з міркувань національної безпеки. Приклади Швеції та Фінляндії, які під впливом збройної агресії РФ проти України відмовилися від статусу позаблокових держав, чітко показали, що задля національної безпеки держави шукатимуть захисту як у військово-політичних альянсів, так і у світових гегемонів, зокрема у Сполучених Штатів [2, С. 91].

Проблема українсько-американських відносин у 2014—2024 рр. привертала увагу багатьох вітчизняних та іноземних дослідників. Варто виокремити

публікації таких українських учених як Н. Городня [4], І. Дудко [5], В. Жигайло [6], Д. Лакішик [7], В. Михтуненко [8], І. Тихоненко [9], М. Ялі [10]. І. Дудко та В. Фарапонов у спільній розвідці висвітлили різні аспекти зовнішньополітичних стратегій США щодо України [11]. В. Кулик [12] і М. Рябчук [13] продемонстрували, що західний дискурс щодо російсько-українського конфлікту є неоднорідним і відображає складність та багатогранність міжнародного сприйняття цієї проблеми. М. Лимар [14], О. Краєв [15], С. Віднянський та А. Мартинов [16] дослідили вплив російсько-української війни на світову спільноту, включаючи реакції та підтримку України з боку США та інших держав.

Іноземні дослідники зосередили увагу на пріоритетах і викликах, з якими стикаються США у відносинах з Україною за умов війни. У дослідженнях К. Вельта [17], Д. Візера [18], М. Возняка [19], Н. Гинека [20], Р. Деєрмонда [21], М. Ерол [22], Е. Кордесмана [23], К. Нунліста [24], М. О'Генлона [25, 26], Дж. Рассела [27] та Дж. Томпсона [28] проаналізовано еволюцію американської зовнішньої політики від Барака Обами до Джо Байдена, відображено складність формування зовнішньополітичних стратегій у контексті гострих внутрішньополітичних дискусій і неспинних геополітичних змін. Б. Гарріс [29], М.-Ф. Канціан [30] та С. Міллс [31, 32] дослідили основні аспекти військово-технічної та економічної допомоги США Україні. Аналіз використаної літератури свідчить про те, що місце України в зовнішньополітичній стратегії США 2014—2024 рр., зокрема в контексті безпеки й міжнародних відносин, здебільшого висвітлювалося фрагментарно та розглядалося в контексті загальних геополітичних тенденцій, хоча проблема вимагає комплексного підходу, врахування військових, політичних і гуманітарних аспектів, а також системних змін у політиці різних адміністрацій.

Основними джерелами для цього дослідження стали офіційні пресрелізи Департаменту оборони США та документи щодо національної стратегії безпеки держави (2010, 2015, 2017, 2022 рр.), які відображають еволюцію підходів адміністрацій американських президентів до підтримки України. Враховані також офіційні висловлювання політиків та експертів, які стосуються конкретних аспектів реакції США на російську агресію. Ці джерела формують комплексну картину зовнішньої політики США щодо України у 2014—2024 рр.

Пошук зовнішньої підтримки за умов російської збройної агресії був критично важливим для України, яка через обмеженість внутрішніх ресурсів не могла самостійно протистояти «гібридній» експансії Кремля. Нагадаємо, що ще у 1993 р. саме таку ситуацію спрогнозував американський теоретик міжнародних відносин Дж. Міршаймер, який наголошував, що у разі відмови від ядерного озброєння Україна у майбутньому не зможе протистояти агресії РФ, яка, на його думку, була неминучою. Дж. Міршаймер був переконаний, що через свої імперські амбіції Росія захоче повернути Київ під свій контроль, а тому вважав помилкою тиск з боку лідерів США на Україну з вимогою стати без'ядерною державою. Він критично оцінював висловлювання тодішнього президента США Б. Клінтона, який заявляв, що Європа була б більш стабільною, якби Росія стала «єдиною ядерною державою-наступницею Радянського Союзу». На думку Дж. Міршай-

мера, єдиним надійним засобом стримування російської агресії щодо України, збереження миру між цими державами, а також стабільності в Європі могла бути українська ядерна зброя [33, С. 50—51]. Однак за умовами підписаного 5 грудня 1994 р. у Будапешті «Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» Київ позбувся ядерної зброї, не отримавши натомість жодних юридично оформлених безпечових гарантій [17, С. 16—17]. У квітні 2023 р. в ефірі ірландського RTÉ (Raidió Teilifís Éireann) експрезидент Б. Клінтон, коментуючи допомогу США Україні у війні проти РФ, заявив, що Росія не напала б на Україну, якби та мала ядерний арсенал. Він зауважив: «Я відчуваю особисту провину, бо змусив їх погодитися відмовитися від ядерної зброї» [34].

Коли на початку 2014 р. Росія окупувала Крим і розв'язала війну на Донбасі, Україна, яка де-факто та де-юре була позаблоковою країною, виявилася беззахисною перед цією агресією. За таких умов особливо важливе значення мали політико-дипломатична підтримка та фінансово-економічна допомога країн Заходу, запровадження щодо РФ стримувальних санкцій, а також ініціювання багатостороннього переговорного процесу задля досягнення стабільного перемир'я в регіоні [35, С. 13]. Найбільшим політичним і військовим партнером України були й залишаються США. Лише за перше десятиліття незалежності України США надали Києву майже 2,6 млрд дол. допомоги, водночас у роки, що передували російському збройному нападу, Київ щороку отримував приблизно 105 млн дол. американської допомоги [31, С. 6]. Однак геостратегічне значення України для США тривалий час протиставлялося стратегії, що визначала пріоритетними для національних інтересів США відносини з РФ [4, С. 70]. Натомість поступове зростання ролі України в політиці Вашингтона було зумовлене насамперед її важливим геостратегічним розташуванням між Росією та Європою, тривалим успішним американсько-українським партнерством у кризових регіонах світу, підтримкою США так званих ліберальних демократичних цінностей, проголошених Україною пріоритетом її внутрішньої політики, а з початку російської агресії — також безпековими зобов'язаннями США у контексті Будапештського меморандуму [4, С. 71—74].

Після вторгнення Росії в Україну 2014 р. президент США Б. Обама у своїх промовах неодноразово висловлював стурбованість щодо присутності російських військ в Україні та закликав РФ припинити насильство, наголошував на необхідності запровадження санкцій проти РФ, а також на тому, що «український народ заслуговує на можливість визначати своє власне майбутнє», що «суверенітет і територіальну цілісність України треба поважати, а міжнародного права дотримуватись» [36—37]. Віцепрезидент США Дж. Байден у ході свого візиту до Києва 22 квітня 2014 р. підтвердив, що США «ніколи не визнають незаконну окупацію Криму Росією», а «Україна є і повинна залишатися однією державою від Львова до Харкова аж до Чорного моря». Він також повідомив, що США активно почали надавати Україні технічну та економічну допомогу, а спецслужби обох держав співпрацюють для зміцнення української національної

безпеки [17, С. 27; 38]. 4 червня 2014 р. Б. Обама на зустрічі з президентом України П. Порошенком запевнив, що США не приймуть анексію Криму, а також працюватимуть зі своїми партнерами задля підтримки демократичних перетворень в Україні й забезпечення її достатнім фінансуванням для відновлення економічної стабільності. Йшлося про сприяння США в наданні 15 млрд дол. кредиту від МВФ і 1 млрд дол. у формі гарантій за кредитами [19, С. 92]. Упродовж 2014 р. від уряду США до України надійшло 320 млн дол. допомоги, з яких 118 млн у формі військового нелетального устаткування й амуніції, а також на організацію навчання для українських військових і заходів посилення контролю за державним кордоном [5, С. 340].

Відповідно до Акта на підтримку свободи України, ухваленого у грудні 2014 р. Конгресом США, а 18 грудня підписаного Б. Обамою, президент США отримав право надати Україні статус основного союзника Сполучених Штатів поза НАТО, передавати оборонне озброєння, а також розширити санкції щодо Росії. Однак Б. Обама відмовився надати Україні статус основного союзника й одразу після підписання цього акта у заяві на офіційному сайті Білого дому наголосив, що «підписання [...] не означає змін у санкційній політиці... Наразі адміністрація не має наміру запроваджувати санкції». Він укотре запевнив, що його мета — «сприяння дипломатичному розв'язанню конфлікту, яке забезпечить його врегулювання та допоможе стимулювати зростання і стабільність в Україні й регіоні, у тому числі в Росії». Президент США закликав керівництво РФ «виконати мінські домовленості» й пообіцяв, що США «готові скасувати санкції, якщо Росія зробить необхідні кроки» [39]. Водночас, щоб дещо заспокоїти своїх східноєвропейських союзників по НАТО, Б. Обама неодноразово наголошував на непохитній позиції США щодо застосування 5-ї статті статуту альянсу у разі загрози з боку Росії [19, С. 97]. Ця позиція згодом знайшла відображення у Стратегії національної безпеки (2015 р.). У документі підтверджувалася готовність США виконувати свої зобов'язання у сфері безпеки та посилювати військову присутність у Центральній і Східній Європі, а також зазначалося, що для стримування агресії Росії, яка визнана викликом міжнародній безпеці, США у довгостроковій перспективі активно підтримуватимуть таких партнерів як Грузія, Молдова та Україна. Водночас стверджувалося, що двері для співпраці з РФ залишатимуться відкритими, якщо та поважатиме суверенітет і демократичний розвиток сусідніх держав [40, С. 25].

Від початку свого президентства у 2009 р. Б. Обама обрав зовнішньополітичну стратегію, спрямовану на сприяння міжнародній стабільності, мирному врегулюванню конфліктів і зміцненню ролі США як лідера на світовій арені. Зосередившись на внутрішній політиці та подоланні економічної кризи, Б. Обама у зовнішній політиці, яка отримала назву «розумна сила», активно пропагував стратегію військової стриманості, намагаючись обмежити американське військове втручання в закордонні конфлікти, натомість надаючи перевагу дипломатичним зусиллям [7, С. 69—70; 20; 24]. Так, у Стратегії національної безпеки США 2010 р. акцент робився на посилення взаємодії з союзниками в Європі, Азії,

Америці та на Близькому Сході, а такі країни як Росія, Китай та Індія визнавалися центрами впливу, з якими США намагатиметься співпрацювати у багатьох площинах [41, С. 3]. По суті зовнішньополітичними наративами адміністрації Б. Обама стало прагнення звільнити США від домінантної ролі у вирішенні конфліктів, і частину відповідальності перекласти на старих (ЄС) і нових (Індія, КНР, РФ) глобальних гравців, а також на міжнародні організації [7, С. 71]. Наголос робився на діалозі з минулими ворогами, зокрема Кубою та Іраном, а також зміщенні фокуса з Європи на Азію й Близький Схід. Так, це було помітно у відносинах США з державами Центрально-Східної Європи, оскільки з приходом у Білий дім Б. Обама були згорнуті програми розміщення протиракетної оборони у Чехії й Польщі, загальмовано розширення НАТО, а завдання підтримки контактів було перекладене на віцепрезидента Дж. Байдена [8, С. 28].

У відносинах з Росією було обрано зовнішньополітичний курс на «перезавантаження» взаємин (насамперед у контексті протиракетної оборони та зусиль щодо скорочення кількості балістичних ракет і ядерних боєголовок). Наслідком цього стала трансформація політики США щодо пострадянського простору, згідно з якою офіційний Вашингтон прагнув зменшити напругу у відносинах з Москвою, що вилилося у припинення обговорення розширення НАТО і надання негласної згоди на набуття Україною позаблокового статусу [10; 16, С. 171]. Також, з огляду на окреслені пріоритети зовнішньої політики, Сполучені Штати були зацікавлені у співпраці з Кремлем у питаннях боротьби з угрупованням «Ісламська держава» (ІДІЛ) у Сирії та Іраку, можливої підтримки на рівні Ради Безпеки ООН рішень щодо угоди по іранській ядерній програмі та врегулювання ситуації в Лівії тощо. Це впливало з потреби забезпечити ці напрями від можливих деструктивних дій РФ, що на той час було більш значущим для національних інтересів США, аніж розв'язання українського питання [42, С. 249, 252, 255—256]. Водночас, як стверджував американський політолог та експерт у справах Росії, України та Євразії Ю. Фішел, Кремль сприймав політику «перезавантаження» і своє залучення до вирішення міжнародних справ, навіть попри збройну агресію проти Грузії та України, як підтвердження правильності свого агресивного зовнішньополітичного курсу [42, С. 198].

Відмова надати Україні летальне озброєння та заяви, спрямовані на врегулювання російсько-українського протистояння шляхом діалогу, стали квінтесенцією політики Білого дому впродовж усієї каденції Б. Обама [31, С. 7]. Його адміністрація зосередилася на фінансовій і нелетальній військовій допомозі Києву, запровадженні стриманої санкційної політики щодо РФ, пошуках шляхів мирного врегулювання російсько-українського протистояння [14, С. 94]. Уряд США фінансував військову допомогу за такими напрямками: підготовка та навчання українських військових; допомога у сфері безпеки та забезпечення військовою технікою (включаючи протиартилерійські радары, захищений зв'язок, навчальні засоби, логістичну інфраструктуру та IT-системи, тактичні безпілотні літальні апарати, медичне обладнання тощо); довгострокове реформування інститутів оборони та безпеки України [31, С. 6—7]. Поступово відносини США

та України у сфері оборони перейшли від «кризового реагування» до сталого партнерства у справі розвитку більш боєздатних Збройних сил України, сумісних із НАТО. США та Україна щороку проводили в Україні миротворчі навчання сухопутних сил (Rapid Trident) і військово-морські навчання (Sea Breeze) у Чорному морі, спрямовані на підвищення оперативної сумісності та зміцнення регіональної безпеки. Україна також брала участь у навчаннях, які США проводили в Європі [43].

Стриману щодо російської агресії зовнішню політику Б. Обама критикували як американські політики, так й іноземні аналітики та українські високопосадовці. Так, голова сенатського комітету з міжнародних відносин сенатор-республіканець Б. Коркер і голова сенатського комітету з питань збройних сил сенатор-республіканець Д. Мак-Кейн наполягали на наданні ЗСУ летальної військової зброї, а також на запровадженні потужніших санкцій проти оборонного, банківського та енергетичного секторів РФ [18]. Подібну позицію поділяли й представники від Демократичної партії. Голова Сенатського комітету із закордонних справ Р. Менендес ще 12 березня 2014 р. вніс до Палати представників США законопроект про необхідність надання країнам Центральної та Східної Європи, у тому числі Україні, належної допомоги у сфері безпеки, а у вересні того ж року він виступив із заявою про необхідність надання Україні суттєвої військової підтримки, включаючи летальну зброю [44]. У заявах деяких сенаторів-демократів також йшлося про запровадження розширених санкцій проти Росії. Після збиття 17 липня 2014 р. російською ракетою літака Малайзійських авіаліній МН 17 на Сході України голова комітету Сенату США із закордонних справ Р. Менендес, голова Спеціального комітету Сенату з розвідки Д. Файнштейн і голова комітету Сенату у справах збройних сил К. Левін надіслали Б. Обамі лист із закликом до нових заходів проти енергетичної, оборонної та банківської сфер Москви [45]. Як наслідок, Захід поволи почав ізолювати РФ та коригувати свою політику, запроваджуючи серйозні економічні санкції. Натомість, як стверджував міністр закордонних справ України Д. Кулеба, у перші місяці російської збройної агресії реакція США, ЄС та НАТО була надто слабкою, що заохотило Росію до подальших агресивних дій [46]. Британські експерти, зокрема М. Креніг та Л. Фрідман, критично оцінювали заяви деяких західних політиків на кшталт «українська криза» не може мати військового розв'язання», як про це заявляв президент США Б. Обама, наголошуючи, що навіть, якщо ці слова відповідають дійсності, «завжди краще залишити Путіну трохи непевності в його калькуляціях» [13, С. 74, 91]. Аналізуючи прорахунки західних лідерів колишній посол США у НАТО та спеціальний представник Держдепартаменту США з питань України у 2017—2019 рр. К. Волкер зауважив, що найбільшою помилкою було утримання від військової допомоги через страх російської ескалації. На його думку, Захід повинен був від початку російського вторгнення зрозуміти, що російський президент В. Путін має намір перемогти Україну, тому партнери та союзники мали дати Україні все можливе, щоб цього не сталося. «Бо якщо Путін виграє в Україні, ми отримаємо майбутню війну. Якщо Путіну вдасться

уникнути відповідальності за агресію в Україні, він буде робити це знову і знову», — наголосив дипломат [47].

Наприкінці останньої каденції Б. Обама інтерес його адміністрації до проблем України суттєво знизився. Зокрема у статті держсекретаря Д. Керрі, яка підсумовувала політику США 2015 р. та моделювала її перспективи, про українські справи навіть не згадувалося [42, С. 250—251]. У політичному й експертному дискурсі США окресленого періоду часто йшлося про врегулювання абстрактної «української кризи», що відвертало увагу від реальної ролі Росії у війні на території України [12, С. 43].

Прихід 2017 р. у Білий дім Д. Трампа під гаслом «Америка перш за все!» ознаменував відмову від політики «м'якої сили». Зовнішньополітична стратегія Д. Трампа відрізнялася від стратегії попередників за декількома ознаками: акцент робився на захисті американських національних інтересів; увага фокусувалася на двосторонніх відносинах з окремими країнами як більш ефективному способі досягнення американських цілей; вихід із міжнародних угод чи організацій або зміна умов у таких міжнародних угодах на користь США тощо [22]. Фактично така візія зовнішніх відносин передбачала добровільну відмову від глобального лідерства з більшою орієнтацією на односторонні дії та меншою схильністю працювати через міжнародні інституції та угоди, утримання американського впливу у світі й захист національних інтересів переважно через наступальну економічну політику, менш критичний погляд на діяльність певних авторитарних урядів, а також скептичніше сприйняття важливості альянсів для США [7, С. 76]. Зважаючи на останнє, американський президент неодноразово критикував чинну систему відносин у НАТО через невиконання більшістю держав-членів альянсу зобов'язань щодо військових витрат на оборону. Значного резонансу серед трансатлантичної спільноти набули його заяви про можливий вихід США з НАТО або про виведення частини американського контингенту з Європи. Водночас Д. Трамп намагався налагодити відносини з РФ та її президентом, називав В. Путіна «сильним лідером» [8, С. 30].

Аналіз тодішніх політичних поглядів на ситуацію довкола України свідчить про те, що більшість політичних еліт США і представників експертного середовища визначали її як неспровоковану агресію з боку Росії. На противагу цьому висловлювалися також думки про те, що хоча російський чинник і був вирішальним у розпалюванні конфлікту, захист суверенітету України не є стратегічно важливим для національних інтересів США, оскільки може призвести до непотрібного загострення відносин з РФ. Подібна думка, ймовірно, була близькою і президенту Д. Трампу, що суперечило позиції офіційних представників його адміністрації [12, С. 44—45]. Неузгодженість поглядів щодо місця України у зовнішньополітичній стратегії США за президентства Д. Трампа зумовила нечіткість загальної політики. Прикладом цього може слугувати ставлення до проблеми анексії Криму. Так, в офіційних документах Держдепартаменту та Білого дому, які стосувалися України, неодноразово підкреслювалася незаконність окупації Криму РФ. Натомість Д. Трамп відмовлявся визнавати відповідальність

Кремля за окупацію півострова і навіть допускав можливість розгляду питання визнання російського статусу Криму та скасування санкцій, накладених за його анексію, аргументуючи свою позицію тим, що «Крим повинен бути частиною Росії, оскільки більшість людей там російськомовні» [48]. Водночас розбіжності між поглядами президента і політикою його адміністрації у більшості випадків не призвели до зміни офіційної політики США [21, С. 1601].

Попри всі намагання налагодити більш конструктивний діалог між США та РФ, поліпшити відносини між двома державами Д. Трамп не вдалося через посилення тиску на нього у зв'язку з розслідуванням російського втручання в президентські вибори 2016 р. Упродовж його президентства між РФ та США залишалися розбіжності у питаннях ядерної зброї, конфліктів на Близькому Сході, ситуації в Україні тощо. Також збереглися санкції проти Росії, запроваджені США за анексію Криму та збройну агресію на Сході України [22]. У Стратегії національної безпеки США 2017 р. РФ і КНР визнано ревізіоністськими державами, які кидають виклик американському впливу й інтересам, намагаючись підірвати американську безпеку і процвітання [49].

Важливим аспектом стримування агресивної політики РФ під час каденції Д. Трампа була протидія будівництву газопроводу «Північний потік-2». На думку американського президента, вкладаючись у такі інфраструктурні проекти, Європа ставала енергетично залежною від Росії, забуваючи при цьому про власну безпеку, яку США доводиться оплачувати власним коштом [8, С. 30].

За часів адміністрації Д. Трампа українсько-американські відносини розвивалися насамперед у двох площинах: політичній та безпековій. Зокрема у низці заяв Білого дому та Державного департаменту чітко звучала політична підтримка незалежності й територіальної цілісності України. Так, у Кримській декларації 2018 р. США «відкидали спробу Росії анексувати Крим і зобов'язувалися підтримувати цю політику до відновлення територіальної цілісності України» [50]. Політика американської адміністрації щодо підтримки України залишалася послідовною навіть попри так званий телефонний скандал, який набув розголосу після спілкування Д. Трампа із президентом України В. Зеленським у липні 2019 р. й став підставою одного з офіційних звинувачень під час провадження щодо імпичменту президента США [15, С. 69]. Впродовж каденції Д. Трампа українсько-американські відносини зосереджувалися насамперед на питанні врегулювання війни на Донбасі, про що свідчить призначення К. Волкера спеціальним представником Державного департаменту США з питань України (до його обов'язків входила координація зусиль щодо мирних переговорів стосовно ОРДЛО), який став головною контактною фігурою американської адміністрації у зв'язках з українським урядом [6, С. 24].

Другим виміром підтримки стала співпраця у сфері безпеки та оборони, основними напрямками якої були розширення експертного співробітництва та тренувальних навчань, підтримка реформування оборонного сектору України, і, найголовніше, початок надання ЗСУ летального озброєння [15, С. 69—70]. Так, у березні 2018 р. Держдепартамент США схвалив надання Україні протитанко-

вої зброї, зокрема ПТРК Javelin (щоправда, їх можна було використати на лінії зіткнення лише за згодою американської сторони [16, С. 172]). Це була перша летальна зброя від початку російсько-українського конфлікту, яка надійшла в Україну від США. Серед іншого українським військовим також було передано снайперські гвинтівки та два патрульні катери американської берегової охорони. Адміністрація Д. Трампа продовжувала надавати нелетальну допомогу Україні, а саме прилади нічного бачення, медичне обладнання, засоби зв'язку, системи із забезпечення командування, управління та військової мобільності [31, С. 7].

На початку 2019 р. президент Д. Трамп призупинив надання Україні безпекової допомоги, зокрема летальної зброї, оскільки був переконаний, що український уряд намагався завадити його обранню на посаду президента у 2016 р. Однак із початком розслідування Конгресом скандалу щодо телефонної розмови Д. Трампа з В. Зеленським надання допомоги було відновлено [21, С. 1604—1605]. У червні 2020 р. Конгрес схвалив пакет допомоги Україні в розмірі 250 млн дол., спрямований на усунення недоліків у сфері повітряного та морського спостереження, командування та контролю, безпечного зв'язку, кіберзахисту та стратегічного зв'язку України. Державний департамент США також дозволив продаж ще 150 Javelin [31, С. 7]. Загалом, за оцінками Дослідницької служби Конгресу США, від початку російської збройної агресії 2014 р. і до 2021 р. включно загальний обсяг американської фінансової допомоги у сфері безпеки перевищив 2,5 млрд дол. [32, С. 5].

Перемога кандидата від Демократичної партії Дж. Байдена на президентських виборах у США 2020 р. створила сприятливий ґрунт для похвалення українсько-американських відносин. Ще 2019 р., відповідаючи в одному з інтерв'ю на запитання «Які кроки ви вжили б для протидії російській агресії проти України в разі обрання президентом?», Дж. Байден зауважив, що зробив би Україну пріоритетом зовнішньої політики США і надав би більше допомоги у сфері безпеки, включаючи зброю, розширив би успішні тренувальні навчання для ЗСУ; в економічному плані сприяв би надходженню прямих західних інвестицій і підтримці енергетичної незалежності України від Росії. І наостанок, сприяв би зростанню дипломатичної ролі Сполучених Штатів, поряд із Францією та Німеччиною, у мирних переговорах України з Росією. Підсумовуючи, він наголосив, що «стратегічною метою буде підтримка еволюції демократичної, єдиної, суверенної України та змусити Кремль заплатити ціну за його невинні напади на міжнародний порядок» [51].

З 2021 р. нова адміністрація у Білому домі зосередилася на відновленні взаємин із союзниками США в Європі та Азії, а також зміцненні глобального становища Сполучених Штатів. Визначальним принципом доктрини зовнішньої політики Дж. Байдена став захист демократичних цінностей, що полягав у підтримці демократій у боротьбі з автократіями [11, С. 17]. Як зазначила українська дослідниця І. Тихоненко, ця доктрина загалом узгоджувалася з пропорованою Демократичною партією концепцією «ліберальної гегемонії» США, що відкидала досягнення глобального лідерства «жорсткими» чи військовими

методами, надаючи перевагу зміцненню міжнародної співпраці та поширенню демократичних цінностей шляхом об'єднання більшості демократичних держав під егідою США [9, С. 76]. Підтримка демократичної України, яка протистоїть авторитарній Росії з її імперськими амбіціями й агресивною політикою, цілком відповідала принципам доктрини Дж. Байдена.

Підписана 10 листопада 2021 р. у Вашингтоні Угода про стратегічне партнерство між Україною та Сполученими Штатами Америки засвідчила підтримку Вашингтоном європейської та євроатлантичної інтеграції України в економічній та оборонній сферах, а також зменшувала ризики неврахування українських інтересів у двосторонніх переговорах між Росією та США [52].

Концептуальні елементи українсько-американської угоди також узгоджувалися зі Стратегією національної безпеки США щодо посилення ролі Сполучених Штатів у східноєвропейському регіоні. Зокрема у проміжній стратегії 2021 р., а згодом — у Національній оборонній стратегії США 2022 р., як деталізації оновленої Стратегії національної безпеки 2022 р., акцентовано на декількох принципах, покладених в основу зовнішньої політики президента Дж. Байдена, у тому числі щодо розв'язання російсько-української кризи. Примітно, що й надалі актуальним залишався основний висновок Національної оборонної стратегії 2018 р. про визначальність впливу на політику національної безпеки США стратегічного міждержавного протистояння [53]. У стримуванні зовнішньої агресії пріоритетність надавалася викликам, які надходили від Китаю в Індо-Тихоокеанському регіоні, а не виклику Росії в Європі. Було визнано, що Китай є найбільш значущим стратегічним конкурентом і системним викликом для США через його можливості фундаментального впливу на міжнародну систему, натомість РФ є «гострою загрозою для інтересів США та їхніх союзників», стримувати яку США мають у тісній співпраці з членами НАТО та партнерами [28, С. 19; 54; 55, С. 23]. Основним завданням збройних сил США, відповідно до стратегії 2022 р., залишалося запобігання прямому збройному конфлікту між великими державами шляхом втілення концепцій інтегрованого стримування і протиборства в умовах миру [53]. Міністр оборони США Л. Остін наголошував, що Сполучені Штати проявлятимуть «стриманість» у вирішенні низки світових проблем, зокрема таких, як російсько-українська війна, та участі у нових збройних конфліктах, натомість покладатимуться на асиметричну оборону та стримування, використовуючи економічні та військові інструменти [25, 56]. У випадку з РФ наголошувалося на стримуванні шляхом «заборони» і завдяки «стійкості». Щодо безпосередніх сусідів РФ, то було передбачено розробити опції для стримування Росії через завдання їй неприйнятної рівні втрат. Передбачався довгостроковий розвиток потенціалу сил оборони цих країн, зокрема України, шляхом посилення ударної компоненти й надання ППО, також йшлося про можливість передання партнерам США ефективних асиметричних систем ураження. Загалом адміністрація Дж. Байдена ухвалила рішення, що США не братимуть безпосередньої участі в російсько-українському збройному конфлікті й не ризикуватимуть почати «Третю світову війну» через частину

Європи, яка не вважалася життєво важливою для національних інтересів США [26; 27, С. 101; 53]. Можемо погодитися з твердженням дослідників С. Віднянського та А. Мартинова, що в адміністрації Дж. Байдена точилася дискусія щодо стратегічних пріоритетів, оскільки радник президента з питань національної безпеки Дж. Салліван і директор Центрального розвідувального управління У. Бернс наполягали на допомозі у стримуванні Китаю, натомість державний секретар Е. Блінкен і міністр оборони Л. Остін закликали не дати РФ зруйнувати світову систему безпеки через агресію проти України [16, С. 173].

Повномасштабна війна проти України скоригувала зовнішню політику США: замість стратегічного фокусування на Близькому Сході та Південній Азії вона зосередилася на геополітичних викликах по всій Європі та Азії. Так, НАТО стало головною трансатлантичною безпековою інституцією для управління союзницькою відповіддю на вторгнення РФ, а США знову зміцнили свій статус політичного центру Заходу, позиціонуючи себе як глобальну опору проти антидемократичних режимів Москви та Пекіна [27, С. 98—99]. При цьому США намагалися перекласти значну частину відповідальності за ситуацію на плечі союзників у Європі, що дало б Вашингтону змогу зберегти військові сили на випадок загострення в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та водночас залишатися невіддільною частиною європейської архітектури безпеки [28, С. 17].

Адміністрація Дж. Байдена зосередилася на формуванні потужної міжнародної коаліції (зокрема Контактної групи з питань оборони України в Рамштайні) та адекватної реакції світової спільноти на агресію Росії, насамперед в економічній сфері, наслідком чого стало фактичне припинення більшості форм високотехнологічної співпраці між Заходом і РФ, наприклад, запровадження обмежень на доступ Росії до мікрочипів і технологій, які можуть використовуватися у військових цілях. Іншими ключовими елементами санкцій, що посилювали тиск на кремлівський режим, були цінові обмеження на російську нафту задля зменшення доходів Москви від експорту, замороження державних і приватних російських активів за кордоном, а також посилення політичного й економічного тиску на держави й суб'єкти економічної діяльності, щоб унеможливити їхню співпрацю з російськими контрагентами [28, С. 22].

США зосередили зусилля на наданні Україні розвідувальної підтримки, військової, гуманітарної та економічної допомоги [26]. За оцінками Дослідницької служби Конгресу США, з січня 2021 р. (від початку президентства Дж. Байдена) і до грудня 2023 р. допомога склала 44,9 млрд дол. США, з яких 44,2 млрд були надані з лютого 2022 р., включаючи 19 млрд у формі негайної військової допомоги та 16 млрд у формі гуманітарної допомоги [32, С. 5]. Натомість станом на 26 квітня 2024 р. загальний обсяг військової допомоги, наданої США від січня 2021 р., становив уже 50,9 млрд дол. [57]. Станом на 7 червня 2024 р. США надали Україні приблизно 51,2 млрд дол. військової допомоги від лютого 2024 р., і приблизно 54 млрд дол. військової допомоги після першого вторгнення Росії в Україну 2014 р. Основними механізмами забезпечення військової підтримки Україні були Програма президентського розпорядження про вилучення

(Presidential Drawdown Authority), що дозволяла у кризових ситуаціях швидко передавати зброю й надавати інші оборонні послуги безпосередньо із поновлюваних запасів США (з серпня 2021 р. до 7 червня 2024 р. адміністрація Дж. Байдена 44 рази використовувала програму, щоб надати Україні військову допомогу із запасів Міноборони США на загальну суму близько 23,8 млрд дол.); та допомога в межах Ініціативи сприяння безпеці України (Ukraine Security Assistance Initiative), яка дозволяла Міноборони США закуповувати у промисловості чи партнерів озброєння для постачання безпосередньо Україні [58].

Важливе значення для зміцнення обороноздатності України та регіональних партнерів і союзників США у Європі, яким потенційно загрожує російська агресія, мали кошти, спрямовані Конгресом США в межах Програми зовнішнього військового фінансування (Foreign Military Financing) на відновлення військового потенціалу американських союзників і партнерів, які надали чи продовжують надавати безпекову допомогу Україні [58]. Водночас американські посадовці застосовували програму передання надлишкового озброєння (Excess Defense Articles), що передбачала надання третім країнам сучасного озброєння замість переданої Києву старішої зброї, зокрема радянських часів [29]. У межах програми передання третій стороні (Third Party Transfers) ще напередодні повномасштабної російсько-української війни та після її початку США схвалили перекази коштів третім сторонам від 14 держав-членів НАТО та близьких партнерів для надання обладнання американського походження зі своїх запасів для його використання ЗСУ [58]. Ще в 2015 р. Сполучені Штати дозволили постійний експорт товарів і послуг оборонного призначення в Україну шляхом прямого комерційного продажу (Direct Commercial Sales). А 16 травня 2024 р. у межах програми іноземного військового продажу (Foreign Military Sales) Державний департамент схвалив виділення українському уряду 100 млн дол. для підтримки раніше переданих Україні американських систем і обладнання [59].

Схвалений Конгресом США 10 травня 2022 р. й підписаний президентом Дж. Байденом 21 травня закон про додаткові асигнування для України на 2022 р. передбачав надання допомоги Україні на суму 40 млрд дол., тобто збільшення обсягу допомоги до 135 млн дол. на день, причому надання військової допомоги було розраховане на тривалий період [60]. Пакет допомоги передбачав також 19 млрд дол. короткострокової військової допомоги Україні. Отримавши в межах пакета не лише зброю радянських зразків, а й стандартне озброєння НАТО, ЗСУ змогли наростити бойову міць. Пакет також містив 3,9 млрд дол. для підтримки сил США, розгорнутих у Європі, близько 16 млрд на економічну підтримку України, глобальну гуманітарну допомогу та широкий спектр міжнародних програм, а також 2 млрд на довгострокову підтримку союзників по НАТО та програми модернізації Міністерства оборони США [30].

Виділення цих коштів утвердило зміни у ставленні американських високосадовців до надання зброї Україні, які намітилися ще у квітні 2022 р. Як стверджують іноземні аналітики, обмежена допомога Києву в перші дні широкомасштабної війни з боку США та держав-членів НАТО (оборонна зброя,

амуніція, бронезилети) була спричинена побоюваннями країн Заходу помсти з боку Москви у відповідь на постачання сучасного озброєння, а також острахом захоплення боєприпасів та потрапляння їх на чорний ринок. Коли ж російським військам не вдалося захопити Київ на початку квітня 2022 р. і бойові дії зосередились на сході й півдні України, думка очільників США та керівництва європейських держав змінилася: від занепокоєння про російські червоні лінії до акцентування на тому, що успіх України може слугувати інтересам США та всієї Європи. Союзники почали надавати більш високоточне озброєння — гаубиці М777, мобільні артилерійські ракетні системи (HIMARS) та ін. [28, С. 20]. Водночас в експертних оцінках дедалі частіше висловлювалася думка, що військова підтримка США і Заходу є розпорошеною, несистематичною, а її поточна формула не матиме вирішального впливу на перебіг війни, оскільки її фактичні межі випливають із політичних міркувань, а не з довгострокових цілей і стратегій [61].

Розпливчатість формулювання кінцевих стратегічних цілей США (від «Росія буде переможена в Україні» до «ослаблення російської армії в результаті війни») може стати визначальним негативним чинником у контексті пошуку шляхів завершення війни, адже американські політичні цілі можуть не збігатися з цілями України [27, С. 104—105]. Очевидним є те, що адміністрація Дж. Байдена схильна надати Києву таку підтримку, щоб, з одного боку, запобігти стратегічній перемозі РФ в Україні, а з іншого, — уникнути прямого протистояння між США та Росією й, відповідно, конфлікту останньої з НАТО. Від моменту початку широкомасштабної війни підтримка США України, хоч і була значною, але не такою, якої очікували в Києві [28, С. 19—20]. Також, як зауважив К. Волкер, донині адміністрація Дж. Байдена ще не вирішила остаточно, чи хочуть вони, щоб Україна виграла війну. «Усе, що ви чуєте, — ми (адміністрація Дж. Байдена — *Авт.*) будемо підтримувати Україну стільки, скільки потрібно. Ми надамо допомогу. Ми надамо економічну підтримку. Але ви ніколи не почувете чіткої мети: “Ми хочемо, щоб Україна перемогла російські сили в Україні, і крапка”», — заявив політик. Він наголосив, що якби в Білого дому була чітка мета, вони б не обмежували військовою допомогою [62].

Невирішеною стратегічною проблемою залишається питання приєднання України до НАТО. На самітах альянсу у Вільнюсі (2023 р.) і Вашингтоні (2024 р.) заявлено, що Україну запросять до вступу тоді, коли вона виконає всі умови, а члени альянсу дадуть на це згоду. Водночас окремі країни-члени НАТО, насамперед США та Німеччина, відкрито висловили побоювання, що членство України в альянсі може посилити напруженість у відносинах з РФ та перешкодити досягненню стабільності в регіоні [63, С. 34]. Так, напередодні Вільнюського саміту президент США Дж. Байден заявив, що Україна ще не готова стати членом альянсу і що «передчасно» дозволяти Києву приєднатися до НАТО, оскільки війна з Росією триває [64], а перед зустріччю представників альянсу у Вашингтоні він стверджував, що Україні ще багато роботи потрібно зробити для боротьби з корупцією, перш ніж вона зможе отримати членство [65]. Подібні заяви вкотре продемонстрували певні розбіжності серед західних союзників: держави з

Центральної та Східної Європи, географічно найближчі до Росії, наполягали на активнішій підтримці України, а адміністрація Дж. Байдена та її однодумці обрали більш виважений підхід. Відсутність чітко окреслених вимог щодо членства України в НАТО та часових меж продемонстрували стратегічну невизначеність позиції країн-членів щодо вступу Києва до Північноатлантичного альянсу. Як зауважують деякі дослідники, постійні обіцянки майбутнього членства України в НАТО несправедливо підвищували очікування українців і водночас дратували Кремль [28, С. 19—20]. Пояснити цю невизначеність можна словами К. Волкера, який зазначав, що країни-члени, насамперед США та Німеччина, ще остаточно не усвідомили того, що «російська війна в Україні — це загроза всій Європі». Водночас він зауважив, що Вашингтон та Берлін «не усвідомили, що надійно захистити Європу і зупинити російську агресію — а це є одним із ключових завдань НАТО — неможливо без вступу України в альянс. [...] Наразі там вирішили, що прийняти Україну до альянсу — ризикнути ескалацією конфлікту з Росією» [66].

Однією з вагомих причин стриманості США у ставленні до подій в Україні були погрози Росії застосувати ядерну зброю. За словами західних дослідників, війна в Україні повернула до життя концепції часів «холодної війни», пов'язані з питаннями стримування, ескалації та управління ескалацією. Як наслідок Сполучені Штати та їхні союзники по НАТО змушені провадити активні консультації щодо ролі ядерної зброї у формуванні заходів спільної оборонної стратегії, зокрема в контексті позбавлення взаємного контролю РФ і США над ядерними арсеналами (США вважають, що Росія порушила умови договору СНО-3 та договору 1987 р. про ліквідацію ракет малої й середньої дальності). Адміністрація Дж. Байдена, побоюючись ядерної ескалації з боку РФ, регулярно проводила консультації на різних рівнях з метою зменшення вірогідності використання цієї зброї, залучаючи до питання російського стримування навіть Китай та Індію [27, С. 101—103]. Побоювання ядерної ескалації британські експерти, як-от М. Креніг і Л. Фрідман, пояснювали впливом поширюваних російською пропагандою наративів про неминучу ядерну загрозу, міць російської армії та готовність Кремля йти до кінця у конфронтації з Заходом. Як наслідок Москві вдалося істотно обмежити підтримку України з боку Заходу, особливо військову [13, С. 74, 91].

Попри російські погрози обсяги постачання Україні сучасних систем озброєння все ж поступово зростали. Починаючи з 2023 р. адміністрація Дж. Байдена схвалила надання більш досконалої й далекобійної зброї, а саме систем ППО Patriot та бойових танків нового покоління. До прикладу, про передання Україні 31 танка M1 Abrams Дж. Байден заявив у січні 2023 р., наголосивши, що «ці танки є ще одним доказом нашої стійкої, непохитної відданості Україні та нашої впевненості в майстерності українських сил» [67]. Сполучені Штати також значно збільшили присутність американських військ у Європі до понад 100 тис. осіб.

Надання Україні необхідної військової допомоги гальмувалося ще й через побоювання США зближення економічно ослабленої та ізольованої від Європи Росії з Китаєм. Не треба забувати, що стратегія США усе ще була зосереджена як на збереженні цілісності РФ, так і на протистоянні Китаю, який має необхідні економіч-

ні та військові ресурси, щоб конкурувати безпосередньо зі США та такими їхніми стратегічними партнерами як Австралія, Японія, Південна Корея та Тайвань [23].

Восени 2023 р. вагомим чинником зменшення підтримки України США стала внутрішньополітична боротьба, пов'язана з президентськими виборами 2024 р. Блокування Республіканською партією в Конгресі надання фінансування для продовження військової та економічної допомоги Україні негативно вплинуло на перебіг війни. Попри внутрішньополітичне протистояння, у квітні 2024 р. Конгрес схвалив пакет у 60,8 млрд дол. завдяки послідовній позиції президента Дж. Байдена та Демократичної партії, більш зваженій позиції кандидата в президенти Д. Трампа, аргументам американської розвідки й військовиків, які попереджали про можливі критичні наслідки для ЗСУ відсутності американської військової допомоги, а також тиску на членів Палати представників і Сенату, який чинили керівники окремих держав-союзників по НАТО [61]. Зрештою спікер Палати представників республіканець М. Джонсон також підтримав надання допомоги Києву, пояснивши зміну своєї позиції інформацією, отриманою від військової розвідки. «Я справді вірю цій інформації. Я думаю, що Володимир Путін продовжував би маршувати Європою, якби йому дозволили» [68].

Проголосована американським Конгресом допомога без сумнівів посилила фінансову стабільність України та можливості ЗСУ на полі бою, однак невизначеність із майбутніми виборами президента США, які відбудуться у листопаді 2024 р., та міжпартійні розбіжності щодо форм та обсягів можливого фінансування нашої держави, ставлять під сумнів напрями подальшої підтримки України Сполученими Штатами. Українські офіційні особи стурбовані потенційним впливом перемоги Д. Трампа, враховуючи його неоднозначну позицію щодо України та озвучене ним бачення шляху розв'язання російсько-українського конфлікту, побоюючись, що він передбачатиме територіальні поступки Росії. Хоча Д. Трамп підтримував Україну військовою допомогою під час свого президентства, його риторика про швидке вирішення конфлікту «за один день» і тісні взаємини з В. Путіним породжують певні сумніви [69].

Міжнародні експерти, зокрема М. О'Тенлон, К. Волкер, П. Тейлор, прогнозують, що після виборів президента США в листопаді 2024 р. підтримка України з боку Сполучених Штатів або залишиться на високому рівні, або зазнає певних змін, залежно від політичних пріоритетів нової адміністрації. Очікується, що у випадку перемоги К. Гарріс Україна ймовірно продовжить отримувати на належному рівні військову, економічну та дипломатичну допомогу в рамках багатосторонньої підтримки Заходу. Водночас у разі обрання кандидата від Республіканської партії, можливе коригування підходів до фінансування та обсягів допомоги, враховуючи внутрішньополітичні дебати в США щодо витрат на зовнішню підтримку.

Отже впродовж 2014—2024 рр. провідною стратегічною лінією політики США щодо України була підтримка її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності. І якщо початково, за президентства Б. Обами, США зосередилися виключно на дипломатичному врегулюванні російсько-українського конфлікту,

підтримці демократичних реформ та економічної стабільності в Україні, запровадженні санкцій проти Росії, натомість військова допомога була обмеженою і не включала летального озброєння, що викликало значну критику з боку політиків та експертів, то з часом пріоритети зазнали змін. Уряд Д. Трампа більше акцентував на безпекових питаннях, вперше погодившись на надання летального озброєння Україні. Попри те, що погляди Д. Трампа на українське питання дещо різнилися від позиції його адміністрації, генеральна лінія на підтримку України в цілому була збережена: продовжували діяти санкції проти Росії, виділялася фінансова та військова допомога, надавалася підтримка реформам. В умовах повномасштабного вторгнення адміністрація Дж. Байдена, поєднуючи військову, економічну, дипломатичну та гуманітарну допомогу, зосередила зусилля на координації дій з союзниками та партнерами, що зробило підтримку України більш ефективною та узгодженою, сприяло запровадженню жорстких санкцій проти Росії, які охопили нові сектори економіки та широке коло осіб, посиливши тиск на російський режим. Також велася активна робота на міжнародних форумах з метою ізоляції РФ та обмеження її впливу на світовій арені. Важливе значення для зміцнення обороноздатності та безпеки України мало регулярне надання пакетів військової допомоги, поступове збільшення обсягів постачання важкого озброєння та новітніх систем. Попри це, адміністрацію Дж. Байдена критикують за відсутність чіткої стратегії перемоги України, острах перед російською ескалацією і відповідно повільний процес надання озброєнь, узалежнений від міжнародної ситуації та політичних обставин. Ще одним приводом для критики Дж. Байдена стала його відмова означити чіткі терміни приєднання України до НАТО, що збільшує вразливість України до агресії з боку Росії. Водночас підтримка України Сполученими Штатами після виборів 2024 р. залишається під питанням через політичні розбіжності всередині США та невизначеність щодо переможця.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Marukhovskyy, O.O. Vstup Ukrainy do NATO iak osnova formuvannia ievropejskoi systemy kolektyvnoi bezpeky. *Naukovyj zurnal "Politykus"*. 2022. 4-2: 65-71. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.10> [in Ukrainian].
[Маруховський О.О. Вступ України до НАТО як основа формування європейської системи колективної безпеки. *Науковий журнал «Політикус»*. 2022. Вип. 4–2. С. 65–71. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.10>].
2. Wivel, A. Small States and the War in Ukraine. *Transatlantic Policy Quarterly*. 2023. 21 (4): 87-93. DOI: <https://doi.org/10.58867/BCQU1598>.
3. Horbulin, V.P., Vlasiuk, O.S., Libanova, E.M., Liashenko, O.M. Zbrojnyj konflikt v Ukraini u terminakh heopolityky. *Suspilno-politychni protsesy*. 2016. 3: 61-86 [in Ukrainian].
[Горбулін В.П., Власюк О.С., Лібанова Е.М., Ляшенко О.М. Збройний конфлікт в Україні у термінах геополітики. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 3. С. 61–86].
4. Horodnia, N. Dlia choho Amerytsi pidtrymuvaty Ukrainu? *Amerykanska istoriia ta polityka*. 2016. 2: 69-77 [in Ukrainian].
[Городня Н. Для чого Америці підтримувати Україну? *Американська історія та політика*. 2016. № 2. С. 69–77].

5. Dudko, I.D. Ukraina v systemi stratchichnykh oriientyryv SShA: vid retrospektyvy do suchasnoi analityky. *Sherbina, S., Kosmyn, V., Chekalenko, L. (Eds.). Mizhmarodni rehionalni protsesy ta zovnishnopolitychni priorytety Ukrainy. Monografiiia*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian]. [Дудко І.Д. Україна в системі стратегічних орієнтирів США: від ретроспективи до сучасної аналітики. *Міжнародні регіональні процеси та зовнішньополітичні пріоритети України. Монографія*. За заг. ред. С. Шергіна, В. Космини, Л. Чекаленко. Київ, 2017. С. 333—350].
6. Zhyhajlo, V. Ukrainskij vektor zovnishnoi polityky SShA za kadentsii D. Trampa. *European Political and Law Discourse*. 2019. 6 (6): 21-28 [in Ukrainian]. [Жигайло В. Український вектор зовнішньої політики США за каденції Д. Трампа. *European Political and Law Discourse*. 2019. Vol. 6. Issue 6. P. 21—28].
7. Lakishyk, D. Formuvannia zovnishnopolitychnykh stratchij ta doktryn SShA na pochatku XXI st.: praktychnyj vymir. *Amerykanska istoriia ta polityka: naukovyj zhurnal*. 2023. 15: 65-85. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2023.15.6> [in Ukrainian]. [Лакішик Д. Формування зовнішньополітичних стратегій та доктрин США на початку XXI ст.: практичний вимір. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2023. № 15. С. 65—85. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2023.15.6>].
8. Mykhtunenko, V. Osoblyvosti zovnishnopolitychnoho kursu SShA u Skhidnij Yevropi v period prezydentstva D. Trampa. *Amerykanska istoriia i polityka: naukovyj zhurnal*. 2022. 13: 26-35. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2022.13.3> [in Ukrainian]. [Михтуненко В. Особливості зовнішньополітичного курсу США у Східній Європі в період президентства Д. Трампа. *Американська історія і політика: науковий журнал*. 2022. № 13. С. 26—35. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2022.13.3>].
9. Tykhonenko, I.V. Ukraina u zovnishnopolitychnij stratchii SShA za administratsii Dzh. Bajdena: kontseptualnij vymir. *Politychne zhyttia*. 2023. 1: 74-81. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.1.10> [in Ukrainian]. [Тихоненко І.В. Україна у зовнішньополітичній стратегії США за адміністрації Дж. Байдена: концептуальний вимір. *Політичне життя*. 2023. № 1. С. 74—81. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.1.10>].
10. Yali, M.Kh. Uspikhy ta nevdachi zovnishnoi polityky B. Obamy. *Doslidzhennia svitovoi polityky: Zb. nauk. prats*. 2012. 3 (60): 113-124 [in Ukrainian]. [Ялі М.Х. Успіхи та невдачі зовнішньої політики Б. Обами. *Дослідження світової політики: Зб. наук. праць*. 2012. Вип. 3 (60). С. 113—124].
11. Dudko, I., Faraponov, V. President Biden's foreign policy doctrine and advancing US assistance to Ukraine. *Amerykanska istoriia i polityka: naukovyj zhurnal*. 2023. 15: 9-23. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2023.15.1>.
12. Kulyk, V. Neodnostajna pidtrymka: amerykanskij naukovo-ekspertnij dyskurs pro konflikt v Ukraini j dovkola Ukrainy. *Kulyk, V. (Ed.). Interpretatsii rosijsko-ukrainskoho konfliktu v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Кулик В. Неодностайна підтримка: американський науково-експертний дискурс про конфлікт в Україні й довкола України. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*. За ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 11—48].
13. Riabchuk, M. Mizh abstraktnoiu teoriieiu ta praktychnoiu politykoiu: pohliad na ukrainsko-rosijskij konflikt u brytanskykh naukovykh ta ekspertnykh publikatsiiah. *Kulyk V. (Ed.). Interpretatsii rosijsko-ukrainskoho konfliktu v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Рябчук М. Між абстрактною теорією та практичною політикою: погляд на українсько-російський конфлікт у британських наукових та експертних публікаціях.

- Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях. За ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 49—98].*
14. Lymar, M.Yu. Vijskovo-oboronna dopomoha SShA Ukraini za prezidentstva B. Obamy: do diskursu schodo nadання letalnoi zbroi. *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyj zhurnal. Politolohiia*. 2017. 285 (297): 93-98 [in Ukrainian].
[Лимар М.Ю. Військово-оборонна допомога США Україні за президентства Б. Обами: до дискурсу щодо надання летальної зброї. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Політологія*. 2017. Вип. 285. Т. 297. С. 93—98].
 15. Kraiev, O. Ukraino-amerykanski vidnosyny v sferi bezpeky ta oborony v roky prezidentstva Donalda Trampa (2016—2020 rr.). *Malskyj, M.Z., Leschenko, L.V., Kuchuk, O.S., Vovk, R.V. (Comps.). Ukraina v umovakh transformatsii mizhnarodnoi systemy bezpeky. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. (Lviv, 13—14 travnia 2021 r.)*. Lviv, 2021. 68-71 [in Ukrainian].
[Краєв О. Україно-американські відносини в сфері безпеки та оборони в роки президентства Дональда Трампа (2016—2020 рр.). *Україна в умовах трансформації міжнародної системи безпеки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Львів, 13—14 травня 2021 р.) / упорядн.: Мальський М.З., Леценко Л.В., Кучук О.С., Вовк Р.В.* Львів, 2021. С. 68—71].
 16. Vidnianskyj, S., Martynov, A. Rosijsko-ukrainska vijna ta mizhnarodne spivtovarystvo: monohrafiia. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.].
 17. Welt, C. Ukraine: Background, Conflict with Russia, and U.S. Policy. October 5, 2021. *US Congressional Research Service, R45008*. 2021. 41 p. URL: <https://sgp.fas.org/crs/row/R45008.pdf> (дата звернення: 17.04.2024).
 18. Wiser, D. Obama Won't Arm Ukrainian Military as Putin Seizes Ground. *The Washington Free Beacon*. 28.01.2015. URL: <https://freebeacon.com/national-security/obama-wont-arm-ukrainian-military-as-putin-seizes-ground/> (дата звернення: 17.04.2024).
 19. Woźniak, M. The Ukraine Crisis and shift in U.S. Foreign Policy. *International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal*. 2016. 18 (2): 87-102. DOI: <https://doi.org/10.1515/ipcj-2016-0011>.
 20. Hynek, N. Continuity and Change in the U.S. Foreign and Security Policy with the Accession of President Obama. Policy paper. August 2009. Prague, 2009. 17 p. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/108447/Hynek-Obama-ENG.pdf> (дата звернення: 17.04.2024).
 21. Deyermont, R. The Trump presidency, Russia and Ukraine: explaining incoherence. *International Affairs*. 2023. 99 (4): 1595-1614. DOI: <https://doi.org/10.1093/ia/iiaad120>
 22. Erol, M. Changes in American Foreign Policy from the Obama to Trump Administrations. 20.05.2017. URL: https://www.academia.edu/33438582/Changes_In_American_Foreign_Policy_From_Obama_To_Trump_Administrations (дата звернення: 17.04.2024).
 23. Cordesman, A.-H. The Longer-Term Impact of the Ukraine Conflict and the Growing Importance of the Civil Side of War. *Center for Strategic & International Studies*. 06.06.2022. URL: <https://www.csis.org/analysis/longer-term-impact-ukraine-conflict-and-growing-importance-civil-side-war> (дата звернення: 23.04.2024).
 24. Nünlist, Ch. The Legacy of Obama's Foreign Policy. *ETH Zürich*. 14.03.2016. URL: <https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/196295> (дата звенення: 17.04.2024).
 25. O'Hanlon, M.-E. A grand strategy of resolute restraint. *The Brookings Institution*. 24.05.2021. URL: <https://www.brookings.edu/articles/a-grand-strategy-of-resolute-restraint/> (дата звернення: 01.07.2024).

26. O'Hanlon, M.-E. Two cheers for Biden's national security record. *The Brookings Institution*. 06.10.2022. URL: <https://www.brookings.edu/articles/two-cheers-for-bidens-national-security-record/> (дата звернення: 27.06.2024).
27. Russell, J.-A. U.S. Foreign Policy and the War in Ukraine. *Transatlantic Policy Quarterly*. 2023. 21 (4): 95-106. DOI: <https://doi.org/10.58867/PKUD8310>.
28. Thompson, J. Inconsistent Power: US Strategy in the Ukraine War and Beyond. *Andor L., Optenhögel U. (Eds.). Europe and the war in Ukraine. From Russian aggression to a new Eastern policy*. London, 2023. P. 16-26.
29. Harris, B. How can the Pentagon arm Ukraine amid stalled aid package? *DefenseNews*. 29.02.2024. URL: <https://www.defensenews.com/pentagon/2024/02/28/how-can-the-pentagon-arm-ukraine-amid-stalled-aid-package/> (дата звернення: 05.07.2024).
30. Cancian, M.-F. What Does \$40 Billion in Aid to Ukraine Buy? *Center for Strategic & International Studies*. 23.05.2022. URL: <https://www.csis.org/analysis/what-does-40-billion-aid-ukraine-buy> (дата звернення: 23.04.2024).
31. Mills, C. Military assistance to Ukraine 2014—2021. Research Briefing Nr 7135, 4 March 2022. *Commons Library Research Briefing*. 2022. 11 p. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN07135/SN07135.pdf> (дата звернення: 17.04.2024).
32. Mills, C. Military assistance to Ukraine since the Russian invasion. Research Briefing Nr 9477, 22 July 2024. *Commons Library Research Briefing*. 2024. 72 p. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9477/> (дата звернення: 17.04.2024).
33. Mearsheimer, J.-J. The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs*. 1993. 72 (3): 50-66. URL: <https://www.mearsheimer.com/wp-content/uploads/2019/07/Mearsheimer-Case-for-Ukrainian-Nuclear-Deterrent.pdf> (дата звернення: 17.04.2024).
34. Kravchenko, O. Klinton shkoduie, scho perekonav Ukrainu vidmovytysia vid iadernoi zbroi. *LB.ua*. 4.04.2023. URL: https://lb.ua/society/2023/04/04/551012_klinton_shkoduie_shcho_perekonav_ukrainu.html (дата звернення: 17.04.2024).
[Кравченко О. Клінтон шкодує, що переконав Україну відмовитися від ядерної зброї. *LB.ua*. 4.04.2023. URL: https://lb.ua/society/2023/04/04/551012_klinton_shkoduie_shcho_perekonav_ukrainu.html (дата звернення: 17.04.2024)].
35. Vijna na Donbasi: realii i perspektivu vrehuliuvannia. Analitychna dopovid Tsentru Razumkova. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. Аналітична доповідь Центру Разумкова. Київ, 2019. 144 с.].
36. Statement by the President on Ukraine. February 2014. *The White House. President Barack Obama. Office of the Press Secretary*. 28.02.2014. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/02/28/statement-president-ukraine> (дата звернення: 17.04.2024).
37. Statement by the President on Ukraine. March 2014. *The White House. President Barack Obama. Office of the Press Secretary*. 17.03.2014. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/03/17/statement-president-ukraine> (дата звернення: 17.04.2024).
38. Remarks to the Press by Vice President Joe Biden and Ukrainian Prime Minister Arseniy Yatsenyuk. *The White House. Office of the Vice President*. 22.04.2014. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/04/22/remarks-press-vice-president-joe-biden-and-ukrainian-prime-minister-arse> (дата звернення: 17.04.2024).
39. Statement by the President on the Ukraine Freedom Support Act. December 2014. *The White House. President Barack Obama. Office of the Press Secretary*. 18.12.2014. URL: <https://web.archive.org/web/20150122042150/http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/12/18/statement-president-ukraine-freedom-support-act> (дата звернення: 17.04.2024).

40. National Security Strategy. February 2015. Washington, 2015. 29 p. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf (дата звернення: 17.04.2024).
41. National Security Strategy. May 2010. Washington, 2010. 52 p. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf (дата звернення: 17.04.2024).
42. Fishel, Yu. The Moscow Factor. U.S. Policy toward Sovereign Ukraine and the Kremlin. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Фішел Ю. Московський фактор. Політика США щодо суверенної України та Кремль / пер. з англ. М. Піцик. Харків: Віват, 2023. 352 с.]
43. U.S. and NATO Efforts in Support of NATO Partners, including Georgia, Ukraine, and Moldova. *U.S. Embassy in Ukraine*. 09.07.2016. URL: <https://ua.usembassy.gov/fact-sheet-u-s-nato-efforts-support-nato-partners-including-georgia-ukraine-moldova/> (дата звернення: 17.04.2024).
44. Chairman Menendez statement on Ukraine developments, NATO summit in Wales. *Newsroom. Press Releases*. 03.09.2014. URL: <https://www.menendez.senate.gov/newsroom/press/chairman-menendez-statement-on-ukraine-developments-nato-summit-in-wales> (дата звернення: 27.06.2024).
45. Senate Committee chairmen Menendez, Feinstein, and Levin call for broad sanctions against Russia's defense sector, energy and financial industries in letter to President Obama. July 22, 2014. *Newsroom. Press Releases*. 2014. <https://www.menendez.senate.gov/newsroom/press/senate-committee-chairmen-menendez-feinstein-and-levin-call-for-broad-sanctions-against-russias-defense-sector-energy-and-financial-industries-in-letter-to-president-obama> (дата звернення: 23.04.2024).
46. Kuleba, D. Don't sell out Ukraine. The West must respond to Russia with strength, not appeasement. *Foreign Affairs*. 10.12.2021. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2021-12-10/dont-sell-out-ukraine> (дата звернення: 17.04.2024).
47. Istomina, T. Volker: West has made a lot of mistakes in Russia-Ukraine war. *The Kyiv Independent*. 23.02.2024. URL: <https://kyivindependent.com/volker-a-lot-of-trumps-policies-toward-russia-were-right/> (дата звернення: 12.07.2024).
48. Trump Doesn't Rule Out Recognizing Russia's Annexation Of Crimea. *Radio Free Europe/ Radio Liberty*. 29.06.2018. URL: <https://www.rferl.org/a/trump-doesnt-rule-out-recognizing-russian-annexation-ukraine-crimean-peninsula/29328403.html> (дата звернення: 17.04.2024).
49. National Security Strategy of the United States of America. December 2017. Washington, 2017. 56 p. URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf> (дата звернення: 18.06.2024).
50. Statement by Secretary Pompeo — Crimea Declaration. July 25, 2018. *U.S. Embassy & Consulates in Russia*. 26.07.2018. URL: <https://ru.usembassy.gov/statement-by-secretary-pompeo-crimea-declaration/> (дата звернення: 18.06.2024).
51. Candidates answer CFR's questions: Joe Biden. *Council on Foreign Relations*. 1.08.2019. URL: <https://www.cfr.org/article/joe-biden> (дата звернення: 27.06.2024).
52. Askeroglu, S. Ukraine-USA Strategic Partnership Agreement. *Ankara Center for Crisis and Policy Studies — ANKASAM*. 26.11.2021. URL: <https://www.ankasam.org/anka-analizler/ukraine-usa-strategic-partnership-agreement/?lang=en> (дата звернення: 14.07.2024).
53. Natsionalna oboronna stratehiia SShA 2022 roku: osnovni polozhennia, otsinky i naslidky dlia Ukrainy. *Natsionalnyj instytut stratehichnykh doslidzhen*. 14.12.2022. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/natsionalna-oboronna-stratehiya-ssha-2022-roku-osnovni> [in Ukrainian].

- [Національна оборонна стратегія США 2022 року: основні положення, оцінки і наслідки для України. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 14.12.2022. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/natsionalna-oboronna-stratehiya-ssha-2022-roku-osnovni> (дата звернення: 03.07.2024)].
54. 2022 National Defense Strategy of the United States of America. *U.S. Department of Defense*. 27.10.2022. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/trecms/pdf/AD1183514.pdf> (дата звернення: 01.07.2024).
 55. National Security Strategy. October 2022. *The White House*. 12.10.2022. 48 p. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf> (дата звернення: 01.07.2024).
 56. Lopez, C.-T. Defense secretary says “Integrated Deterrence” is cornerstone of U.S. Defense. *U.S. Department of Defense*. 30.04.2021. URL: <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/2592149/defense-secretary-says-integrated-deterrence-is-cornerstone-of-us-defense/> (дата звернення: 05.07.2024).
 57. Immediate Release. Fact Sheet on U.S. Security Assistance to Ukraine April 26, 2024. *US Department of Defense*. 2024. URL: https://media.defense.gov/2024/Apr/26/2003451249/-1/-1/1/UKRAINE_FACT_SHEET_USAI_18.PDF (дата звернення: 28.06.2024).
 58. U.S. Security Cooperation with Ukraine. Fact sheet. Bureau of Political-Military Affairs. *U.S. Department of Defense*. 07.06.2024. URL: <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-ukraine/> (дата звернення: 28.06.2024).
 59. Ukraine — Blanket Order Sustainment of U.S. Army Supplied Systems. *Defense Security Cooperation Agency*. 16.05.2024. URL: <https://www.dscamilitary.com/press-media/major-arms-sales/ukraine-blanket-order-sustainment-us-army-supplied-systems> (дата звернення: 05.06.2024).
 60. \$800 Million in Additional Security Assistance for Ukraine. Attributed to Pentagon Press Secretary John F. Kirby. *U.S. Department of Defense*. 13.04.2022. URL: <https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/2999113/800-million-in-additional-security-assistance-for-ukraine/> (дата звернення: 23.04.2024).
 61. Olchowski, J. The West’s military aid for Ukraine — crisis management in lieu of strategy. *IES Commentaries*. 31.05.2024. № 1134. URL: <https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2024/05/ies-commentaries-1134-109-2024.pdf> (дата звернення: 08.07.2024).
 62. Dolhonovska, L. Volker: There’s no clear goal from US — “we want Ukraine to defeat Russia”. *Громадське радіо*. 29.03.2024. URL: <https://hromadske.radio/en/podcasts/ukraine-calling/volker-there-s-no-clear-goal-from-us-we-want-ukraine-to-defeat-russia> (дата звернення: 12.07.2024).
 63. Lachowski, T., Stępniewski, T. *Russia’s War on Ukraine: Geopolitics, International Law, and Genocide*. Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023. 77 p.
 64. Rogers, K. Biden says Ukraine is not ready for NATO membership. *The New York Times*. 9.07.2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/07/09/us/politics/biden-ukraine-nato.html> (дата звернення: 17.04.2024).
 65. Ryan, M., Birnbaum, M., Rauhala, E., Nakashima, E. NATO vows lasting support for Ukraine but won’t promise membership. *The Washington Post*. 09.07.2024. URL: <https://www.washingtonpost.com/national-security/2024/07/09/nato-biden-ukraine-membership/> (дата звернення: 30.09.2023).
 66. Pavlushenko, T. “SShA i Nimechchyna do kintsia ne pryynialy fakt, scho rosijska vijna v Ukraini — tse zahroza vsij Yevropi”. Interviu z Kurtom Volkerom, kolyshnim poslom SShA u NATO. *Forbes Ukraine*. 24.08.2023. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/nato-stalo-deshcho-smilivishim-intervyu-z-kurtom-volkerom-kolishnim-poslom-ssha-u-nato-24082023-15614> [in Ukrainian].
- [Павлушенко Т. «США і Німеччина до кінця не прийняли факт, що російська війна в Україні — це загроза всій Європі». Інтерв’ю з Куртом Волкером, колишнім послом

- США у НАТО. *Forbes Ukraine*. 24.08.2023. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/nato-stalo-deshcho-smilivishim-intervyu-z-kurtom-volkerom-kolishnim-poslom-ssha-u-nato-24082023-15614> (дата звернення: 09.07.2024)].
67. Seligman, L. U.S. to send 31 Abrams tanks to Ukraine, in major reversal. *Politico*. 25.01.2023. URL: <https://www.politico.com/news/2023/01/25/u-s-to-send-31-abrams-tanks-to-ukraine-in-major-reversal-00079437#:~:text=President%20Joe%20Biden%20announced%20on,in%20its%20fight%20against%20Russia> (дата звернення: 23.04.2024).
68. Edmondson, C. How Mike Johnson Got to “Yes” on Aid to Ukraine. *The New York Times*. 21.04.2024. URL: <https://www.nytimes.com/2024/04/21/us/politics/mike-johnson-house-foreign-aid.html> (дата звернення: 10.07.2024).
69. Spencer, K. As the US election nears, anxiety is mounting in Ukraine. *Atlantic Council*. 15.10.2024. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/as-the-us-election-nears-anxiety-is-mounting-in-ukraine/> (дата звернення: 17.10.2024).

Надійшла / Received 21.10.2024

Oksana RUDA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Department of Contemporary History,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
oxana.ruda@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

Oleh PIKH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
olpikh@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

UKRAINE IN THE USA FOREIGN POLICY STRATEGY: PRIORITIES AND CHALLENGES AMID THE RUSSO-UKRAINIAN WAR (2014—2024)

The objective is to study the evolution of USA policy towards Ukraine in the context of the Russo-Ukrainian war, identify the key priorities and challenges that have shaped the interaction between the two countries from 2014 to 2024, and analyze the strategic importance of Ukraine within the framework of American security policy and its geopolitical interests. **The methodology** is based on general theoretical principles and concrete-historical research methods aimed at providing an objective analysis of this issue. The use of problem-chronological and comparative-historical methods enabled the identification of key thematic aspects, the comparison of different USA administrations' approaches to Ukraine, and the recognition of trends and changes in foreign policy priorities. The systematic approach allowed for a comprehensive assessment of the political, economic, and military components of American strategy, their interrelationships, and their impact on the regional situation. Content analysis and analytical methods were also applied, facilitating the study of media and expert discourse, as well as the analysis of official documents, strategic plans, statements, and speeches by USA government representatives. **The scientific novelty** lies in the comprehensive analysis of Ukraine's place in USA foreign policy strategy from 2014 to 2024, with an emphasis on systematizing the approaches of various USA administrations, examining changes in their policies, and determining the influence of domestic and international

factors on the formation of this strategy. **The authors conclude** that Russia's armed aggression against Ukraine has significantly impacted the international security system, violating the fundamental principles of international law. The United States provided active political, military, and financial assistance to Ukraine. From 2014 to 2024, USA support for Ukraine's sovereignty and territorial integrity remained a key element of its foreign policy strategy, although approaches to providing assistance evolved over time. The B. Obama administration emphasized the diplomatic resolution of the conflict and support for reforms while limiting military aid. Meanwhile, the United States, along with other Western countries, imposed sanctions against Russia to punish it for its aggression and to prevent further escalation. In contrast, the D. Trump administration focused on security issues and agreed to provide lethal weapons. Despite differences in views between D. Trump and his administration, the overall policy of supporting Ukraine was maintained, including sanctions against Russia, financial and military assistance, and support for reforms. The J. Biden administration's foreign policy strategy regarding Ukraine was multi-faceted and aimed at providing substantial support to Kyiv in resisting Russian aggression, combining military, economic, diplomatic, and humanitarian aid while also emphasizing international coordination and pressure on Russia through sanctions. A crucial factor in strengthening Ukraine's defense capabilities and security was the allocation of regular military aid packages, which led to the gradual increase in the supply of heavy weaponry and advanced systems. Despite this, the J. Biden administration faced criticism for lacking a clear strategy for Ukraine's victory, concerns about Russian escalation, and the resulting slow process of providing weapons.

Keywords: *USA, Ukraine, NATO, national security, foreign policy strategy, Russo-Ukrainian war, American aid to Ukraine.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.044>
УДК 94(477)351.853“364”

Олександр РЕЄНТ

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст.,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Reent.O.P@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Галина ДЕНИСЕНКО

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
центр досліджень історико-культурної спадщини України,
відділ історії України другої половини XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
denisenko51@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4672-1586>

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА НАСЛІДКИ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Мета — проаналізувати стан нерухокої культурної спадщини в умовах російсько-української війни 2014—2024 рр. Сучасна війна, спрямована на знищення українського народу й України як держави, актуалізувала низку проблем, у тому числі в гуманітарній сфері. В умовах російської агресії державна політика у сфері культури стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України, а збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу є одним з головних елементів формування

Цитування: Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 44—65. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.044>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

його ідентичності, консолідації й розвитку української нації. **Наукова новизна** полягає у дослідженні стану культурної спадщини України під час російсько-української війни, переосмисленні історичного минулого, аналізі процесів декомунізації та деколонізації в публічному просторі, які значно посилілися після російського вторгнення в Україну 2022 р. **Методологічною основою дослідження** є принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, проблемно-хронологічний метод. **Висновки.** «Гібридна війна» Російської Федерації проти України з 2014 р. та широкомасштабна агресія 24 лютого 2022 р. актуалізували тему культурної спадщини, масштабів втрат національного культурного надбання України. Знищення і руйнування пам'яток історії та культури — це не лише матеріальні збитки, а й спроба підірвати моральний дух українців, знищити минуле українського народу, історичну пам'ять, історію, матеріалізовану в пам'ятках. По закінченню війни основними завданнями у сфері культури стануть збереження культурного надбання, розробка стратегії її відновлення із залученням державних інституцій і міжнародних організацій ЮНЕСКО, ІКОМОС, ІКОМ, культурної дипломатії, інформація світової спільноти про збитки й втрати, завдані країною-агресоркою культурній спадщині України, розробка механізму їх оцінки й визначення розмірів компенсації. Російська агресія проти України викликала хвилю спротиву громадянського суспільства, що інспірувало процес демонтажу низки пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою РФ, декомунізацію української топоніміки та очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі.

Ключові слова: російсько-українська війна, культурна спадщина, публічний простір, декомунізація, деколонізація, деросіянізація, музей, пам'ятник.

У сучасній українській історіографії в численних наукових статтях та фундаментальних виданнях представлені проблеми становлення і розвитку пам'яткоохоронної галузі, комплексний системний підхід до організації збереження культурної спадщини, роль державних інституцій і громадських організацій у розв'язанні актуальних питань пам'яткоохоронної справи в різні історичні періоди. Цим питанням присвячені комплексні синтетичні дослідження та індивідуальні роботи В. Акуленка, С. Гаврилюк, В. Горбика, С. Заремби, О. Нестулі та інших авторів. Найменш висвітленими залишаються складні та драматичні події в пам'яткоохоронній сфері під час російсько-української війни — окупації та анексії АР Крим, м. Севастополь, районів Донецької й Луганської областей. Після вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. культурна спадщина зазнала значних руйнувань на всій території України. Поряд із руйнуванням пам'яток РФ незаконно вивозить артефакти, протиправно переміщає об'єкти Музейного фонду України, привласнює культурні цінності. Проблема тика культурної спадщини в анексованому Криму, м. Севастополі, в Донецькій та Луганській областях знайшла висвітлення в публікаціях Г. Денисенко, С. Кота, О. Рішняка, О. Титової, В. Солошенко, Д. Яшного, інших дослідників [1—10]. Російсько-українська війна прискорила заходи щодо декомунізації публічного простору України, ініційовані пакетом законів, ухвалених 9 квітня 2015 р., проаналізовані в роботах О. Гриценка, М. Рябчука та інших авторів [11—12]. Логічним продовженням декомунізації має бути деколонізація, яка передбачає позбавлення публічного простору від імперської спадщини. У роботах україн-

ських дослідників процеси, які передбачають заміну в публічному просторі радянського й російського спадку на український, розглядаються фрагментарно, оскільки законодавча база цих питань знаходиться в стадії розробки [13—14]. Відсутня загальна картина стану культурної спадщини в умовах російсько-української війни, руйнування пам'яток під час широкомасштабного вторгнення російських військ, процесів декомунізації та деколонізації публічного простору. Для дослідження сучасного стану культурної спадщини були використані матеріали ЗМІ, статистичні дані Міністерства культури та інформаційної політики України (МКІП України)¹.

Культурна спадщина й національна безпека

У 2022 р. замість очікуваної триденної каральної операції, на яку розраховував ворог, так звана СВО переросла у широкомасштабну війну — найбільшу в Європі з часів Другої світової війни [15, С. 39]. Напередодні повномасштабного вторгнення в Україну президент РФ підписав указ «Про затвердження основ державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей», що передбачав тотальне російщення та знищення ідентичності українського народу на тимчасово окупованих територіях України [17, С. 30].

Забороною українського телебачення, контролем соціальних мереж і ЗМІ, впровадженням у школах і вишах російських програм, терором і насиллям окупанти прагнуть створити у тимчасово окупованих регіонах «новий порядок», нав'язують власну, псевдонаукову концепцію «російського світу» («русского мира»), де заперечується українська історія, українська державність, існування українського етносу, незалежна політично, економічно й культурно Україна, право українців обирати своє майбутнє, існування України та українців як суб'єктів світової політики. Своїми діями на тимчасово окупованій території України збройні сили Російської Федерації спричинили гуманітарну катастрофу, яку можна кваліфікувати як геноцид українців. Верховна Рада України у квітні 2022 р. визнала дії Росії на території України геноцидом і закликала міжнародну спільноту зробити те саме. В ухвалі згадуються злочини окупантів у Бучі, Ізюмі, Маріуполі та інших містах, які свідчать про цілеспрямоване знищення українців. Заклик Верховної Ради підтримали парламенти Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Чехії, Ірландії та Канади, а також ПАРЄ та Парламентська асамблея НАТО². Через злочини проти культурної спадщини України Росія намагається не лише знищити українські традиції та культуру, а й право українців на існування.

Виступаючи 29 лютого 2024 р. на Міжнародній конференції «Об'єднані заради справедливості. Об'єднані заради збереження культурної спадщини»

¹ Від 5 вересня 2024 р. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України.

² Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» (14 квітня 2022 р.). *Верховна Рада України*. 14.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

прем'єр-міністр України Д. Шмигаль зазначив, що «ворог сповідує ідеологію тотального руйнування... Він знищує житлові будинки, школи та дитячі садки, лікарні та електростанції, заводи й ферми. Так само він стирає з лиця землі храми, музеї, театри, історичні будівлі, пам'ятники»³.

В умовах російської агресії державна політика у сфері культурної спадщини стає важливим чинником гарантування національної безпеки України. 2 березня 2023 р. у Верховну Раду був поданий законопроект № 9072 «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті», де зазначено, що збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу є одним з головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації. Зазначений законопроект спрямований на захист української ідентичності, що на загальнодержавному рівні гарантуватиме захист від злочинів геноциду за національною ознакою, підміни історичних понять, нівелювання унікальних традиційних надбань українського народу, руйнації об'єктів культурної спадщини, викрадення культурних цінностей, а також спроб стерти нашу національну пам'ять⁴.

У Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту (1954 р.) зазначено, що збитки, завдані культурним цінностям, які є об'єктами міжнародної охорони, незалежно від того, якому народові вони належать, є збитком культурній спадщині всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у світову культуру⁵.

Україну за загальною кількістю пам'яток можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною, вважати невіддільною частиною світового культурного надбання, важливим елементом пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. За матеріалами парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», що відбулися 18 квітня 2018 р., на державному обліку перебуває близько 130 000 об'єктів, з них — 65 350 археології, 44 496 — історії, 944 — монументального мистецтва, 13 518 — архітектури та містобудування, 327 — садово-паркового мистецтва, 219 — ландшафтних об'єктів і 92 — об'єкти науки й техніки [1, С. 8—9].

³ Шмигаль Денис: Усі постраждали внаслідок російської агресії об'єкти культурної спадщини внесуть до спеціального держреєстру для визначення розмірів компенсацій від РФ. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-usi-postrazhdali-vnaslidok-rosiiskoi-ahresii-objekty-kulturnoi-spadshchyny-vnesut-do-spetsialnoho-derzhreiestru-dlia-vyznachennia-rozmiriv-kompensatsii-vid-r> (дата звернення: 20.03.2024).

⁴ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті». *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukraini-pro-natsionalnu-bezpeku-ukraini-shchodo-zberezheniya-kulturnoi-spadshchini-ukraini-ta-natsionalnoi-pamyatips> (дата звернення: 2.07.2023).

⁵ Кот С.І. Про ратифікацію Україною Другого протоколу (1999) до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року: Інформаційно-аналітична записка / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2017. На правах рукопису. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013251> (дата звернення: 10.12.2023).

Кримський контент

Починаючи з 2014 р., російські окупанти нищили і грабували культурну спадщину на тимчасово окупованих територіях. Так званий «захист російськомовного населення», наратив щодо «історичної належності Криму» Росія використала у 2014 р. для виправдання окупації АР Крим та м. Севастополя, частини Донецької та Луганської областей. Генеральна асамблея ООН у своїй резолюції від 2 березня 2022 р. засудила воєнне вторгнення Росії в Україну, визнавши його агресією і вимагала від РФ не лише припинити вторгнення, але «негайно, повністю та безумовно вивести всі свої збройні сили з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів»⁶.

АР Крим і Севастополь — один із найбагатших регіонів України за кількістю та різноманіттю об'єктів культурної спадщини. В АР Крим у 2013 р. діяли 33 державні, понад 300 відомчих і громадських музеїв. Лише державна частина музейного фонду Криму становить приблизно мільйон одиниць зберігання. В АР Крим знаходилося 8694, у Севастополі 2073 пам'ятки історії та культури від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу до раннього нового і новітнього періоду [4, С. 32]. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України включено 64 пам'ятки національного, 1143 — місцевого значення АР Крим [5, С. 58]. Серед них такі відомі пам'ятки як археологічні комплекси Алустон, Неаполь Скіфський, рештки античних міст Тірітака, Мірмекій, Пантікапей, Німфей, Парфеній, генуезькі фортеці, меморіальні будинки І. Айвазовського, М. Волошина, О. Гріна, М. Самокиша, С. Сергеева-Ценського, Лесі Українки, А. Чехова, поховання видатних діячів світової культури, печерні монастирі, палацово-паркові комплекси, караїмські, кримськотатарські, вірменські святині [8, С. 19—20]. Найкращі взірці комплексів і ансамблів культурної спадщини України, які мають універсальне значення для всього людства, внесені до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У 2013 р. до цього списку включена унікальна пам'ятка — Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е. — XIV ст. н. е.) у Севастополі. До Попереднього списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО були номіновані п'ять об'єктів на Кримському півострові [4, С. 25—26; 18]. У 2014 р. на базі українських органів охорони культурної спадщини в АР Крим були створені російські, до повноважень яких входять рішення щодо включення об'єктів до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації. В останню його редакцію включені 2876 пам'яток. До реєстру не внесені пам'ятки археології, поставлені на державний облік в Україні, а також виявлені після 2014 р., що ставить їх під загрозу знищення, враховуючи масштабні будівельні роботи [9, С. 68]. В останні роки російська сторона здійснює безпрецедентні незаконні археологічні розкопки на Кримському півострові,

⁶ Генасамблея ООН засудила вторгнення Росії й закликала негайно вивести війська з України. *Європейська правда*. 02.03.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/2/7135096/> (дата звернення: 10.12.2023).

ремонтно-реставраційні роботи на території пам'яток історії та культури, серед яких Херсонес Таврійській, Ханський палац у Бахчисараї — єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури. Під виглядом реконструкції знищено Золотий кабінет Ханського палацу, демонтовано автентичний дах та ансамбль кольорових вітражів (грудень, 2022 р.) [17, С. 25].

РФ незаконно вивозить артефакти з окупованого Криму, протиправно перемищає об'єкти Музейного фонду України. Визнаючи рухомі й нерухомі об'єкти своїм національним надбанням, але не маючи фізичних можливостей впливати на ситуацію, Україна веде опосередкований моніторинг стану пам'яток на території Криму та фіксує злочини російського режиму. РФ на об'єкті всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Херсонес Таврійський реалізує проект «Новий Херсонес», який передбачає експлуатацію об'єкта для проведення ідеологічної та культурної пропаганди, що призводить до руйнування його археологічного пласта, й масштабну забудову — зведення музеїв «Росія — моя історія», історії Криму та Новоросії, античності та Візантії, паломницьких центрів та культових об'єктів РПЦ [17, С. 28]. Під час незаконних розкопок на території південного передмістя Херсонеса в зоні охорони об'єкта Всесвітньої спадщини Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е — XIV ст. н. е) для будівництва на цьому місці паломницького центру та історико-археологічного парку в 2021—2023 рр. знищено 85 тис. кв. м культурного шару, вилучено (за даними окупаційної адміністрації) близько 4 млн предметів та понад 1500 археологічних комплексів. Колекція знахідок, які становлять музейну цінність, нараховує 360 тис. предметів, які не надійшли до фондів «Государственного историко-археологического музея-заповедника “Херсонес Таврический”» (створений російською владою під час привласнення майнового комплексу і колекцій Національного заповідника «Херсонес Таврійський»). Ці розкопки стали найбільш руйнівними для пам'яток античної археології у світі⁷.

Пам'ятки історії та культури на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей

Станом на 2013 р. у Донецькій області на державному обліку перебували 4144 пам'ятки історії та культури, працювали 59 державних музеїв, у тому числі на підконтрольній Україні території 30; у Луганській області — 6317 пам'яток, діяли 34 державні музеї, з них 14 (найбільші музеї регіону зі значною частиною Музейного фонду України) діяли на контрольованій українською владою території

⁷ Дані Кримського інституту стратегічних досліджень — про «приспосування», «реставрацію», а за фактом — руйнування та знищення об'єктів культурної спадщини України зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які опинилися в окупації та потрапили до рук росіян. 26.09.2024 [Facebook page]. URL: https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3cb1e327abe8d62827907e77dc052de5 (дата звернення: 1.10.2024).

[4, С. 36—37]. На початок 2014 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України в Донецькій області включено 88, у тому числі 75 пам'яток історії та 4 монументального мистецтва, в Луганській області — 497, з них — 403 пам'ятки історії та 28 монументального мистецтва. Пам'яток національного значення в Донецькій області — 14, у Луганській — 19 [5, С. 58]. На стику Донецької, Луганської й Ростовської областей (РФ) знаходиться пам'ятка національного значення — Меморіальний комплекс Савур-могила на честь радянських воїнів, які загинули в боях за Донбас в роки Другої світової війни. Влітку 2014 р. під час вторгнення російських військ в Україну частина комплексу зруйнована росіянами.

Найбільш відомими археологічними об'єктами степового регіону, зокрема Донеччини, є кургани, які зазнають значних руйнувань не тільки від природних катаклізмів, «чорних археологів», але часто знаходяться у зоні бойових дій і використовуються як військові об'єкти через облаштування військами вогневих позицій та ліній оборони.

До пам'яток національного значення на Луганщині віднесені комплексні об'єкти культурної спадщини — історії, архітектури, науки й техніки, а саме, меморіальні комплекси на честь учасників Другої світової війни, діячів науки й культури: письменника, педагога, мовознавця і громадського діяча Б. Грінченка, лексикографа і письменника В. Даля, комплекси споруд кінних заводів — Деркульського, одного з найстаріших в Україні (1765—1767 рр.) та Лимарівського (1818—1822 рр.) [9, С. 19—20]. На території Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка просто неба знаходиться один із найбільших на пострадянському просторі язичницьких парків-музеїв, який складається з колекцій антропоморфних стел катакомбної культури XXV—XX ст. до н. е. (6 екз.) і пам'яток сакрального мистецтва половців XI—XIII ст. (62 екз.) [8, С. 25].

Точних даних про стан і кількість рухомих і нерухомих об'єктів на тимчасово окупованих територіях не існує, оскільки каталогізація пам'яток історії та культури пам'ятоохоронними органами України останнім часом не проводилася. У 2019 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесені 7 пам'яток Святогірського Успенського монастиря, у 2021 р. — 18 пам'яток історії, архітектури й монументального мистецтва у м. Краматорську і 4 — у Маріуполі⁸. Більшість воєнних конфліктів, спрямованих на окупацію земель, насадження іншої ідеології та стирання історичної пам'яті завжди супроводжуються нищенням об'єктів культури, які своїм існуванням дозволяють краще зрозуміти хід історичного процесу, осмислити й дослідити історичне минуле України, ідентифікувати себе з ним. Неповага до чужого культурного простору виявляється в цілеспрямованому руйнуванні історичних споруд та монументів, пошкодженні та знищенні пам'яток.

⁸ Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України (далі — Поточний архів МКІП України). Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 1.11.2022 р.

Руйнування пам'яток історії та культури у 2022—2024 рр.

Одними з перших зазнали удару російських військ і тимчасової окупації містечка навколо Києва — Буча, Бородянка, Ворзель, Гостомель, Ірпінь. Після звільнення м. Бородянка на Київщині серед руйнувань і жахливих знущань з мирних мешканців світ побачив розстріляне бронзове погруддя Великого Кобзаря, якого російські військові розстрілювали немов людину. Від стрілецької зброї ворога постраждав пам'ятник Тарасу Шевченку у м. Маріуполь. Російські загарбники з ненавистю руйнують монументи українським воїнам, учасникам АТО/ООС, героям Небесної сотні в Чернігові, Херсоні, Енергодарі (Запорізька обл.), Ірпені (Київська обл.). 7 березня російські окупанти знищили в смт Луганське (Донецька обл.) меморіальну стелу, що увічнювала пам'ять Героя України Василя Сліпака, який загинув у боях за Україну у 2016 р. У перші дні війни, 27 лютого, окупанти прицільно обстріляли у м. Бучі Київської області пам'ятник радянським військовим — бойову машину БДРМ-2. Російські агресори зруйнували братські могили воїнів і жертв Другої світової війни у с. Велика Писарівка, Сім'янівка (Сумська обл.), містах Гостомелі, Бородянці, смт Макарові, с. Лук'янівці й Підгайному на Київщині [19, С. 1—5]. 23—24 березня 2022 р. у Харкові через ракетні обстріли постраждав Меморіал жертв тоталітаризму, споруджений 17 червня 2000 р. на цвинтарі, де знаходяться 15 братських могил польських військовополонених і 60 братських могил радянських громадян [20, С. 200]. 20 квітня російські терористичні війська вдруге обстріляли цвинтар жертв тоталітаризму, страчених з 10 квітня по 12 травня 1940 р. органами НКВС [14].

У перші години повномасштабного вторгнення нищівного бомбардування зазнала Харківщина — постраждали пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва старовинного козацького міста Ізюм, поруйнована Ізюмська фортеця, зведена наприкінці XVII ст. На горі Крем'янець пошкоджена скульптурна група «Атака», яка увічнювала подвиг українців у боротьбі з нацизмом [19], зруйнований Національний літературно-меморіальний музей українського мислителя Г. Сковороди (с. Сковородинівка, Богодухівський р-н). 18—24 березня 2022 р. у Харкові були зруйновані будівлі в історичному ареалі міста: Палац праці на Майдані Конституції, корпус економічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна, центральний корпус Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, будинок обласної ради та облдержадміністрації на Площі Свободи, які були й залишаються частиною історичного обличчя міста. Під час обстрілів пошкоджений Свято-Успенський собор XVIII ст., будинок «Слово» (вул. Культури, 9), знаковий для міста та української літератури 1920-х р. [19].

Артилерійські обстріли, бомбардування, використання заборонених міжнародним правом боєприпасів призводять до масштабних руйнувань об'єктів культурної спадщини. На територіях, які стали театром воєнних дій, під загрозою знищення опинилися всі види пам'яток. Історичні пам'ятники та споруди

стали символами для багатьох міст воюючої України. Після окупації Криму у 2014 р. у Севастополі був демонтований пам'ятник гетьману П. Сагайдачному, під проводом якого козацькі війська відзначились у походах до Криму [21]. У с. Мангуші під Маріуполем окупанти знесли пам'ятник гетьману України Петру Сагайдачному і кам'яний хрест у пам'ять загиблих у Другій світовій війні, відкритий 2017 р. [22]. На Київщині були знищені пам'ятки архітектури — дерев'яні храми у с. Заворичі (1873 р.), Лук'янівка (1879 р.), дерев'яну церкву у с. В'язівка (1862 р.) на Житомирщині. Росіяни навмисно спрямували свої ракети на історичний центр Одеси, який знаходиться під захистом ЮНЕСКО. Центр міста протягом 19—23 липня 2023 р. зазнав наймасштабнішої атаки російських військ з початку вторгнення РФ до України. Внаслідок обстрілів значні ушкодження отримали 28 пам'яток архітектури, які знаходяться в охоронній зоні ЮНЕСКО, у тому числі головний православний храм Одеси — кафедральний Свято-Преображенський собор УПЦ (МП) [24], пам'ятки архітектури національного значення — Воронцовський палац, будівля Одеського художнього музею [6, С. 40—41], зазнала пошкоджень унікальна пам'ятка науки й техніки 1911 р., розташована на Херсонщині, найвищий (76 м) в Україні Станіслав-Аджигольський маяк Задній [23].

Унаслідок російської агресії значних збитків зазнала історико-культурна спадщина стародавнього Чернігова — 17 із 39 пам'яток архітектури мають численні пошкодження. Ворожі обстріли обласного центру пошкодили пам'ятки національного значення: архітектурні ансамблі Троїцько-Іллінського (XVII—XVIII ст.) та Єлецького-Успенського монастиря, одного з найстаріших в Україні, заснованого в 1060 р. [25]. Символом гуманітарної катастрофи, заподіяної Росією, став Маріуполь. Російські війська навмисно бомбили Донецький обласний академічний драматичний театр, пам'ятку радянського монументального класицизму, який став прихистком для тисяч людей. Зазнали пошкоджень музеї міста, серед яких художній музей ім. А. Куїнджі та краєзнавчий, заснований 1920 р. [9, С. 17]. Зазнав руйнувань уцілілий під час оборони 1941 р. і визволення 1943 р. підземний штаб Коростенського укріпрайону № 5, побудований напередодні Другої світової війни (м. Коростень, Житомирська обл.). 6 березня 2022 р. в унікальний військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони влучила ракета, яка пошкодила сам музей, культурний шар городища стародавнього м. Іскоростень IX—XI ст., укріплення 1930-х рр., розташовані в місцевих природних гранітних печерах, де селилися древляни [1, С. 170—171; 19]. 10 жовтня 2022 р. під час масованого обстрілу ракетами столиці України зазнали пошкоджень Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Червоний і Жовтий корпуси), університетська наукова бібліотека ім. Михайла Максимовича, Національний музей Тараса Шевченка, Київський міський будинок учителя (Педагогічний музей і Музей Української революції), Національна філармонія України, Національний музей мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків. У Національному музеї «Київська картинна галерея», літературно-меморіальних музеях-квартирах Миколи Бажана та Павла Тичини, Музеї історії Києва, Національному науково-природничому му-

зеї НАН України, Національному музеї літератури України вибиті шибки, пошкоджені інтер'єри та експозиція [26].

На тимчасово окупованій території України перебуває понад 20 тис. пам'яток історії та культури національного та місцевого значення⁹. У м. Нова Каховка Херсонської області, яке тимчасово окуповане ворогом, залишились 180 будинків, 200 кв. м унікальних різьблених орнаментів на стінах житлових будинків і закладів культури й освіти, зроблених у 1950-х рр. Вони були створені завдяки творчості та винаходу послідовника школи бойчукістів художника-монументаліста Григорія Довженка та ентузіазму українського письменника і кінорежисера Олександра Довженка, одного з ініціаторів звернення до Української академії будівництва і архітектури УРСР (1955—1962 рр.) щодо створення для будівельників Каховської ГЕС комфортного міста, яке стало справжньою візиткою регіону [27]. За ескізами Г. Довженка і його колег були створені унікальні ліпні та різьблені кам'яні панно — «кам'яні вишиванки», які прикрасили стіни будинків та змінили обличчя міста. Нова Каховка — об'єкт історико-культурної спадщини України, єдине місто-пам'ятка архітектури та містобудування ХХ ст., 10 архітектурних об'єктів якого включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У багатьох містах України й за кордоном пройшла виставка зразків «кам'яних вишиванок», головна мета якої показати, що південь України був і залишається українським. Організаторами її стали пам'яткоохоронці, архітекторки Тетяна та Єлизавета Євсєєви [28].

З 24 лютого 2022 р. до 25 квітня 2024 р. РФ зруйнувала або пошкодила 1062 об'єкти культурної спадщини. З них пам'яток національного значення — 123, місцевого значення — 864, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини — 75 [29], 20 тис. знаходяться на тимчасово окупованій території, які необхідно захистити й зберегти. Російсько-українська війна, широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р., події, що чинить ворог на окупованій території, значно загострили ситуацію у суспільстві, змінили відношення до російських і радянських діячів, увічнених в пам'ятках, що виявилось у прискоренні процесу очищення публічного простору від імперських і радянських маркерів — російської та радянської топоніміки, пам'яток періоду тоталітаризму. На фронтах військового та ідеологічного протистояння ведеться боротьба за подолання наслідків імперського панування в Україні та за остаточне звільнення від комуністичного панування [16, С. 260].

Декомунізація публічного простору

Перед Україною стоять важливі завдання у гуманітарній сфері — відновлення культурних і освітніх закладів, музеїв і архівів, заповідників і пам'яток. О. Довженко після повернення з фронту в грудні 1943 р. залишив роздуми про долю України, її культуру, актуальні й у наш час. «Україна поруйнована, як ні одна краї-

⁹ Шмигаль Денис: Усі постраждали... URL:<https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-usi-postrazhdali-vnaslidok-rosiiskoi-ahresii-objekty-kulturnoi-spadshchyny-vnesut-do-spetsialnoho-derzhreiestru-dlia-vyznachennia-rozmiriv-kompensatsii-vid-r> (дата звернення: 20.03.2024).

на в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Після війни, по-новому [необхідно] підходити до свого культурного господарства». Письменник писав свої пропозиції у різних галузях культурного і господарського життя, але «не найшлося серед них ні одної людини, яка б скористала всі мої знання і моє всевидяче око на користь народу України. Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу [...] шкідлива і ворожа інтересам народу» [30, С. 283, 287, 328].

По закінченню російсько-української війни ХХІ ст. і перемоги над ворогом важливими завданнями має стати глибоке переосмислення нашої історії та культури, культурної спадщини без великодержавних наративів, сенсів, смислів, символів, ідеологічних кліше, нав'язаних радянською пропагандою. Російська агресія актуалізувала саме ті аспекти української колективної пам'яті, які пов'язані з ідеями національної солідарності, самопожертви, патріотизму та збройного опору загарбникам. За роки незалежності відбулися позитивні зміни, які простежуються у переусвідомленні критеріїв оцінювання об'єктів культурної спадщини. Якщо на початку 1990-х рр. на обліку переважали пам'ятки історії, а серед них споруди й поховання, пов'язані з революційними подіями, Другою світовою війною, діяльністю комуністичних лідерів, то на початку 2000-х рр. більше уваги почали приділяти дослідженню подій середньовічної, нової та новітньої історії, козацтву, національно-визвольному руху України. Після «Революції гідності» відбулися позитивні зміни на шляху звільнення публічного простору від символів комуністичного режиму.

Масштабний етап декомунізації був пов'язаний з ухваленням Верховною Радою України у 2015 р. чотирьох законів: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 рр.», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 рр.», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.». Юридичне оформлення фактичної декомунізації значно прискорило очищення українського публічного простору і ввело його у правове поле. Декомунізаційне законодавство забороняє подальше перебування радянських пам'ятників на вулицях та площах міст і сіл, але дозволяє експонувати їх у музеях. Саме в музейному просторі відкриваються можливості для правдивої та об'єктивної оцінки подій і діячів ХХ ст. Але у законах не йдеться про необхідність створення музею для демонтованих пам'яток. Експозиція такого музею має на меті не забуття радянського минулого, ігнорування великого періоду в житті народу, а навпаки, має стати нагадуванням про жахливі події тоталітарної доби з голодоморами, репресіями, які ніколи не повинні повторитися. Питання створення Музею тоталітаризму у Києві залишається відкритим і сьогодні, а доля демонтованих пам'ятників залишається невизначеною і після демонтажу їх транспортують на територію Державного музею авіації ім. О. Антонова. Серед перших були пам'ятники льотчику

В. Чкалову, генералу армії М. Ватутіну¹⁰, радянському військовому діячу М. Щорсу, пам'ятник якому демонтували 9 грудня 2023 р.

Автори законів обійшли увагою відношення до монументального мистецтва другої половини ХХ ст. Необхідно відбирати твори, які можуть бути музеєфіковані й збережені, завдяки яким прийдешні покоління зможуть дізнатися правду про ті часи й віхи розвитку українського мистецтва. Розглядати монументальне мистецтво лише через призму радянського періоду — недооцінювати культурну цінність творів, які існують в єдиному екземплярі та відображають один з історичних періодів у житті народу. У публічному просторі залишаються переважно об'єкти, які експерти відносять до складних випадків декомунізації, коли монумент має бути демонтований як символ тоталітаризму, але охороняється як витвір мистецтва або як частина могили. Для багатьох міст, містечок, сіл деякі монументи є формоутворювальними елементами меморіального ландшафту, які набули значної популярності у населеному пункті, і до цього слід підходити зважено, з урахуванням голосу місцевої громади. 14 травня 2023 р. Київрада ухвалила рішення про декомунізацію назви арки Дружби народів — тепер це арка Свободи українського народу. Окрім арки перейменували ще понад 40 пам'ятників та пам'ятних знаків у Києві, які необхідно прибрати з вулиць і будівель столиці й передати до Музею тоталітаризму [31]. Пам'ятник Артему у Святогірську (1927 р., Донецька обл.) є яскравим відображенням ленінського плану монументальної пропаганди. Разом з тим, це — унікальний витвір у стилі кубізму скульптора І. Кавалерідзе — найвищий в Європі (висота 22 м, з постаментом 28 м). Залізобетонна конструкція вмонтована в скелю, яку неможливо демонтувати. Пам'ятка монументального мистецтва національного значення, розташована на території державного історико-культурного заповідника, є частиною Музейного фонду України. Для збереження твору видатного українського скульптора об'єкт потребує переосмислення й переозначення з акцентом на творчості геніального митця і збереженні для нащадків правдивої пам'яті про минуле [32].

Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого — перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Сучасні комеморативні практики передбачають цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії ХХ ст., створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.

Держава має взяти на себе обов'язок охорони й збереження пам'ятників і пам'ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 рр.» інкорпорував частину символів і наративів «Великої Вітчизняної війни» у наратив Другої світової війни як цілком легітимну частину національної історії, що зняло низку нагальних питань, передусім щодо національно-визвольного руху [12, С. 110].

¹⁰ Поточний архів МКІП України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 25.01.2023.

Декомунізація — надзвичайно значущий процес, не менш важливий, ніж денацифікація в повоєнній Німеччині. Закони поставили на порядок денний низку назрілих питань, у тому числі щодо демонтажу пам'яток періоду тоталітаризму, який проводився стихійно і неорганізовано. Зняття з постаментів численних радянських діячів не викликає заперечень, але це має бути демонтаж, а не вандалізм і руйнування. Для очищення публічного простору від маркерів тоталітарного минулого центральним і місцевим пам'яткоохоронним органам необхідно вирішувати дуже багато питань. Головне, щоб це відбувалося цивілізовано з дотриманням норм пам'яткоохоронного законодавства. Наявність музеїв, виставок комуністичної символіки знизить конфліктність у справі очищення публічного простору України, введе цей процес у рамки законних дій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві й зупинить нав'язану «війну пам'ятників». Пам'ятник слід адаптувати у нових історичних умовах або музеєфікувати його у відведеному для цього місці. Протягом 2022 р. в Україні було перейменовано 9859 географічних назв і демонтовано 145 пам'ятників, пов'язаних з періодом тоталітаризму. Недемонтованими залишилися близько 350—400 об'єктів культурної спадщини, в основному у Донецькій, Луганській областях і тимчасово окупованому Криму [11, С. 160], не перейменовано 300 об'єктів топоніміки, у тому числі дві області — Дніпропетровську та Кіровоградську, які заплановано змінити, відповідно, на Січеславську і Кропивницьку [33].

Переосмислення минулого. Деколонізація публічного простору

Логічним продовженням декомунізації має бути деколонізація, яка передбачає позбавлення публічного простору від імперської спадщини. Незалежна Українська держава постала на руїнах Російської імперії, наступником якої став тоталітарний СРСР. Колонізація і російщення впродовж століть упродовжувалися в Україні в усіх сферах. Пам'ятники, назви, присвячені російським діячам науки й культури, нав'язувалися імперським центром, щоб прив'язати українську історію, культуру до імперії, показати вторинність української культури та її зв'язок з російською, формували стереотип про периферійність території порівняно з центром, використовуючи фальшиві наративи на підтримку імперських амбіцій. Через широкомасштабне вторгнення Росії запит на заміну радянського й російського спадку на український значно активізувався. Декомунізація та деколонізація передбачає переосмислення минулого, відновлення національної пам'яті, культурної та історичної ідентичності, повернення із забуття видатних постатей і подій української національної культури та історії.

Зареєстрований на початку квітня 2022 р. у Верховній Раді України законопроект № 7253 «Про внесення змін до Закону “Про географічні назви” щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України», закон України «Про дерадянізацію законодавства

України» про скасування дії на території України актів органів влади СРСР та УРСР», який набув чинності 7 травня 2022 р., направлені на прискорення де-радянзації та деколонізації українського соціуму [13, С. 109—111]. 21 березня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект № 7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України», який після другого читання отримав назву «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Закон забороняє присвоювати географічним об'єктам назви, що звеличують, пропагують або символізують державу-окупанта або її визначні, пам'ятні, історичні та культурні місця, дати, події, її діячів, які здійснювали агресію проти України та інших суверенних країн, державну тоталітарну політику та практику, пов'язану з переслідуванням опозиції (опозиційних діячів), дисидентів та інших осіб за критику тоталітарного радянського та тоталітарного російського режиму, зокрема й громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях України або тимчасово перебували на території держави-окупанта та стали жертвами переслідування з боку російських репресивних органів¹¹.

Формування публічного простору України стосується ухвалений 3 травня 2023 р. закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України». До Державного реєстру нерухомих пам'яток України станом на 5 червня 2023 р. за даними МКІП України, було включено 21 094 пам'ятки. У 2023 р. відбулися певні зміни у комплектуванні Державного реєстру. Завдяки сучасним інноваційним програмам 29 листопада 2023 р. був презентований Державний реєстр «є-Пам'ятка», який включає 105 532 одиниці включно з пам'ятками на тимчасово окупованих територіях, що знаходяться під охороною держави¹². Автори запропонували зміни до статей 13 і 151 Закону України «Про охорону культурної спадщини» з акцентом на незанесення до Реєстру шойно виявлених об'єктів культурної спадщини та пам'яток, які є символами комуністичного тоталітарного режиму або російської імперської політики. Ухвалення цих законів значно спростило місцевим пам'яткоохоронним органам вирішення низки питань з усунення з публічного простору — демонтажу, перенесенню об'єктів культурної спадщини, які не відповідають історичним і мистецьким критеріям, пам'яток з імперським чи радянським минулим. Цивілізований демонтаж допомагає очистити публічний простір й унеможливає повернення імен російських діячів на українські вулиці й площі.

¹¹ Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». *Відомості Верховної Ради*. 2023, № 65, ст. 221. URL: <https://unn.ua/news/zelskiy-pidpisav-zakon-pro-dekolonizatsiyu-ta-derusifikatsiyu-toponimiyi> (дата звернення: 1.10.2024).

¹² Горлач П. Мінкульт презентував систему обліку нерухомої культурної спадщини, до неї вже внесли понад 105 тисяч об'єктів. *Суспільне. Медіа*. 16.04.2024. URL: <https://suspihne.media/culture/725809-mincult-prezentuvav-sistemu-obliku-neruhomoi-kulturnoi-spadsinido-nei-vze-vnesli-dani-sodo-105-532-obektiv/> (дата звернення: 20.04.2024).

Відмова України від колоніального спадку відбувається шляхом активного очищення міст і сіл від монументів та інших об'єктів, які покликані закріплювати російські пропагандистські наративи. Наслідки повномасштабного вторгнення не залишили жодного шансу на сприйняття проросійських цінностей українцями, які побачили реальні дії російської армії у звільнених від окупації населених пунктах. До МКІП України надходять запити від місцевих органів влади щодо демонтажу та переміщення пам'ятників, барельєфів, меморіальних дошок. До списку про зняття з державного обліку пам'ятників діячам радянської доби у місті Києві внесені пам'ятник на честь українського радянського письменника й громадського діяча О. Бойченка, бюсти В. Боженка, Н. Крупської, пам'ятники М. Кирпоносу, М. Фрунзе, С. Ковпаку, меморіальна дошка на честь Г. Жукова та багато інших. У Києві зі стели міст-героїв прибрали назви російських міст, замість яких з'явилися назви українських міст-героїв: Буча, Волноваха, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Миколаїв, Охтирка, Харків, Херсон, Чернігів¹³. Протягом 2022 р. до МКІП України надійшли запити з Києва, Житомира, Переяслава, Рівного, Чернігова про вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України монумента на відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, пам'ятників М. Кузнецову, О. Пушкіну в Мукачеві, Тернополі, Ужгороді, Чернігові, с. Заболотівці Львівської області¹⁴. За вісім місяців 2022 р. демонтовано 28 пам'ятників О. Пушкіну у 14 регіонах України, 9 — М. Горькому, по 4 — М. Островському й О. Суворову¹⁵.

У Києві перший пам'ятник О. Пушкіну з'явився в 1899 р. до 100-річчя від дня народження поета. На кошти, зібрані викладачами й учнями 5-ї Києво-Печерської гімназії, перед гімназією (нині — Національний транспортний університет) було встановлено бронзове погруддя поета (скульптор Р. Бах). Цей пам'ятник, твір монументального мистецтва, потрапив під хвилю незаконного знесення. Завдяки адміністрації університету його вдалося зберегти, а дирекція Музею історії Києва виступила з ініціативою перенесення пам'ятників, демонтованих у столиці, до музею з подальшим використанням їх як експонатів в екскурсіях про історію міста та негативні наслідки впливу Росії на життя українців¹⁶. Демонтовані у Києві пам'ятники О. Пушкіну за погодженням з дирекцією музею

¹³ Масова дерусифікація та декомунізація у відповідь на війну РФ — як українці позбавляються старих символів. *Дім*. 26.04.2022. URL: <https://kanaldom.tv/masova-derusyifikacziyata-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video/> (дата звернення: 2.02.2023).

¹⁴ Поточний архів МКІП України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 1.06.2022 р.

¹⁵ «Депушкінізація» у дії: у 14 областях України демонтували 28 пам'ятників Пушкіну. *Віледж*. 31.12.2022. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/334655-znesli-28-pam-yatnikiv-pushkinu-skilki-pam-yatnikiv-derusifikovali-v-ukrayini-minkult> (дата звернення: 24.03.2023).

¹⁶ Горбачова А. У Києві знесли пам'ятник Пушкіну. *UNIAN*. 22.03.2023. URL: <https://www.unian.ua/society/dekomunizaciya-v-ukrajini-u-kiyevi-znesli-naystarishiy-byust-pushkina-12009000.html>. (дата звернення: 2.01.2024).

перенесені на територію Київської картинної галереї¹⁷. Демонтаж, перенесення пам'яток має вирішуватися у правовому полі відповідними пам'яткоохоронними органами. Цей процес вимагає скрупульозної роботи фахівців — істориків, мистецтвознавців, культурологів, музейників — для надання об'єктивної оцінки мистецької цінності творів, історичних подій і діячів, увічнених в пам'ятках. Цивілізований демонтаж пам'ятників з російською і радянською символікою допомагає очистити публічний простір України, і це крок до перемоги, оскільки кожне таке рішення повертає нашій нації почуття гідності, самодостатності й впевненості у перемозі над ворогом.

* * *

Руйнуючи школи, вищі навчальні заклади, бібліотеки, музеї російські війська знищують усе, що пов'язане з історією, культурою, традиціями українського народу. І пам'ятникам історії та культури, які є матеріалізованим виявом історії, важливою частиною ідентичності нації, збереження історичної пам'яті, належить особливе місце. В умовах російської агресії, яка є екзистенціальною загрозою українському народу, державна політика у сфері збереження культурної спадщини стає важливим чинником національної безпеки України.

По закінченню війни з огляду на агресивні дії РФ та окупацію частини територій України актуальним буде відновлення культурної спадщини, забезпечення міжнародного моніторингу стану культурного надбання із залученням державних інституцій і міжнародних організацій, культурної дипломатії, інформування світової спільноти про втрати, завдані країною-агресоркою. Основними напрямками у сфері збереження і відновлення культурної спадщини є документування фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, розробка механізмів оцінки завданих війною збитків культурній спадщині України, визначення розмірів компенсацій від РФ, створення спеціального державного реєстру зруйнованих пам'яток.

З нерухомої спадщини найбільш вразливі археологічні пам'ятки, які можна досліджувати дистанційним моніторингом і супутниковими знімками. Для того, щоб верифікувати відкриті дані про пам'ятки архітектури, використовуються документи окупаційної влади, наприклад, кадастрові карти, дані ЗМІ, супутникові знімки, які дозволяють визначати ділянки, де відбуваються ремонтно-реставраційні роботи, знесення пам'яток і планується забудова. Враховуючи ситуацію з руйнуванням пам'яток у ході воєнних дій актуальним завданням є продовження програми з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», матеріали якого дозволяють ознайомитися з пам'ятками на тимчасово окупованій території, встановити втрати культурної спадщини України.

За понад 30 років незалежності сформувався запит українських громадян на декомунізацію і деколонізацію публічного простору. Події російсько-україн-

¹⁷ Поточний архів МКІП України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 25.01.2023 р.

ської війни, в якій «братній народ» став агресором та окупантом, зруйнували всі радянські міфи й прискорили процес переосмислення історичного минулого, активізували заходи щодо вилучення елементів імперської, радянсько-комуністичної ідеології з публічного простору. Логічним продовженням декомунізації має бути деколонізація та позбавлення публічного простору від імперської спадщини. Радянське минуле було лише продовженням російськоімперського періоду: радянська спадщина згубна для України не тим, що вона комуністична, а тим, що вона імперська й антиукраїнська, зорієнтована на пригноблення й поневолення, сприйняття України як частини імперії. Через пам'ятники та музеї, назви міст і сіл, вулиць влада візуалізувала своє бачення історії не на фактах, а на їх ідеологічній інтерпретації [34]. Системна декомунізація і деколонізація, осмислення радянського досвіду є запорукою протидії українського суспільства доктрині «російського світу» і творення «українського світу» з включенням пам'яток видатним українським діячам, важливим подіям в історії України, що відповідає основному змісту гуманітарної політики України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Denysenko, H. *Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pam'iaty*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ, 2018. 318 с.].
2. Denysenko, H., Denysenko, O. *Kulturna spadshchyna u umovakh viiny: ukrainski realii (2014—2022 rr.). Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei*. Kyiv, 2023. Vyp. 27: 251-270 [in Ukrainian].
[Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина в умовах війни: українські реалії (2014—2022 рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей*. Київ, 2023. Вип. 27. С. 251—270].
3. Denysenko, H. *Yakyi stan kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy: u dvokh knyzhakh*. Kn. 1. Kyiv, 2022. 163-173 [in Ukrainian].
[Денисенко Г. Який стан культурної спадщини України в умовах російсько-української війни. *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 163—173].
4. Kot, S. *Pro stan kulturnoi spadshchyny Ukrainy (Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan "Stan, problemy ta perspektvyu okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini" 18 kvitnia 2018 r.)*. Kyiv, 2018. 36-37 [in Ukrainian].
[Кот С. Про стан культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 36—37].
5. Kot, S. *Istorychnyi dosvid ta aktualni problemy zberezhenня pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy. Kulturna spadshchyna v konteksti "Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy"*. Kyiv, 2015. 7-103 [in Ukrainian].
[Кот С. Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток історії та культури України. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 7—103].

6. Rishniak, O. Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX — pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4 (565). 40-41 [in Ukrainian].
[Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX — початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4 (565). С. 40—41].
7. Soloshenko, V. Yakoi shkody zavdaie ahresiiia RF proty Ukrainy vitchyznianiі kulturnii spadshchyni ta muzeiam, zokrema? *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy: u dvokh knyhabh*. Kn. 1. Kyiv, 2022. 173-176 [in Ukrainian].
[Солошенко В. Якої шкоди завдає агресія РФ проти України вітчизняній культурній спадщині та музеям, зокрема? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 173—176].
8. Tytova, O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu za suchasnykh umov: zahrozy, vtraty, perspektvyv zberezhennia. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy Krubloho stolu "Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Shkhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektvyv"* (m. Kyiv, 12 lystopada 2015). Kyiv, 2016. 25-30 [in Ukrainian].
[Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи»* (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 25—30].
9. Tytova, O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu: suchasnyi stan, mozhlyvosti zberezhennia. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 2016. Vyp. 30. 19-20 [in Ukrainian].
[Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу: сучасний стан, можливості збереження. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. Вип. 30. С. 19—20].
10. Yashnyi, D. Monitorynh stanu kulturnoi spadshchyny v Krymu za vidkrytymy danymy (2014—2020). *Pamiatkoznavchi studii: problemy, praktyky, perspektvyv rozvytku. Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 1. Kyiv, 2020. 67-73 [in Ukrainian].
[Яшний Д. Моніторинг стану культурної спадщини в Криму за відкритими даними (2014—2020). *Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку. Збірник наукових праць*. Вип. 1. Київ, 2020. С. 67—73].
11. Hrytsenko, O. Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshche. Kyiv, 2019. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/hrytsenko-decommunization-book/> [in Ukrainian].
[Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019. 320 с. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/hrytsenko-decommunization-book/> (дата звернення: 20.10.2022)].
12. Riabchuk, M. Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni dyskusii z pryvodu "dekomunizatsiinykh" zakoniv? *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 28 (82). 2016. 104-117 [in Ukrainian].
[Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 28 (82). 2016. С. 104—117].

13. Bazhan, O. U chomu poliahaie dekolonizatsiia v ukrainskomu publicnomu prostori v umovakh Rosiisko-ukrainskoi viiny? *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshynny. Dialogy z istorykamy: u dvoch knyzhakh*. Kn. 1. Kyiv, 2022. 109-111 [in Ukrainian].
[Бажан О. У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах Російсько-української війни? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 109—111].
14. Lakhovskiy, M. Zhertv totalitaryzmu rozstrilialy vtrete. Rashysty zruinuvaly polskyi memorial u Kharkovi. *Spravzhnia varta*. 21.04.2022. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/city/1225315> [in Ukrainian].
[Лаховський М. Жертв тоталітаризму розстріляли втретє. Рашисти зруйнували польський меморіал у Харкові. *Справжня вартя*. 21.04.2022. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/city/1225315> (дата звернення: 25.09.2022)].
15. Yakubova, L. Ukraina ta ukraintsi v svitohliadnii matrytsi «russkoho myra». *Analitychna zapyska Kyiv, 2023* [in Ukrainian].
[Якубова Л. Україна та українці в світоглядній матриці «руського мира». Аналітична записка. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 72 с.].
16. Yakubova, L. “Russkij mir” v Ukraini: na kraiu prirvy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2018. 384 с.].
17. Kulturna spadshchyna ta natsionalna bezpeka. *Analitychna dopovid*. Kyiv, 2023. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08> [in Ukrainian].
[Культурна спадщина та національна безпека. Аналітична доповідь. Київ, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>].
18. Shutkevych, O. Kulturna spadshchyna: aneksovana, vtrachena, rozkradena. *Den*. 31.10.2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/kulturna-spadshchyna-aneksovana-vtrachena-rozkradena> [in Ukrainian].
[Шуткевич О. Культурна спадщина: анексована, втрачена, розкрадена. *День*. 31.10.2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/kulturna-spadshchyna-aneksovana-vtrachena-rozkradena> (дата звернення: 25.09.2022)].
19. Mykhailova, O.Iu. Pamiatnyku Ukrainy, zruinovani ta poshkodzeni okupantamy u perebihu rosiisko-ukrainskoi viiny. *Natsionalny instytut stranegichnyh doslidzhen*. 27.04.2022. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf [in Ukrainian].
[Михайлова О.Ю. Пам'ятники України, зруйновані та пошкоджені окупантами у перебігу російсько-української війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 27.04.2022. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf (дата звернення: 01.09.2024)].
20. Denysenko, H. Voenna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezhenia kulturnoi spadshchyny. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 289 с.].
21. U Krymu demontuvaly pamiatnyk Sahaidachnomu. *VolynPost*. 26.04.2014. URL: https://www.volynpost.com/news/31819-u-krymu-demontuvaly-pamiatnyk-sagajdachnomu-foto-video#google_vignette [in Ukrainian].
[У Криму демонтували пам'ятник Сагайдачному. *ВолиньPost*. 26.04.2014. URL: https://www.volynpost.com/news/31819-u-krymu-demontuvaly-pamiatnyk-sagajdachnomu-foto-video#google_vignette (дата звернення: 25.09.2022)].

22. Pid Mariupolem okupanty znesly pamiatnyk hetmanu Sahaidachnomu. *UNIAN*. 7.05.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/u-mangushi-pid-mariupolem-okupanti-znesli-pam-yatnik-sagaydachnomu-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11817264.html> [in Ukrainian]. [Під Маріуполем окупанти знесли пам'ятник гетьману Сагайдачному. *УНІАН*. 7.05.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/u-mangushi-pid-mariupolem-okupanti-znesli-pam-yatnik-sagaydachnomu-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11817264.html> (дата звернення: 25.09.2022)].
23. Viiskovi RF poshkodyly naivyshchyi maiak v Ukraini, yakyi rozdashovanyi na Khersonshchyni. *Suspilne.Kherson*. 10.08.2022. URL: <https://suspilne.media/kherson/269753-viiskovi-rf-poshkodyli-adzigolskij-maak-na-hersonsini/> [in Ukrainian]. [Військові РФ пошкодили найвищий маяк в Україні, який розташований на Херсонщині. *Суспільне. Херсон*. 10.08.2022. URL: <https://suspilne.media/kherson/269753-viiskovi-rf-poshkodyli-adzigolskij-maak-na-hersonsini/> (дата звернення: 25.09.2022)].
24. Ataka na istorychnyi tsentr Odesy: naslidky dlia kulturnoi spadshchyny ta reaktsiia mizhnarodnoi spilnoty. *Odeska oblasna organizatsiia. Komitet vybortsiv Ukrainy*. 12.08.2023. URL: http://cvu.od.ua/ua/announce/ataka-na-istorichniy-tsentr-odesi-naslidki-dlya-kulturnoyi-spadshchini-ta-reaktsiya-mijnarodnoyi-spilnoti_1544 [in Ukrainian]. [Атака на історичний центр Одеси: наслідки для культурної спадщини та реакція міжнародної спільноти. *Одеська обласна організація. Комітет виборців України*. 12.08.2023. URL: http://cvu.od.ua/ua/announce/ataka-na-istorichniy-tsentr-odesi-naslidki-dlya-kulturnoyi-spadshchini-ta-reaktsiya-mijnarodnoyi-spilnoti_1544 (дата звернення: 16.10.2023)].
25. 17 iz 39 pamiatok arkhitektury v Chernihovi zruinuvaly rashysty. *Cheline*. 8.07.2022. URL: <https://cheline.com.ua/news/vijna/17-iz-39-pam-yatok-arhitekturi-v-chernigovi-zrujnuvali-rashisti-foto-304286> [in Ukrainian]. [17 із 39 пам'яток архітектури в Чернігові зруйнували рашисти. *Cheline*. 8.07.2022. URL: <https://cheline.com.ua/news/vijna/17-iz-39-pam-yatok-arhitekturi-v-chernigovi-zrujnuvali-rashisti-foto-304286> (дата звернення: 3.10.2022)].
26. Raketnyi udar po Kyevu 10 zhovtnia 2022. *Slovo i dilo*. 10.10.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/10/novyna/bezpeka/raketnyj-udar-po-kyevu-prylyoty-buly-choty-rox-rajonax-zahynuly-shestero-lyudej> [in Ukrainian]. [Ракетний удар по Києву 10 жовтня 2022. *Слово і діло*. 10.10.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/10/novyna/bezpeka/raketnyj-udar-po-kyevu-prylyoty-buly-choty-rox-rajonax-zahynuly-shestero-lyudej> (дата звернення: 25.03.2023)].
27. Dva Dovzhenky i kamiani vyshyvanky Novoi Kakhovky. *Lb.ua*. 12.06.2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/06/12/560045_dva_dovzhenki_i_kamyani_vishivanki.html [in Ukrainian]. [Два Довженки і кам'яні вишиванки Нової Каховки. *Lb.ua*. 12.06.2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/06/12/560045_dva_dovzhenki_i_kamyani_vishivanki.html (дата звернення: 16.10.2023)].
28. Okupovana spadshchyna: yak kamiani vyshyvanky Novoi Kakhovky zshyvaiut Ukrainu. *Telediakompaniia Kherson*. 14.05.2023. URL: <https://kherson.tv.com/okupovana-spadshchyna-ia-kam-iani-vyshyvanky-novoi-kakhovky-zshyvaiut-ukrainu/> [in Ukrainian]. [Окупована спадщина: як кам'яні вишиванки Нової Каховки зшивають Україну. *Теледіаккомпанія Херсон*. 14.05.2023. URL: <https://kherson.tv.com/okupovana-spadshchyna-ia-kam-iani-vyshyvanky-novoi-kakhovky-zshyvaiut-ukrainu/> (дата звернення: 16.10.2023)].
29. Zinchenko, M. V Ukraini cherez rosiysku ahresiia postrazhdaly 1062 pamiatky kulturnoi spadshchyny. *Detektor Media*. 7.05.2024. URL: <https://detector.Media/infospace/article/226443/2024-05-07-v-ukraini-cherez-rosiysku-agresiyu-postrazhdaly-1062-pamyatky-kulturnoi-spadshchyny/> [in Ukrainian].

- [Зінченко, М. В Україні через російську агресію постраждали 1062 пам'ятки культурної спадщини. URL: <https://detector.Media/infospace/article/226443/2024-05-07-v-ukraini-cherez-rosiysku-agresiyu-postrazhdaly-1062-pamyatky-kulturnoi-spadshchyny/> (дата звернення: 26.08.2024)].
30. Dovzhenko Oleksandr. Shchodennykovy zapysy (1939—1956). Kharkiv, 2013 [in Ukrainian]. [Довженко Олександр. Щоденникові записи (1939—1956). Харків: «Фоліо», 2013. 877 с.].
31. U Kyievi pereimenuvaly arku Druzhby narodiv. *Slovo i dilo*. 14.05.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/14/novyna/kultura/kyuevi-perejmenuvaly-arku-druzhby-narodiv-klychko> [in Ukrainian]. [У Києві перейменували арку Дружби народів. *Слово і діло*. 14.05.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/14/novyna/kultura/kyuevi-perejmenuvaly-arku-druzhby-narodiv-klychko> (дата звернення: 16.10.2023)].
32. Luzhetskyi, R. Yak dekomunizuvaty Artema i vriatuvaty Kavaleridze. *Istorychna pravda*. 30.11.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/5c015e121e7f5/32> [in Ukrainian]. [Лужецький Р. Як декомунізувати Артема і врятувати Кавалерідзе. *Історична правда*. 30.11.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/5c015e121e7f5/32> (дата звернення: 16.10.2022)].
33. Sivets, L. “Chas — i vse bude OK”. Yak Ukraina perezhyla piyatyrychku dekomunizatsii. *Hromadske*. 19.06.2020. URL: <https://hromadske.ua/posts/chas-i-vse-bude-ok-yak-ukrayina-perezhyla-pyatyrychku-dekomunizatsiyi> [in Ukrainian]. [Сівец Л. «Час — і все буде ОК». Як Україна пережила п'ятирічку декомунізації. *Громадське*. 19.06.2020. URL: <https://hromadske.ua/posts/chas-i-vse-bude-ok-yak-ukrayina-perezhyla-pyatyrychku-dekomunizatsiyi> (дата звернення: 16.10.2022)].
34. Kovalevska, O. Zvilnennia prostoru. Dekomunizatsiia yak dekolonizatsiia vizualnoho prostoru ukrainskykh mist. *Ukrainskyi tyzhden*. 26.11.2015. URL: <http://tyzhden.ua/Society/152408> [in Ukrainian]. [Ковалевська О. Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація візуального простору українських міст. *Український тиждень*. 26.11.2015. URL: <http://tyzhden.ua/Society/152408> (дата звернення: 17.10.2023)].

Надійшла / Received 03.10.2024

Oleksandr REIENT

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of Ukraine of the 19 — Early 20 Centuries,
Deputy Director for Scientific Work,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Reent.O.P@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Halyna DENYSENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Centre for Research of the Historical and Cultural Heritage,
Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
denisenko51@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4672-1586>

CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: CAUSES AND CONSEQUENCES OF ARMED AGGRESSION

The goal is to analyze the state of immovable cultural heritage in the conditions of the Russo-Ukrainian war of 2014—2024. The modern war, aimed at the destruction of the Ukrainian people and Ukraine as a state, has actualized several problems, including in the humanitarian sphere. In the conditions of Russian aggression, which is an existential threat to the Ukrainian people, state policy in the field of culture becomes an important factor in ensuring the national security of Ukraine, and the preservation of cultural heritage is one of the main elements of identity formation and preservation of historical memory. **The scientific novelty** consists in the study of the state of the cultural heritage of Ukraine during the Russo-Ukrainian war, the rethinking of the historical past, the analysis of the processes of decommunization, decolonization, and de-Sovietization in the public space, which significantly intensified after the Russian invasion of Ukraine in 2022. **The methodological basis** of the study is the principles of historical analysis and scientific objectivity, the problem-chronological method. **Conclusions.** The hybrid war of the Russian Federation against Ukraine since 2014 and the full-scale aggression on February 24, 2022, made the topic of cultural heritage and the extent of the loss of the national cultural heritage of Ukraine relevant to Ukrainian society. The obliteration and destruction of historical and cultural monuments is not only material damage but also an attempt to undermine the moral spirit of Ukrainians, to destroy the history and past of the Ukrainian people engraved in the monuments. After the end of the war, in parallel with the reconstruction of Ukraine's economy, housing, and critical infrastructure, the main directions in the field of culture will be the preservation of cultural property, development of a strategy for its restoration with the involvement of state institutions and international organizations UNESCO, ICOMOS, ICOM, cultural diplomacy, information of the world community about the damages and losses caused by the aggressor country to the cultural heritage of Ukraine, development of a mechanism for their evaluation and determination of the amount of compensation. Russian aggression against Ukraine caused a wave of opposition from civil society, which inspired the process of dismantling some memorial objects related to the history and culture of the Russian Federation, the decommunization of Ukrainian toponyms, and the cleansing of public space from markers of imperial claims to Ukrainian lands. Systemic decommunization and decolonization, the understanding of the Soviet experience is the key to Ukrainian society's resistance to the doctrine of the *Russian world* and the creation of a *Ukrainian world* with the inclusion of monuments to prominent Ukrainian figures, important events in the history of Ukraine, which corresponds to the main content of Ukraine's humanitarian policy.

Keywords: *Russo-Ukrainian war, cultural heritage, public space, decommunization, decolonization, de-Russification, museum, monument.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.066>

УДК 94(477.51-22Лукашівка):355.48(477-651.2:470-651.1)“2022”(047.53)

«...ЦЕГЛИНКА — ТО ВЖЕ БУДУЄТЬСЯ ХРАМ»: ДОСВІД ВИЖИВАННЯ ЖИТЕЛІВ с. ЛУКАШІВКА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин

Мета — доповнити джерельну базу усноісторичних свідчень про умови виживання жителів с. Лукашівка на Чернігівщині під час російської окупації. Пропоноване інтерв'ю — це спогади керівника сільськогосподарського підприємства «Напорівське» у с. Лукашівка, який перебував у селі до ранку 9 березня 2022 р. — до моменту входження ворожих військ на територію Лукашівки, а після евакуації намагався робити все можливе, щоб допомогти місцевому населенню вижити. Основний **метод** — інтерв'ювання за питальником, розробленим та апробованим упродовж 2022—2023 рр. під час фіксації усноісторичних свідчень на Чернігівщині. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу усноісторичних свідчень про повсякденне життя цивільного населення Чернігівщині в перші місяці російського повномасштабного вторгнення, зокрема про особливості самоорганізації та взаємодопомоги населення на всіх рівнях, уміння тримати удар і не втрачати віру. **Висновки.** Матеріали, що публікуються, є важливим елементом джерельної бази новітньої історії України.

Ключові слова: війна Росії проти України, усна історія, російська окупація, воєнне повсякдення, стратегії виживання, епізодична пам'ять, автобіографічна пам'ять, Чернігівщина, с. Лукашівка.

Цитування: «...цеглинка — то вже будується храм»: Досвід виживання жителів с. Лукашівка під час російської окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 66—80. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.066>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Фіксація усноісторичних свідчень про окупацію та облогу Чернігівщини навесні 2022 р. в межах проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання»¹ триває вже третій рік. Навіть поверховий аналіз зібраного матеріалу дозволяє твердити, що інтерв'ю, записані «по гарячих слідах» у 2022 р., відрізняються від інтерв'ю 2024 р. З'ясувати, чому і як відбуваються зміни у спогадах, неможливо без розуміння механізмів функціонування людської пам'яті та впливу на неї травматичних подій [1—2].

Перші розмови з респондентами були надемоційними, переважно довготривалими, дуже детальними й водночас хаотичними, адже вони розповідали все у дрібницях: від опису страхів, запахів, звуків² до докладного омовлення послідовності задоволення елементарних життєвих потреб у «нових» побутових умовах. Тоді, у травні — червні 2022 р. нам по суті довелося працювати з епізодичною пам'яттю респондентів, коли вони ділилися спогадами про те, що з ними відбувалося щодня, упродовж понад сорока днів. Історикиня Л. Абрамс визначає епізодичну пам'ять як вид пам'яті, який передбачає пригадування події до найменших дрібниць, ніби сфотографувавши її [3, С. 83]³. Тож завдяки «раннім» інтерв'ю з'явилася можливість зафіксувати найбільш докладну та повну інформацію про повсякдення чернігівців і чернігівок в умовах ворожої окупації й облоги.

Для дослідників усної історії, етнологів, антропологів така деталізація надзвичайно цінна, адже саме вона дозволяє рельєфно відтворити (відповідно до мети дослідження) реальну картину подій в певний часовий проміжок [4, С. 58—59; 5, С. 141]. З подібними змінами у відтворенні інформації про пережитий досвід ми зіткнулися під час проведення досліджень у «воєнному полі» вже у 2023 р. Розповідаючи свої історії, респонденти рідше вдавалися до деталізації, натомість усе частіше можна було почути: «Детка, не пам'ятаю вже, спитай у N.» або «N., а у той прільот, калі то було, не помніш?». Більша виваженість у поданні свідчень респондентами, послідовність викладу думок та емоційна стриманість свідчать про те, що тут ми маємо справу вже з автобіографічною пам'яттю очевидців окупації Чернігівщини. Це, власне, той вид пам'яті, який «активується», коли люди розповідають про своє віддалене минуле [3, С. 86].

¹ Докл. див.: Розмови з тими, хто питає про війну / Під ред. Н. Отрищенко. Львів: Центр міської історії, 2024. С. 27—36.

² Про особливості аудіовізуального фону війни та пережитих чернігівцями емоцій див.: Чернігів у війні-2022: голоси очевидців. Наук. ред. С. Маховська; ред. група: О. Березовська, О. Боряк, О. Васянович, О. Воробей, К. Литвин, А. Панкова. Чернігів, 2024. 280 с. (<https://doi.org/10.52323/2024u>). У додатку «Лексикон окупації та облоги» вміщено найбільш уживані 24 респондентами словоформи на позначення звуків, образів воєнного повсякдення, психоемоційного стану оповідачів.

³ Див. також: Ганжуров Ю.С. До питання актуалізації концептів національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/do-pitannya-aktualizatsii-kontseptiv-natsionalnoi-ram-yati> (дата звернення: 01.10.2024); Кузнецов М.А., Заїка Є.В., Ходикіна Ю.Ю. Психологія моторної пам'яті: прикладні аспекти. Харків, 2019. С. 35—36.

Ще одне спостереження стосується тих співрозмовників, котрі до зустрічі з нами вже давали інтерв'ю журналістам, іншим дослідникам або встигли «виговоритися» комусь із рідних чи близьких. Оповіді таких респондентів характеризуються кращою структурованістю і збереженістю детальних описів. Можна припустити, що вони встигли проговорити побачене до того, як пам'ять «заховала» найбільш травматичні спогади у свої найвіддаленіші «шухлядки». Адже існує науково обґрунтоване припущення, що особливості пам'ятання та відтворення інформації, притаманні епізодичній пам'яті, будуть зберігатися й у майбутньому, якщо людина принаймні раз проговорила свій досвід відразу після завершення події [4, С. 59].

До таких інтерв'ю, власне, належить наведена нижче розмова з керівником підприємства з вирощування зернових, овочевих культур і розведення великої рогатої худоби «Напорівське» із с. Лукашівка Чернігівського р-ну, записана влітку 2024 р. Його історія неодноразово висвітлювалася на шпальтах місцевих газет, під час особистих виступів на конференціях, зібраннях і зустрічах, а отже чоловік мав можливість «виговоритися». Тож, готуючись до інтерв'ю, я припускала, що ще одне омовлення пережитого для нього виявиться зайвою тратою часу. Натомість, за словами самого респондента, «це було його найкраще інтерв'ю».

Чоловік заздалегідь налаштував себе на докладний опис пережитих подій та емоцій. Аби наперед зняти мої запитання про стан підприємства, запропонував переглянути фільм, який змонтували його співробітники після деокупації села у квітні 2022 р.⁴ Під час проведення ремонтних робіт із налаштування камер вуличного спостереження вони відновили кількасекундний запис прильоту на підприємство перших ракет та снарядів у березні. Пізніше його було доповнено новим відеоматеріалом, де під супровід аудіо «Пливе кача...» з'являлися сюжети очищення території від уламків ракет, знищеної сільськогосподарської техніки, вбитої худоби тощо. Під час перегляду відео я намагалася збагнути масштаби втрат, а респондент ніби знову і знову переглядав детальну стрічку з власних спогадів.

Від 24 лютого 2022 р. територія підприємства «Напорівське» перетворилася на гуманітарний хаб, який згодом на рівні держави отримав назву «пункт незламності». Саме тут безплатно можна було отримати молоко, м'ясо та картоплю, зарядити телефон від генератора, переглянути новини або просто поспілкуватися про наболіле. Очільник підприємства перебував на робочому місці до 9 березня 2022 р., допоки українські військовики не наполягли на необхідності залишити село задля збереження життя як респондента, так і членів його родини. Одразу після евакуації чоловік дізнався, що до Лукашівки зайшли ворожі війська. Проте він упродовж усього періоду окупації був «на зв'язку» з громадою та своїми працівниками, які незабаром повідомили про знищення ворогом його підприємства.

Розповідаючи свою історію, респондент із притаманним йому зовнішнім спокоєм згадував про те, як здійснювався контроль за селянами, про постійні «зачистки», пограбування. І попри всі руйнування та втрати, йому вдалося зберегти віру в майбутнє відродження, адже «війна — можливість зробити щось

⁴ Фрагмент фільму доступний за QR-кодом

нове». Одним із перших кроків після деокупації Чернігівщини стало будівництво в Лукашівці біля зруйнованої двохсотлітньої Вознесенської церкви невеликої дерев'яної каплички. Новий храм, названий на честь архістратига Михаїла, було освячено у квітні 2024 р.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kis, O. Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor. *Ukraina moderna*. 22.11.2016. URL: <https://uamoderna.com/md/216-216/> [in Ukrainian].
[Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *Україна модерна*. 22.11.2016. URL: <https://uamoderna.com/md/216-216/> (дата звернення: 10.09.2024)].
2. Camargo-Vemuri, M. What We Remember and What We Forget: Selective Memory in the Holocaust. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. Vol. 83: 123-134. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2021.83.camargo_vemuri
3. Abrams, L. *Oral History Theory*. London; New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. 214 p.
4. Нрумьч, М. Етнографія війни: визмінності польової роботи з епізодичною та автobiографічною пам'яттю. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21—22 лютого 2023 р.)*. Київ, 2023. 55-59 [in Ukrainian].
[Гримич М. Етнографія війни: відмінності польової роботи з епізодичною та автobiографічною пам'яттю. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21—22 лютого 2023 р.)*. Ред. та упоряд. С. Маховської. Київ, 2023. С. 55—59].
5. Boriak, T. *Usna istoriia u dzherelnii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiyni potentsial korpusu svidchen*. Київ, 2024 [in Ukrainian].
[Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень. Київ, 2024. 632 с.]

Надійшла / Received 04.10.2024

Катерина ЛИТВИН

кандидатка історичних наук,
заступниця начальника — начальниця відділу туризму та промоції міста,
управління культури та туризму,
Чернігівська міська рада (Чернігів, Україна)
litvinkateryna@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

Катерина ЛУТВИН

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Head — Chief of Section Tourism and City Promotion,
Department of Culture and Tourism,
Chernihiv City Council (Chernihiv, Ukraine)

litvinkateryna@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

* * *

Н.: [...] Я народився поряд — село Іванівка, центр територіальної громади. Закінчив школу там, батьки мої там жили, пішли уже у світ потойбічний, а я після вже школи, закінчив школу, навчався у Бобровицькому агротехнікумі, потім — служба у лавах Збройних Сил Радянського Союзу, тодішнього. Після — навчався в українській сільськогосподарській академії і успішно її закінчив. Треба було працевлаштуватись десь після закінчення цього ВУЗа. На жаль чи на щастя мені не знайшлося роботи в с. Іванівці. Там дуже потужне було підприємство, дуже потужний колгосп на той час, один із найкращих не тільки в Україні на той момент, а, може, й Радянському Союзі. Батьки мої були простіє, просторобочі. Батько — тракторист, мама — телятниця. І я шукав, де працевлаштуватись на найближчі села. І запропонували мені місце, подальше працевлаштування, — у с. Лукашівка. І я прийшов, і з 1992 р. мешкаю і працюю в с. Лукашівка. Якщо ставити питання «Хто я більше: іванівський чи лукашівський?», то я однозначно відповім, що «лукашівський». І для мене рідне село — Лукашівка. Село Іванівка — у мене там багато родичів, багато знайомих, багато сусідів, хто мене там тримає, але все ж таки: що в пріоритеті — то с. Лукашівка.

К. А.: Ці села належать до однієї громади?

Н.: Так, громада. І територіально знаходяться не досить так далеко, а оце так по асфальтованій дорозі — десь 13 км (одне від одного — *К. А.*), а полем, по ґрунтовій дорозі — десь 6 км.

К. А.: А до Чернігова десь 20 км?

Н.: Не, не. До Чернігова з місця, де ми сидим (підприємство «Напорівське» у с. Лукашівка — *К. А.*), і до центру Чернігова, (центр, я вважаю, — це площа (Красна площа — *К. А.*)), то — 16 км. [...]

К. А.: Розкажіть, будь ласка, чи були у вас якісь передчуття напередодні повномасштабного вторгнення? Можливо, сні щось вічували?

Н.: Ну дивіться. Якщо однозначно дати відповідь на запитання, то дуже важко. Снів віщих ніяких не було. Але, скажімо, ну, так, осінь і зиму 2022 р. загрози з боку Московської держави в голові «висіли». Тим паче, що як керівник підприємства нівелювати ці всі розмови і не слухати там як би ту інформацію я не міг. Я взагалі та людина, яка цікавиться історією, цікавиться політикою, то я нівелювать це всьо не міг. А що може бути така великомасштабна, крупномасштабна і назвать «війна з Московською державою», я не міг цього допустити. [...] Я передбачав, що щось таки буде. Пішло залякування НАТО, Сполучених Штатів, Європейського Союзу в ультимативній формі до НАТО на початку 90-х рр., тобто такі виставлялися ультимативні форми, які виконать блок військовий оборонний не могли. Ну, я все ж таки думав, що може бути якийсь загострення на сході (України — *К. А.*), Донецька, Луганська області. Вкраїні, шо я думав, може бути там з півдня, десь з Крима захочуть пробити тей коридор і з'єднати Крим і схід (України — *К. А.*). Було багато думок про це, але ще раз хочу повторити,

такого, що відбувається зараз, такого, що відбулося 24 лютого 2022 р., я навіть не міг не то що передбачити, а і уві сні не могло мені як би приснитися...

К. А.: Як ви сприймали інформацію про навчання російських військових та накопичення техніки на нашому кордоні?

Н.: Звичайно, я... А я ще й депутат обласної ради. Я не пам'ятаю, якого числа була сесія, виділяли кошти на облаштування територіальної оборони, формування бригади територіальної оборони і опріділялися місце знаходження, пункти розміщення підрозділів територіальної оборони, гарнізони. Це проходило все як би з моєї присутності, я голосував на сесії за ці всі дії. Хочу сказати ще раз, я не думав, що може бути отаке повномасштабне вторгнення. І, по-перше, дивіться, ми живемо у ХХІ ст., ну, це як би вдуматися, що це з часів Другої світової війни... Вдуматися, що це для більшості цивілізованих країн не могло прийти в голову. Це моя позиція, моя думка.

К. А.: Коли ви зрозуміли, що почалося таки повномасштабне вторгнення?

Н.: Не пам'ятаю точно час, але це було десь може п'ять, начало шостого (ранку — *К. А.*) подзвонив менший син мій Міша і каже, що, «тату, ну, все почалося». «Що почалося?». «Почалася війна». Я беру сім'ю в с. Лукашівка. В той момент, коли піднявся з постелі, і навіть потім почалися дзвінки. Звонили діти, звонили знайомі, потім почалися дзвінки з Чернігівського р-ну від моїх друзів, які сповіщали про розстріли техніки. [...] І потім роздався десь там, напевне, в сім, пів восьмої звонок із райдержадміністрації. Керівництво району попросило транспортний засіб із водійом, щоб забезпечити підвезення боєкомплекту на передові рубежі. Ну, напевне, десь пів восьмої (24 лютого 2022 р. — *К. А.*) я почав активно займатися тими діями, які передували, які вимагали вирішення дій в період повномасштабного вторгнення, військової ситуації.

К. А.: Тобто ви залишалися в районній адміністрації в Чернігові, а ваша родина — у с. Лукашівка?

Н.: Ну так. Якраз було дуже важко знайти водія, який би зголосився поїхати. Тому що я до одного пішов, до другого, а жінки повисакакували і кажуть: «Ні, ні, не пустимо!». Ніхто ж не розумів, що робити. Так, але потім найшов одного водія, з ним поїхали. І була така ситуація, що їхали своїм автотранспортом, піші люди йшли на виїзд (з Чернігова — *К. А.*), а ми у місто.

К. А.: Ви сказали, що про початок повномасштабної війни вас попередив син. А де він був на той момент?

Н.: Він мешкає із сім'єю у Чернігові. Він перебував на той час у Чернігові.

К. А.: Тобто він дізнався про це, перебуваючи в Чернігові?

Н.: То, що все-таки Чернігів, як би, такий був центр, напевно там, у Чернігові, на той час почався обстрілюватися. Я не знаю, можливо, йому хтось там із товаришів повідомив. Тобто точно, звідки інформацію він отримав, я не знаю. Але в місті інформація швидше шириться, ніж у селі, наприклад. Тобто першу інформацію отримав я від сина. Яка це година, не пам'ятаю, думаю, це десь п'ять чи шоста година (ранку 24 лютого 2022 р. — *К. А.*). Бо ще ж зима, темно, ніч.

К. А.: Ви готували тривожну валізку?

Н.: Ні. І після 24-го не готував. На превеликий жаль, ну, як би я не готував. Чому?! По-перше, ми не збирались нікуди виїжджати і до останнього вірили, що можемо втримати Лукашівку завдяки нашим військовим. Не знаю, ну, так сталося.

К. А.: Ви допомагали розвозити боєприпаси?

Н.: Ну, це громко сказано, ми там дві ходки зробили і нам сказали, досить, подякували і...

К. А.: І ви приїхали в Лукашівку?

Н.: В Лукашівку ми повернулися пізно. Це вже було десь 16-та година (24 лютого 2022 р. — К. А.).

К. А.: Це вже було темно.

Н.: Ну, да, 16-та година. Ми коли їхали назад, ми вже зустріли на перехресті доріг... Уже розміщалися артилерійський дивізіон. Ми ще зупинилися там, нас зустрів вартовий і каже: «Сюда не можна». А я кажу: «Позви когось із старших, командира». Він підійшов, представився, познайомилися і я кажу: «Я місцевий фермер. Якщо є якісь потреби у тому, може, їсти, я буду радий допомогти». Ми обмінялися телефонами і з того моменту почали співпрацювати із військовими.

К. А.: Після повернення ви почали облаштування пункту незламності?

Н.: Ну дивіться... Я думаю, що кожна родина на своєму місці робила все можливе. І не я один, нас би було декілька, а то ми б програли у перші дні. Але як фермер на своєму місці, я вважаю, що я зробив, що міг зробити. Якби мене поспитали: «Що б ти зробив по-іншому, ніж ти робив?». Ну, я навіть не знаю, що можна було б зробити іще, або додати більше, щоб принесло більшу користь. Чесно кажучи, я навіть не знаю. Я просто, розумієте, коли людина потрапляє в екстремальну ситуацію, і мозок як би концентрується, і, напевно, в екстремальних умовах людина приймає єдине правильне рішення. І тому на той момент прийняли рішення допомагати, об'єднати населені пункти, які були навколо нас. І чим ми могли, ми як би почали допомагати. Зразу ж, одразу. Це навіть у телефонному режимі я дав команду в інтернеті розмістити об'яву, що підприємство «Напорівське» роздає молоко, м'ясо та картоплю: «Будь ласка, приїжджайте!». Така цікавість була. Можливо, ми у цей момент і підтримали, і об'єднали людей навколо чогось. Навколо фізично і ідеологічної ідеї, і от я так скажу, що фермерське господарство наше, наша територія, набула такого центру життя. Такий острівець. Чому це було важливо?! Тут люди, я зробив такий як би висновок, що люди прийшли і отримали своє молоко, наприклад. Вони набирали, і частина їхала там по своїм справам, але дуже велика кількість людей залишалася, і вони обговорювали, розповідали свої історії. Спілкування таке вот. Велика кількість людей, я не можу сказати скільки. Я думаю, це сотні було людей збиралося. Не в один час, а протягом двох-трьох годин ця наша територія збирала сотні людей.

І велика кількість з нашого села, практично все наше село приходило, а й навколишні села... І люди тут, і військові. Така була тут згуртованість. Люди розповідали історії, ділилися інформацією, що робить далі, приймали якісь рішення. Зникло світло — ми запустили генератор. Генератор давав світло. І тут, Ви знаєте, була така цікава історія. Коли заходиш (*сміється*), в резетку встромлені тройнік, у тройнік — три тройнікі, і пішли переноски, купа телефонів. Така ситуація у перші дні повномасштабного вторгнення.

К. А.: Чи був графік роздачі гуманітарної допомоги?

Н.: Дивіться. Чіткого графіку не було. Значить, я з 24—25-го (лютого 2022 р. — *К. А.*) я переселився у кабінет (на підприємстві — *К. А.*). І весь цей період, коли велися бойові дії, я весь час перебував тут. І дійсно, дзвонки були різні, і в дві години ночі, і в дванадцять, і в одинадцять, і в чотири ранку. Ми камунікували з великою кількістю військових. Наприклад, артилерійський дивізіон. [...] І тому ми возили за 100 км харчі. Нас знайомі попросили, по «московській» трасі возили. Я одправляв і сина свого.

К. А.: Це було ще до того, як до вас дійшли воєнні дії?

Н.: Да, да. Це ж ми ще дві неділі (два тижні — *К. А.*) жили до цього моменту. Роботи вистачало. Роботи вистачало всім. Різної роботи, різної. Було й таке, дзвінки, що нас просили декілька військових тероборони, що засів якийсь в с. Анисові корегувальник вогню і наші хлопці уєжали і прочесували, і прострелювали ліс, щоб налякати цього корегувальника. Навіть була атака, це дві чи три години ночі. Події були різні. На той час було дуже багато диверсантів, особливо ті, що малювали ці кружечки там, палочки там. Стільки було інформації. Зловили двох таких негодяєв і передали СБУ. Самоорганізовувались і контролювали, виїжджали у села Анисів, Пески (с. Піски Чернігівського р-ну — *К. А.*). Об'єднувались, бо всі свідомі люди, бо всім небайдуже, що буде з цією територією. Люди, особливо які мали за собою якісь бізнеси, якісь надбання, — це спонукало до об'єднання, захисту, скажімо, уже своїх інтересів, своїх надбань та й держави в цілому.

К. А.: Як ви організовували роботу у центрі допомоги? Ваш персонал залишився чи прийшли нові люди?

Н.: Не. Дивіться. До повномасштабного вторгнення у нас населений пункт — практично персонал, і працював він увесь, залишився. І господарство діяло у штатному режимі, як воно діяло до війни. Нічого не змінилося, графіки роботи: на вісім ранку приходили, відбувалася якась нарада, кожен отримував якусь завдання і ці завдання виконувалися. Окрім того, що велися якісь інші роботи, звувився перелік робіт до того, що годувати тваринок, поухаживать, господарські роботи з видалення гною, завезення харчів. Якісь планові ремонтні роботи не робили. [...]

К. А.: Скільки людей у вас працювали до березня 2022 р.?

Н.: Ну, взагалі ми жодної людини не звільнили. Жодної людини. І по штатному розпису працювали всі, за винятком чотирьох осіб, які пішли 24 лютого

(2022 р. — К. А.), пішли чотири хлопці, у тому числі і мій син, пішли до війська. Остальні — працювали. [...]

К. А.: Мешканці могли самі приходити по допомогу чи були волонтерські групи?

Н.: Не. Дивіться. Ви правильно кажете, мешканці нашого населеного пункту, наприклад Лукашівка, с. Анисів, їхали так: хто пішки, хто велосипедом, коньми, за продуктами, поспілкувались, зарядить телефони, отримать інформацію. А з інших населених пунктів збиралися такі ніби активні люди, назовьом їх «волонтери» — активна, свідома група населення, яка мала свій транспорт. От Іванівська громада відряджала трьох, чотирьох осіб, які приїжджали і отримували допомогу. Ну, і потім, ми зрозуміли, що спочатку дуже багато людей брали молока, і я говорив: «Беріть, робіть сири там, тому що зрозуміло, що це не на день і не на два, запасайтесь харчами». Можливо, це і дало (можливість вижити — К. А.), що у когось там були запаси у погребях. А потім я зрозумів, що люди понабирали, а у нас залишалися. Ми зв'язалися з волонтерами з Чернігова і вже почали передавать допомогу на місто Чернігів через Червоний Хрест. Вони своїми автомобілями приїжджали, загрузали нашу продукцію і в різні центри допомагали. [...]

К. А.: Як вам вдавалося здійснювати комунікацію в умовах відсутності мобільного зв'язку?

Н.: Дивіться. Зв'язок був весь час, але це дуже поганий зв'язок. Поганий зв'язок, це сказать, — нічого не сказать. Навіть зв'язок був у період окупації, коли вони (російська армія — К. А.) окупували і коли я змушений був виїхати. То ми підтримували зв'язок з декількома людьми в селі. [...]

К. А.: Яка була ситуація з електро- та водопостачанням?

Н.: Дивіться. Світла не було. Вода у нас з колодязів. Якщо в одному дворі немає, то є в іншому. Це не була проблема. Тепло, ну, газ був.

К. А.: Скільки людей проживає в Лукашівці?

Н.: Дивіться. До війни було 286 дорослих і десь 40—50 дітей. Десь 330, до 340 загалом. Але у період повномасштабного вторгнення кількість жителів с. Лукашівка збільшилася у три, чотири, а може і п'ять разів. Село не так далеко знаходиться від міста Чернігова. Коли почали йти біженці, як би їх було багато. У кого якась була родня, діти, родичі чи друзі, то вони усі їхали сюда. [...] Я по собі знаю, у мене один новий будинок, другий старий, то у новому жила моя сім'я. До сім'ї приїхали куми, а куми забрали своїх рідних, сусідів. То у моєму новому будинку жило 22 людей. З них велика кількість малечі. А в старому будинку — я навіть не знаю скільки там, там просто кожному не було де лягти, а сісти... На кровать, по чотири — на кроваті. Не розміщувалися на кроваті, а сидячі люди спали. [...] Дуже важко було. У хаті були десятки людей. Була така ротація людей. [...] І коли йшли за продукцією, через одного знав, а може і не через одного.

К. А.: У вас не видавали талони на продукти, як, наприклад, у селищі Михайло-Коцюбинське⁵?

Н.: Не. [...] Спочатку я просив, аби більше брали, робили сметану, сир, щоб запас. Потім, коли налагодили постачання на Чернігів, то людям кажу: «Зайвого не беріть, а скільки вам треба». Люди приходили з трьох- та шестилітровими бутелями, для себе брали. [...] Зайвого люди не брали, особливо, коли сказав, що треба ділитися, бо місто Чернігів за різними оцінками там — 70 000, а може трошки і більше залишалося цивільного населення. Треба було прохарчувати і дати можливість вижити у цей момент.

К. А.: Чи вдавалося завозити хліб, картоплю, м'ясо, молоко?

Н.: Значить, на першому етапі були якісь запаси, привозили з Чернігова і роздавали по селу. Попереджав: «Діліть потрошку!». [...] Картоплю і так можна з'їсти, а сало — треба хліб. Люди заощадливо як би використовували хліб. [...]

К. А.: Ви в офісному приміщенні жили один чи з кимось?

Н.: Значить, був сторож, який через ніч змінювався.

К. А.: Чи не планували ви вивезти дружину і дітей?

Н.: Діти і онуки були до 5-го числа (березня 2022 р. — *К. А.*). 3 березня вони (російські війська — *К. А.*) вже переправилися через річку Десна і зайняли села Ягідне, Золотинку, Іванівку. І 5 березня діти, жіночої статі, їх супроводили двоє чоловіків, вивезли дівчат і дітей (ідеться про двох доньок респондента з шістьма онуками, яких вивезли їхні чоловіки — *К. А.*), сини пішли на фронт, воюють. [...] А я з дружиною вже відповідали за підприємство.

К. А.: Дружина сама прийняла рішення не виїжджати?

Н.: Ну дивіться. Ми навіть не обговорювали це питання — їхать чи не їхать. [...] Взагалі виїзд наш не розглядався. І ми не думали їхать, поки не дзвінок. [...]

К. А.: Чи обстрілювали ваш населений пункт до березня 2022 р.?

Н.: Ну дивіться. Ви ж розумієте, у нас тут артилерія була біля населеного пункту, і вона біла туди: села Брусилів, Новоселівка, через Десну недалеко, може до 10 км. То, звичайно, були «прильоти». Але такого масованого... Було декілька по околицям. Почалися обстріли вже 5-го числа (березня — *К. А.*), масово. А 8 березня — це було вже пік, коли нас «накрили».

К. А.: Саме тоді російські війська зайшли до вашого села?

Н.: Вони до нас зайшли зі сторони, вони взяли с. Іванівку, с. Количівка була наша. [...] Ось, дивіться (показує на карті — *К. А.*), оце — м. Чернігів, оце — дорога на Київ, ось — Іванівка, ось вони переправилися через с. Золотинка, біля Шестовицького мосту. Вони зразу захопили с. Золотинку, с. Ягідне і с. Іванівку.

⁵ Докл. див.: Чернігів у війні-2022: голоси очевидців. С. 228—237.

І вони рухалися на с. Количівку. І отут поворот до нас, але вони не змогли взяти с. Количівку по трасі, тому що тут — ні сюда, ні сюда не могли пройти. І вони хотіли зробити блокаду, а тут вони пішли на с. Слободу і отут туди. І 7-го числа (березня 2022 р. — *К. А.*) розпочався штурм с. Лукашівки. Рухалися просілковими дорогами з с. Іванівки, с. Анисів і с. Буди.

К. А.: Якого числа вони до вас зайшли?

Н.: Бої за село почалися 7-го числа (березня 2022 р. — *К. А.*).

К. А.: Зранку чи ввечері?

Н.: Це десь було (але я можу путатися), воно це все спонтанно було. Ну, десь, напевно, годин в 11 чи 12 був важкий бій.

К. А.: Ви тоді вже знали, що до вас рухаються росіяни?

Н.: Дак а хто не знав?! [...] Ми в контакті були з нашими, годували, займалися ремонтом техніки, займалися оснащенням технічного стану. Які б запити не йшли від військових, ми всі питання вирішували, практично всі питання ми вирішували.

К. А.: Коли росіяни зайшли до вас у село?

Н.: Орієнтовно — це був ранок, хоча не можу сказати, котра це була година, тому що динамічно все відбувалося. Навіть десь пів сьомого ранку люди ще йшли на роботу.

К. А.: 8 березня?

Н.: 9 березня. 9 березня вони зайшли. Скільки це було?! Це було 9 годин чи пів десятої... Ну-ну, можливо, так яось.

К. А.: Заїхала колона танків?

Н.: Ну, це не просто заїхала колона танков. Це були бої за село! Жорсткі бої. Вони (російські війська — *К. А.*) не просто їхали — їх били, їх нищили хлопці наші. [...] Помагала артилерія з Чернігова та сусідніх сіл. Тобто це не був захід у село. Це було жорстко. Всюди тріщало, всюди палало. [...] Спочатку бої точилися у південній частині села, потім була окупована південна частина і східна частина (с. Лукашівка — *К. А.*). І хлопці (українські військовики — *К. А.*) мені встигли подзвонити і сказати: «Н., тікай, бо всьо!». Я стрибнув у машину, і ми поїхали на цю трасу (показує на карті Ніжинську трасу — *К. А.*).

К. А.: Ця траса взагалі не була контрольована росіянами?

Н.: Ні, ні! Були зайняті села Золотинка, Іванівка, Слобода, Буда. І всьо! А тут ось с. Скорінець не був взятий, с. Красне було контрольоване нашими. [...]

К. А.: Тобто у вас була можливість більш-менш безпечно виїхати?

Н.: Ну, сюда — виїхати на трасу на с. Куликівку, з с. Куликівка — на с. Вересоч, с. Дрімайлівку, потім — на с. Кіпті. [...]

К. Л.: Російська техніка мала яке-небудь маркування?

Н.: Була маркована. Кружечки, ці — «зети», ну, і багато «кружечків» цих було на техніці. Ну, понятно, прапори їхні.

К. Л.: Багато техніки зайшло?

Н.: Дуже багато! Дуже багато.

К. Л.: Окупанти не зганяли людей в одне місце, як у с. Ягідне⁶?

Н.: Ні. Людей не зганяли, бо село. Розумієте, чому с. Ягідне... Там був подвал. І с. Ягідне — воно компактне. Воно по населенню як с. Лукашівка, але по території воно менше. Там двоповерхових будинків багато. Лукашівка — вона розкидана. Наприклад, із заходу на схід десь кілометрів п'ять. Немало як для села. І з півдня на північ, ну, кілометрів три.

К. Л.: Чи проваджували окупанти в селі якійсь режим?

Н.: Звичайно, вони проводили «зачистку» села. Пройшли по кожному двору, перевірили наявність там, і вішали там, де перевірене обійстя, вони вішали червону тряпку. На ворота чи на хвіртку. Це була позначка, що цей об'єкт нерухомості перевірений. Ходить по селу було заборонено. Дозволяли варить їсти з 8 до 10 (години — *К. Л.*). [...] Відношення було жорстоке. Багато дуже п'яних. Людей азіатського походження. Як їх називати? «Бурятами»? Зомбовані люди, які говорили, що «Київ уже взяли, щас Чернігів візьмем і перемога буде наша». Несли всяку чуш. Нісенітницю.

К. Л.: А як вони пояснювали свій прихід?

Н.: «Асвабаждать прішли», «ми прішли асвабаждать вас ат нацистов».

К. Л.: «Нацистів» шукали серед місцевого населення?

Н.: Ну, ви розумієте, вони debilі. Вони говорили щось і самі не розуміли шо. Люди неадекватні — це раз. Слаборозвинуті — це два. Були інтелігентні, звичайно, це офіцерський склад. Але адекватних, розумових здібностей людей не було так багато.

К. Л.: Де вони облаштували свій штаб?

Н.: Ви розумієте, зайшло більше 100 одиниць техніки. Наприклад, якщо прикинуть, що на кожную одиницю техніки десь три — чотири людини, то це десь 300—400 людей зайшло. Ну, є інформація, що заходило близько 500 людей. У нас не в кожній хаті вони були, але були й по 8—10 чоловік. Вони облаштували собі такі будинки, де був гарний погріб, щоб можна було сховатися. Дуже велика кількість була їх у церкві. Церква — вона виглядала форпостом і такою фортецею.

⁶ Докл. див.: «Не стріляйте тільки в сина»: Окупація с. Ягідне на Чернігівщині — свідчення з підвалу (3—30 березня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2023. № 5. С. 35.

К. А.: Хати пусті займали чи виганяли людей?

Н.: Де були пусті, то займали, а багатьох і виганяли.

К. А.: Продукти харчування вони у людей брали, відбирали?

Н.: Відбирали, різали багато поросят. [...]

К. А.: Баню шукали?

Н.: От у мене була баня, вони її спалили. У мене вдома баня була і вони її спалили!

К. А.: Не знали як користуватися?

Н.: Так. Напевне, що не знали як користувалися, і так нагріли баню, що вона загорілася. [...] Вони всі шукали водку, спиртне, адіколони, «тройні» всякі. «Тройного» нема зараз, прості такі.

К. А.: Чому вони вирішили облаштувати штаб у церкві?

*Н.: Дивіться. Не красота церкви привабила москалів. Привабили дуже товсті стіни, які були там. Товщина стін перевищувала один метр. І вони розуміли, що це жоден існуючий боеприпас не зможе пробить цю стіну. І от вони облаштували там штаб. Занесли туди БК (боекомплект — *К. А.*) і церкву обставили своєю технікою. [...]*

К. А.: Тобто вони розуміли, що наші хлопці не будуть бити по селу?

*Н.: Дивіться. Перше, на що вони розраховували. Вони думали, що будуть бити, але що не будуть бити по церкві. Це ж християнський заклад. Це раз. По-друге, якщо і буде удар по церкві, то товсті стіни витримають. Це два. Але наші хлопці поцілили у вікно (церкви — *К. А.*) і здетонував боевий комплект, і там дуже велика кількість їх загинула. За різними джерелами їх могло там загинути 150 осіб. У церкві, на подвір'ї церкви. Там стояло 14 одиниць техніки.*

К. А.: А якого числа це сталося?

*Н.: Я думаю, 23 березня (2022 р. — *К. А.*).*

К. А.: Скільки часу село перебувало в окупації?

*Н.: 30 березня (2022 р. — *К. А.*), 30 березня вони були вибиті. Вони відійшли. [...]*

Я оптиміст по життю і це допомагає жити, крокувати вперед. Я, напевне, аби мені прийшлося вдруге відбудувати підприємство, яке я створював з двох паїв, а б вже його не створював. Напевне, якщо б я ще раз опинився в тій ситуації, в якій я опинився навесні 2022 р., напевне, я вже б не відбудував би знову. Я кажу «напевне» не робив би, «напевне», «напевне». Але віра в себе, своїх близьких, своїх робочих спонукає людину робити. Так само я є піщинкою мільйонів людей в Україні, які роблять свою справу. Піщинка до піщинки – складається цеглинка, а цеглинка — то вже будується храм.

К. А.: Я чула історію про кацапські ноги. Що це за історія, розкажіть, будь ласка?

Н.: Буквально нещодавно, можливо, це пройшла неділя чи днів десять, дало знати про себе відлуння війни, відлуння тих подій, які відбувалися на території села навесні 2022 р. У нашому населеному пункті було знайдено частину тулуба, ноги від якогось московського орка. [...]

К. А.: До речі, в селі як називали окупантів?

Н.: Я називаю їх «московити», «підараси», «нелюди», «істоти». [...]

К. А.: Як думаєте, вони прийшли сюди, щоб заробити гроші?

Н.: Я на 100 % переконаний, що це заробіток! Це заробіток! [...]

К. А.: Чи вивозили окупанти щось із с. Лукашівка?

Н.: Все вивозили. Все! Я не бідна людина, у мене був будинок, напиханий битовою технікою, різним одягом. Все грузилося, все. Навіть деякі наші речі за 5—7 км знаходили. Це була велика кількість і бензопил, і болгарки. Все це було вирізане і винесено. У мене в кожній кімнаті був телевізор. Значить, невеличких розмірів екрани, а в камінній залі — здоровий телевізор. Його важко було погрузити, то вони просто розбили. [...] Вони не брезгували нічим, брали все. Їм чудно було, як це електрочайник є, стиральна машина. Зараз підбирають із великих міст, а тоді на першому етапі були там якась далека Сибір, російська глибинка. [...] У мене була пуста хата. Іде дощ, а мені нема у що перевдягнутися. Наскільки всьо було вибрано. [...] Ложки, ножі, чашки. [...] Хочу засвідчити наскільки вони недалеко. Ходив тут «недомірок». Його так і називали — «недомірок», автомат тягав. Вони підключилися до мого комп'ютера, дивилися фото, і побачив, яку картоплю я вирощую, і каже: «Я буду уходити від вас, то вазьму насінневого матеріалу і у себе вирощу картошку не хуже, чем у фермера вашого». І положив у свій БТР картоплю — правда, підірвалися. Я водив журналістів — і ті два мішки валялися. Я показував, як людина везла з-під Чернігова картоплю до Новосибірська, щоб посадити і виростити, отримати урожай не гірше, ніж цей. [...] Позитив цієї війни, що ми побачили, наскільки вони далекі від нас. Значить, ми рухаємося у правильному напрямку! [...]

Записано 16 серпня 2024 р. у с. Лукашівка

Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Респондент Н., 1967 р. нар.

Шифр експедиції: Е14/Чернігів-2024 (16.08.2024)

Записала та підготувала до друку К. Литвин

“...A BRICK IS ALREADY BUILDING A TEMPLE”:
SURVIVAL EXPERIENCE OF RESIDENTS OF LUKASHIVKA
VILLAGE DURING THE RUSSIAN OCCUPATION

The purpose is to supplement the source base of spoken historical evidence about the inhabitants's conditions of survival in Lukashivka village (Chernihiv region) during the Russian occupation. The presented interview is the recollections of the head of the agricultural enterprise “Naporivske” (Lukashivka village), who was in the village until the morning of March 9, 2022, when enemy troops entered the territory of Lukashivka, and after evacuation, tried to do everything possible to help the local population survive. **The main research method** is interviewing based on a questionnaire developed and tested during 2022—2023 at the time of recording spoken history testimonies in the Chernihiv region. **The scientific novelty** consists in the introduction into scientific circulation of spoken historical evidence about the everyday life of the civilian population of the Chernihiv region in the first months of the Russian full-scale invasion, in particular about the features of self-organization and population's mutual assistance at all levels, the ability to hold up well and not lose faith. **Conclusions.** The published materials are an important component of the source base of the modern history of Ukraine.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, oral history, Russian occupation, war everyday life, survival strategies, episodic memory, autobiographical memory, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Lukashivka village.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.081>
УДК 94(100)(477.4):323.1(497)“1875/1879”

Оксана ІВАНЕНКО

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
старша наукова співробітниця відділу історії міжнародних
відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
oxana_ivanenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ВІДЛУННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ НА БАЛКАНАХ ПЕРІОДУ СХІДНОЇ КРИЗИ 1870-х рр. У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА

Мета — розкрити вплив піднесення національно-визвольних рухів південних слов'ян на Балканах періоду Східної кризи 1870-х рр. на громадсько-культурне життя Правобережної України (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Методологія ґрунтується на принципі історизму, системному й цивілізаційному підходах, історико-генетичному й порівняльно-історичному методах, що відкриває можливість застосовувати методіку критичного аналізу й інтерпретації джерел в історико-культурному контексті. **Наукова новизна.** На основі аналізу документів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву міста Києва, періодичної преси запроваджено до наукового обігу фактологічні матеріали, що розширюють наявні в історичній науці уявлення щодо участі громадськості України в русі солідарності на підтримку національно-визвольної боротьби південних слов'ян упродовж другої половини 1870-х рр. Водночас розглядаються

Цитування: Іваненко О. Відлуння національно-визвольних рухів на Балканах періоду Східної кризи 1870-х рр. у громадському житті на теренах Київського генерал-губернаторства. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 81—98. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.081>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зафіксовані в архівних документах, періодиці, публіцистиці прояви опозиційних суспільних настроїв щодо політики Російської імперії на Балканах, на яких в історіографії не фокусувалася належна увага. **Висновки.** Внаслідок піднесення національно-визвольних рухів на Балканах у 1870-х рр. на теренах Київського генерал-губернаторства відбулася активізація широкого спектра благодійної діяльності задля допомоги південним слов'янам, що набула масштабів вагомого соціального явища, регульованого на рівні державних інституцій, церкви, культурно-освітніх установ, преси, громадськості. А проте, одночасно з піднесенням громадської солідарності з південними слов'янами спостерігався брак поінформованості й розуміння сутності подій на Балканах серед населення, насамперед у сільській місцевості. Паралельно з поширенням слов'янофільських ідей щодо історичної місії Росії як «визволительки» та «покровительки» слов'янських народів актуалізувалися опозиційні суспільні настрої, несприйняття цілеспрямованої пропаганди щодо «слов'янської єдності» як ідеологічного інструменту геополітичної експансії Російської імперії на Балканах.

***Ключові слова:** національно-визвольні рухи, південні слов'яни, Балкани, Османська імперія, Правобережна Україна, міжнародні відносини, Європа.*

Упродовж останньої третини ХІХ ст. так зване Східне питання залишалося одним із визначальних чинників міжнародних відносин в Європі на тлі активізації національно-визвольних рухів балканських народів на теренах Османської імперії. Виразний відбиток на перебіг європейської історії і міжнародних відносин останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. наклали події Східної кризи 1870-х рр.: повстання у Боснії і Герцеговині 1875 р., Квітневе повстання у Болгарії 1876 р., сербсько-турецька війна 1876—1877 рр., російсько-турецька війна 1877—1878 рр., під час якої внаслідок захоплення 20 січня 1878 р. російськими військами Адріанополя виникла реальна загроза для Константинополя.

Британська дипломатія вбачала небезпеку встановлення контролю Російської імперії над чорноморськими протоками й Константинополем, відповідно броненосна ескадра адмірала Д. Горнбі пройшла через Дарданелли і стала на якір у Мармуровому морі неподалік від Константинополя.

Сан-Стефанський мирний договір від 3 березня 1878 р., що завершував російсько-турецьку війну 1877—1878 рр. і водночас потенційно міг стати чинником зростання дестабілізації міжетнічних відносин та загострення територіальних суперечностей на Балканах, викликав протести як із боку Британії та Австро-Угорщини, так і з боку Румунії, Греції, Сербії. На бік Великобританії та Австро-Угорщини схилялася й позиція Франції, зацікавленої у створенні сприятливих умов для залучення французького капіталу в економіку Туреччини. На Берлінському конгресі, що відбувався з 13 червня по 13 липня 1878 р. за участі Австро-Угорщини, Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії, Туреччини, Франції, положення Сан-Стефанського мирного договору було переглянуто [1, С. 181—206].

Піднесення національно-визвольних рухів балканських народів, події і результати російсько-турецької війни 1877—1878 рр. знаходили віддзеркалення у громадсько-культурному житті України. Видатний український історик, публіцист, суспільно-політичний діяч М.П. Драгоманов характеризував Сан-Стефанський мирний договір як «цілковито московське творіння, від якого

можна очікувати всього, окрім логіки», та вважав, що його положення щодо територіального поділу Балкан закладали підґрунтя для майбутніх конфліктів між сербами, греками й болгарами. Він проводив паралелі між балканськими народами й українцями, які за часів Богдана Хмельницького «мали наївність покластися на «царя східного, православного» [2, С.15, 17]. Водночас, указуючи на деморалізуючий вплив Берлінського трактату від 13 липня 1878 р. на сербів і болгар, учений порівнював його деструктивний потенціал із роллю Андрусівського перемир'я 1667 р. в історії України.

М.П. Драгоманов порушував питання щодо відсутності в самодержавної Російської імперії (позначеною чиновницьким свавіллям, відсутністю гарантій особистості, національною й релігійною нетерпимістю) підстав претендувати на роль «визволительки» балканських народів. Учений акцентував увагу на необхідності радикальних суспільно-політичних перетворень у самій Росії, запровадження політичної свободи, всенародного, земського представництва, контролю над виконавчою владою, недоторканності свободи особи, слова, сходок, товариств, тощо [3, С. 8; 4, С. 13—14]. Полемізуючи з О.С. Суворіним — видавцем петербурзької газети «Новое время», що стояла на позиціях російського шовінізму, М.П. Драгоманов саркастично зазначав: «Щоправда ви від початку наштотувалися на явища серйозніші, ніж п'янство виродків родини, — на побиття російськими офіцерами болгарських волонтерів, але поспішили негайно заспокоїти публіку зауваженням: «такий уже ми народ: зуби поб'ємо, а все ж таки визволимо». І з вас навіть мало хто посміявся, і майже ніхто не запитав: «від чого звільнимо? від мордобоїв?» [3, С. 17].

Із думками М.П. Драгоманова перекликаються спогади знаного українського артиста й режисера М.К. Садовського (Тобілевича), який добровольцем пройшов російсько-турецьку війну 1877—1878 рр. Сильне емоційне враження від відвідання в Галаці поховання «останнього нащадка колишньої вільної, багатой, свободолюбивої України» гетьмана Івана Мазепи спонукало Садовського до роздумів над історичною долею України, яка «сидячи сама в неволі, в тяжкій ярмі, виставила синів своїх недобитків визволяти далеко вільніших за тебе — болгар із турецької неволі! А хто ж тобі допоможе скинути з своєї шиї те тяжке ярмо, яке необачно наділа собі ще за часів Богдана?» [5, С. 16].

Видавець петербурзького журналу «Гражданин» князь В.П. Мещерський згадував, що після поїздки до Сербії у серпні 1876 р. він усвідомив хибність уявлень про російських добровольців як героїв, «нових хрестоносців», готових віддати життя за «пригноблених братів» [6, С. 282—283]. Описуючи свої враження від добровольців, з якими йому довелося на шляху до Сербії їхати в одному потязі до Відня, В.П. Мещерський занотував: «У Відні на російських добровольців, які гриміли своїми шаблями, натовп дивився з цікавістю, а поліція — із підозрілою увагою. А на пароплаві, що віз нас до Белграда Дунаєм, добровольці вимальовувалися уже на всю широчінь російської натури у своїй самозадоволеній ролі визволителів і рятівників та поводитися, слід було би віддати належне, з непристойністю, що не знала меж» [6, С. 292].

Наголошуючи, що історичний розвиток прямує в напрямі «захоплення російської влади над слов'янськими племенами», відомий учений-правознавець, представник професорсько-викладацької корпорації Університету св. Володимира О.Ф. Кістяківський усе ж мусив визнати підтвержені кореспонденцією факти свавілля російських добровольців на Балканах: «У Белграді, із прибуттям багатьох російських волонтерів, щоденно почали повторюватися дебоширства наших співвітчизників. Сварки в готелях, бійки на вулицях, пияцтво, зачіпання пристойних жінок, вдирання до будинків громадян» [7, С. 205].

Підтримка громадськістю України національно-визвольних рухів на Балканах у 1870-х рр. знайшла висвітлення в циклі праць вітчизняних учених. В опублікованій 1962 р. статті А.Д. Бачинського та М.Д. Дихана, присвяченій допомозі вчених Новоросійського університету національно-визвольній боротьбі балканських слов'ян (1875—1877 рр.), водночас наголошується на ролі газети «Одеський вестник» у висвітленні подій на Балканах і зборі пожертв, благодійній діяльності, організації постачань зброї, приїзду добровольців Одеським слов'янським товариством та Одеським болгарським настоятельством [8].

У дисертації О.В. Фоміна висвітлюються події національно-визвольної боротьби південних слов'ян упродовж 1875—1876 рр., особливості політики Росії й західних держав на Балканах та насамперед — зумовлений цими подіями широкий суспільно-політичний і добровольчий рух на українських землях, що входили до складу Російської імперії, участь українців у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. [9].

Спеціальну главу монографії П.С. Соханя присвячено солідарності громадськості України з національно-визвольною боротьбою болгар у другій половині ХІХ ст. [10, С. 95—122]. Дослідник акцентував увагу на значенні діяльності болгар-емігрантів на півдні України в контексті підготовки південнослов'янських визвольних змагань. Розкриваючи масштаби громадського руху на підтримку балканських слов'ян, автор наголосив на знаковій ролі в ньому творчості діячів української культури — М.П. Старицького, М.В. Лисенка, І.Я. Франка, Ю.А. Федьковича, С.І. Воробкевича, М.К. Заньковецької, діяльності періодичної преси тощо. П.С. Сохань охарактеризував слов'янські благодійні комітети як виразників великодержавно-панславистської ідеології й політики царату, але водночас відзначив їх роль у координації добродійного руху громадськості на підтримку південних слов'ян.

У доповіді на VIII Міжнародному з'їзді славистів (Загреб, Любляна, 1978 р.) П.С. Сохань зауважив, що настрої солідарності в Україні із національно-визвольною боротьбою на Балканах поширювалися на тлі шовіністичної політики російської влади, яка виявилася, зокрема, в Емському указі 1876 р. [11].

У захищеній під керівництвом П.С. Соханя кандидатській дисертації В.Н. Жук спеціальні підрозділи присвячені внеску української громадськості в підтримку національно-визвольної боротьби болгар у 1870-х рр. Авторка сфокусувала увагу на зв'язках діячів болгарського національно-визвольного руху з народницькими гуртками, організації відправки добровольців на Балкани та ма-

теріальній допомозі болгарам, участі військових з України в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. [12].

У сучасній вітчизняній історичній науці зберігається інтерес до дослідження зв'язків українського та південнослов'янських народів періоду піднесення національно-визвольної боротьби на Балканах у 1870-х рр. Свідченням цього є, зокрема, статті А.О. Копилова, А.А. Заводовського [13], В.Л. Самчук [14]. В.В. Піскіжова акцентує на широкому резонансі в Європі, в тому числі на українських землях Російської імперії, подій національно-визвольної боротьби південних слов'ян на Балканах упродовж другої половини 1870-х рр. [15].

Нині в умовах російсько-української війни зростає соціальна значущість розкриття історичного контексту багатовікового російсько-українського протистояння. На тлі опору українського суспільства інформаційній агресії РФ вагомим явищем стала поява циклу науково-популярних видань, зорієнтованих на широку читацьку аудиторію. Йдеться, зокрема, про реалізований на базі Інституту історії України НАН України проект «Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» [16], книжки О.І. Гуржія й О.П. Реєнта [17—18] та ін.

Масштабне дослідження ключових проблем української історії в контексті європейського історичного процесу ХІХ — початку ХХІ ст. здійснено в колективній монографії «Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХ ст.: історичні нариси». У цій праці висвітлюється роль українських земель у розвитку міжслов'янських культурних зв'язків, що отримали імпульс в останній третині ХІХ ст. на тлі активізації боротьби слов'янських народів проти османського панування [19].

На сьогодні в історичній науці актуалізуються завдання поглиблення науково-пошукової і дослідницької роботи, присвяченої впливу національно-визвольної боротьби південних слов'ян упродовж 1870-х рр. на громадсько-культурне життя України, задля запровадження до наукового обігу й аналізу нових архівних джерел, співставлення їхнього змісту з наявними в історіографії висновками й інтерпретаціями, що насамперед сприятиме формуванню фактологічної і концептуальної бази для перегляду притаманних радянській історіографії ідеологічних штампів щодо «класового аналізу» взаємозв'язку «революційно-демократичного руху» в Україні та боротьби південнослов'янських народів проти «феодально-деспотичного режиму Оттоманської імперії».

Реакція населення Правобережної України на події національно-визвольної боротьби південнослов'янських народів у 1870-х рр. (за матеріалами Київського генерал-губернаторства¹)

На тлі подій Східної кризи 1870-х рр., і передусім російсько-турецької війни 1877—1878 рр., посилювався нагляд адміністративно-каральних органів за населенням Правобережної України, головно поляками, з метою запобігти відновленню польського національно-визвольного руху. Так, упродовж січня — травня 1877 р. здійснювалися розслідування на підставі доносу А. Петрова про «політичну неблагонадійність» і «таємну змову щодо війни» дворян римо-католицького віросповідання з Балти Подільської губернії Бондіні, Домбровського, Варжанського, селянина Гавдзинського, відставних чиновників Соколовського, Норверта й поміщика з Крижополя Камінського. За результатами розслідування виявилось, що донос «позбавлений будь-якої підстави», а прізвище його автора Петрова вигадане. Місцеві повітові справники з'ясували, що зазначених у доносі осіб об'єднувало лише польське походження та римо-католицьке віросповідання, не всі з них навіть були знайомі між собою, а конкуренція в торгівлі між власниками винних погребів у Балті Бондіні й Домбровського зумовлювала їхні недоброзичливі стосунки. Утім за дворянином Варжанським установили секретний поліцейський нагляд з огляду на його спосіб мислення, який «не вселяє довіри»².

1879 р. селяни с. Пологи Гайсинського повіту Подільської губернії К. За тишнюк, М. Щербатюк і П. Мазур подали київському військовому, подільському й волинському генерал-губернатору донос на свого односельця єврея А. Горвиця щодо «зухвалих висловлювань» на адресу імператора Олександра II. Згідно з їхніми звинуваченнями, Горвиць нібито під час розмов із селянами порівнював російського самодержця, «який поліз у Турецьку землю», зі свинею, котра пхатється куди їй заманеться, а також стверджував, що монарх не за правом вів війну проти Туреччини, втративши багато війська. Задля уникнення подібних війн у майбутньому Горвиць нібито закликав селян не віддавати своїх дітей у військову службу («якби селяни не дурні, то не дали би йому рекрутів, і він не губив би їхніх дітей даремно й нехай би тоді сам воював зі своїми родичами»)³. Стверджуючи, що ці висловлювання розійшлися селом, згадані селяни нарікали на бездіяльність справника Гайсинського повіту, до якого вони звернулися зі скаргою на Горвиця. Після їхньої повторної заяви до с. Пологи прибув пристав третього стану Гайсинського повіту, який зупинився в будинку поміщика Лісовського (католицького віросповідання) й допитав селян. Зрештою більшість жителів села

¹ Київське генерал-губернаторство (Київське, Подільське й Волинське генерал-губернаторство, Південно-Західний край) — адміністративно-територіальна одиниця на теренах України. Впродовж 1832—1914 рр. включала Київську, Подільську та Волинську губернії.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 137. Арк. 1—6.

³ Там само. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 18 зв.

включно з сільським старостою не підтвердили згадані звинувачення й заявили, що їхнім справжнім автором був священник Козицький, котрий вороже ставився до єврея Горвиця. Подільське губернське жандармське управління взяло під свій контроль розслідування щодо справи Горвиця, за яким, з огляду на показання свідків, було встановлено особливий нагляд поліції.

У секретному відділенні канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора акумулювалися огляди зарубіжної преси та, зокрема, щодо «польського питання». У цих оглядах наводилися поширені на Заході думки про те, що Росія не має морального права обстоювати надання автономії слов'янам в Османській імперії, водночас гнобячи поляків, які також є слов'янським народом. Ішлося про протидію з боку Росії на міжнародній арені актуалізації польського питання на тлі піднесення слов'янських національно-визвольних рухів в Османській імперії, про націленість російської пропаганди на переконання європейської громадськості в тому, що нібито «поляки задоволені своєю долею під володарюванням московським і навіть не думають про будь-яке поліпшення політичного побуту свого»⁴. Серед матеріалів секретного відділення канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора становлять інтерес огляди змісту часопису «Gazeta Narodowa», що видавалася у Львові впродовж 1862—1915 рр. У цих оглядах, серед іншого, акцентувалася увага на переконаності польської громадськості у трансформації позиції британського істеблішменту (зумовленої власними національними інтересами) щодо польського питання з часів Східної війни 1853—1856 рр. і Січневого повстання 1863—1864 рр.; наголошувалося, «що володіння Польщею дасть Москві силу розбігу на Балканський півострів і штовхає її до Константинополя; що поки Польща не буде відновлена, продовжуватимуться московські напади на Дунай, Константинополь буде завжди в небезпеці, а з ним — англійські інтереси на Сході, і безпека всієї Європи залежатиме від могутності царату»⁵.

Поряд із фіксацією в історичних джерелах проявів опозиційних суспільних настроїв щодо політики Російської імперії (виявлення реальних масштабів яких ускладнюється з огляду на їх підпільний характер в умовах посилення тотального поліцейського нагляду за населенням та репресії) в документах канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, матеріалах періодичної преси знайшов віддзеркалення широкий благодійний рух на підтримку національно-визвольної боротьби балканських слов'ян.

Станом на серпень 1876 р. монахи та послушники Києво-Печерської лаври зібрали 2160 руб. 75 коп. пожертв для християнських родин слов'ян у Болгарії, Сербії, Чорногорії, Боснії й Герцеговині. Духівництво благочиння Старокиївських і Печерських церков, а також їхні парафіяни зібрали на потреби слов'ян Балканського півострова 339 руб. У межах благочиння Києво-Подільських церков було пожертвовано загалом 132 руб. Києвобратський Богоявленський

⁴ Там само. Ф. 442. Оп. 824. Спр. 46. Арк. 12.

⁵ Там само. Арк. 65—65зв.

монастир виділив зі власних коштів 300 руб. Київський поліцмейстер регулярно рапортував київському, подільському й волинському генерал-губернатору про суми зібраних місцевими приставами серед киян коштів на допомогу балканським слов'янам. Жителі Подільської ділянки Києва зібрали 375 руб. 26 коп., 2 півімперіала, 1 срібний рубль і 2 іноземні монети; мешканці Пłosкої — 221 руб. 84 коп.; Палацової — 39 руб. 50 коп.; Старокиївської — 135 руб. 54 коп., по 3 півімперіала і срібних рублі⁶. Лише впродовж серпня 1876 р. волинський губернатор зібрав понад 3600 руб. пожертв. Службовці канцелярії генерал-губернатора ухвалили рішення жертвувати щомісяця 15 % своєї платні на користь «слов'ян Балканського півострова, що бідують і борються за власну незалежність»⁷. Викладачі та класні дами Києвоподільської жіночої гімназії зголосилися відраховувати на добродійність 1 % своєї платні на весь час воєнних дій на Балканах. Товариство пароплавства по Дніпру передало на допомогу «стражденним слов'янам Туреччини» 219 руб., зібраних за річкову прогулянку судном цього товариства 7 вересня⁸.

29 жовтня 1876 р. дамський гурток при Київському відділі Слов'янського благодійного комітету відправив на ім'я голови Жіночого товариства в Белграді Міловуки вантаж зі 150 жіночими й 50 дитячими костюмами, пошитими членкинями гуртка. Аналогічний вантаж підготували і для «розорених болгарських родин» [20].

Кореспонденти газети «Киевлянин» у Кам'янці-Подільському у жовтні 1876 р. повідомляли про відмову місцевих євреїв і значної частини поляків брати участь в організованому Набоковою кружковому зборі «на користь слов'ян». Стверджували, нібито «деякі особи, які мали по декілька кам'яних будинків», побачивши у вікно Набокову, зашторювали вікна й відправляти прислугу доповісти, що, мовляв, господарів немає вдома чи вони сплять. А на вулиці при наближенні Набокової із кружкою нібито «деякі польки з обуренням відверталися від неї, бурмочучи при цьому, що під час польського повстання їм не тільки росіяни не давали грошей, але навіть було заборонено збирати гроші між своїми (поляками)» [21]. Зрештою Набоковій удалося зібрати 200 руб., вона відправила цю суму у Санкт-Петербург. За її прикладом зборами благодійних пожертв зайнялися місцеві священники Струменський і Дороневич.

Водночас на шпальтах київської преси порушувалося питання щодо необхідності надсилання благодійної допомоги напряму на Балкани, без посередництва петербурзьких інституцій, а також щодо спекуляцій і випадків шахрайства. Так, наприклад, надходила інформація про відставного поручика Євдокимова, який назвався сином учасника Кавказької війни 1817—1864 рр. генерала від інфантерії М.І. Євдокимова та збирав на Курському вокзалі щодня по 15—20 руб. нібито на «проїзд до сербської армії» [22]. Траплялися випадки, коли пожертви не доходили до адресатів. У жовтні 1875 р. під час виборів старшин у бердичівсько-

⁶ Там само. Оп. 55. Спр. 267. Арк. 1, 16—17, 22, 29, 40, 45.

⁷ Там само. Арк. 42.

⁸ Там само. Арк. 49.

му громадському клубі було зібрано до 100 руб. «на користь одновірців-слов'ян, які проливали кров за свободу й незалежність» [23]. Кошти вручили старшині клубу для відправлення за призначенням. Після переведення його на нову посаду у судовому відомстві до Варшави члени клубу вимагали від нього звіту про витрачені гроші. Утім квитанцій щодо відсилання коштів він так і не надав, повернувши лише 50 руб. і розірваний підписний лист.

За даними звітів, що містяться у справі про пожертви на користь слов'ян Балканського півострова, датованій 1876—1878 рр., до канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора надійшло 13 428 руб. 72 коп. благодійних пожертв. Із цих коштів 3000 руб. було передано чорногорському князеві Ніколі, 5000 руб. — сербському митрополитові Михайлу, 1000 руб. — князю В.О. Черкаському, 510 руб. — Белградському жіночому дружеству, 3006 руб. — Київському слов'янському комітету, 226 руб. — на допомогу добровольцям для повернення додому, 683 руб. 81 коп. — Київському губернському попечительству для допомоги малозабезпеченим родинам воїнів⁹.

11 січня 1878 р. у Шполі Звенигородського повіту Київської губернії в будинку місцевого училища відбувся сімейний вечір, учасники якого пожертвували 50 руб. на користь «бідних родин нижніх чинів», котрі загинули на війні. А 16 січня у Звенигородці артист Медведєв провів літературно-музичний вечір, зі зборів якого 16 руб. 80 коп. передано Товариству Червоного Хреста¹⁰. 20 січня Дамське товариство Білої Церкви організувало танцювальний вечір, на якому зібрано 261 руб. 46 коп. для хворих і поранених воїнів, що лікувалися у 3-му відділенні 73-го військово-тимчасового шпиталю. 27 січня в Липовці Київської губернії відбувся благодійний концерт, 352 руб. зі зборів передали графині Ігнат'євій та Ю.Н. Гудим-Левкович для поранених і хворих, що перебували в Київському військовому шпиталі, а решту 100 руб. — у розпорядження інспектора 2-ї гімназії на користь поранених, розміщених у лазаретах при ній.

1877 р. при переході 4-ї кавалерійської дивізії з артилерією через с. Перейму Балтського повіту Подільської губернії орендний власник місцевого маєтку дворянин польського походження римо-католик І. Руссиян зустрів їх, а також офіцерів Харківського уланського полку, хлібом-сіллю та частував обідом. А селянин цього села К. Каленик пригощав усіх нижніх чинів цього полку й 7-ї та 8-ї кінно-артилерійських батареї горілкою та закускою¹¹. За інформацією балтського повітового справника, під час проходження у червні 1877 р. 4-го гусарського Маріупольського полку поблизу Грушківського цукрового заводу орендар тутешньої ферми французький підданий Дюран запросив офіцерів на сніданок. При переході 4-го Донського козацького полку він запропонував воякам вино й закуску, а бригадного генерала, полкового командира та офіцерів запросив на сніданок. У с. Шамраївка цей полк зустрічали хлібом-сіллю сільський староста

⁹ Там само. Арк. 72—72зв.

¹⁰ Там само. Оп. 56. Спр. 222. Арк. 198—198 зв.

¹¹ Там само. Арк. 41—41зв.

з селянами та священник, а в с. Юзефівка орендар землі австрійський підданий Проц частував нижніх чинів вином і закускою, а офіцерів — сніданком¹².

Слідом за фактами самосуду, що раніше мали місце в Москві та Санкт-Петербурзі, у Житомирі в червні 1878 р. сталася розправа над турецькими військовополоненими з боку п'яних «великоросійських робітників». Конвоїра, котрий намагався зупинити розлючений натовп, убили, а полонені турки зазнали важких тілесних ушкоджень [24].

У процесі психологічної реабілітації і соціалізації поранених під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. застосовувався німецький досвід. 1879 р. на директора Київської 1-ї гімназії О.Х. Андріяшева було покладено завдання організації в Києві притулку для воїнів, що втратили зір, за прикладом таких закладів у Саксонії, де на той час уже повністю відмовилися від богаділень для «пасивного утримання» сліпих на користь притулків, в яких вони навчалися ремесел. Викладання в Київському притулку мистецтва плетіння кошиків відкривало би для його вихованців, середній вік котрих складав 31 рік, можливості самостійного заробітку й матеріальної підтримки своїх родин. За даними Головного попечительства для допомоги нужденним сім'ям воїнів (Санкт-Петербург), найбільше осліплених вояків нараховувалося в губерніях: Подільській — 90, Херсонській — 52, Волинській — 46, Київській — 45, Полтавській — 43, Курській — 40, Харківській — 40, Воронежській — 31, Бессарабській — 27, Катеринославській — 17, Люблінській — 15, Могильовській — 15, Рязанській — 15, Чернігівській — 15, Казанській — 13, Орловській — 13, Сибірській — 13, Тамбовській — 13, Саратовській — 13, Московській — 10¹³.

Університет св. Володимира у громадському русі солідарності з балканськими слов'янами у другій половині 1870-х рр.

Специфіка культурницького виміру широкого громадського руху на підтримку національно-визвольної боротьби південних слов'ян значною мірою формувалася під впливом університетів. 2 вересня 1876 р. в Києві в університетському ботанічному саду було організовано гуляння задля збору коштів на підтримку балканських слов'ян. Напередодні проведення цього заходу заслужений ординарний професор сільського господарства й лісівництва С.М. Ходецький зауважував: «Оскільки Ботанічний сад Університету св. Володимира від самого свого заснування слугував громадським гулянням для публіки, і навесні збирається в саду така маса народу, яку тепер восени неможливо й очікувати, особливо при стягуванні плати за вхід, то я не бачу підстав не дозволити організувати в саду гуляння для такої симпатичної мети, як допомога пригнобленим слов'янам»¹⁴.

¹² Там само. Арк. 46—46зв.

¹³ Там само. Оп. 532. Спр. 270. Арк. 5.

¹⁴ Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 94. Арк. 1—1зв.

За рахунок продажу вхідних квитків і виторгу буфетів вдалося зібрати 1391 руб. 13 коп. У гулянні взяли участь військові оркестри, контора товариства Київського пивоварного заводу доставила 80 пляшок пива для музикантів, сервірування буфету дами забезпечили за власний рахунок, 2000 афіш університетська типографія надала безкоштовно [25].

18 травня 1877 р. ординарний професор кафедри хімії Ф.М. Гарнич-Гарницький звернувся до ректора Університету св. Володимира О.П. Матвеева з клопотанням про дозвіл на організацію гуляння в ботанічному саду задля збору коштів на користь комітету для постачання діючій армії хініну. Дирекція ботанічного саду, ректор, рада вишу підтримали цю ініціативу, захід було призначено на 25 травня 1877 р.

За клопотанням Київського відділу Слов'янського благодійного комітету в жовтні 1876 р. доцент всесвітньої історії І.В. Лучицький отримав дозвіл прочитати за представленою заздалегідь програмою публічну лекцію «на користь південних слов'ян»¹⁵. У жовтні 1877 р. управління Київського навчального округу надало ординарному професорові кафедри слов'янської філології О.О. Котляревському дозвіл прочитати дві публічні лекції на користь «дамського гуртка для допомоги пораненим, що одужували». Лекції присвячувалися темі «Відовство і процеси чаклунок в Європі у XIV—XVIII ст.», зокрема поясненню згідно з народними уявленнями та вченнями криміналістів-теологів таких термінів, як «чаклунокство», «відьми», огляду історії чаклунокських процесів в Англії, Франції, Німеччині, явищу «відовства на Русі» тощо¹⁶.

У серпні 1876 р. працівники Університету св. Володимира передали голові Київського відділу Слов'янського благодійного комітету професору О.О. Котляревському зібраними ними на допомогу балканським слов'янам речі та кошти — 49 руб. 45 коп. У вересні йому передали 267 руб. 10 коп., зібраних університетськими професорами й чиновниками. Окрім того ординарний професор по кафедрі приватної терапії Ф.Ф. Мерінг пожертвував 25 руб., а екстраординарний професор кафедри патологічної анатомії Г.М. Мінх — 26 руб. У жовтні професори та чиновники Університету св. Володимира зібрали 158 руб. 76 коп., у листопаді — 156 руб. 76 коп.

На засіданні 8 грудня 1876 р. рада університету ухвалила рішення, щоб пожертвувані «членами університетського стану східним слов'янам» кошти були передані на користь родин (які мешкали в Києві) «нижніх відпускних військових чинів», призваних до лав армії¹⁷. Наприкінці грудня на означені цілі в університеті зібрали 155 руб. 04 коп., у січні 1877 р. — 149 руб. 70 коп., у лютому — 124 руб. 35 коп., у березні — 104 руб. 75 коп., у травні — 43 руб. 30 коп., у липні — 21 руб. 40 коп., у серпні — 20 руб. 65 коп. У розпорядження Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами було направлено пожертвувані Університетом св. Володимира у квітні 1877 р. 107 руб. 33 коп., у червні — 67 руб. 54 коп., у липні — 65 руб.

¹⁵ Там само. Спр. 119. Арк. 1,3.

¹⁶ Там само. Оп. 316. Спр. 132. Арк. 1—4.

¹⁷ Там само. Оп. 315. Спр. 91. Арк. 10—10зв.

41 коп., у вересні — 141 руб. 45 коп., у жовтні — 73 руб. 85 коп., у листопаді — 67 руб. 44 коп., у грудні — 65 руб. 95 коп., у лютому 1878 року — 57 руб. 92 коп.

Під час сербсько-турецької війни 1876—1877 рр. учні медичного факультету Університету св. Володимира добровільно зголошувалися їхати на театр воєнних дій надавати медичну допомогу пораненим «слов'янським воїнам» і набувати досвід у галузі воєнно-польової хірургії. 31 липня 1876 р. доцент кафедри хірургії О.Х. Рінек подав клопотання про відрядження до Сербії на п'ять місяців із збереженням йому утримання та без грошової допомоги від університету. Зрештою строк відпустки Рінека (27 липня 1876 — 13 січня 1877 рр.), упродовж якої він доглядав за пораненими в польових лазаретах Сербії, був зарахований Міністерством народної освіти як закордонне наукове відрядження. Так само відрядженням із науковою метою було визнано перебування «на театрі сербсько-турецької війни» ординатора при хірургічній шпитальній клініці П.І. Герасимовича (16 вересня 1876 — 13 січня 1877 рр.). При цьому до уваги було взяте посвідчення сербського військового міністерства, надане Герасимовичу, який керував 3-ю резервною лікарнею в Белграді¹⁸.

27 липня 1876 р. доцент хірургії С.П. Коломнін звернувся до в. о. ректора Університету св. Володимира проректора І.І. Рахманінова з рапортом, в якому обґрунтував важливість відрядження його до Сербії, адже це «надасть можливість хірургу на цілій масі травматичних випадків вивчати деякі хірургічні питання, які в мирний час можуть бути з труднощами досліджені через нестачу матеріалу»¹⁹. Водночас С.П. Коломнін просив надати йому грошову допомогу на відрядження в розмірі 500 руб., оскільки його утримання не давало «рішуче ніякої можливості покрити витрати на цю поїздку». Імператор санкціонував це відрядження, однак у видачі Міністерством народної освіти 500 руб. на поїздки вченому відмовили²⁰.

14 серпня 1876 р. ординаторові терапевтичної факультетської клініки Г.Х. Циммербергу було надано двомісячну відпустку за кордон задля здійснення відрядження від Київського товариства лікарів до Сербії²¹.

У вересні 1876 р. доцент кафедри хірургії О.С. Яценко отримав відрядження на 28 днів до Сербії, де за дорученням військового міністра Т. Ніколича керував 3-м резервним шпиталем для поранених, очолював Київський польовий лазарет, фінансований Товариством Червоного Хреста. Утім О.С. Яценку не надали дозвіл продовжити перебування у Сербії, тож він мав в авральному режимі здійснювати складні хірургічні операції та зрештою 10 листопада повернувся до Києва, де приступив до виконання своїх обов'язків пізніше визначеного терміну відрядження²².

1877 р. ординатор хірургічної шпитальної клініки Університету св. Володимира П.І. Герасимович, а також доценти хірургії О.Х. Рінек та С.П. Коломнін

¹⁸ Там само. Спр. 90. Арк. 34.

¹⁹ Там само. Арк. 43.

²⁰ Там само. Арк. 45—45зв.

²¹ Там само. Арк. 51—53.

²² Там само. Арк. 73—84.

були відряджені в розпорядження головного вповноваженого Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами²³. Так, О.Х. Рінек із 14 квітня по 6 жовтня 1877 р. був хірургом-консультантом при закладах Товариства Червоного Хреста в районі діючої армії в Румунії²⁴. 9 червня 1877 р. П.І. Герасимович був командирований у розпорядження головного уповноваженого Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами в тилу діючої армії і призначений старшим лікарем Ясського евакуаційного бараку. Від Польового військово-медичного управління С.П. Коломнін отримав високу оцінку своєї діяльності як консультанта лікарських закладів Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами, а також члена Ясської військово-евакуаційної комісії й консультанта тимчасового військового шпиталю.

Князь сербський Мілан IV Обренович відзначив заслуги П.І. Герасимовича, нагородивши його орденом Таковського хреста. Однак у відповідь на клопотання останнього від 24 січня 1877 р. про надання йому дозволу носити цю відзнаку, від Міністерства народної освіти Російської імперії надійшла відмова («оскільки уряд наш за відгуком Міністерства закордонних справ не може визнати за сербським князем права жалування орденом, права, що цілком належить незалежним державам, то державний канцлер не вважає за можливе входити зі всепідданішими доповідями щодо подібного пожалування»)²⁵.

У листопаді 1877 р. до Університету св. Володимира надійшов диплом на звання члена Сербського товариства Червоного Хреста від сербського митрополита Михайла. На засіданні ради вишу 13 січня 1878 р. ухвалили текст листа-подяки: «Імператорський Університет св. Володимира в Києві має честь отримати підписаний вашим високим іменем диплом Товариства Червоного Хреста на згадку про участь у долі сербських воїнів-страдників, які подвигом добрим відзначилися за Батьківщину у війну 1876 р. Служачи вівтарю науки, цій великій умиротворительці людства й полегшувачці його скорбот та страждань, університет з особливим задоволенням прийняв такий вияв уваги і співпереживання до нього з боку Сербського товариства»²⁶.

З огляду на проблеми із забезпеченням закладів Червоного Хреста медичним персоналом, у лютому 1878 р. головне управління Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами звернулося до керівництва Київського навчального округу з проханням надати список «благонадійних і добре підготовлених» студентів 5-го курсу медичного факультету, котрі могли бути відряджені на театр воєнних дій (із платнею 75 руб. золотом і «підйомними» 150 руб.). Вступити на службу до Червоного Хреста й вирушити на війну зголосилися студенти-медики Університету св. Володимира М. Фидровський, Г. Божко-Божинський, К. Пругер, С. Лазов, М. Жилинський, В. Кржечковський, Ф. Савін, Б. Краяк, Є. Дехтя-

²³ Там само. Оп. 465. Спр. 5021. Арк. 1—16; Оп. 316. Спр. 131. Арк. 1—3.

²⁴ Там само. Оп. 316. Спр. 63. Арк. 44.

²⁵ Там само. Спр. 6. Арк. 2—2зв.

²⁶ Там само. Спр. 190. Арк. 4—4зв.

рвов, К. Коперницький, М. Галицький, В. Зілінський, М. Алексеев, К. Нейман, І. Ніколаєнко, С. Журавський, І. Тесленко, Г. Будяник, О. Карпов²⁷.

1878 р. Університет св. Володимира долучився до збору коштів для спорудження в болгарському місті Тирново пам'ятника, на якому мали бути «поіменовані чини» медичного, фармацевтичного, ветеринарного персоналу, а також фельдшери з позначенням місць їхніх поховань. Окрім того, планувалося зведення пам'ятника «на театрі воєнних дій в Азії»²⁸.

Станом на лютий — березень 1878 р. шпитальна хірургічна клініка Університету св. Володимира майже повністю була зайнята пораненими вояками. А у хірургічній факультетській клініці із 25 ліжок на 5 постійно перебували поранені. Ординатори клініки, доценти і професори медичного факультету опікувалися хворими й пораненими в Київському військовому шпиталі, госпіталях Червоного Хреста, у приватних притулках²⁹.

* * *

Унаслідок піднесення національно-визвольних рухів на Балканах у 1870-х рр. на теренах Київського генерал-губернаторства відбулася активізація широкого спектра благодійної діяльності задля допомоги південним слов'янам, що набула масштабів вагомого соціального явища, регульованого на рівні державних інституцій, церкви, культурно-освітніх установ, преси, громадськості. Добродійні акції на підтримку національно-визвольної боротьби балканських слов'ян вирізнялися розмаїттям форм: збір пожертв при церквах і монастирях, органах державної влади, навчальних закладах; організація благодійних сімейних, літературно-музичних, танцювальних вечорів, концертів. Вагоме місце у громадському русі солідарності з південними слов'янами належало професорсько-викладацькій корпорації Університету св. Володимира, під патронатом якого організовувалися добродійні народні гуляння в університетському ботанічному саду, публічні лекції, збори коштів і речей викладачами. Київські вчені-медики добровільно вирушали на Балкани лікувати поранених. Феномен добродійності формувався під впливом офіційної державної ідеології Російської імперії, провідниками якої стали Московський слов'янський благодійний комітет і його регіональні відділення, зокрема київське. Йшлося про утвердження слов'янофільських ідей щодо «історичної місії» Росії як «визволительки» та «покровительки» слов'янських народів. Водночас слов'янофіли проголошували Російську імперію центром цивілізаційного протистояння «православно-слов'янського світу» Західній Європі, а однією зі сфер цього антагонізму стали різні стратегічні підходи до розв'язання Східного питання, до розподілу сфер політичного й економічного впливу на Балканах. Аналіз архівних документів, матеріалів періодики, публіцистики того часу дозволяє дійти висновків, що паралельно з піднесенням громадської солідарності

²⁷ Там само. Оп. 317. Спр. 56. Арк. 3—6, 9—10.

²⁸ Там само. Спр. 141. Арк. 1—4.

²⁹ Там само. Оп. 316. Спр. 169. Арк. 23—25.

з південними слов'янами спостерігалися брак поінформованості та розуміння сутності подій на Балканах серед населення, насамперед у сільській місцевості, відмова від участі у благодійних акціях, координованих столичними благодійними інституціями, як вияв опозиційності щодо офіційної російської великодержавної політики, фіксація фактів зловживань і шахрайства під час збору благодійних пожертв. Водночас актуалізувалися опозиційні суспільні настрої, несприйняття цілеспрямованої пропаганди щодо «слов'янської єдності» як ідеологічного інструменту геополітичної експансії Російської імперії на Балканах. Адже, за висловом М.П. Драгоманова, на той час російські офіцери пройшли «школу зовсім уже безконтрольного насилля на Кавказі, у Польщі, у внутрішній Азії» [3, С. 18—19].

Розкриття глобальних наслідків активізації національно-визвольної боротьби на Балканах упродовж 1870-х рр. проливає світло на її всесвітньоісторичний контекст. На тлі Східної кризи Росія прагнула подолання міжнародно-політичних наслідків її поразки у Східній війні 1853—1856 рр. і, відповідно, посилення власних позицій у Чорному морі, Дунайському регіоні, на Кавказі. Здобуття міцних геостратегічних позицій на Балканах, у чорноморських протоках було вагомим складовою російської зовнішньополітичної стратегії, зорієнтованої на підтримку національних аспірацій слов'ян як інструменту посилення впливу Російської імперії в Південно-Східній Європі, де її інтереси неминуче стикалися з інтересами Британії та Австро-Угорщини. Остання відіграла ключову роль у торговельно-економічних відносинах на Балканах і судноплаванні на Нижньому Дунаї, інвестувала в будівництво залізниць на теренах Балканського півострова. Загалом наростання російсько-британського антагонізму зумовлювалося актуалізацією Східного питання впродовж XIX ст., адже геостратегічні інтереси Лондона на Близькому Сході націлювалися на гарантування безпеки на підступах до Індії.

Викликана піднесенням хвилі національно-визвольної боротьби балканських народів Східна криза 1875—1878 рр., зокрема події російсько-турецької війни 1877—1878 рр. та її результати, рішення Берлінського конгресу 1878 р., зумовили кардинальні зміни геополітичної ситуації в Європі, трансформацію відносин між великими європейськими державами і створення відповідних військово-політичних блоків, а отже формування чинників глобальних тенденцій міжнародних відносин, що передували розв'язанню Першої світової війни. Наслідки Східної кризи 1875—1878 рр. позначилися зростаючою дестабілізацією Балканського регіону, проявами якої стали війна між Сербією та Болгарією 1885 р.; Боснійська криза 1908—1909 рр., пов'язана з оголошенням Австро-Угорщиною анексії Боснії й Герцеговини та загостренням австро-сербських відносин; Балканські війни 1912—1913 рр.; Липнева криза 1914 р., спровокована вбивством у Сараєві спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда, котрий обстоював ідею трансформації дуалістичної монархії на триалістичну (австро-угорсько-слов'янську) на противагу панславистській концепції югославізму.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856—1917. Moscow, 1952 [in Russian]. [Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. Москва, 1952. 463 с.]
2. Dragomanov, M. Do chego dovoevalis? Geneva, 1878 [in Russian]. [Драгоманов М. До чего довоевались? Женева, 1878. 26 с.]
3. Dragomanov, M. Turki vnutrennie i turki vneshnie. Pismo k izdatelju Novogo vremeni. Genève-Bale-Lyon, 1876 [in Russian]. [Драгоманов М. Турки внутренние и турки внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Genève-Bale-Lyon, 1876. 30 с.]
4. Dragomanov, M. Vnutrennee rabstvo i vojna za osvobozhdenie. Genève-Bale-Lyon, 1877 [in Russian]. [Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. Genève-Bale-Lyon, 1877. 34 с.]
5. Sadovskiy, M. Spomyny z rosiisko-turetskoi viiny 1877—1878. Kyiv, 1917 [in Ukrainian]. [Садовський М. Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878. Київ, 1917. 94 с.]
6. Meshhskij, V.P. Moi vospominaniya. Chast vtoraja (1865—1881 gg.). St Petersburg, 1898 [in Russian]. [Мещерский В.П. Мои воспоминания. Часть вторая (1865—1881 гг.). Санкт-Петербург, 1898. 514 с.]
7. Kistiakivskiy, O.F. Shchodennyk (1874—1885). (Vol. 1). Kyiv, 1994 [in Russian]. [Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874—1885): У 2-х т. Київ, 1994. Т. 1. 648 с.]
8. Bachinskij, A.D., & Dikhan, M.D. Pomoshch uchjonykh Novorossijskogo universiteta osvoboditel'nomu dvizheniju na Balkanah (1875—1877 gg.). *Slavjanskij arkhiv*. 1962: 247-255 [in Russian]. [Бачинский А.Д., Дихан М.Д. Помощь учёных Новороссийского университета освободительному движению на Балканах (1875—1877 гг.). *Славянский архив*. Москва, 1962. С. 247—255].
9. Fomin, Ju.E. Obshchestvennost' Ukrainy i nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie juzhnykh slavjan v 1875-1878 gg. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 1971 [in Russian]. [Фомин Ю.Е. Общественность Украины и национально-освободительное движение южных славян в 1875—1878 гг. автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев, 1971].
10. Sokhan, P.S. Ocherki istorii ukrainsko-bolgarskikh svyazej. Kyiv, 1976 [in Russian]. [Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев, 1976. 291 с.]
11. Sokhan, P.S. Natsionalno-osvoboditel'naja borba juzhnoslavjanskikh narodov v 70-kh gg. XIX v. i obshchestvennost Ukrainy. Kyiv, 1978 [in Russian]. [Сохань П.С. Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х гг. XIX в. и общественность Украины. Киев, 1978. 34 с.]
12. Zhuk, V.N. Obshchestvennost Ukrainy v rossijsko-bolgarskikh otnoshenijakh 60-70-kh gg. XIX v. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 1977 [in Russian]. [Жук В.Н. Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60—70-х гг. XIX в.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев, 1977. 22 с.]
13. Kopylov, A.O., & Zavadovskiy, A.A. Vyzvolennia Bolharii vid osmanskoho hnitu ta Ukraina. *Ukraina i Bolharia: vikhy istorychnoi druzhby (materialy mizhnarodnoi konferentsii, prysviachenoi 120-richchiu vyzvolennia Bolharii vid osmanskoho iha)*. Odesa, 1999. 10-14 [in Ukrainian]. [Копилов А.О., Заводовський А.А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга)*. Одеса, 1999. С. 10—14].

14. Samchuk, V.L. Hromadskist Ukrainy i natsionalno-vyzvolnyi rukh balkanskykh slovia (70-ti rr. XIX st.). *Ukraina i Bolharia: vikhy istorychnoi druzhby (materialy mizhnarodnoi konferentsii, prysviachenoj 120-richchju vyzvolennia Bolharii vid osmanskoho iba)*. Odesa, 1999. 44-51 [in Ukrainian].
[Самчук В.Л. Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-ті рр. XIX ст.). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга)*. Одеса, 1999. С.44—51].
15. Piskizhova, V. Vysvitlennia pytan blahodiinytstva hromadskosti Naddniproianskoi Ukrainy pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1877—1878 rr. na storinkakh hazety "Kyevlianyin". Vid-pyanskyj, S. (Ed.). *The International relations of Ukraine: scientific searches and findings*. 2014, 23: 278-294 [in Ukrainian].
[Піскіжова В. Висвітлення питань благодійництва громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. на сторінках газети «Киевлянин». *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Відп. ред. С.В. Віднянський. 2014. Вип. 23. С. 278—294].
16. Smolii, V. (Ed.). Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshynu. Dialohy z istorykamy. U 2-kh kn. Kn. 1. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1. Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Борjak, О. Ясь. Київ: Інститут історії України, 2022. 802 с.].
17. Hurzhii, O.I., & Reient, O.P. Slavetna Ukraina: bytvu ta povstannia vid kniazhoi do im-perskoi doby. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетна Україна: битви та повстання від княжої до імперської доби. Київ: Арії, 2023. 351 с.].
18. Hurzhii, O.I., & Reient, O.P. U labiryntakh ukrainskoi dyplomatii. Vid kniazivskoi doby do rochatku XX st. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Гуржій О.І., Реєнт О.П. У лабіринтах української дипломатії. Від князівської доби до початку XX ст. Київ: Арії, 2023. 350 с.].
19. Vidnianskyi, S. (Ed.). Ukraina v istorii Yevropy XIX — rochatku XX st.: istorychni nary-sy. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Україна в історії Європи XIX — початку XX ст.: історичні нариси. За ред. С. Віднянського. Київ, 2020. 814 с.].
20. Kievljanin. 1876. 19.X. 1 [in Russian].
[Киевлянин. 1876. 19.X. С. 1].
21. Kievljanin. 1876. 19.X. 2 [in Russian].
[Киевлянин. 1876. 19.X. С. 2].
22. Kievljanin. 1876. 14.VIII. 1 [in Russian]. [Киевлянин. 1876. 14.VIII. С. 1].
23. Kievljanin. 1876. 26.VIII. 2 [in Russian].
[Киевлянин. 1876. 26.VIII. С. 2].
24. Kievljanin. 1878. 17.VI. 2-3 [in Russian].
[Киевлянин. 1878. 17.VI. С. 2—3].
25. Kievljanin. 1876. 26.VIII. 2 [in Russian].
[Киевлянин. 1876. 26.VIII. С. 2].

Надійшла / Received 21.10.2024

Oksana IVANENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Senior Research Fellow at the Department of the History
of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
oxana_ivanenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ECHOES OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS
IN THE BALKANS DURING THE EASTERN CRISIS
OF THE 1870s IN PUBLIC AND CULTURAL LIFE WITHIN
THE KYIV GOVERNORATE-GENERAL

The goal is to highlight the impact of the rise of the Southern Slavs national liberation movements in the Balkans during the Eastern Crisis of the 1870s on the social and cultural life of Right-Bank Ukraine (based on the materials of Kyiv, Podillia, and Volyn provinces). **The research methodology** is based on the principle of historicism, systemic and civilizational approaches, and historical-genetic and comparative-historical methods, which makes it possible to apply the method of critical analysis and interpretation of sources in the historical and cultural context. **Scientific novelty.** Based on the analysis of documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, the State Archives of Kyiv, and the periodicals, the article introduces factual materials that expand the existing ideas in historical science about the participation of the Ukrainian public in the solidarity movement in support of the national liberation struggle of the Southern Slavs in the second half of the 1870s. At the same time, the manifestations of opposition to the Russian Empire's policy in the Balkans, which have not been adequately addressed in historiography, are considered. **Conclusions.** As a result of the rise of the national liberation movements in the Balkans in the 1870s, a wide range of charitable activities to help the South Slavs intensified in the Kyiv, Podillia, and Volyn provinces and became a significant social phenomenon regulated by the state institutions, the church, cultural and educational establishments, the press, and the public. However, simultaneously with the rise of public solidarity with the southern Slavs, there was a lack of awareness and understanding of the nature of the events in the Balkans among the population, especially in rural areas. In parallel with the spread of Slavophile ideas about Russia's historical mission as a "liberator" and "patroness" of the Slavic peoples, opposition public sentiment and rejection of targeted propaganda about "Slavic unity" as an ideological tool for the Russian Empire's geopolitical expansion in the Balkans became more relevant.

Keywords: *national liberation movements, southern Slavs, Balkans, Ottoman Empire, Right-Bank Ukraine, international relations, Europe.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.099>
УДК 94(477)“179/1917”:336.02

Світлана ОРЛИК

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
svitlana.orlik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6280-9273>

ЗМІНИ ОБСЯГІВ ЗОЛОТОГО ЗАПАСУ ДЕРЖАВНОГО БАНКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета полягає у дослідженні проблеми достатності в Російській імперії золотого запасу для забезпечення потреб її участі у Великій війні 1914—1918 рр. **Методологія.** Основу наукового пошуку становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів. Широко використовувалися спеціальні історичні методи, характерні для галузі економічної історії: історико-порівняльний, ретроспективний, історико-системний, метод історико-економічного аналізу. **Наукова новизна.** Розглянуто особливості застосування Російською імперією золотого монометалізму напередодні її вступу у Велику війну. Вперше проаналізовано співвідношення золотого фонду і кредитних білетів в обігу протягом 1898—1917 рр. та рух золота на рахунках Держбанку Російської імперії у 1913—1917 рр. Звернуто увагу на заходи російського уряду, що були спрямовані на пошуки внутрішніх резервів для поповнення запасів золота. **Основні результати.** Після переведення з 1897 р. власної грошової системи на золотомонетний стандарт Російська імперія отримала достатній обсяг золотого запасу для забезпечення золотом власної грошової системи, але його кількість залишалася критично недостатньою для повноцінного задоволення фінансових потреб ве-

Цитування: Орлик С. Зміни обсягів золотого запасу Державного банку Російської імперії напередодні та під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 99—112. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.099>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

дення довготривалої війни. Вступивши у Велику війну, сподіваючись на її коротко терміновість, Російська імперія виявилася не готовою до значних фінансових витрат. Подальше збільшення зовнішніх запозичень під гарантії золотого фонду Державного банку призвело до поступового переміщення значних обсягів золота за кордон як застави за кредитними зобов'язаннями. Гарячкове вишукування золота у населення дало тимчасовий малоефективний результат. Запізніле звернення керівництвом країни уваги на важливу, зважаючи на наявні значні природні ресурси золота, в даному контексті галузь промисловості, золотодобувну, обумовило негативні наслідки для країни у скрутні воєнні часи.

Ключові слова: державний борг, золотий запас, золоті резерви, золотий монометалізм, позики, Російська імперія, Перша світова війна, фінанси.

Розпочавши повномасштабну збройну агресію проти України у лютому 2022 р., Російська Федерація розраховувала на блицкриг, який мав бути мало витратним у фінансовому плані для країни-агресорки. Проте потужний і самовідданий опір нашої держави та мобілізація усього демократичного світу зупинила зухвалі наміри країни-загарбниці. У відповідь на безпрецедентні дії Російської Федерації більшість країн цивілізованого світу запровадили економічні санкції проти неї, котрі значною мірою стосуються її фінансів, економіки та торговельно-економічних зв'язків. Водночас більшість представників іноземного бізнесу припинили свою діяльність у цій країні та відповідно до можливостей вивели свої капітали. Звичайно, всі ці заходи у комплексі підривають фінансово-економічний стан Російської Федерації. У січні 2023 р. Міністерство фінансів країни-агресорки вперше здійснило продаж 3,6 т золота з Фонду національного добробуту для покриття дефіциту бюджету [1], і цей процес невпинно продовжується у значних обсягах. Покупцями російського золота стали країни, які не підтримують санкції. За посередництва таких країн та через відсутність вторинних санкцій також здійснюються операції в інтересах країн-вигодонабувачів, які нібито підтримують санкції. Відомо, що лише у 2023 р. до Гонконгу було вивезено 68 т російського золота (близько 20 % від загального видобутку золота Росією). Певний період, до імпорту російського золота активно долучилися й Об'єднані Арабські Емірати [2]. Звичайно, Росія не афішує напрямки та обсяги своїх експортних оборудок із дорогоцінними металами. Певний час відомості про стан золотого запасу Російської Федерації взагалі були засекречені. Проте 22 березня 2023 р. Центробанк РФ «розкрив інформацію про стан золотого запасу в міжнародних резервах», де зазначалося, що станом на 1 січня 2023 р. золотий запас країни становив 2332,76 т [3]. Будучи однією з найбільших країн виробників золота (близько 310 000 кг золота на рік) [2], амбіції Росії спричинили лихоманку з маренням щодо можливості переведення свого рубля на золотий стандарт. «На початку 2022 року Росія прив'язала свою валюту, рубль, до золота [...]. План полягав у переході валюти від прив'язаної вартості до золотого стандарту, щоб рубль став надійним заміником золота за фіксованим курсом» [4], що мало послабити роль долара США як основної світової резервної валюти [5]. Отож, такі амбітні плани мали визначити «нові реалії» для існуючої світової фінансової

системи, проте вони зазнали краху. Україні вдалося переконати та об'єднати значну кількість держав з усіх континентів на формування сили опору російській агресії та знищення зухвалого ворога. Така практика переконує у дієвості спільних зусиль, спрямованих на те, щоб Росія не мала можливості фінансувати війну не лише експортуючи нафту й газ, а й золото. У листі сенаторів США А.С. Кінга-мол. і Дж. Корніна до державного секретаря США Е. Блінкена та міністра фінансів США Й. Джанет від 12 березня 2024 р. зверталася увага на недостатню дієвість існуючих санкцій та зростаючі обсяги експорту золота Росією, кошти від якого використовуються на фінансування війни в Україні. Сенатори відзначили, що «початкові санкції з боку США та іноземних партнерів змусили Росію змінити, але не припинити торгівлю золотом», та закликали до розширення санкцій відносно осіб та фірм, які задіяні безпосередньо або ж опосередковано сприяють торгівлі російським золотом [2].

У будь-якому випадку зменшення золото-валютних резервів країни — це ознака послаблення її фінансового становища, це пряма загроза для системи забезпечення стабільності національної валюти та функціонування економіки країни в цілому. Історичний досвід свідчить, що використання стратегічних запасів золота воюючими країнами — крайній вимушений захід, передвісник не лише руйнування економіки держави, а й подальших негативних політичних наслідків для неї. Цей шлях Росія проходила більш ніж 100 років тому і «може знову повторити»...

Вступаючи у Першу світову війну, Російська імперія самонадіяно вважала, що її фінансових ресурсів буде достатньо у розрахунку на короткотермінову «переможну» воєнну кампанію, тим паче, що за її плечами був третій у світі за кількістю золотий запас. Будучи постійно воюючою державою, Російська імперія і до війни активно практикувала деякі ситуативні фінансові заходи, а саме випуск (емісія) нових державних кредитних білетів, облігацій державних внутрішніх позик, випуск короткотермінових казначейських зобов'язань на внутрішній та зовнішній ринки, довгострокових казначейських зобов'язань на закордонні грошові ринки, випуск казначейських білетів, отримання зовнішніх запозичень (кредитів) тощо. Звичайно, війни фінансово виснажували державу, зростав як внутрішній, так і зовнішній державний борг, але зазначені вище косметичні фінансові маніпуляції дозволяли зберігати «свіжість обличчя» при поганому «фінансовому здоров'ї». Впевнений вступ Російської імперії до клубу розвинених держав, для яких система золотого монометалізму була цілком посилюючою, став вагомим фактором зростання її внутрішньої «величі» та впевненості в «непереможності». Тим більше, що Російська імперія, маючи «невичерпний резервуар людського матеріалу» [6, С. 2], вступала у Велику війну з надійними фінансовими партнерами по військово-політичного блоку Антанти. Тож метою цієї статті є розгляд лише одного аспекту проблеми — достатність у Російській імперії золотого запасу для забезпечення потреб її участі у Великій війні 1914—1918 рр.

Фінансова готовність Росії до вступу в Першу світову війну — проблема комплексна і багатофакторна. Під ідеологічним кутом зору ці питання розглядали дослідники радянського періоду М. Атлас, І. Гіндін, О. Погребінський, Б. Рів-

кін, А. Сидоров, К. Тарновський та ін. Про величезні витрати Російської імперії на забезпечення її участі у Першій світовій наголошував у своїй праці професор Манчестерського університету П. Гатрелл [7]. Про «активність золотонакопичувальних операцій», які здійснювалися Державним банком Росії напередодні Великої війни, та подальші значні фінансові витрати згадували у колективній статті українські дослідники О. Реєнт, О. Сердюк, В. Шевченко [8]. Розглядаючи еволюцію золота у сучасній монетарній системі, О. Дзюблюк [9] здійснив аналіз механізму дії золотого стандарту на грошову систему в історичній ретроспективі. Використання та ставлення до золотих монет населення в повсякденні вивчали С. Орлик і В. Павленко [10], В. Орлик та О. Шпуртун [11].

Керуючись необхідністю досягнення поставленої мети та з урахуванням специфіки обраної теми нами були використані такі джерела: опубліковані та неопубліковані архівні документи*; опубліковані статистичні відомості й інформаційно-довідкові матеріали; періодична преса; надруковані законодавчі, нормативно-правові акти досліджуваного періоду.

Слід урахувати те, що напередодні Першої світової війни грошова система Російської імперії функціонувала у формі золотого монометалізму. Ця форма монометалізму була поширена у розвинених країнах Європи у ХІХ — на початку ХХ ст. Так, у Британії з 1816 р. було встановлено золотий монометалізм (монетна одиниця = 123,27477 гран** золота; наприкінці ХІХ ст. 1 фунт стерлінгів = 7,32 г чистого золота). У Франції з 1803 р. існувала подвійна валюта — біметалізм (у кінці ХІХ ст. 1 франк = 4,5 г чистого срібла або 0,290325 г чистого золота), а з 1873 р. країна перейшла виключно на золотий монометалізм. У Німеччині золотий монометалізм було впроваджено у період 1871—1873 рр. (наприкінці ХІХ ст. 1 марка = 0,3584 г чистого золота). У Російській імперії після Кримської війни російський кредитний рубль почав дешевшати та знецінюватися, відповідно, ускладнювалися комерційні розрахунки, як внутрішні, так і зовнішньо-економічні [12]. Назривала необхідність проведення грошової реформи, суть якої полягала б у приведенні до паритетної відповідності між кредитним білетом і металічною монетною одиницею, а в умовах діючого на той час срібного монометалізму — срібним рублем. Проте у другій половині ХІХ ст. на фоні загальноєвропейських тенденцій переходу від срібного монометалізму до золотого, сприятливого промислового розвитку та накопичення достатнього золотого запасу імперський міністр фінансів С. Вітте, розпочавши у 1897 р. грошову реформу, перевів грошову систему на золотомонетний стандарт. Запроваджений стандарт передбачав одночасне перебування в обігу золотих монет та паперових грошей (кредитних білетів), які мали бути забезпечені відповідним металом (золотом) і визначати відповідний розрахунковий стандарт а також бути мірилом вартос-

* Крім документів державних архівів України використано також матеріали Російського державного історичного архіву, з фондами якого авторка працювала 2003 р.

** Гран (від лат. *granum* — зерно, крупинка) — в англійській системі мір використовувався в торгівлі, аптекарській, військовій справі (для вимірювання маси кулі й пороху в набії) та у срібно-золотодобувному ремеслі. 1 гран = 65 мг.

ті товарів. Водночас в обігу перебували срібна (8,8 % загальної грошової маси) та мідна (0,7 %) монети.

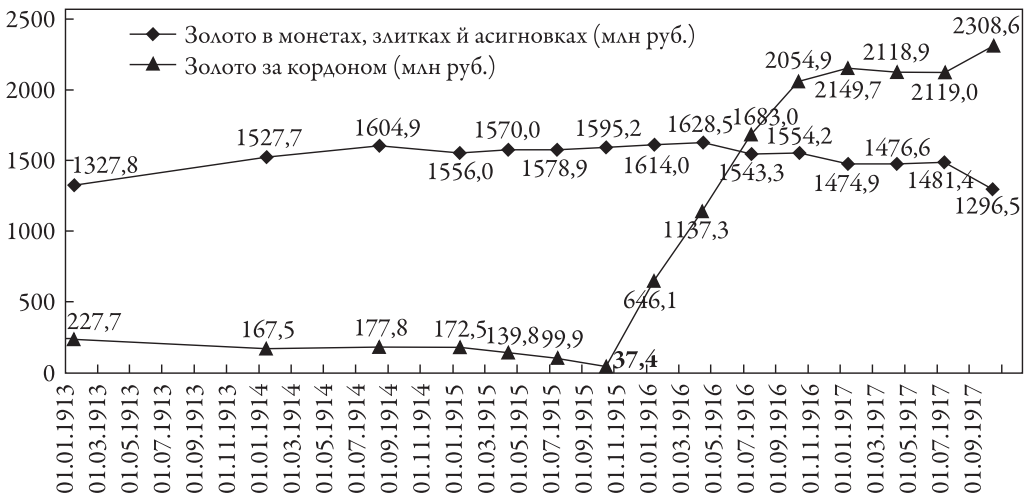
Таким чином, на час проведення реформи в обігу знаходилися дореформені золоті 10-рубльові імперіали старої ваги (11,61 г чистого золота), які було оголошено новим номіналом — 15 руб. Відповідно, золотий 5-руб. напівімперіал старої ваги (5,807 г чистого золота) перетворився на номінал 7½ руб. [13]. Процес девальвації було закріплено указом від 3 січня 1897 р. «Про карбування і випуск в обіг золотих монет» [14], яким передбачався випуск золотих 10-рубльових імперіалів та 5-рубльових напівімперіалів із меншою на третину вагою порівняно з попередніми емісіями. Подальше коригування ваги 10-рубльового імперіала встановило остаточний стандарт вмісту чистого золота — 7,74234 г [15], тобто 1 руб. = 0,774234 г чистого золота. Таким чином, імперський уряд підготував основи для переходу до золотого монометалізму та оптимізував наявний золотий запас під потреби грошової маси. Адже вищезгаданим указом встановлювалося, що «державні кредитні білети випускаються Державним банком в обсягах, суворо обмежених потребами грошового обігу, та під забезпечення золотом; сума золота, яка забезпечувала кредитні білети, повинна була бути не меншою від половини загальної суми випущених кредитних білетів, коли остання не перевищує 600 000 000 руб. Випущені в обіг кредитні білети на суму понад 600 млн руб. мали забезпечуватися золотом, у крайньому разі рубль за рубль так, щоб кожним 15 рублям у кредитних білетах відповідало забезпечення золотом на суму не

Співвідношення золотого фонду і кредитних білетів в обігу протягом 1898—1917 рр.

(складено за: 16, С. 10—11; 17, С. 92—93)

Роки	Золото в Державному банку* (млн руб.)	Золото в обігу (млн руб.)	Кредитні білети (млн руб.)	% покриття кредитних білетів золотом
1898 (на 01.01)	1146,8	147,8	901,0	127,1
1901 (на 01.01)	708,2	683,1	555,0	127,6
1904 (на 01.01)	734,0	774,8	578,4	126,9
1905 (на 01.01)	880,4	683,6	853,7	103,1
1906 (на 01.01)	716,0	837,8	1207,5	59,3
1907 (на 01.01)	889,9	641,9	1194,6	74,4
1910 (на 01.01)	1173,6	580,9	1173,8	99,9
1913 (на 01.01)	1327,9	628,7	1494,8	88,8
1914 (на 01.01)	1527,8	494,2	1664,7	91,8
1914 (на 01.08)	1604,9	464,1	2321,1	69,1
1915(на 01.01)	1560,0	459,8	2946,6	52,9
1916(на 01.01)	1640,0	442,9	5616,8	29,2
1917(на 01.01)	1474,9	436,0	9103,4	16,2

* Не враховано золото за кордоном.

Золото на рахунках Держбанку Російської імперії в період 1913—1917 рр. (млн руб.) (складено за: 17, С. 93, 97)

менше 1 імперіала» [13, С. 575]. Таким чином, маючи в обігу на початок 1914 р. 1664,7 млн руб. кредитних білетів, на рахунку Державного банку на їх забезпечення знаходилося золота на 1527,8 млн руб., що складало 91,8 % (див. табл.).

Налаштування російської грошової системи на золотий монометалізм було складним і водночас не зовсім раціональним процесом для економічно кволої, аграрної держави. З одного боку, імперський уряд пишався перед розвиненими країнами своїм економічним «зміцненням», закликаючи ризикових європейських капіталістів до вкладень у привабливі галузі економіки; з іншого боку, ця міцність «на ладан дихала».

Значний вплив на фінансову нестабільність імперії мали революційні події 1905 р. і програш Росії у війні з Японією, що супроводжувалося відтоком золота за кордон, у тому числі й у валізах. У 1905 р. було здійснено суттєву емісію кредитних рублів, яка продовжилася і в 1906 р., досягши подвійного приросту показника 1904 р. при незначних коливаннях золотого фонду Державного банку (див. табл.). Зменшення показника 1905 р «Золото в обігу» свідчить про те, що золота монета вимивалася з обігу (див. табл.). Імовірно, частина їх тезаврувалася населенням у межах держави, інша частина вивозилася за кордон.

Не зовсім зважена оцінка своїх фінансових можливостей та повне переконання в тому, що війна буде короткою (максимум до року), спричинили беззастережне рішення Російської імперії без відповідної підготовки вступити у Велику війну. Проте з урахуванням того, як грошова система реагувала на стресові події 1905 р., стало очевидно, що тепер рамки золотого монометалізму вона не утримає. Тому 27 липня 1914 р. було ухвалено закон «Про деякі заходи фінансового характеру у зв'язку з обставинами воєнного часу» [18], яким заборонявся обмін кредитних білетів на золото. Справедливо було б зазначити, що у цей буремний період усі країни Європи припинили застосування золотомонетного стандарту,

і лише Британія та Франція перейшли на золотозлитковий стандарт. Тобто у цих країнах грошова система зберегла можливість обміну суми грошей за відповідною ціною стандартного злитка золота вагою 12,4 або 12,6 кг.

На початок війни у Російській імперії золотий фонд знаходився в обсягах 1695 т (у тому числі 1312,5 т — централізований резерв Держбанку, 382,5 т — у вигляді монетарного золота в обігу) [19, С. 54—55]. За кордоном на рахунках Держбанку станом на 1 січня 1914 р. зберігалось 8350 пуд. золота на суму 167,5 млн руб. Напочаток війни, станом на 1 серпня 1914 р., особливих змін не спостерігалось, — золота за кордоном нараховувалося на 116,8 млн руб. [17, С. 92—93]. Проте згодом ситуація змінилася, і золото почало поступово переміщатися на закордонні рахунки Держбанку — встановилася стабільна динаміка росту цих показників, які у червні — липні 1916 р., фактично, наздогнали показники наявного золота в монеті, злитках і асигнаціях, яке знаходилося безпосередньо в Росії. До листопада 1917 р. показник «Золото за кордоном» перевищив показник «Золото в монеті, злитках і асигнаціях» майже удвічі (див. графік). Проте слід зазначити, що крива показника «Золото в монеті, злитках і асигнаціях» залишалася у відносно стабільних розмірах (див. графік) і тримала «на плаву» курс рубля на іноземних біржах настільки, наскільки це було можливо в умовах динамічної емісії кредитних білетів (із 1 січня 1914 по 1 січня 1917 рр. грошова маса кредитних білетів зростає у 5,5 рази) (див. табл.).

Отже саме на зазначених показниках тримався грошовий обіг Російської імперії, відповідно, зменшувати їх було вкрай небезпечно. Російський міністр фінансів П. Барк улітку 1916 р. на переговорах з Великобританією зазначав: «Золотий запас — це останній якір, на якому тримається наша грошова система», і вивезти усе золото за кордон під гарантії позик означало б повний крах імперської фінансової системи»¹.

Особливі надії з питань отримання кредитів уряд Російської імперії покладав саме на Британську імперію. Як основний кредитор, «Англія має право не давати нам валюту для дешевих угод і сама здійснює за наш рахунок дорогі угоди» з постачання військових замовлень згідно виставлених платіжних вимог, надісланих з російської сторони»². Таким чином, Британія, по суті, контролювала значні обсяги військових постачань для потреб Росії, у неї було «право контролю цін на придбання і замовлення, щоб зберігати за собою можливість тиснути на ціни світового ринку», вона «присвоїла право вирішувати питання доцільності й нагальності замовлень» тощо³. Саме через Велику Британію оплачувалася лівова частка усіх військових постачань для Росії зі США, Швеції, Франції і навіть Японії. За словами британського міністра фінансів (з 25 травня 1915 р. по 10 грудня 1916 р.) Р. Маккена: «На Англію впав тягар фінансування всіх союзників. Попервах Франція обіцяла розділити з нами тяготу цього фінансування. Однак

¹ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). Ф. 1524. Оп. 1. Д. 66. Л. 90—102.

² Там же. Д. 68. Л. 42—46.

³ Там же. Ф. 560. Оп. 26. Д. 1405. Л. 41—47.

тепер вона сама потребує нашої допомоги і для американського ринку має спиратися на наш кредит. Ми фінансуємо Росію, Італію, Сербію та навіть саму Францію. А скільки коштує нам самим створення власної сухопутної армії! І все це тримається поки що міцно на твердому кредиті Англійського банку, на безперервному обміні на золото. На курсі нашого фунта стоїть кредит усіх союзників»⁴.

Отож саме до Великої Британії російський уряд хоч-не-хоч, з великими переговорними потугами відвантажував значні обсяги золота під гарантії кредитних зобов'язань: у 1914 р. — на суму 75 млн руб. золотом (8 млн фунтів стерлінгів)⁵; у 1915—1916 р. — 375 млн руб. золотом (40 млн фунтів стер.); у 1917 р. — 187 млн руб. золотом (20 млн фунтів стер.) [20]. Особливо суттєвими були відвантаження золота у 1916 р. після відкриття чергових кредитних траншів. На засіданні об'єднаного присутствія Ради міністрів і Комітету фінансів 27 липня 1916 р. при обговоренні умов домовленостей між російською імперією та Великою Британією зазначалося, що пересилання золота є проблематичним, оскільки, як зазначалося, «не слід забувати, що при вкрай незначних обсягах видобутку золота в Росії (всього близько 4000 пуд. на рік) та при майже повному припиненні вивізної торгівлі ми на теперішній час маємо у розпорядженні зовсім малі джерела поповнення нашого золотого запасу. Проте будь-яке суттєве скорочення металевих запасів Державного банку, які забезпечують наш грошовий обіг, без сумніву, може вкрай негативно позначитися на курсі нашого рубля, знижуючи його платіжну силу» [21, С. 359]. У цьому документі також зазначалося, що вивезене з імперії золото юридично залишалося власністю російської держави і обліковувалося на балансі Державного банку. Проте за угодою це золото могло повернутися лише у випадку погашення відповідних боргів, які мали загрозливу тенденцію до накопичення. З метою уникнення падіння кредитів у борги уряд Російської імперії планував реструктурувати короткотермінові кредити у довгострокові: «Ми розраховуємо після закінчення війни замінити наші короткотермінові зобов'язання довгостроковими позиками і аж ніяк не викупляти їх негайно золотом»⁶. Водночас зовнішні борги невпинно зростали, і якщо станом на 1 січня 1914 р. вони склали 4—6 млрд руб., то до кінця війни досягли, за різними підрахунками, від 11 млрд до 18,5 млрд руб.

Усвідомлення того, що участь Російської імперії у війні затягується на невизначений час, актуалізувало питання збереження та примноження її золотих резервів. Після відміни золотого стандарту зменшилася присутність у грошовому обігу золотої монети на 168,9 млн руб., тобто з 628,7 млн руб. — показник станом на 1 січня 1913 р., — до 459,8 млн руб. на 1 січня 1915 р. (див. табл.). До 1 жовтня 1915 р. золото на рахунках Держбанку Російської імперії за кордоном вичерпалося, досягши мінімального показника — 37,4 млн руб. (див. графік). Саме з цього часу відбувалося поповнення цих рахунків, яке супроводжувалося фізичним переміщенням золота у банки Великої Британії. Таким чином, імперський уряд

⁴ Там же. Ф. 1524. Оп. 1. Д. 66. Л. 90—102.

⁵ Там же. Ф. 563. Оп. 2. Д. 528. Л. 163—169.

⁶ Там же. Ф. 1524. Оп. 1. Д. 68. Л. 42—46.

гарячково шукав осіле в населення золото, і не лише у вигляді тезаврованої золотої монети, а й побутових предметів та ювелірних виробів. Міністерство фінансів підрахувало, що на руках перебуває «золота на 360 млн руб.» [22, С. 3], яке бажано було б вилучити. З цього приводу на засіданні фінансового комітету у січні 1915 р. граф С.Ю. Вітте запропонував ряд законодавчих ініціатив: по-перше, зобов'язати, «щоб кожен промисловець, котрому необхідно здійснити платежі за кордоном, отримував взамін наданого ним золота відповідну суму валюти по паритету»; по-друге, підвищити відсотки за збереження сум в ощадних касах, якщо вклади були внесені золотими монетами, — «замість 3,6 було запропоновано встановити відсоток у подвійному розмірі на два роки, при умові, що після сплину двох років вклади золота могли б повертатися кредитними білетами»; по-третє, запровадити сплату «митних платежів виключно золотом або купонами від золотих паперів» [22, С. 3].

Не забували урядовці і про пропагандистські методи впливу на підданих, за допомогою яких тиснули на сумління та почуття патріотизму. Тогочасні агітки закликали «всіх громадян, вірних і відданих своїй Батьківщині, Росії, сприяти успішному притоку золотих монет в урядові каси. [...] Обмінюйте золоті монети на кредитні білети! Розраховуйтеся золотом у стаціонарних касах!»⁷; пропонували купувати облігації внутрішніх позик за золото [23, С. 187]; «вносити податки і збори, якщо буде можливість, золотом. Приймання золотих виробів, злитків, медалей тощо та обмін їх на кредитні білети за ціною вмісту в них золота здійснюється в усіх казначействах, конторах і відділеннях Державного банку»⁸.

Ще одним джерелом збільшення золотого фонду імперський уряд визначив значні природні ресурси, які забезпечували Росії можливість посідати лідерські позиції із золотовидобутку. У 1896 р. світовий видобуток золота, за приблизними підрахунками, склав 319,1 т, у тому числі США видобували 83,7 т, Африка — 65,5 т, Австралія — до 63 т, Російська імперія — 32,2 т (здебільшого Сибір, Далекий Схід — 28,9 т) [24]. Тобто наприкінці XIX ст. золотовидобуток Російської імперії становив 10,1 % світового. Незважаючи на те, що золото видобувалося здебільшого в казенних копальнях, проте до казни його доходило недостатньо. Для ефективної розвідки родовищ та вдосконалення способів видобутку золота ще у 1823 р. було утворено Гірничу комісію на чолі з В. Самойловим, проте його реформаторські ініціативи не були почуті. Лише у 1870 р. ухвалено статут «Про приватну золотопромисловість» [25], який дещо впорядкував основи приватного золотовидобування з розсіпних родовищ, конкретизував коло суб'єктів золотовидобування, але податки були настільки високими, що до легального видобутку долучалися лише значні підприємці з дворян і гільдійських купців. До кінця XIX ст. у цій галузі промисловості спостерігалися помітні зрушення у застосуванні машин, засобів, які дозволили дещо збільшити продуктивність праці, не зважаючи на каторжні умови для робітників та бандитизм на копальнях.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 89.

⁸ Державний архів Кіровоградської обл. Ф. 396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 110 зв.

Про те, що держава взагалі не приділяла належної уваги цій стратегічній галузі промисловості, констатували на II з'їзді золото- і платинопромисловців (8—9 лютого 1915 р.). З цього приводу товариш міністра торгівлі і промисловості Д. Коновалов відзначав, що «уряд та громадськість уперше звертають увагу на цю галузь промисловості», а член оргкомітету з'їзду В. Бахвостов засвідчив, що «в галузі золотопромисловості за вісім років все залишалось у старому хаотичному стані» [26]. Єдине, на що спромігся імперський уряд у цьому напрямі, — це те, що ще перед початком війни ухвалив ряд законодавчих актів, які посилювали облік та контроль за видобутою сировою платиною [27—28].

На з'їзді активно обговорювалися питання [29, С. 4] послаблення оподаткування і митного обкладення — пропонувалося запровадити єдиний прибутковий податок, а всі інші збори і повинності скасувати; у порядку заохочення звільнити від податків нововідкриті копальні, а також копальні, які знаходилися у віддалених місцевостях; звільнити від сплати мита машини, обладнання та матеріали, які ввозилися з-за кордону; зменшення на 0,5 % витрат на виплавку та пробірування золота, яке здавалося до державних лабораторій; кредитування — створити сприятливі умови для отримання як коротко-, так і довгострокових кредитів; запропоновано створити галузевий золотопромисловий банк (статут Золотопромислового банку було затверджено 25 червня 1916 р.⁹); інвестування — скасувати законодавчі обмеження відносно участі у видобутку золота іноземців та «інородців»; реформування трудового законодавства тощо.

Активне обговорення нагальних проблем не означало їх вирішення, а після виступу директора Гірничого департаменту В. Арандаренка стало зрозуміло, що «на підтримку з боку відомства золотопромисловцям розраховувати не варто» [29, С. 4], адже в умовах війни в державі було багато інших першочергових проблем. Отож системних змін для золотопромисловців не сталося, а от зацікавити матеріально для активізації процесу здачі золота шліхового чи у злитках до казенних золотоплавильних лабораторій або на Петроградський монетний двір вирішили шляхом призначення додаткових грошових премій — з вересня 1915 р. 30 % з вартості золота за встановленою закупівельною ціною за кожен фунт чистого золота [30], а з січня 1916 р. розмір зазначеної грошової премії було підвищено до 45 % [31].

Таким чином, перевівши з 1897 р. грошову систему на золотомонетний стандарт, Російська імперія мала достатній обсяг золотого запасу для забезпечення золотом своєї грошової системи, але критично недостатньою була його кількість для забезпечення фінансових потреб ведення довготривалої війни.

Вступивши у Велику війну, вірячи в її нетривалість, будучи неготовим до значних фінансових витрат, російський уряд спочатку сподівався вирішити проблеми шляхом емісії кредитних рублів. Проте ці заходи підірвали грошову систему країни й цілком знецінили національну валюту як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. І навіть скасування, напередодні вступу у війну, золото-

⁹ РГИА. Ф. 1276. Оп. 12. Д. 415. Л. 1—50.

монетного стандарту не вирішило фінансових проблем. Подальше збільшення зовнішніх запозичень під гарантії золотого фонду Державного банку призвело до поступового переміщення золота у значних обсягах за кордон як застави за кредитними зобов'язаннями. Незважаючи на те, що вивезене за кордон золото обліковувалося на закордонних рахунках Державного банку, перспектива його повернення була сумнівна через суттєві темпи збільшення сум запозичень, які в разі несплати перетворювалися на зовнішній борг із подальшим його погашенням за рахунок заставного золота. Вишукування золота в населення дало тимчасовий результат. Маючи значні природні ресурси цього металу, запізніле звернення уваги на важливу галузь промисловості обумовило негативні наслідки для країни у скрутні воєнні часи.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pavlysh, A. RF u sichni vpershe prodala zoloto iz fondu dobrobutu dlia pokryttia defitsytu biudzhetu. *Ekonomichna pravda*. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2023/02/7/696783/> [in Ukrainian].
[Павлиш А. РФ у січні вперше продала золото із фонду добробуту для покриття дефіциту бюджету. *Економічна правда*. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2023/02/7/696783/> (дата звернення: 14.04.2024)].
2. King, Cornyn Urge State and Treasury to Better Track, Crack Down on Russian Gold Sales Funding War Machine. *Angus King*. 13.03.2024. URL: <https://www.king.senate.gov/newsroom/press-releases/king-cornyn-urge-state-and-treasury-to-better-track-crack-down-on-russian-gold-sales-funding-war-machine>
3. Zolotoj rezerv Rossyy. 2024. URL: <https://ru.wikipedia.org/> [in Russian].
[Золотой резерв России. 2024. URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата звернення: 22.04.2024)].
4. Huish, R. Vladimir Putin's gold strategy explains why sanctions against Russia have failed. *Dalhousie University*. 22.03.2024. URL: <https://www.dal.ca/news/2024/03/22/putin-gold-sanctions.html>
5. Mihailov, A. Why Russia has put the rouble on a gold standard — but it's unlikely to last. *The conversation*. 05.04.2022. URL: <https://theconversation.com/why-russia-has-put-the-rouble-on-a-gold-standard-but-its-unlikely-to-last-180632>
6. Finansovoe soveshhanie soyuznykh gosudarstv. *Golos Yuga*. 1915. 23: 2 [in Russian].
[Финансовое совещание союзных государств. *Голос Юга*. 1915. № 23. С. 2].
7. Gatrell, P. Russia's First World War: A Social and Economic History. Harlow, 2005.
8. Reient, O., Serdiuk, O. & Shevchenko, V. Ekonomichne stanovyshche v pidrosijs'kij Ukraini. In: *Velyka vijna 1914—1918 rr. i Ukraina*. Kn.1, 378—408. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Реєнт О.П., Сердюк О.В., Шевченко В.В. Економічне становище в підросійській Україні. В: *Велика війна 1914—1918 рр. і Україна*. Кн.1. Київ, 2013. С. 378—408].
9. Dziubliuk, O. Evoliutsiia roli zolota u suchasnij monetarnij systemi. *Bankivs'ka sprava*. 2020. 1(151): 3—24 [in Ukrainian].
[Дзюбляк О. Еволюція ролі золота у сучасній монетарній системі. *Банківська справа*. 2020. № 1(151). С. 3—24].
10. Orlyk, S. & Pavlenko, V. Money Issue in the Life of the Population of Kyiv Province (1797—1917). *East European Historical Bulletin*. 2023. 27: 39-52. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281543>

11. Orlyk, V., Shportun, O. Informatsijnyj potentsial dokumentiv Derzhavnogo arkhivu Kyiv-s'koi oblasti schodo vyvchennia istorii povsiakdennia sluzhbovtsiv kazennykh palat u Nad-dnyprians'kij Ukraini (kinets' XVIII — pochatok XX st.). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2021. 27: 21—34. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.021> [in Ukrainian].
[Орлик В. М., Шпортун О. І. Інформаційний потенціал документів Державного архіву Київської області щодо вивчення історії повсякдення службовців казенних палат у Наддніпрянській Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 21—34].
12. Orlyk, S. Financial reforms and currency in the Russian Empire in the 60-ies of the XIX century. *Pieniądz a propaganda Wspólne dziedzictwo Europy: studia i materiały*. Augustów; Warszawa. 2015. 221—216.
13. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZ RI). Sob. 3-e. T. 17: 575. Ob ustanovlenii soglasovannogo s Imennym Vysochajshim ukazom 3 Yanvarya 1897 goda tverdogo osnovaniya vypuska gosudarstvennykh kreditnykh biletov v obrashhenie: Ukaz ot 29 avgusta 1897 g. №14504. St. Petersburg: Gos. tip., 1900 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Соб. 3-е. Т. 17: 575. Об установлении согласованного с Именным Высочайшим указом 3 Января 1897 года твердого основания выпуска государственных кредитных билетов в обращение: Указ от 29 августа 1897 г. № 14504. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1900].
14. PSZ RI. Sob. 3-e. T. 17: 1. O chekanke i vypuske v obrashhenie zolotykh monet, s oznacheniem na imperialax ceny 15 rublej i na poluimperialax ceny 7 rublej 50 kopeek i ob utverzhdenii opisaniya vneshnego vida oznachenoj monety: Ukaz ot 3 yanvarya 1897 g. №13611. St. Petersburg: Gos. tip., 1900 [in Russian].
[ПСЗ РИ. Соб. 3-е. Т. 17: 1. О чеканке и выпуске в обращение золотых монет, с означением на империялах цены 15 рублей и на полуимпериялах цены 7 рублей 50 копеек и об утверждении описания внешнего вида означенной монеты: Указ от 3 января 1897 г. № 13611. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1900].
15. PSZ RI. Sob. 3-e. T. 18: 1064—1065. O chekanke i vypuske v obrashhenie desyaturublevoj zolotoj monety: Ukaz ot 11 dekabrya 1898 g. №16199. St. Petersburg: Gos. tip., 1900 [in Russian].
[ПСЗ РИ. Соб. 3-е. Т. 18: 1064—1065. О чеканке и выпуске в обращение десятирублевой золотой монеты: Указ от 11 декабря 1898 г. № 16199. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1900].
16. Kasenelenbaum, Z. Denezhnoe obrashhenie Rossii 1914—1924. Moscow—Leningrad: izdatel'stvo «E'konomicheskaya zhizn'», 1924 [in Russian].
[Каценеленбаум З. Денежное обращение России 1914—1924. Москва—Ленинград: издательство «Экономическая жизнь», 1924. С. 10—11].
17. Statisticheskij sbornik za 1913—1917 gg. Trudy Central'nogo statisticheskogo upravleniya. Tom VII. Выр. 2. Moscow, 1922 [in Russian].
[Статистический сборник за 1913—1917 гг. Труды Центрального статистического управления. Т. VII. Вып. 2. Москва, 1922. С. 91—135].
18. Svod uzakonenij i rasporyzhenij pravitel'stva (SUiRP). Otd. 1. №207: 3135. O nekotoryh merah finansovogo haraktera vvidu obstoitel'stv voennogo vremeni: Zakon RI № 2096 ot 27 ijulja 1914 g. Petrograd: Senatskaja tipografija, 1915 [in Russian].
[Свод узаконений и распоряжений правительства (СУиРП). Отд. 1. №207: 3135. О некоторых мерах финансового характера ввиду обстоятельств военного времени: Закон РИ № 2096 от 27 июля 1914 г. Петроград: Сенатская типография, 1915].
19. Gosudarstvennyj bank Rossijskoj imperii. Otchet za 1913 god. St. Petersburg: Gosbank Rossii, 1913 [in Russian].
[Государственный банк Российской империи. Отчет за 1913 год. Санкт-Петербург: Госбанк России, 1913].

20. Smele, J. D. White Gold: The Imperial Russian Gold Reserve in the Anti-Bolshevik East, 1918-? (An Unconcluded Chapter in the History of the Russian Civil War). *Europe-Asia Studies*. 1994. 46(8): 1317-1347.
21. Osobyе zhurnaly Soveta ministrov Rossijskoj imperii. 1909—1917 gg. 1916 god. Moscow: ROSSPEN, 2008 [in Russian].
[Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909—1917 гг. 1916 год. Москва: РОССПЭН, 2008. 759 с.].
22. Zasedanie komiteta finansov. *Russkie vedomosti*. 1915. 13:3 [in Russian].
[Заседание комитета финансов. *Русские ведомости*. 1915. № 13. С. 3].
23. Orlyk, S. Propahanda oblihatsij vijs'kovykh pozыk v Rosijs'kij imperii na shpal'takh hazety «Kyevlanyn» (1916 r.). *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia. Seriia: «Istorični nauky»*. 2020. 9: 180-199). <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-180-199> [in Ukrainian].
[Орлик С. Пропаганда облігацій військових позик в Російській імперії на шпальтах газети «Киевлянин» (1916 р.). *Соціум. Документ. Комунікація. Серія: «Історичні науки»*. 2020. № 9. С. 187 (180—199)].
24. Muhin, A. Promyshlennost' Sibiri vo vtoroj polovine XIX v. *Trudy Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. istoricheskaja*. 1968. 55, 1: 78-81 [in Russian].
[Мухин А. Промышленность Сибири во второй половине XIX в. *Труды Иркутского государственного университета. Сер. историческая*. 1968. Т. 55. Вып. 1. С. 78—81].
25. PSZ RI. Sobr.2-e. T. 45-1: 675—689. Ustav o chastnoj zolotopromyshlennosti: Zakon ot 24 maja 1870 g. №48399. St. Petersburg: Senatskaja tip., 1874 [in Russian].
[ПСЗ РИ. Собр.2-е. Т. 45-1: 675—689. Устав о частной золотопромышленности: Закон от 24 мая 1870 г. № 48399. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1874].
26. Sezd zolotopromyshlennikov. *Russkie vedomosti*. 1915. 31: 4 [in Russian].
[Съезд золотопромышленников. *Русские ведомости*. 1915. № 31 (8 февраля). С. 4].
27. SUiRP. Otd. 1. № 4: 31—33. Ob uporjadochenii platinopromyshlennosti i merah k uluchsheniju ee polozhenija: st. № 24. St. Petersburg: Senatskaja tip., 1914 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 4: 31—33. Об упорядочении платинопромышленности и мерах к улучшению ее положения: ст. № 24. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1914].
28. SUiRP. Otd. 1. № 54: 858—861. Ob utverzhdenii instrukcii dlja vedenija shnurovykh knig, vydannyh na zapisku syroj platiny i zolota, dobyvaemyh pri razrabotke i razvedkah priiskov: st. №566. St. Petersburg: Senatskaja tip., 1914 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 54: 858—861. Об утверждении инструкции для ведения шнуровых книг, выданных на записку сырой платины и золота, добываемых при разработке и разведках приисков: ст. № 566. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1914].
29. Sezd zolotopromyshlennikov. *Russkie vedomosti*. 1915. 37:4 [in Russian].
[Съезд золотопромышленников. *Русские ведомости*. 1915. № 37 (15 февраля). С. 4].
30. SUiRP. Otd. 1. № 333: 3257-3258. Ob ustanovlenii premij na postupajushhee v kaznu zoloto: rasporyjazhenie Ministra finansov № 2473 ot 14 sentjabrja 1915 g. Petrograd: Senatskaja tip., 1915 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 333: 3257—3258. Об установлении премий на поступающее в казну золото: распоряжение Министра финансов № 2473 от 14 сентября 1915 г. Петроград: Сенатская тип., 1915].
31. SUiRP. Otd. 1. № 11: 74. O povыshenii razmera premij na postupajushhee v kaznu zoloto: rasporyjazhenie Ministra finansov № 37 ot 14 janvarja 1916 g. Petrograd: Senatskaja tip., 1916 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 11: 74. О повышении размера премий на поступающее в казну золото: распоряжение Министра финансов № 37 от 14 января 1916 г. Петроград: Сенатская тип., 1916].

Надійшла / Received 03.10.2024

Svitlana ORLYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor of Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs,

Central Ukrainian National Technical University (Kropyvnytskyi, Ukraine)

svitlana.orlik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6280-9273>

GOLD RESERVES OF THE STATE BANK
OF THE RUSSIAN EMPIRE BEFORE
AND DURING THE WORLD WAR I

The purpose of the article is to study the problem of the Russian Empire's gold reserves being sufficient to meet the needs of its participation in the Great War of 1914—1918. **The research methodology.** The basis of the research is a combination of general scientific and special methods. Special historical methods characteristic of the field of economic history were widely used. **Scientific novelty.** The peculiarities of the use of gold monometallism by the Russian Empire on the eve of its entry into the Great War are considered. For the first time, the author analyzes the ratio of the gold fund and credit notes in circulation during the years 1898—1917 and the movement of gold in the accounts of the State Bank of the Russian Empire in 1913—1917. Attention is drawn to the measures taken by the Russian government to find internal reserves to replenish gold reserves. **Main results.** After the conversion of its monetary system to the gold standard in 1897, the Russian Empire received a sufficient amount of gold reserves to provide gold for its own monetary system, but its amount remained critically insufficient to meet the financial needs of a long war fully. Having entered the Great War, hoping for its short duration, the Russian Empire was not ready for significant financial costs. The subsequent increase in foreign borrowing under the guarantees of the State Bank's gold fund led to the gradual transfer of significant amounts of gold abroad as collateral for credit obligations. The feverish search for gold among the population yielded temporarily ineffective results. The belated attention of the country's leadership to the gold mining industry, which is important in this context given the significant natural resources of gold, led to negative consequences for the country in difficult wartime.

Keywords: *public debt, gold reserves, gold monometallism, loans, Russian Empire, World War I, finance.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.113>

УДК 355.1/.2;355.5:94(4) „1914/1919”

Валентина ШАНДРА

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
valshandra@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

ВІДМОВА ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК АНТИВОЄННИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ

Метою статті є з'ясування чинників наростання антивоєнних протестів у російській армії під час Першої світової війни, виявлення форм відмови від військової служби, соціального складу ухлянтів та заходів держави щодо зменшення його розмірів на основі залученої джерельної бази (законодавчих актів, мемуарів, архівних документів). Аби зрозуміти природу дезертирства застосовано **наукові підходи** соціальної історії та історичної антропології, історії «знизу», а також так званої «нової воєнної історії», які сприяють розумінню не лише характеру імперських інтересів Росії, а й дозволяють збагнути природу вчинків солдатів. Проблему актуалізує ще й те, що значна частина подій Першої світової війни відбувалася на теренах України, де розміщувалися армії кількох фронтів, солдати яких ставали ухлянтами та дезертирами, посилюючи тим самим нестабільність воєнного часу. **Науково новизну** становлять висновки про те, що відмова брати участь у війні суттєво впливала на її перебіг, змінюючи пасивний характер спротиву, який з часом набирав активних форм

Цитування: Шандра В. Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 113—127. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.113>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

протесту: від втеч, відсиджувань, здачі в полон до братання супротивників. Масштаби відмов та їх масове зростання вказують на те, що вони стали значним соціальним явищем, яке суттєво підірвало основи російської державності, зокрема її армії, яка трималася на примусі та насиллі. Серед широких солдатських мас урядовий патріотичний офіціоз не отримав сподіваної підтримки, а воєнні події наступних років переконували солдатів у безглуздості і безперспективності війни, вказуючи на її антинародний характер. Наростаючі протести свідчили про внутрішню нестабільність армії, антидержавні настрої в її середовищі. Солдати доходили висновку, що не варто воювати за державу, інтереси якої не збігаються з їхніми власними. Соціальний протест набирив активного характеру, який межував з самочинною демобілізацією. Крім того, авторитет російської армії серед населення падав через мародерство, наростала нестабільність, внаслідок чого посилювалася злочинність карного характеру, чим сповна скористалися більшовики, готуючи жовтневий переворот 1917 року. Втікачами з фронту ставали не боягузи та порушники армійської дисципліни, а солдати, котрі не хотіли вмирати за чужі для них інтереси, які цінували власне життя і прагнули попри все вижити у важких умовах війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, дезертирство, протести, українські землі.

Більшість істориків вивчали Першу світову війну через військові операції, події на фронтах, стратегії, армії, озброєння, компетентність командування. А от людський фактор тривалий час залишався в тіні. К. Стволигін зауважив, що наукова проблема ухиляння від служби в російській армії з ідеологічних міркувань не досліджувалась сповна. Її заміняла героїчна і патріотична історія [1, С. 10—11]. Нині ситуація кардинально змінюється. З'явилися роботи, автори яких переосмислюють її шляхом вивчення людей, долі яких безжалісно змінила війна. Окремими напрямками стали дослідження полонених [2], біженців [3], дезертирів [4], тих військових і цивільних, чисельність яких обраховується мільйонами. Вивчається роль пропаганди, яку використовували монархи аби їх піддані самовіддано воювали на фронтах Першої світової [5—6]. Г. Гаусман пропонує досліджувати й досвід насилля, котрий опинився у центрі відносин людини і держави. Від нього потерпали солдати, вдаючись до масових втеч з армії, а від дезертирів страждало й цивільне населення [7, С. 11—13].

Українські історики останнім часом активно аналізують події Першої світової війни та з'ясовують їх вплив на розгортання визвольних змагань, хоча дезертирство не виокремилосся в самостійний напрямок. Перші спеціальні статті належать Анатолію Скрипнику, у яких йдеться про першу половину XIX ст., та вказано, що для нас важливо, про незначні розміри дезертирства [8, С. 238—258; 9, С. 295—312]. Польську історіографію представляють роботи торунського дослідника А. Смолінського, який з'ясовував чисельність дезертирів, а за спогадами поляків, котрі служили в імператорській армії, склав образ російських солдатів, здатних до дезертирства, аморальності та жорстокості [10, С. 22—33; 11, С. 169—199; 12, С. 188—199]. Російські автори (О. Асташов [13, С. 44—52; 14, С. 5—18; 15], М. Оськін [4]) відшуковують природу дезертирства, його форми та чисельність, і доходять висновків, що це соціальне явище відіграло одну з вирішальних ролей в історії Першої світової війни.

Початок ХХ ст. Російська імперія зустріла з міцною державністю, з початками парламентаризму, із чинною загальною всестановою особистою військовою повинністю, запровадженою під час ліберальних реформ 1874 р. Успішно пройшла підігріта патріотичними почуттями мобілізація, показники якої перевищували запланований рівень 90 % і досягали 96 %. До її початку російська армія нараховувала 1 млн 423 тис. осіб, під час війни було мобілізовано ще 13 млн 955 тис. солдатів. Число військових суттєво доповнювали добровольці. Назагал армія нараховувала 15 млн 123 тис. осіб [16, С. 17—18]. Тож здавалося, що протестів, а головне — дезертирства, під час війни не буде. Однак ця форма пасивного спротиву проявилася досить швидко і її масштаби на кінець війни набули масового характеру.

Підмічено, що будь-яку війну супроводжує це соціально-мілітарне явище і його розміри залежать від багатьох факторів: від популярності війни серед солдат, її тривалості, успішності бойових операцій, від матеріального забезпечення армії. Скажімо, під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. дезертирства серед новобранців не спостерігалось. Складалось враження, що солдати були свідомі свого військового обов'язку. Натомість у турецькій армії воно набуло суттєвих розмірів і вказувало на її деморалізацію [17, С. 362, 650].

Природа дезертирства та його прояви

У природі цього явища проявилися як глибинні, так і безпосередні чинники. В основі лежало негативне ставлення до військової служби значної частини суспільства через її примусовість, ненормальність у порівнянні з традиційним мирним часом. Війна прокотилася через густо населені міста і села, зруйнувала усталене повсякдення, відриваючи людей від звичного життя, позбавляючи можливості навчатися, робити кар'єру, одружуватися, займатися власними справами. Чи не найголовнішим у мотивації не відбувати військову службу був страх смерті, поранення, каліцтва, а для його уникнення шукалися будь-які можливості. Невиконання державою обіцянок матеріального забезпечення і моральної підтримки солдат і офіцерів також відіграли свою роль. Немаловажним було й те, що призовники сподівалися на обіцяну скороминучість війни, а вона виявилась тривалою, насиченою нестатками, бідуваннями і стражданнями. Солдати потерпали від обтяжливих фронтних буднів. Найважчим було через опозиційність війни тривале перебування в окопах, коли тіла заїдали воші. Накладення кількох факторів: тяжкі бої, нестача зброї, зміна бойових успіхів поразками, бездарне керівництво підштовхували солдат до пасивного протесту проти війни. Посилаювали його, а то й провокувало свавілля, яке чинило командування російської армії на окупованих територіях. Офіцери далеко не завжди користувалися авторитетом серед солдатів. На другому році війни молодий солдат, селянин з українського півдня, прийшов до висновку, що для начальства народ це сміття. Хоча би через те, що зиму солдати перетерпіли без валянок, а видали їх лише весною [18, С. 515, 522].

Утечам з фронту сприяла і пропаганда. Російська держава використовувала патріотичні гасла та конструювала образ ворога, аби звалити на нього причини

поразок. Німецька сторона у прокламаціях вдавалася до обіцянок, що російські солдати після здачі в полон будуть відпущені додому. Партійні агітатори формували антивоєнні настрої, підважуючи офіційну ідеологію, закликали не воювати за інтереси самодержавства. Антивоєнну пропаганду суттєво посилили більшовики після Лютневої революції 1917 р., сподіваючись привернути ухлянтів на свою сторону. Агітація змушувала солдатів задумуватися про причини війни, про повернення додому, за яким вони сумували. Тим більше, коли на фронт доходили чутки про перерозподіл земельної власності у їхніх селах.

Вже на початку загальної мобілізації, а вона було оголошена указом від 29 липня 1914 р. у час сільськогосподарських робіт, чоловіки не з'являлися на призовні пункти, ховалися в лісах, полях навколо своїх сіл. Інші — скористалися можливістю підкупити чиновників військових присутствій, які проводили мобілізацію. За наведеними Т. Герасимовим даними, ті фальсифікували документи про стан здоров'я призовників та підтасовували жеребкування. Аби не потрапити до армії рекрути наносили собі фізичні ушкодження або симулювали захворювання, в чому їм допомагали підприємливі ділки [19, С. 138—139]. І під час служби солдати вдавалися до незначних пошкоджень, серед яких переважали поранення пальців рук, найбільше вказівних, і долонь, що сприяло їхньому відправленню на госпітальне лікування. Аби не потрапити на передову і відтягнути одужання, вони підсипали сіль на рану. А ті, хто потрапляв у госпіталь через поранення і захворювання, відзначали, що продукти до них не доходять, бо їх крадуть, а тому хворих годують погано [18, С. 531], що також не сприяло бажанню швидко повертатися на передову.

Перші прояви протестів в російській армії пов'язують з поразками на фронті, з переможними наступом німецької і австро-угорської армій у квітні 1915 р., коли війська вийшли до р. Віслок. Тоді сотні солдат просто пропали і були записані як дезертири [20, С. 114]. Добуваючи собі їжу і кошти, вони ставали злочинцями, а то і вбивцями, адже селяни захищали своє майно. На Галичині проявила себе така форма втечі, як «приймачество», коли солдати, знаючи, що вона буде приєднана до Російської імперії, осідали по селах. Їх виявленням займалися створювані органи поліції. Продаж утікачами військової форми місцевому населенню досягав колосальних розмірів, що утруднювало їх виявлення. У судовому і солдатському лексиконах це отримало назву «промотування». Рядовий 1-ї Харківської одужуючої команди 24-літній солдат Сергій Минько 29 липня 1915 р. при поверненні в діючу армію втік на станції Люботин. Його затримала поліція у Харкові 9 грудня. За час утечі він «промотав» видані йому рушник, боклагу з чохлам, два мішки з-під сухарів, три патронні сумки, речовий мішок, намет із «приколишами» і стійкою, котелок, патронташ, кирку-мотику¹. У тилу дезертири видавали себе за офіцерів, агентів постачання, як це було в Кременчуці восени 1916 р. [13, С. 46].

Втечі на початку війни не були поширеними через постійні зміни лінії фронту та значні території, підпорядковані військовій адміністрації, однак вони ста-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5688. Арк. 7.

ють масовими в 1916 р. Взимку 1915—1916 рр. почали втікати легкопоранені солдати з санітарних поїздів. На Південно-Західному фронті втечі з одного поїзда нараховували до 600 осіб, що становило половину його складу. Не боячись пострілів охорони, вони зістрибували на ходу [13, С. 45]. З цього фронту вони поверталися додому, на інших — бродяжничали й жебракували. Солдати втікали з поїздів, котрі йшли на фронт, втікали з самих фронтів. В зв'язку з цим вживалися заходи до їх припинення, залучалася і поліція, і жандармерія для затримки дезертирів і передачі їх військовому командуванню. П. Монселлі як очевидець розповідав, що 1917 р. дезертирували цілі військові частини. Для втечі з фронту вони захоплювали навіть поїзди [21, С. 372].

Під час військових операцій солдати залишали свої позиції й, уникаючи боїв, переховувалися на території свого з'єднання. Після припинення атаки вони поверталися до частин. Схема відсиджування простежується й тоді, коли солдати могли місяцями їздити залізницею між станціями поблизу фронту. 40-річний рядовий 273-го Богодухівського піхотного полку Василь Воронов після поранення 28 лютого 1915 р. був призначений до одужуючої команди, отримав 10-денну відпустку, однак на фронт із неї не повернувся, а 10 міс. та 11 днів роз'їжджав залізницею й торгував фруктовою водою. Після затримання його поліцією у Харкові справа розглядалася прокурором Київського військово-окружного суду — солдата повернули на війну². Залишення окопів і «подорожі поблизу» — далеко не єдиний приклад втеч, проте їх можна кваліфікувати як легальне саботування участі у боях. Практикувався й інший ніби законний спосіб непотрапляння в окопи: відставання від своїх частин, втрата документів. Те й інше вимагало часу для з'ясування особистості, а для цього солдатів відправляли в тиллові частини. М. Галаган указував, що втечі під різними приводами, породжували масове листування, якому неможливо було дати раду, адже документи надходили «мішками» [22, С. 189].

Аби отримати позачергову відпустку родичі навмисне викликали солдатів з фронту додому під різними приводами, як-от хвороба батьків, поділ майна родини, перебування рідних при смерті тощо. Випадок про бажання побувати вдома через фіктивну телеграму про «смерть батька» описав Михайло Алексеев з-під Мелітополя [18, С. 546]. Солдати, яких було відпущено додому внаслідок поранення або відпусток, не завжди поверталися на фронт, а переховувалися, де прийдетьсяся.

Відмовлялися йти на фронт і через релігійні й пацифістські переконання. Відомо, що до прихильників віровчення про заборону брати до рук зброю відносилися меноніти, квакери, духобори, молокани та інші віряни протестантських церков, яких було немало на південних українських теренах. Засудження війни, переконання про відмову служити конкретній державі зі зброєю сприяли заснуванню пацифістських організацій в таких містах, як Одеса, Харків [1, С. 135; 23, С. 306]. Чисельність ухлянтів («уклонистов») збільшувалося і внаслідок поширення «толстовських» ідей, згідно з якими вони відмовлялися від військової служби. З початку війни і по квітень 1917 р. військово-окружні суди розглянули

² Там само. Спр. 5988. Арк. 1, 20.

837 справ нижніх чинів за відмову застосовувати зброю проти ворогів через переконання. Серед них переважали євангельські християни, баптисти, штундисти [1, С. 101; 24, С. 253]. Тоді як узаконено було невідбування військової служби лише менонітам із заміною її альтернативною, місцем котрої в роки війни стали майстерні військового відомства, пожежні команди, державні лісництва [1, С. 118, 191]. Проте вже указом від 29 березня 1915 р. ратники-меноніти першої категорії з південних губернії імперії підлягали призову [23, С. 314—315].

Після Лютневої революції дезертирство змінило форми і почало масово проявлятися в невиконанні розпоряджень при перегрупуванні військ, при інженерних роботах, підготовці плацдармів для наступів. Виснажений боями 441-й полк 108-ї дивізії Південно-Західного фронту погрожував самовільно залишити позиції, якщо його не замінять іншим, а солдати 62-ї дивізії, яких було призвано ще в 1900—1902 рр., домоглися від начальства семитижневої відпустки, інакше вони залишать позиції [25, С. 134]. Були випадки фізичної розправи з офіцерами, як-от вбивство солдатами начальника 6-ї Сибірської дивізії [26, С. 207; 25, С. 134]. Дев'ятеро нижніх чинів завдали ротному офіцеру 27 смертельних ран за те, що він бив солдатів палками. Про цей випадок розповів М. Алексеев, який навів слова рядового, засудженого до розстрілу, що «ми не худоба, аби нас бити» [18, С. 537—538].

Добровільна задача в полон також була своєрідною, хоча й непрямую формою протестів. Здаючись, військовий зберігав життя, але одночасно послаблював свою армію. Мобілізовані старшого віку з досвідом, котрим набридало сидіти в окопах, уважали, що полон — це одна з можливостей вижити, не загинути на війні [2, С. 37]. Інша справа, що полон не завжди був добровільним, він не свідчив про зраду чи пацифістські настрої, а був наслідком безвихідної ситуації, серед яких задача військ генералами та перевага противника в чисельності та озброєнні. Прикладом служить задача фортець Новогеоргіївськ і Ковно в 1915 р. зі 100 тис. військовиків [4, С. 20, 46]. В цьому разі їх не варто зараховувати до дезертирів. Відсутність боеприпасів і бездарне командування солдати сприймали як свого роду зраду, що також створювало атмосферу зневіри і як наслідок — здачі в полон.

Помічено, що в перший рік війни задача в полон була вимушеною, добровільна ж — як протест — почала зростати з 1915 р. Як і те, що їй передували важкі бої, під час яких війська знекровлювалися. В кампанію 1915 р. в полон потрапили майже 1 млн вояків, з яких суттєву частку становили добровольці. Не останню роль зіграло й непогане харчування у німецьких таборах, яке почало гіршати лише з 1916 р. [4, С. 46, 168]. На практиці війни для визначення добровільності все частіше бралось до уваги поранення. І все ж задача в полон була усвідомленням злочинності самої війни та свідчила про небажання солдатів брати в ній участь.

Своєрідною формою заперечення війни можна вважати «братання». На Великдень австрійський вояк пригостив російських солдатів цукром, перекинувши його в їхні траншеї. Спостережливий М. Алексеев відзначив для себе, що війна солдатам непотрібна [18, С. 523]. Подібні братання описав і невідомий військовик. Німці й росіяни на Пасху припинили вогонь. З російського боку 10 осіб, прив'язавши білий носовичок до палиці, з хлібиною, консервами та яйцями при-

йшли до німців «христосуватися». Ті, своєю чергою, вийшли назустріч з пляшкою алкоголю та цигарками [27, С. 58]. Ця антивоєнна хвиля виникла як заміник поточної ситуації: або вбиваєш ти, або вбивають тебе. У зв'язку з тим, що братання перекреслювало війну як таку, командувач Південно-Західного фронту О. Брусилов видав 18 квітня 1916 р. наказ про його заборону, адже «розмови з противником допустимі лише з кулею і багнетом» [28, С. 174—175].

Соціальне походження та чисельність ухиянтів

Серед дезертирів російської армії найбільше було селянського походження, до того ж малоосвічених. Солдат Олександр Замрія з с. Мала Білозерка Мелітопольського повіту відзначав, що із 120 новобранців грамотних було до 20 [25, С. 598]. Вони нехай і поступово, але все ж втрачали монархічний патерналізм, проте не сповідували ідей громадянського обов'язку. Не маючи належної військової підготовки, зі слабкими політичними уявленнями, натомість з прагненням до звичної сільськогосподарської праці, вони порушували військову присягу.

Втікали з фронту не лише солдати, а й ратники 2-ї категорії, нижні чини, а то й офіцери. За свідченням начальника штабу Південно-Західного фронту М. Алексеєва з поїздів бігли до 20 % нижніх чинів [13, С. 44]. Ще під час російсько-японської війни було помічено, що офіцери, зберігаючи своє життя, ховалися від активних бойових дій у госпіталях, чого раніше в армії практично не спостерігалось [29, С. 236].

У тогочасній періодиці багато друкувалося матеріалів про ухияння від окопного життя та громадських робіт євреїв. Як довела В. Лавренко, ця інформація не відповідала дійсності, а була проявом державного антисемітизму [5, С. 96]. Втеч серед євреїв на середину 1850-х рр. було дуже мало, одиниці [30, С. 143]. Натомість під час російсько-японської війни їх число суттєво зросло. Підраховано, що 12 тис. євреїв перейшли до японців або потрапили до них у полон. Вони уникали стройових посад, учиняли злочини, дезертирували, поширювали паніку, деморалізували війська [30, С. 337]. На початку ХХ ст. їх число хоча й зросло, але було незначним. Та й причиною втеч ставало бажання брати участь у революційній агітації [30, С. 168, 256, 266]. У роки Першої світової війни серед євреїв зростала політична самосвідомість, унаслідок чого вони втікали з фронту, аби приєднатися до Єврейського легіону британської армії під командуванням Дж. Паттерсона, створеного за ініціативою В. Жаботинського та Й. Трумпельдора [30, С. 420].

Серед етнічних поляків відсоток дезертирів був вищим, натомість прибалтійські німці зберігали «вірнопідданість», але при цьому схвалювали німецьку окупацію і мріяли про приєднання своїх земель до Німеччини, зокрема й Курляндії [31, С. 32]. Про зміну ставлення до війни в українському середовищі засвідчило створення полку ім. Богдана Хмельницького у квітні 1917 р., з яким пов'язується початковий етап українізації частин російської армії.

На початку війни переважали патріотичні настрої, а з поразками дезертирство наростало. Точних даних про чисельність ухиянтів бракує як через слабоор-

ганізований облік, так і через ставлення до нього начальства. Якщо статистика дискредитувала командування, то воно не поспішало з її оприлюдненням. Російська адміністрація збільшувала чисельність дезертирів тим, що прирівнювала до них зниклих безвісти. Це дозволяло позбавляти солдатські сім'ї пайків та іншої допомоги. Дружини таких вояків не отримували пенсії, благодійну допомогу.

За свідченнями сучасників дезертирство стає масовим в 1916 р. і вимірюється більше мільйоном осіб [22, С. 189]. Головний начальник постачання армій Південно-Західного фронту з липня 1916 р. Є. Ельснер заявив, що до 60 тис. осіб нижніх чинів відсутні в своїх частинах. Тим, хто перебуває у бігах, ховаючись у тиллових районах армії або переміщаючись поїздами, погрожував смертною карою [28, С. 194—195]. Він же звелів повертати в армію усіх нижніх чинів, які мали поранення пальців рук, підозрюючи їх в самопораненні [14, С. 12]. За даними Ставки, до весни 1917 р. таких нараховувалося 195 тис. [15, С. 475]. На осінь 1917 р. число дезертирів сягнуло 2 млн [26, С. 270]. Цієї чисельності дотримується й генерал М. Головін: кількість дезертирів із діючої армії на початку Лютневої революції вимірювалася 2 млн [32, С. 192].

Цілі дивізії знімалися з фронту й направлялися в тил для відлову ухіянтів, зокрема на залізницях. Їх затримували до 1 тис. осіб за добу [33, С. 35]. Лише на Південно-Західному фронті в березні 1917 р. нараховувалося 64 тис. 582 особи, на Північному — 50 тис. [13, С. 48]. Частина істориків сходяться на таких даних: від 1,5 до 2 млн упродовж усієї війни. Більшість дотримуються інших показників. З початку війни й до Лютневої революції в середньому кожного місяця з фронту втікали 6346, а всього з Північного, Західного, Південно-Західного, Румунського фронтів — 195 130, а у серпні 1917 р. — 365 137 офіційно зареєстрованих дезертирів [16, С. 25; 1, С. 23, 118]. М. Галаган зазначав, що на 1916 р. дезертирство стало масовим, утікачів було більше 1 млн [22, С. 189]. П. Монеллі також указував, що на Східному фронті явище дезертирства набуло масового характеру, а тому начальство навіть не вдавалося до розстрілів [21, С. 371]. За даними М. Головіна, кожний третій солдат на кінець війни був дезертиром [34, С. 246].

Від профілактики до покарання

Дезертирство в російській армії розглядалося як військово-карний злочин і розцінювалося як звісне порушення військового обов'язку. Воно, набираючи розмірів, ставало небезпечним не тільки через те, що армія втрачала людські ресурси, а й тому, що втікачі вчиняли й інші правопорушення, як-от мародерство, грабїж населення в місцях свого перебування. Через те командування розпочало боротьбу з ним, спираючись на правові, організаційні, репресивні заходи.

Під час Великої війни Військовий статут про покарання 1869 р. неодноразово доповнювався на основі казуального права [23, С. 90—98, 113—115]. Ще на початку ХХ ст. в Росії склалась традиція покарання військових, котрі відмовлялися за переконаннями від відбування армійської служби. Але тоді уряд не вважав за потрібне суворо переслідувати ухіянтів.

1 серпня 1916 р. були внесені суттєві доповнення до Військового статуту про розправу над дезертирами. Йшлося про заточення до фортець у мирний час і про позбавлення прав стану і заслання на каторжні роботи від 8 до 12 років тих військовослужбовців, хто, посилаючись на свої переконання, ухиляються від обов'язку відбувати військову службу. 25 грудня 1914 р. конкретизувалися часові параметри неприсутності солдатів і нижніх чинів на позиціях. Втечею вважалося самовільне залишення військової служби з метою покинути армію. Термін відлучення визначався відсутність до трьох діб під час війни і однією добою — на театрі воєнних дій. Для нижніх чинів відповідно: 15 і 7 днів відсутності. Конкретизувалися покарання за першу, другу та третю втечі, а також за групові: від позбавлення переваг стану до віддачу в арештантські роти і позбавлення життя [23, С. 113—115]. 1915 р. було повернуто тілесні покарання, заборонені ще десять років назад. За уникання боїв і переховування на території військових частин каралися різками (50 ударів), до чого вдавалися командири полків [13, С. 45, 47]. Практикувалося і штрафування. Затриманих садовили на гауптвахту. За «членоушкодження» командири передавали солдатів до військово-окружних судів. 1915 р. сім'ям нижніх військових чинів у разі їх добровільної здачі в полон, як і тим, котрі втекли з позицій, заборонялося видавати продовольчі пайки [23, С. 376].

Внаслідок зростання дезертирства до Військового статуту були внесені чергові доповнення. 12 січня 1916 р. з'явилися нові статті про покарання за втечі, самовільні відлучення, нез'явлення у призначений термін на місце служби, залишення своїх команд. Покарання залежали від частоти порушень і поділялися на три категорії. За втечу з фронту передбачалося позбавлення прав стану, заслання на каторгу від 4 до 20 років або позбавлення прав стану і покарання смертю. За другу втечу — кількість років заслання збільшувалася, а третя спроба — каралася смертю. Втеча до ворога також каралася смертю [35, С. 709—711], а вже втеча з частин, які не перебували на фронті, каралася не так суворо: в'язницею для військових при першій і другій спробі і виправним арештантським відділенням — при третій. Покарання зменшувалося вразі добровільного повернення. Серед них переведення до дисциплінарного батальйону до трьох років, каторжні роботи — до чотирьох років, а згодом і від восьми до 20 років. У травні 1816 р. за заклики до втечі, добровільну здачу в полон або ухиляння від участі в боях чи самостріли запроваджувалася смертна кара. А вже 1917 р. було встановлено пожиттєву каторгу [1, С. 170].

1916 р. була проведена перевірка учнів у гімназіях, аби вони, досягнувши 20-ти років, зумисне повторно не залишалися на другий рік і не уникали таким чином відбування військової повинності. Виявилось, що такі випадки мали місце у Жмеринській, Стародубській, Сквирській юнацьких гімназіях³.

Незважаючи на суворість покарань військове командування вимагало їх збільшення за ухилення від виконання військового обов'язку аж до смертної кари і пожиттєвої каторги за повторні втечі. З наближенням завершення війни закони ставали жорстокішими і регламентували конкретні види дезертирства.

³ Там само. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 161. Арк. 4, 9.

Солдатські самостріли мали розглядатися судами з винесенням розстрільного вироку. Його могли замінити каторгою від 4-х років до пожиттєвої. Сім'ям дезертирів не виплачували пайкової допомоги, їх дружин позбавляли права на отримання пенсій чи будь-яких інших дотацій від держави, і навіть від благодійних товариств, як-от безкоштовне навчання дітей.

Коли верховним головнокомандуючим став генерал Л. Корнілов, а це відбулося влітку 1917 р., то для відвернення масового дезертирства він наказав розстріляти близько 100 втікачів, виставивши трупи на узбіччі дороги з написом: «Я був розстріляний, тому що втік від ворога і став зрадником Батьківщини» [1, С. 32]. Начальник штабу армій Південно-Західного фронту М. Алексеев наполягав на відновленні військово-польових судів за ухилення від виконання військового обов'язку із смертною карою або довічною каторгою [13, С. 47; 26, С. 209]. Командувач 8-ї армії О. Брусілов наказував, щоб по тих, хто добровільно здається в полон, відкривали вогонь як по ворогу. Л. Корнілов організував кампанію терору, виносячи смертні вироки, не чекаючи їх схвалення законом [20, С. 345]. Однак брак солдатів і тривале судочинство в умовах війни вносили свої корективи. Часто-густо бракувало доказів для доведення факту дезертирства, а тому смертні вироки не виносилися й солдатів найчастіше відправляли до армії. Затриманий 1 листопада 1915 р. на Київському вокзалі рядовий 4-го піхотного запасного батальйону Микита Сілінін засвідчив, що ще у грудні 1914 р. самовільно залишив свою частину й повернувся додому у Самарську губернію, де пробув майже рік. При спробі повернутися на службу був затриманий. За рішенням Київського військово-окружного суду відданий у виправне арештантське відділення на 3 роки і 6 міс. Проте військовий прокурор виконання цього вироку призупинив до закінчення війни, і солдата було відправлено в ту частину, з якої він утік⁴.

7 жовтня 1914 р. було укладено Положення про військовополонених, котрі опинилися у ворожих арміях. Аби зменшити їх число військово командування відмовляло їм в допомозі під час перебування в Німеччині і Австро-Угорщині. Воно продовжувало вважати полон спробою уникнути смерті на полі бою. Полоненим, котрі опинилися в німецьких таборах, російський уряд не надавав потрібної допомоги, аби його жахливі умови сприймалися солдатами вже як покарання. Домінувала думка, що допомогу з Росії в своїх інтересах використає Німеччина. Більше того, у листопаді 1914 р. командарм Ф. Сіверс запропонував полонених за винятком тяжкопоранених позбавляти права повернення на батьківщину. На таке покарання солдатів, котрі добровільно здалися в полон, вплинуло ставлення до них Миколи II. Ним було схвалено пропозицію про висилання їх до Сибіру, а земельні ділянки, що перебували у їхній власності, мали перейти до тих солдат, які добросовісно воювали. Цей захід мала узаконити Державна дума, що сприяло б поповненню фронту солдатами обов'язку. Рада міністрів 1915 р. вирішила позбавляти видачі продовольчих пайків сім'ям нижніх чинів, які здалися в полон без застосування зброї або втекли зі служби [2, С. 40; 23, С. 377].

⁴ Там само. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5718. Арк. 6, 15.

Для розшуку і виявлення ухлянтів у тилу та їх повернення на фронт організовувалися загони військової поліції, влаштовувалося патрулювання на дорогах, обшуки на залізничних станціях, облави в містах. 1916 р. на Південно-Західному фронті спеціально створювалися команди нижніх чинів для затримки військових бродяг. Число схоплених вважалося найкращим показником їхньої служби⁵. В разі затримки їх передавали у виправні роти, а після — у свої частини. На Волинському відділенні Київського жандармського поліцейського управління залізниць за весну і літо 1916 р. було затримано 204 особи⁶. Тож для запобігання дезертирству військове командування обрало боротьбу з наслідками, в не з'ясування причин.

Окрема тема — ставлення цивільного населення до ухлянтів і дезертирів. Його виміром може бути уникнення мобілізації, коли батьки переховували синів. Ратник Давид був затриманий поліцією у Житомирі 1915 р. у хутряній крамниці свого батька Янкеля Штоклянда, якого було притягнуто до судової відповідальності зі встановленням особливого нагляду поліції, а сина відправлено до армії⁷. Таке ж покарання отримав і міщанин Арон Островський з м. Вільшани Звенигородського повіту Київської губернії за переховування у себе у квартирі в 1916 р. зятя Меєра Борсука, котрий утік із призовного пункту⁸. Міщанин з Богуслава Юдко Беззубов перетримував у себе Шмуля Ямпольського, який не прибув у полк, хоча й був у ньому зареєстрований. Той при спробі затримання вирвався з рук поліції й утік⁹. Селянське подружжя Петро і Марія Янголі з містечка Салтикова Дівиця Чернігівської губернії були запідозрені в наданні притулку синові Івану, рядовому солдатів. Слідство встановило, що сільський староста «перестарався», бо той перебував на лікуванні у земсько-міському госпіталі Чернігова і мав можливість відвідувати батьків, а тому з них було знято підозру¹⁰.

Ситуацією з уникненням військової служби скористалися ділки, організовуючи продаж фальшивих документів. Чиновники Київського розшукового відділу викрили організацію у складі державних службовців, агентів із постачання клієнтів та інформаторів, котрі повідомляли про час і місце облави [19, С. 140].

Ті, хто вдавався до втеч, певно що не засуджували дезертирство. Інші, хто залишався на фронті, звинувачували їх. Андрій Рубель, солдат із с. Мала Білозерка Мелітопольського повіту, вважав, що дезертири, котрі самі себе ранять, не є захисниками Батьківщини, що вони «сучі діти» [25, С. 548].

Впродовж Першої світової війни відмова від військової служби і від перебування в армії набирала різних форми: від утеч, відсиджувань, здачі в полон до братання. Масштаби відмов та їх масове зростання вказують на те, що вони стали значним соціальним явищем, яке суттєво підривало основи російської держав-

⁵ Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 20.

⁶ Підрах. за: Там само. Спр. 147.

⁷ Там само. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5495. Арк. 7, 9.

⁸ Там само. Спр. 6204. Арк. 5.

⁹ Там само. Спр. 6229. Арк. 2.

¹⁰ Там само. Спр. 6233. Арк. 2.

ності, зокрема й армії, яка трималася на насиллі. Що серед широких солдатських мас урядовий патріотичний офіціоз не отримав сподіваної підтримки. Якщо його градус був високим на початку війни і то серед росіян, то серед українців і євреїв він виявився куди нижчим. Військові події наступних років переконували солдатів у безглузді і безперспективності війни, вказували на її антинародний характер. Наростаючі протести свідчили не лише про внутрішню нестабільність армії, а й про антидержавні настрої у її середовищі. Солдати доходили висновку, що не варто воювати за державу, інтереси якої не збігаються з їхніми. Своєрідний пасивний соціальний протест набирав активного характеру, який межував із самочинною демобілізацією. Через мародерство авторитет російської армії серед населення падав, наростала соціальна нестабільність, унаслідок чого посилювалася злочинність.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Stvolynin, K.V. Otkazy ot voennoi sluzhbi vsledstvie ubezhdenii v Rossiiskoi imperii. Monografiya. Minsk: RIVSh, 2010 [in Russian].
[Ствольгин К.В. Отказы от военной службы вследствие убеждений в Российской империи. Монография. Минск: РИВШ, 2010. 246 с.]
2. Nagornaya, O.S. «Drugoi voennii opit»: rossiiskie voennoplennye Pervoi mirovoi voiny v Germanii (1914-1922). Moscow: Novii khronograf, 2010 [in Russian].
[Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). Москва: Новый хронограф, 2010. 440 с.]
3. Zhvanko, L. Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914-1918 rr.). Kharkiv: Virovets A.P. «Apostrof», 2012 [in Ukrainian].
[Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.). Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.]
4. Oskin, V.M. Neizvestnyye tragedii Pervoi mirovoi. Plennye. Dezertiri. Bezhentsi. Moscow: Veche, 2011 [in Russian].
[Оськин В.М. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва: Вече, 2011. 448 с.]
5. Lavrenko, O.V. Svit «svoikh» ta «chuzhykh» v rosiiskomu suspilstvi v roku Pershoi svitovoi viiny: monohrafiia. Dnipro: LIRA, 2023 [in Ukrainian].
[Лавренко О.В. Світ «своїх» та «чужих» в російському суспільстві в роки Першої світової війни: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2023. 220 с.]
6. Astashov, A.B. Propaganda na russkom fronte v gody Pervoi mirovoi voiny. Moscow: Spetskniga, 2012 [in Russian].
[Асташов А.Б. Пропаганда на русском фронте в годы Первой мировой войны. Москва: Спецкнига, 2012. 400 с.]
7. Hausman, G. U yakui sposib mozhna napysaty sohodni istoriiu Pershoi svitovoi viiny? Pro ukrainsku perspektivu v yevropeiskii istorii Pershoi svitovoi viiny. *Ukraina moderna*. Vyp. 23. S. 9-44 [in Ukrainian].
[Гаусман Г. У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни. *Україна модерна*. Вип. 23. С. 9-44].
8. Skrupnyk, A.Iu. Dezertyrstvo v rosiiskomu viisku na pochatku XX st.: prychny i naslidky problemy. *Viiskovo-naukovy visnyk Akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnogo*. 2022. Vyp. 37. S. 238-258 [in Ukrainian].

- [Скрипник А.Ю. Дезертирство в російському війську на початку XIX ст.: причини і наслідки проблеми. *Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. 2022. Вип. 37. С. 238-258].
9. Skrupnyk, A.Iu. Mizh vladoiu i suspilstvom: soldaty-vtikachi rosiiskoho viiska u seredyini XIX st. *Viiskovo-naukovyj visnyk Akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnogo*. 2023. Vyr. 40. S. 295-312 [in Ukrainian].
[Скрипник Між владою і суспільством: солдати-втікачі російського війська у середині XIX ст. *Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. 2023. Вип. 40. С. 295-312].
 10. Smoliński, A. Dezercje z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Białystok, 2009. T.XLVI. S. 22-33 [in Polish].
 11. Smoliński, A. Kwestia liczby dezertorów oraz jeńców z Armii Rosyjskiej podczas I wojny światowej. Przyczynek do dziejów Wielkiej Wojny z lat 1914-1917 na froncie wschodnim. *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2014. S.169-199 [in Polish].
 12. Smoliński, A. Obraz żołnierza armii rosyjskiej z okresu I wojny światowej w dziennikach, pamiętnikach i wspomnieniach żołnierzy legionów polskich. *Istoričnyj arhiv. Naukovі студії*. 2015. Вип. 14. С. 188-199 [in Polish].
 13. Astashov, A.B. Dezertirstvo i borba s nim v tsarskoj armii v gody Pervoi mirovoi vojni *Rossiiskaya istoriya*. 2011. № 4. S. 44-52 [in Russian].
[Асташов А.Б. Дезертирство и борьба с ним в царской армии в годы Первой мировой войны. *Российская история*. 2011. № 4. С. 44-52].
 14. Astashov, A. B. Chlenovreditelstvo i simulyatsiya boleznei v russkoj armii vo vremya Pervoi mirovoi voiny. *Novij istoricheskij vestnik*. 2012. №34. S. 6-18 [in Russian].
[Асташов А. Б. Членовредительство и симуляция болезней в русской армии во время Первой мировой войны. *Новый исторический вестник*. 2012. №34. С. 6-18].
 15. Astashov, A. Russkii front v 1914 - nachale 1917 goda: voennii opyt i sovremennost. Moscow: Novii khronograf, 2014 [in Russian].
[Асташов А. Русский фронт в 1914 - начале 1917 года: военный опыт и современность. Москва: Новый хронограф, 2014. 740 с.].
 16. Rossya v mirovoi voine 1914-1918 hoda (v tsyfrakh). Moscow, 1924. [in Russian].
[Россия в мировой войне 1914-1918 года: (в цифрах). Москва, 1924. 103 с.].
 17. Istoriya russkoj armii. T.3. SPb.: OOO «Izdatelstvo «Poligon», 2003. [in Russian].
[История русской армии. Т.3. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 667 с.].
 18. Mемуary Mykhaila Aleksieieva. *Мемуари та shchodennyky. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy*. T.5. Kn.2. Ch. 1. Zaporizhzhia: RA «Tandem —U», 2005 [in Ukrainian].
[Мемуари Михайла Алексеєва. *Мемуари та щоденники. Джерела з історії Південної України*. Т.5. Кн.2. Ч. 1. Запоріжжя: РА «Тандем —У», 2005. 770 с.].
 19. Herasymov, T. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia: monohrafiia. Vinnytsia, TOV «Merkiuri-Podillia», 2017 [in Ukrainian].
[Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. Вінниця, ТОВ «Меркюрі-Поділля», 2017. 436 с.].
 20. Sanborn, Dzh. Velikaya voina i dekolonizatsiya Rossiiskoi imperii/ [per. s angl. O. Pobortsevoi]. SPb.: Academic Studies Press / Bibliorossika, 2021 [in Russian].
[Санборн Дж. Великая война и деколонизация Российской империи/ [пер. с англ. О. Поборцевой]. СПб.: Academic Studies Press / Библиороссика, 2021. 456 с.].
 21. Enhlund, P. Zakhvat i bil bytvu. Persha svitova u 211 epizodakh. Kharkiv: «Folio», 2016 [in Ukrainian].
[Енглунд П. Захват і біль битви. Перша світова у 211 епізодах. Харків: «Фоліо», 2016. 555 с.].

22. Halahan, M. Z moikh spomyniv. Kyiv: Vyd-vo «Tempora», 2005 2016 [in Ukrainian]. [Галаган М. З моїх споминів. Київ: Вид-во «Темпора», 2005. 655 с.].
23. Averbakh, O.Y. Zakonodatelnie akty, vizvannii voinoi 1914-1915 gg. Petrograd, 1915. T. 2 [in Russian]. [Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1915 гг. Петроград, 1915. Т. 2. 846 с.].
24. Buldakov, V. P. Voina, porodivshaya revolyutsiyu. Moscow: Novii khronograf, 2015. [in Russian]. [Булдаков В. П. Война, породившая революцию. Москва: Новый хронограф, 2015. 720 с.].
25. Persha svitova viina 1914-1918 rr. i Ukraina: movoiu dokumentiv i svidchen. Upor. V. Shevchenko. Kyiv, Klio, 2015 [in Ukrainian]. [Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень. Упор. В. Шевченко. Київ, Кліо, 2015. 800 с.].
26. Miroye voyny XX veka. Kn.1: Pervaya mirovaya voina: Istor. ocherk. Izd. 2-e Moscow: Nauka, 2005. [in Russian]. [Мировые войны XX века. Кн.1: Первая мировая война: Истор. очерк. Изд. 2-е Москва: Наука, 2005. 686 с.].
27. Molostova, Ye.V. Soldatskie pisma. Kazan: Lito-tipografiya «Umid», 1917. [in Russian]. [Молостова Е.В. Солдатские письма. Казань: Лито-типография «Умид», 1917. 98 с.].
28. Revolyutsionnoe dvizhenie v armii i na flote v gody Pervoi mirovoi voini 1914 — fevral 1917.: Sb. Dok. Pod red. A.L.Sidorova. Moscow: Nauka, 1966 [in Russian]. [Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны 1914 — февраль 1917.: Сб. док. Под ред. А.Л. Сидорова. Москва: Наука, 1966. 465 с.].
29. Zaiionchkovskii, P.A. Samoderzhavie i russkaya armiya na rubezhe XIX-XX stoletii. Moscow: Izd-vo «Mysl», 1973 [in Russian]. [Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. Москва: Изд-во «Мысль», 1973. 351 с.].
30. Petrovskii-Shtern, Y. Yevrei v russkoi armii: 1827-1914. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2003 [in Russian]. [Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.].
31. Bairau, D. Imperiya i yee armiya. Per. s nem. G.V. Snezhinskoii. *Novii chasovoi*. 1997. № 5. S. 19-39 [in Russian]. [Байрау Д. Империя и ее армия. Пер. с нем. Г.В. Снежинской. *Новый часовой*. 1997. № 5. С. 19-39].
32. Golovin, N.N. Voennie usiliya Rossii v mirovoi voine. Paris, 1939. T.2. [in Russian]. [Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. Париж, 1939. Т.2. 242 с.].
33. Semenov, G. O sebe. Vospominaniya, misli i vivodi. 1904-1921. Moscow: Tsentrpoligraf, 1938 [in Russian]. [Семенов Г. О себе. Воспоминания, мысли и выводы. 1904-1921. Москва: Центрполиграф, 1938. 304 с.].
34. Golovin, N.N. Rossiya v Pervoi mirovoi voine. Moscow: «Veche», 2006 [in Russian]. [Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне. Москва: «Вече», 2006. 544 с.].
35. Averbakh, O.Y. Zakonodatelnie akty, vizvannii voinoi 1914-1916. Petrograd, Tip. «Trud», 1916. T. 3 [in Russian]. [Авербах Е.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1916. Петроград, Тип. «Труд», 1916. Т. 3. 788 с.].

Надійшла / Received 13.10.2024

Valentyna SHANDRA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Senior Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the 19th and Early 20th Centuries,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

valshandra@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

DRAFT EVASION IN THE RUSSIAN ARMY DURING THE WORLD WAR I AS AN ANTI-WAR SOCIAL PROTEST

The purpose of the article is to establish the factors of the growth of anti-war protests in the Russian army during the World War I, to identify the forms of draft evasion, the social composition of the avoiders, and measures of the state to reduce its size on the basis of the used source base (legislative acts, memoirs, archival documents). To understand the nature of desertion, **scientific approaches** of social history and historical anthropology, history “from below”, as well as so-called “new military history”, were applied, which contributed to understanding not only the nature of Russia’s imperial interests but also allowed us to understand the nature of the soldiers’ actions. Under the pressure of frontline circumstances, soldiers became politicized and changed their understanding of the war, its goals and purposes, which did not coincide with their aspirations and awareness of the value and uniqueness of their own lives. The problem is also actualized by the fact that a significant part of the events of the World War I had taken place on the territory of Ukraine, where armies of several fronts were stationed, whose soldiers became avoiders and deserters, thereby increasing the instability of wartime. **The scientific novelty** lies in the conclusions that the refusal to participate in the war had a significant impact on its course, changing the passive nature of resistance, which over time took on active forms of protest: from escapes, imprisonment, and surrender to fraternization with opponents. The scale of draft evasions and their mass growth indicate that they became an essential social phenomenon, significantly undermining the foundations of Russian statehood, in particular its army, which was based on coercion and violence. Among the broad masses of soldiers, the patriotic official attitude of the government did not receive the expected support, and the military events of the following years convinced the soldiers of the senselessness and futility of the war, pointing to its anti-people character. Growing protests indicated the internal instability of the army and anti-state sentiments in its environment. Soldiers came to the conclusion that it was not worth fighting for a state whose interests did not coincide with their own. Social protest acquired an active character, bordering on unauthorized demobilization. In addition, the authority of the Russian army among the population was falling due to looting; social instability was growing, resulting in increasing criminal offenses. They were not cowards and violators of army discipline who fled from the front but soldiers who did not want to die for someone else’s interests, who valued their own lives, and, in spite of everything, sought to survive in the difficult conditions of war.

Keywords: *World War I, Russian Empire, desertion, protests, Ukrainian lands.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.128>
УДК 323.325—058.232.6(477)“XIX/XX ст.”

Катерина Біла

докторка філософії в галузі історії, молодша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
katerynamelnychuk92@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

Дмитро Бабюк

аспірант,
Кам'янець-Подільський національний університет
ім. І. Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)
kamienpodol2@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7589-2053>

ОБЛИЧЧЯ ВЛАДИ НА СЕЛІ: ВІЗУАЛЬНИЙ ОБРАЗ КЕРІВНИКІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Мета — проаналізувати фотодокументи другої половини XIX — початку XX ст., на яких зображено працівників органів селянського самоврядування України. **Методологічне підґрунтя** становлять принципи історизму, неупередженості. Використано метод історико-порівняльний, а також такі спеціальні методи дослідження, як іконографічний та іконологічний. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі світлин як джерел до вивчення візуальних образів керівників апарату селянського самоврядування, з'ясуванні характерних для селян-службовців стилю зовнішнього вигляду, атрибутів, що вказували

Цитування: Біла К., Бабюк Д. Обличчя влади на селі: візуальний образ керівників селянського самоврядування на українських теренах (друга половина XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 128—148. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.128>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

на їх належність до влади. **Основні результати.** Аналіз фотографій службовців селянського самоврядування дозволив виокремити деякі загальні характеристики візуального образу. В результаті вивчення фотоджерел із залученням спеціальних методів дослідження було сформульоване припущення щодо прихованих сенсів, які передавали окремі постанти на світлинах, від бажання підкреслити власну ідентичність за допомогою поєднання вишиванки зі світським вбранням, використання традиційного (архаїчного) одягу особою, ймовірно, дотичною до шляхетського стану до намагання селян уподібнитися з імперською бюрократією за допомогою вбрання чиновницького стилю. Відзначено, що зображені на фотографіях селяни не надто нагадують людей «від плуга», а більше походять на селянську бюрократію, еліту і репрезентують той незначний відсоток жителів села, які поєднали службу з хліборобською працею, відсунувши останню на другий план.

Ключові слова: фотографічне джерело, фотографія, візуальні студії, візуальний образ, селянське самоврядування, волосний старшина, сільський староста, селянська реформа, посадові знаки, атрибути влади, професійний портрет.

Стереотипний образ українського селянина з плугом, у солом'яному брилі і вишиванці, романтизований у літературі XIX ст., міцно закріпився в історіографії того ж часу, тому важко змінити й увявити «інший портрет» мешканця українського села. У подорожніх записках європейських авторів наприкінці XVIII — на початку XIX ст. жителі українських територій описувалися як «селянський народ, премило простий і поетичний, народ музики, співу і танцю» [1, С. 236], але водночас грубий, неосвічений і примітивний [1, С. 270]. Постать неотесаного, неграмотного хлібороба переважала у творах українських письменників XIX ст., у яких автори щиро співчували «гордому і поетичному народу», який гине в «темноті на тяжкій роботі» [2, С. 171]. Звісно, митці слова у своїх працях знайшли місце й для нових типажів селян із покоління, що вже не знало кріпацтва та хотіло «справжньої» волі [2, С. 170—172], та, зрештою, вони зображувалися все тими ж селянами. Очевидно, що такий узагальнений образ не був вигаданим: доведена до зубожіння, найбезправніша категорія населення в Російській імперії спершу покріпачена, а потім прив'язана до своєї громади та землі дійсно не могла працювати в інших сферах, окрім землеробства. У ній, навіть на переконання самих селян, освіта не була обов'язковою, тим паче при її дорожнечі. Тому розгледіти селянина поза аграрною сферою досить складно, адже людина з селянського стану мусила подолати ряд фінансових, бюрократичних і ментальних перешкод, аби здобути собі місце в робітничій, освітній, чиновницькій професіях. Попри це деякі представники селянського стану у зв'язку із земельним голодом змушені були долати ці перешкоди в пошуках інших шляхів заробітку, окремі з них заповнювали професійну нішу в освіті та органах самоврядування. Останні в очах сільської громади сприймалися уже не як звичайні селяни, а як представники з начальства. Зовнішній вигляд селянина-посадовця також був важливим елементом, що підкреслював становище особи в громаді, вид діяльності, рівень статків тощо, тому він і становить дослідницький інтерес.

Візуальні студії як окремий напрямок дослідження соціогуманітарних наук постав зовсім нещодавно. Тому до проблеми візуального образу посадовців се-

лянського самоврядування вітчизняні дослідники не зверталися. Наблизилися до питання «образу влади на селі» ті науковці, які аналізували кадровий склад волосних і сільських управ, розглядали діяльність окремих посадовців, формували збірний образ/професійний портрет селянських службовців [3—9]. Проте їхні наукові напрацювання ґрунтувалися на писемних джерелах: матеріалах особового походження, судових справах, художніх творах. Фотографічні зображення селян, у тому числі представників селянського самоврядування, ставали об'єктом дослідження етнографів, предметом вивчення яких був традиційний стрій селян, його регіональні особливості [10, С. 704]. У зарубіжній історіографії фотографію волосного старшини та його підлеглих як джерело дослідження проаналізував російський історик М. Виноградов. Об'єктом його вивчення став зображений на знімках волосний старшина з Московської губернії Федір Куликов [11, С. 244—248]. Під час дослідження історик вдається до комбінування іконологічного та іконографічного методів. Образ і вкладені в нього смисли стали підтвердженням даних з письмових джерел про статус та матеріальне становище, склад сім'ї досліджуваної особи.

Опрацьовуючи фотодокументи з фондів бібліотек Лодзького університету (Польща) та Національної французької бібліотеки, нам вдалося відшукати 7 фотографічних зображень селян-службовців самоврядування. Ці світлини входили до збірок фотографів, які створювали різноманітні етнографічні колекції та робили знімки, приурочені до певних урочистих подій. Датуються фотографії другою половиною XIX — початком XX ст., місце їх виконання — фотоательє в м. Кам'янець-Подільський, де в різний період часу працювали автори світлин. Найдавніше фотографічне зображення з-поміж досліджуваних візуальних джерел належить авторству Ю. Кордиша¹ і представлене в його етнографічній збірці, підготовленій до виставки в Петербурзі, що відбулася 1864 р. (фото 7). Ця збірка зберігається у фондах Національної бібліотеки у Франції і нараховує 22 фотографії². Наступником Ю. Кордиша був фотограф М. Грейм³, який у

¹ Юзеф Кордиш (1824—1896 рр.) починав свою фотографічну діяльність в Одесі, не пізніше 1859 р. перебрався до Кам'янця-Подільського, де відкрив перше на Поділлі фотоательє. Також він був дійсним членом Південно-Західного відділу Імператорського географічного товариства, автором портретних фотографій композитора М. Лисенка, історика М. Костомарова, письменників І. Нечуя-Левицького, Шолом-Алейхема, художника Н. Орди, лікаря та краєзнавця Ю. Ролле. У 1868 р. Ю. Кордиш заснував паралельну фотографічну студію в Києві. З 1870 р. остаточно перебрався до Києва, наприкінці 1871 р. продав своє кам'янецьке ательє М. Грейму за 1200 руб. Див.: Бабюк Д. Зародження та становлення фотомистецтва у Кам'янці-Подільському в другій половині XIX — на початку XX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Т. 2. 2018. С. 175—183.

² Bibliothèque nationale de France, Starostes (shefs de villages Podolie), Département Société de Géographie. 22 phot. de types ethniques de Podolie par J. Kordysch. phot. à Kiev. don E. Reclus en 1886. Vieux paysan de Podolie. Sygn.: SG WC-105. F. 7.

³ Міхал Грейм (1828—1911 рр.) народився 15 вересня 1828 р. в польському місті Желехув. Працював в одній із друкарень Варшави. У 1852 р. був викликаний подільським віце-губернатором Пфелером до Кам'янця-Подільського на посаду старшого набірника губернської

1870 р. викупив студію у свого попередника та сам зайнявся фотографічним мистецтвом, продовжуючи традицію формування етнографічних колекцій [12, С. 26—27]. На відміну від Ю. Кордиша, М. Грейм зазвичай додавав більш інформативні підписи під фотографіями, вказуючи глядачу на певну подію або соціальний статус зображеної особи. Його найбільша збірка фотографій під назвою «Типи Поділля» зберігається в університетській бібліотеці м. Лодзь (Польща)⁴. Серед усіх фотографічних зображень збірки, які були розбиті на 8 розділів, знаходимо 6 фотографій потрібної нам тематики. Так, у розділі «Шляхта» розміщено 3 світлини, серед яких «Старшина з листом до мирового» (фото 6), «Соцький» та «Староста» (фото 4 і 5), причому останні два знімки були вклеєні автором на один картон спеціально для порівняння. У розділі «Селяни» також знаходимо 3 фотографічні зображення, серед яких є групова фотографія з 15 осіб з нагрудними жетонами. Світлина підписана «Делегація із 15 волостей Подільської губернії (до Москви на урочистість коронації)» (фото 1). Трьох осіб із цієї делегації М. Грейм сфотографував у своїй студії окремо. Це вже згадана вище світлина з підписом «Староста» (фото 5), а також фотографії з підписами «З бувшої шляхти, відомий під кличкою Однодворець» та «Холоп» (фото 2 і 3). Ці два знімки були також наклеєні автором на один картон. Останню відому нам фотографію із зображенням службовців селянського самоврядування знаходимо у фондах Національного військово-історичного музею України⁵ (фото 8). На ній зображено подію відкриття Кам'янець-Подільського університету 22 жовтня 1918 р. Цей фотодокумент, імовірно, авторства С. Гіллера⁶.

Система селянського управління та самоврядування, запроваджена на теренах України Положенням 1861 р., фактично не змінювалася до 1917 р. Вона мала

друкарні, згодом став її завідувачем. Фотографічну діяльність почав з 1871 р., викупивши кам'янецьку студію Ю. Кордиша. Був членом різноманітних наукових товариств, Подільського епархіального історико-статистичного комітету, пізніше реорганізованого в Історико-археологічне товариство (1890 р.), делегат Товариства захисту пам'яток польського мистецтва та культури у Кракові й Варшаві (1902 р.), член-кореспондент Польського краєзнавчого товариства у Варшаві (1906 р.). Починаючи з 1876 р. був директором Тюремного комітету та попечителем арештантського будинку. З 1878 по 1888 рр. гласний Кам'янецької міської думи та член багатьох благодійних організацій у місті. Див.: Труды Подольского церковно-археологического общества. Вып. XI под редакцией протоиерея Е. Сецинского и Н. Яворовского. Кам.-Под. типография Св.-Троицкого братства, 1911. С. 411—412.

⁴ Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi, Sekcja Rękopisów. Dar Elizie Orzeszkowej od Michała Greima z Kamieńca Podolskiego na 25-lecie pracy pisarskiej, lata 1891—1892. Sygn.: J fot II.

⁵ Національний військово-історичний музей України. Фото «Відкриття кам'янецького університету. Перед міською управою, 1918 р.», інв. н.: 895/14.

⁶ Фотографічну справу почав у Кам'янці-Подільському щонайменше з квітня 1905 р. З 1911 р. виготовляв кінематографічні стрічки про міське життя. 17 жовтня 1920 р. С. Гіллер отримав від українського уряду посвідчення фотографа при контррозвідці тилу армії в Кам'янці-Подільському (додаток 5) (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 84, Арк. 41). Подальша доля невідома. Щодо авторства світлини з відкриття університету за 1918 р., то в той період у фотосправі в місті був активним лише С. Гіллер.

Фото 1. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi, Sekcja Rękopisów. Dar Elizie Orzeszkowej od Michała Greima z Kamieńca Podolskiego na 25-lecie pracy pisarskiej, lata 1891—1892. Sygn.: J fot II, арк. 60

певні регіональні відмінності, проте основні її складові, такі, як структура, кадровий склад управ, залишалися однаковими для всіх українських губерній. Самоврядування селян відбувалося на волосному та сільському рівнях, де сільські громади як окремі адміністративно-територіальні одиниці входили до складу волостей. Управління здійснювалося волосними та сільськими адміністраціями штат яких формували наймані та виборні посадовці. Останні — це керівники структур, а саме волосні старшини, сільські старости, їхні заступники, а також відповідальні за фінансові збори — збирачі податків, касири, окрему гілку влади представляли волосні судді. Спершу запроваджена структура самоврядування на селі викликала у селян несприйняття та саботаж. Службу в органах самоврядування вони сприймали як тягар та намагалися її уникнути, оскільки вона об'єктивно заважала веденню власних господарських справ. Усі працівники селянських адміністрацій поєднували свою роботу із сільськогосподарською діяльністю, яка залишалася основним джерелом прибутку для їхніх сімей. Здебільшого на виборних посадах селянські службовці отримували мізерну платню, а інколи узагалі працювали на «громадських засадах», виконуючи свої функції як натуральну повинність [13, С. 8]. Відсутнє матеріальне зацікавлення, високий рівень відповідальності та тягар обов'язків, покладений державою на селянське самоврядування не приваблювали хліборобів до служби у волосних і сільських управах.

Фото 2 і 3. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi, Sekcja Rękopisów. Dar Elizie Orzeszkowej od Michała Greima z Kamieńca Podolskiego na 25-lecie pracy pisarskiej, lata 1891—1892. Sygn.: J fot II, арк. 46 (3, 4)

Окремою проблемою для налагодження самоврядування на селі стала безграмотність переважаючої кількості селян. До прикладу, наприкінці XIX ст. в таких українських губерніях, як Київська, Подільська, Волинська частка грамотного населення серед українців складала відповідно: 11,8 % у Київській, 10,5 % у Подільській, 9,4 % у Волинській [14, С. 82]. Таким чином, понад 90 % населення краю, передусім селянство, були безграмотні. Я. Грицак виокремлює декілька причин, що зумовили такий занепад освіти на селі, поміж них політичний чинник, оскільки російська влада остерігалася поширювати освіту серед селянства, аби воно не перетворилося на неспокійний соціальний елемент. Другим фактором історик вважає соціальний, адже хліборобська праця не передбачала щоденного використання навичок письма і читання. Остання причина ставала чи не основною перепорою для відвідування селянськими дітьми школи в сезон сільськогосподарських робіт, а малих заробітків селянської сім'ї не завжди вистачало на забезпечення навчання дітей [15, С. 117]. Зважаючи на такий стан малограмотності селян, знайти письменого кандидата на виборну посаду у волосне правління було складно. Тому ведення ділових справ у селянських адміністраціях припадало на волосного писаря, інколи він ставав фактично ключовою постаттю в управлінні справами громади.

Мирові посередники, яким держава делегувала функцію запровадження та контролю селянського самоврядування, підтримували в призначенні на керівні посади в органах самоврядування «свої» кандидатури. Очевидно, що значну

Фото 4 і 5. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi, Sekcja Rękopisów. Dar Elizie Orzeszkowej od Michała Greima z Kamińca Podolskiego na 25-lecie pracy pisarskiej, lata 1891—1892. Sygn.: J fot II, арк. 45 (1, 2)

перевагу при виборі в селянське управління мали більш грамотні претенденти. Досить часто серед волосних писарів, старшин і сільських старост зустрічалися колишні військовослужбовці. Вибір громади міг випадати на них як на «людей бувалих», що «побачили світу» і впевненіше почували себе поміж вищого начальства [16, С. 34]. Подекуди у волостях владу узурпували так звані «сільські клани», де представники окремих сімей «просували своїх» людей у керівники під час голосування на сільських/волосних зібраннях [16, С. 32]. Для заможних членів сільської громади змога впливати на органи управління на селі давала ще більше переваг при розподілі громадських ресурсів, також вони мали ліпші фінансові можливості для здобуття освіти і дійсно були кращими претендентами. І хоча селяни «з підозрою» ставилися до здобуття «легкого хліба» та називали «панською» [17, С. 382—383] будь-яку роботу, окрім важкої праці на землі, все ж наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в їхньому середовищі зароджується позитивне ставлення до освіти як до містка, що надавав можливості покинути важку працю на землі, реалізуватися в професіях вищого статусу, що лаконічно окреслювалося висловом «вийти в люди».

Потрапивши в інше професійне середовище, селяни намагалися виглядати відповідно до прийнятого в ньому стилю і уподібнюватися до свого начальства.

Фото 6. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi, Sekcja Rękopisów. Dar Elizie Orzeszkowej od Michała Greima z Kamieńca Podolskiego на 25-лєcie pracy писарської, лата 1891—1892. Sygn.: J fot II, арк. 42 (2)

Фото 7. Bibliothèque nationale de France, Starostes (shefs de villages Podolie), Département Sociéte de Géographie. 22 phot. de types ethniques de Podolie par J. Kordysch. phot. à Kiev. don E. Reclus en 1886. Vieux paysan de Podolie. Sygn.: SG WC-105. F. 7, арк. 16

Інколи це могло ставати причинами до засудження чи насмішок в їхньому консервативному соціумі, де на заможного селянина, ще й при владі, дивилися уже як на «чужого». Звідси приказки: «як одів жупан, то уже й пан», «не дай Боже із Івана пана, із кози кожуха, із свині чобіт». Зовнішній вигляд у той час був індикатором статусу і статків, що підтверджують й інші українські прислів'я: «яка свитка, такий і хазяїн», «який жупан, такий і пан» [18, С. 171] та ін.

З аналізу світлин 1—3, 5 помітно, що вони зроблені під час однієї фотосесії, де окремі особи з колективного знімку 1 фотографувалися портретно поодиноці (фото 2—3, 5). Фотографія 1 колективна, на ній зображено 15 чоловіків середнього віку, у верхньому одязі. Світлина зроблена у дворі на тлі будинку фотоательє та його паркану, особи розташовані до фотографа обличчям, розміщені у два ряди, формуючи півколо. У першому ряді семеро чоловіків сидять на стільцях, за їхніми спинами у другому ряді стоять восьмеро осіб. Під зображенням посередині зроблений підпис від руки польською мовою «Делегация з 15-ти волостей Подільської губернії (до Москви на уроч. коронації)» та розміщено тиснення штемпелем фотографа М. Грейма, у якому вказані його ініціали та надпис польською «фотографія/Кам'янець-Под.» Здійснений нами попередній аналіз зображення вказує на те, що світлина постановочна, а чоловіки на ній представляють однакову чинов-

Фото 8. Національний військовий-історичний музей України. Фото «Відкриття Кам'янецького університету. Перед міською управою, 1918 р.», інв. н.: 895/14

ницьку категорію, оскільки на кожному з них присутні ідентичні нашійні посадові знаки округлої форми на тонкому ланцюжку. Деякі з них мають медалі, приколоті до одягу на грудях та нашійні на стрічках. Верхній одяг більшості зображених осіб нагадує свитки, які носили селяни, взуті вони в чорні чоботи, деякі з них у руках тримають ціпки й різні головні убори. Усі чоловіки мають рівну поставу, сидять/стоять поважно, із серйозними обличчями і зосередженим на фотографії поглядом.

Після детальнішого вивчення фотодокумента й зіставлення візуальної інформації з письмовими та речовими джерелами [19, С. 153] нам вдалося поглибити знання із зображуваної події. Підтвердженням підпису під світлиною про те, що на фотографії очільники волостей, слугують присутні в кожного відповідні посадові знаки. І хоча прочитати надпис на них неможливо, проте такий висновок робимо відповідно до описів форми та стилю носіння посадового знаку волосного старшини⁷ (додаток 1). Також на деяких із зображених посадовців є прикріплені до свитки або підвішені на нагородних стрічках медалі. Ймовірно,

⁷ Посадові знаки волосних старшин і їхніх помічників носилися на ланцюжку як підвіски, мали округлу форму з незначними видовженнями у верхній та нижній частині знака. На аверсі зображувався герб губернії, у складі якої перебувала волость, по колу розміщувався напис російською «Волосний старшина». На реверсі вказувався актуальний періоду вензель імператора та напис по колу «19 лютого 1861 року» як дата створення інсти-

це нагороди «за усердие», тобто «за старанність», виявлену на посаді, зокрема за довготривалу службу та досягнення на ній [20, С. 313]. Також це можуть бути нагороди військові, які представлені на світлинах селяни отримати раніше під час їхнього перебування на службі в армії.

Впадає в око різноманітність верхнього вбрання від звичайних халатоподібних свит до кафтанів з викладеним коміром, гудзиками, чугаїв з комірцями-стілкою, а також святковою свиткою з великим шалевим коміром і кольоровою вишивкою⁸. Різноманітними були й головні убори, які посадовці тримають у руках⁹. Також помічаємо те, що більшість із зображених носили вуса, лише у двох із п'ятнадцяти чоловіків були бороди, усі вони мали акуратні короткі зачіски.

Під час первинного аналізу фотографії 2 встановлено, що на світлинці портретне зображення чоловіка, погрудне. Особа на знімку сидить рівно обличчям до фотографа, ліве плече злегка виступає вперед. На ньому нашійний посадовий знак і медаль приколоті до одягу зліва на грудях. Під світлиною посередині підпис від руки польською мовою «З бувшої шляхти, відомий під кличкою Однодворець». Цей самий посадовець у цьому ж вбранні зображений й на колективній фотографії 1 (по центру нижній ряд).

Ретельніше вивчення знімку 2 дозволяє розпізнати в чоловіку волосного старшину, а прочитаний підпис вказує на походження його з однодворців. Верхній одяг зображуваного чоловіка виглядає розкішніше від свит інших посадовців з фотографії 1. Це вбрання подібне до більш святкових свиток¹⁰ або одного з різновидів верхнього одягу гуньки¹¹. Волосний старшина з однодворців, ймовірно,

туту селянського самоврядування в Російській імперії. Подібного типу були й посадові знаки помічників волосного старшини (додаток 1). Див.: Біла К. Атрибутика органів селянського самоврядування в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). *Археологія & фортифікація України: зб. матеріалів XII Всеукраїнської наук. практ. конференції*. Кам'янець-Подільський, 2023. С. 310.

⁸ Назви та опис традиційного народного вбрання взято з етнографічних досліджень, підбірок та описів музейних колекцій одягу, який у досліджуваній нами період носили українці на Поділлі, зокрема з матеріалів монографії: Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX — початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості. Хмельницький, 2021. С. 199, 566, 571.

⁹ На фото представлені такі чоловічі головні убори, як смушкові шапки (із сірого і чорного овечого смушка, всередині підбиті хутром), кучма (висока конусоподібна або циліндрична шапка з овчини, шапка сива (виготовлена з хутра молодих баранців), фетровий або суконний капелюх. Див.: Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації. *Народознавчі зошити*. 2014. № 5. С. 1068; Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX — початок XXI ст.)... С. 216.

¹⁰ Верхній одяг волосного старшини із фотографії 2, подібний за описом до святкових свит з великим шалевим коміром і кольоровою вишивкою, які прикрашалися шнурками, був поширений у XIX ст. на Поділлі. Див.: Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX — початок XXI ст.)... С. 199, 570.

¹¹ Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Гунька. Поділля. Кінець XIX — початок XX ст. Вовна, оксамит; ткацтво, шиття. URL: <https://kramuz.km.ua/collection/etnografiya/page/2/>

Додаток 1. Посадовий знак помічника волосного старшини Катеринославської губернії. Ф. Новомосковсько го міського історико-краєзнавчого музею ім. П. Калнишевського. Кн. 004494/Фал.63

відмінності у візуальному образі, здавалося б, однакових за соціальним статусом та з одного суспільного стану осіб. Проте різниця між ними полягала в походженні, оскільки один із старшин на світлині 2 походив із колишніх однодворців (чиншовиків), а інший на світлині 3 — із селян. Хоча в правовому полі імперії в структурах селянського самоврядування їхнє становище було рівнозначним, як і права, обов'язки та повноваження. Селяни-однодворці стали останніми, кого охопило нове селянське право після реформи 1861 р. Ця характерна здебільшого для Правобережної України категорія сільського населення виникла в результаті оселення чиншової шляхти. До Селянської реформи 1861 р. однодворців, за підрахунками історика Д. Бовуа, нараховувалося близько 242 000 осіб [21, С. 97]. 19 лютого 1868 р. їхній стан скасували, і вони перейшли до «оподаткованої» верстви населення, на них поширювалося чинне селянське законодавство, зокрема передбачалося їхнє входження до складу сільських громад¹². Щодо трактування підпису під фотографією 3 «Стам», цікавим є те, що воно має кілька тлумачень. Найвірогідніше згадане нами вище «Холоп», оскільки у своїй знаменитій трилогії польський письменник Г. Сенкевич також вживає це слово для позначення осіб зі стану, нижчого від шляхти: «*Co my winni, że nas Pan Bóg szlachtą, a ich chamami stworzył i powinni im być kazał?*», що в перекладі означає «Чим ми винні, що Господь нас шляхтою створив, а їх холопами і повелів нам коритися?»¹³. Отже визначення підпису до фото як «Холоп» ми вважаємо цілком правильним та доцільним при ідеї автора альбому порівняти на одному листі фото двох різних за походженням волосних старшин.

мав на меті своїм багатшим одягом підкреслити власну приналежність до колишньої чиншової шляхти.

Поряд з фотографією 2 на одному листі праворуч автор альбому розмістив світлину 3. На ній портретне погрудне зображення чоловіка з нашийним посадовим знаком та приколотою на грудях праворуч медаллю. Так як і попередні, цей посадовий знак найбільш схожий до знаку волосного старшини. Чоловік вбраний у темного кольору селянську свиту. Цю світлину фотограф підписав польською мовою «Стам», що можемо розуміти як «Холоп». Ця сама особа зображена на фотографії 1 (четвертий зліва в нижньому ряду).

Як бачимо, укладач альбому хотів порівняти зображення та підкреслити

¹² Державний архів Житомирської обл. Ф. 498. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 172.

¹³ Sienkiewicz H. *Ogniem i mieczem*. T. IV. Warszawa, 1901. S. 52.

Останньою із серії однієї фотосесії М. Грейма ми аналізуємо фотографію 5. На ній зображено чоловіка в повний зріст, який стоїть обличчям до фотографа, обпершись лівим ліктем об паркан. У правій руці він тримає посох, або ціпок. Особа одягнена в селянську свитку, оперезана поясом, шапку — кучму та чорні чоботи на невисоких підборах. У чоловіку впізнаємо посадовця через нашійний посадовий знак волосного старшини, також на його шії помічаємо підвішану на стрічці нагороду¹⁴. Під зображенням розміщено підпис польською мовою «Starszyna», тобто «Старшина». Світлина зроблена надворі біля паркану фотоательє, де також було відзнято фотографію 1. Ця ж особа присутня на згаданому вище груповому фото, де вона сидить у нижньому ряду перша зліва.

Додаток 2. Посадовий знак сільського десятського. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. КМст-820. КВ-36542

На альбомних листах, де розміщено фотографії 2 і 3 та фотографії 4 і 5, посередині в нижній частині бачимо тиснення штемпелем фотографа М. Грейма ідентичне, як на фотографії 1, що дозволяє нам стверджувати про походження цих світлин із Кам'янець-Подільського фотоательє та їх авторство. Звичайно, важким питанням залишається визначення точного датування цих знімків, оскільки дати зйомки фотографії, як правило, не зазначали на своїх роботах. Орієнтовно час створення фотодокументів 1—3, 5 припадає на 1883 р. і відноситься до події коронації російського імператора Олександра III (15 (27) травня 1883 р.), про що робимо припущення з підпису під фотографією 1, де йдеться про коронацію царя, і саме у цей час М. Грейм працював у Кам'янці-Подільському.

Очевидно, що на вищеописаних світлинах 1—3, 5 волосні старшини постали у своєму кращому вбранні з усіма нагородами і відзнаками. Як зрозуміло із

¹⁴ Особливого соціального статусу набували ті селянські посадовці, які отримували нагороди. Вони користувалися пошаною, ставали авторитетними членами громади, а у своїх клопотаннях до вищого керівництва не соромилися зазначати про заслуги перед державою та свої відзнаки. Водночас законодавець подбав, щоб така «честь» мала власні межі, оскільки селяни представляли найнижчий стан суспільства. Так, представників селянського чи міщанського стану ніколи не нагороджували орденами, навіть якщо вони були зараховані до купецьких чи ремісничих гільдій і своїми досягненнями заслуговували на них. Див.: Новые правила о наградах. Хроника. Юридическая летопись. 1882. № 10. Октябрь. С. 214—218. Тому члени селянського самоврядування не підлягали нагородженню орденами, проте вони отримували медалі — срібні, рідше золоті «За старанність» нагрудного типу або для носіння на шії на стрічках ордена Св. Станіслава або Св. Анни. Залежно від того, хто в час нагородження правив, на аверсі зображувалися імператори. Див.: Біла К. Атрибутика органів селянського самоврядування... С. 313.

підпису на знімку 1, зібратися їх для фотографування змусила важлива в їхньому професійному житті подія — честь представляти селянство Подільської губернії на коронаційних урочистостях. Поки що нам не вдалося встановити прізвища посадовців та волості, які вони очолювали, однак відомо те, що із 150 можливих кандидатів (кількість волостей у губернії) [22, С. 236] обрали п'ятнадцятьох представлених на світліні волосних старшин. Припускаємо, що допускали осіб грамотних, статних, досвідчених, середнього віку, які мали можливість долучитися до делегації та достойно представити свої громади і губернію, а сама фотосесія стала своєрідним попереднім «оглядом» кандидатів, які мали отримати дозвіл на перебування на заході.

Авторству М. Грейма належить також світлина 4, що представлена спільно з фото 5 на одному альбомному листі із штемпельним тисненням цього фотографу. На знімку портретного типу в повний зріст зображений чоловік у короткому верхньому одязі-півпальті з відкладним коміром та гудзиками¹⁵, вдягнений у суконні штани типу галіфе, чорні чоботи на підборах та фетровий капелюх. Світлина виконана в приміщенні ательє, на що вказує дерев'яна долівка та шпалери на задньому тлі. Під фотографією розміщено підпис польською мовою «Sotski», тобто «Соцький», з чого можемо припустити, що на знімку селянський поліцейський — соцький¹⁶. Проте подальший аналіз світлини встановив, що на одязі чоловіка немає жодного розпізнавального знака, який би підтверджував його належність до селянських правоохоронців. Представники органів правопорядку на селі — соцькі та десяцькі — свої посадові знаки нашивали на верхній одяг [20, С. 311—312] (додаток 2). В одній жартівливій пісні 1894 р. про соцького знаходимо опис його зовнішнього вигляду:

«Молодиці мене добре знають
Паном соцьким називають
Як надіну свій чикмен,
Знають мене, що я член
Як надіну свою бляху,
Всяк тікає к чорту з ляку»¹⁷.

Тобто статус селянського службовця мав підтверджуватися його посадовим знаком, тому відсутність такого на чоловіку зображеному на світліні №4, ставить під сумнів його приналежність до будь-яких органів управління. Проте присутність цього знімку в одній підбірці зі світлинами працівників селянського само-

¹⁵ Верхній одяг. Сірячина чоловіча, с. Базар, Чортківський р-н. Див.: Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX — початок XXI ст.)... С. 564.

¹⁶ Хоч соцький і не входив до складу селянського самоврядування і у встановленому Положенні 1861 р. порядку підпорядковувався повітовому справнику, проте він обирався із членів сільської громади та зобов'язувався сприяти волосному старшині і сільському старості у підтримуванні правопорядку на селі. Див.: Біла К. Селянське самоврядування в Правобережній Україні у 1861—1914 рр.: дис. д-ра філософ. Київ, 2021. С. 196—197.

¹⁷ «Пісня про Соцького» (1894 р.), автор Андрій Корнієнко, лірник з м. Білої Церкви. *Киевская старина*. 1895. Т. 50. № 9. От. 2. С. 59—60.

Додаток 3. Посадовий знак сільського старости. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. КМст-811. Н-36533.

врядування, зокрема його розміщення на одному альбомному листу із волосним старшиною, схиляє нас до думки, що такий зображений на фотодокументі 4 чоловік такий мав стосунок до селянського управління.

Фотографія 6 остання з опрацьованої нами колекції М. Грейма, в якій зображені працівники селянського самоврядування. На ній бачимо чоловіка на повний зріст, що стоїть напівобертом обличчям до фотографа, ліву руку тримає на поясі, правою опирається на ціпок. Він вбраний у чорні чоботи, довгу, не надто темного кольору свитку, чорну смушеву невисоку шапку. На представленому фото в особи бачимо нашійного типу посадовий знак на ланцюгу та лист, що на $\frac{3}{4}$ виступає з-під поли свити на грудях. Фото зроблене в приміщенні ательє, на що вказують дерев'яна підлога та тло на задньому фоні. Під світлиною розміщено підпис від руки польською мовою «Starszyna z listom k Mirowomu», що означає «Старшина з листом до мирового», тобто мирового посередника. Нижче бачимо штемпельне тиснення з прізвиськом фотографа М. Грейма та надписом польською «фотографія/Кам'янець-Под.».

Проаналізувавши фотодокумент, робимо висновок, що перед нами волосний старшина, що бачимо як з підпису під світлиною, так і з посадового нашійного знака. Постава цього чоловіка, набір символів селянського управління, таких, як посадовий знак та лист, запечатаний сургучевою печаткою, дозволяв зображеній особі якнайкраще саморепрезентуватися. А сам автор світлини, можливо, ставив за мету продемонструвати значущість не так конкретного старшини, як усієї інституції селянського самоврядування.

Наступні світлини виконані іншими фотографами також покликані передати поважність інституції селянського самоврядування. На знімку 7 авторства Ю. Кордиша сфотографовані п'ятеро чоловіків. Особи розташовані навпроти фотографа в два ряди: у нижньому сидять троє осіб, двоє чоловіків стоять позаду них. На кож-

Додаток 4. Посадовий знак Василя Польського, члена Вінницького окружного суду. Ф. Вінницького краєзнавчого обласного музею (фото з експозиції)

наводимо приклад посадових знаків сільських старост (додаток 3), які відрізнялись від знаків волосних старшин, оскільки вони були призначені для носіння на шпильці і мали менший розмір¹⁹.

Проаналізувавши світліну 7, робимо висновок, що селянські службовці постали у кращому своєму убранні, одягнули посадові знаки. Проте помічаємо й прагнення окремих осіб виділитися, прикрасити себе модними аксесуарами, які вони могли спостерігати в предметах одягу містян, повітового чи губерньського начальства.

Опис світлин, на яких зображені працівники селянського самоврядування, завершуємо фотографією 8 авторства С. Гіллера. Знімок колективний, на ньому зображено 13 чоловіків у два ряди: у першому шість осіб сидять, у другому семеро осіб стоять. Світлина зроблена надворі на тлі будівлі з великими вікнами, із яких визирають ще троє осіб. Чоловіки на передньому та задньому планах одягнені у різного крою верхній одяг, на кожному з них бачимо посадові знаки нашійного типу.

Ретельніший аналіз фото дозволив зробити висновок, що на знімку представлені посадовці, однак різного рангу. Так, по центру світліни у першому ряду третій, четвертий та п'ятий зліва чоловіки відрізняються від інших.

¹⁸ Сак виготовлявся з фабричного сукна, мав трапецієподібний комір із вигинами, манжетами на рукавах, оздоблений декоративними швами. Див.: Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX — початок XXI ст.)... С. 199.

¹⁹ Посадовий знак сільського старости був призначений для носіння на шпильці, мав круглу форму з клиноподібними виступами по боках. На аверсі розміщувався герб губернії та напис російською по колу «Сільський староста», на реверсі — вензель правлячого імператора й напис по колу «19 лютого 1861 р.». Див.: Біла К. Атрибутика органів селянського самоврядування... С. 311.

ній із постатей на грудях розміщені однакові посадові знаки, які висять нашійно на тонких ланцюжках. Вбрані вони в різний верхній одяг, є особи одіті у свити, чугаї, кафтани. Один із чоловіків, що стоїть праворуч, одягнутий в одяг, схожий на сак¹⁸. Упадає в око акуратність зачісок посадовців, у деяких із них бачимо зав'язані на шії маленькі хустинки, що, як галстуки, підбирають коміри сорочок. Під світліною розміщено підпис французькою мовою від руки «Starostes (shefs de villages) Podolie», що означає «Старости (керівники на селі) подільські».

Хоча підпис під фотографією перекладається як «старости подільські», але форма посадових знаків та стиль носіння на ланцюжку вказує на те, що це волосні старшини. Для порівняння

Їхній верхній одяг плащеподібного типу з відкладним коміром, головні убори — кашкети з козирками і кокардою державного цивільного відомства, а в особи по центру на кашкеті захисного військового крою бачимо круглу кокарду, очевидно, із зображенням тризуба. Взуті в туфлі, поверх яких бачимо штанини брюк темного кольору. З-під верхнього одягу на грудях виступають коміри білих сорочок, підібрані галстуком, метеликом та хустиною. Посадові знаки цих трьох чоловіків відрізняються більшою довжиною та масивністю

ланцюга, а також величиною і формою самого знака. Ці факти дозволяють припустити, що ці особи представляють вищих за чином державних службовців, ймовірніше за все, або мирових посередників, або мирових суддів, посадові знаки яких підходять під опис знаків цих посадовців (додаток 4).

Інші десятеро чоловіків вбрані у верхній одяг, що нагадує селянські свити, чугаї, кафтани, підперезані поясами, обути в чорні чоботи на підборах. Деякі з них тримають головні убори в руках. На грудях кожного із них висять однакової форми посадові нашійні знаки, окремі з осіб мають приколоти до одягу медалі. Ці ознаки дозволяють зробити припущення, що на фото представлені поруч з мировими посередниками (або мировими суддями) волосні старшини. Привертає увагу стиль одного волосного старшини (перший ряд крайній зліва), де разом з піджаком та жилеткою службовець одягнув вишиванку, а з бічної кишені жакета, нижче посадового знака, демонструє кишеньковий годинник. Усі ці поєднання в одягу свідчать не лише про те, що селянський посадовець мав гарне відчуття стилю, а й те, що він хотів і міг придбати недешеві аксесуари. Окремо варто підкреслити використання в костюмі цього волосного старшини такого елементу традиційного народного вбрання, як вишиванка. На той час поєднання світського та народного стилів як спосіб демонстрації української ідентичності уже робили представники української інтелігенції, зокрема М. Драгоманов, І. Франко, Є. Чикаленко. Проте такий учинок селянського посадовця навряд чи є свідченням його національної свідомості, адже селяни задля демонстрації власного становища використовували найкращі предмети свого гардеробу, серед яких також були й вишиті сорочки.

Світлина 8 зображує подію відкриття Кам'янець-Подільського університету 22 жовтня 1918 р., тобто на ній ми бачимо селянських і державних службовців періоду Української Держави. Цікавим є той факт, що селянські посадовці, зокрема волосні старшини, продовжували свою представницьку місію, брали участь у державних урочистостях, а для власної саморепрезентації продовжу-

Додаток 5. Посвідчення фотографа С. Гіллера за 1920 р. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 41

вали використовувати наявні в них посадові знаки і нагороди. Як бачимо, для управлінців з селянського самоврядування вже в часи нової Української Держави носіння знаків з вензелями імператора чи нагород з гербом Російської імперії було цілком прийнятним. Знімок 8 демонструє тяглість традицій, сформованих в уяві селян щодо того, яким має бути офіційний вигляд селянських службовців і які атрибути влади мають ними використовуватися.

Отже, аналізуючи фотодокументи з колекцій фотографів Ю. Кордиша, М. Грейма та С. Гіллера, нами було виявлено окремі світліни із зображенням працівників органів селянського самоврядування. Селянське самоврядування на теренах українських губерній було запроваджене в результаті реформи 1861 р. Основу його кадрового складу формували селяни, що проживали на території сільських громад. Для більшості з них служба в структурах управління постала як виклик, а робота в новій сфері потребувала як належної підготовки, так і адаптації до нової ролі начальства на селі. Вивчення зображень посадовців селянського самоврядування та управління дозволило виокремити деякі загальні характеристики їхнього візуального образу. Передусім для кожного працівника, а тим більше керівника, у його зовнішньому вигляді важливу роль відігравав посадовий знак як атрибут влади на селі. Разом з тим поважності постаті надавали нагороди, які службовці селянських адміністрацій отримували за довготривалу службу чи окремі досягнення на ній. Серед працівників селянського самоврядування траплялися колишні солдати, які мали військові нагороди і також одягали їх. Припускаємо, що до фото, як і до будь-яких урочистих заходів у своєму професійному житті, волосні старшини готувалися, тому на знімках ми бачимо представників влади на селі в їхніх найкращих вбраннях. Більшість з проаналізованих постатей на фото одягнуті в типовий селянський верхній одяг, свити, чугаї, кафтани, смушеві шапки з овечої вовни, чоботи. Окремі з них мають розкішні одєжини, подібні до чиновницького стилю сюртуки з відкладними комірами на ґудзиках, жакети з фабричного полотна, що свідчить про бажання уподібнюватися до свого керівництва в стилі одягу, репрезентувати себе як владу, підкреслювати свій професійний статус. Попри це, деякі з волосних старшин на фото не соромляться, а навпаки прагнуть підкреслити свою ідентичність чи власне походження. Так, один із волосних старшин одягнув під світський жилет з піджаком вишиванку, а інший, що походив із колишніх однодворців, вбрався у розшиту кольоровими нитками з шалевим коміром свиту. Обидва вони яскраво вирізняються на тлі своїх колег, що, без сумніву, виглядає як виклик. Службовців селянського самоврядування зображені на фотографіях достойно, поважно, з підкресленням усіх атрибутів їхньої влади, якими слугували посадові знаки, нагороди. Також важливості образу надавали ціпки, гарний верхній одяг, чоботи на підборах, капелюхи. Зображені на фото селяни не надто нагадують людей «від плуга». Тягар посадових обов'язків, який за десятиліття від запровадження селянського самоврядування до початку ХХ ст. в рази збільшився, вимагав від волосних старшин ретельності й уваги в керуванні волостю та веденні діловодства. Тож вони більше походять на селянську бюрократію, еліту й репрезентують той незначний відсоток жителів села, які поєднали службу з хліборобською працею, відсунувши останню на другий план.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kappeler, A. Vid krainy kozakiv do krainy selian. Ukraina na vydnokoli Zakhodu u XVI—XIX st. Perekl. z nimetskoj Volodymyr Kamianets. Lviv, 2022 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI—XIX ст. Перекл. з німецької Володимир Кам'янець. Львів, 2022. 360 с.]
2. Koliada, I., Tkachenko, V., Tereshchenko, O. Ukrainskiyi prozaik. «Vichnyi burlaka nashoi literatury». Ivan Nechui-Levytskyi. Zhyttiepys. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].
[Коляда І., Ткаченко В., Терещенко О. Український прозаїк. «Вічний бурлака нашої літератури». Іван Нечуй-Левицький. Життєпис. Національно-культурний вимір: монографія. Харків: Вид.-во «Ранок», 2019. 448 с.]
3. Melnychuk K. Poles and Jews in the work in the peasant self-government in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Res Historica*. Czasopismo Instytutu historii UMCS. № 51. Lublin, 2021. 387–402.
4. Verkhovtseva, I. Selianska biurokrativ v samovriaduvanni selian u Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.: ideino-teoretychni aspekty. *Ukrainskyi selianyn*. Вур. 15. 2015: 33–37 [in Ukrainian].
[Верховцева І. Селянська бюрократія в самоврядуванні селян у Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст.: ідейно-теоретичні аспекти. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 33—37].
5. Melnychuk, K. Selianske samovriaduvannia na Pravoberezhzhi Ukrainy u druhoi polovyny XIX — na pochatku XX st.: problema formuvannia kadrovoho skladu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 3: 28–40 [in Ukrainian].
[Мельничук К. Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX — на початку XX ст.: проблема формування кадрового складу. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 28—40].
6. Kasian, A. Volosnyi pysar XIX st. u retseptsii suchasnykiv. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2013. № 9 (262): 72–77 [in Ukrainian].
[Касян А. Волосний писар XIX ст. у рецепції сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. 2013. № 9 (262). С. 72—77].
7. Kasian, A. Status ta povnovazhennia volosnykh posadovtsiv na Pravoberezhzhi (druha polovyna XIX st.) *Hrani: naukovo-teoretychnyi i brodadsko-politychnyi almanakh*. № 4 (132), 2016: 119—124 [in Ukrainian].
[Касян А. Статус та повноваження волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2016. № 4 (132). С. 119—124].
8. Melnychuk, K. Volosni pysari, yak predstavnyky silskoi elity u II polovyny XIX — na pochatku XX st.: za materialamy Kyivskoi, Podilskoi ta Volynskoi hubernii. *Kruhlyi stil «Ukrainska elita v istorychnii retrospektyvi»: Prohrama ta materialy*. Kyiv, 2020: 43—47 [in Ukrainian].
[Мельничук К. Волосні писарі, як представники сільської еліти у II половині XIX — на початку XX ст.: за матеріалами Київської, Подільської та Волинської губернії. *Круглий стіл «Українська еліта в історичній ретроспективі»: Програма та матеріали*. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С. 43—47].
9. Melnychuk, K. Volosnyi starshyna u druhoi polovyny XIX — na pochatku XX st.: prosopohrafichnyi portret. Aktualni problemy istorii, filosofii ta prava u doslidzhenniakh molodykh uchenykh. *Zbirnyk tez uchasnykiv konferentsii molodykh uchenykh*. Kyiv, 2020: 200—203 [in Ukrainian].
[Мельничук К. Волосний старшина у другій половині XIX — на початку XX ст.: просопографічний портрет. Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених. *Збірник тез учасників конференції молодих учених*. Київ, 2020: 200—203].

- нях молодих учених. *Збірник тез учасників конференції молодих учених. (19 червня 2020, Київ)*. Київ: Фенікс, 2020. С. 200—203].
10. Ivanevych, L. Tradytsiinyi odiah ukraintsiiv Podillia (druha polovyna XIX — pochatok XX st.): istoriia, klasyfikatsiia, konstruktivno-khudozhni ta rehionalno-lokalni osoblyvosti: monohrafiia. Khmelnytskyi, 2021 [in Ukrainian].
[Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX — початок ХХІ ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості: монографія. Хмельницький, 2021. 797 с.].
 11. Vynohradov, M. Fotohrafyy Volostnoho starshyny F. E. Kulykova kak ystorycheskyi ystochnyk. *Materialy konferentsyyu «Uvarovskye chteniya» XI Murom, 2019: 244—248* [in Russian].
[Виноградов М. Фотографии Волостного старшины Ф. Е. Куликова как исторический источник. *Материалы конференции «Уваровские чтения» XI Муром: Издательство IKSA, 2019. С. 244—248*].
 12. Babiuk, D. Fotohrafichni maisterni Kamiantsia-Podilskoho v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. *Zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*. Vypusk 13, Kamianets-Podilskyi, 2022: 26—27 [in Ukrainian].
[Бабюк Д. Фотографічні майстерні Кам'янця-Подільського в другій половині XIX — на початку ХХ ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Випуск 13, Кам'янець-Подільський, 2022. С. 26—27].
 13. Bila, K. Finansove zabezpechennia sluzhbovtiv aparatu selianskoho samovriaduvannia na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Ukrainskyi selianyn*. 2023: 5—14 [in Ukrainian].
[Біла К. Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування на Правобережній Україні наприкінці XIX — на початку ХХ ст. *Український селянин*. Черкаси, 2023. С. 5—14].
 14. Sesak, I. Shkoly hramoty Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Т. 24. 2017: 70—88 [in Ukrainian].
[Сесак І. Школи грамоти Правобережної України (друга половина XIX—початок ХХ ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2017. Т. 24. С. 70—88].
 15. Hrytsak, Ya. Narys istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi natsii XIX—XX stolittia. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації XIX—XX століття. К., 2019. 656 с.].
 16. Melnychuk, K. Selianske samovriaduvannia na Pravoberezhzhi Ukrainy u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.: formuvannia kadrovoho skladu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. 2021: 28—40 [in Ukrainian].
[Мельничук К. Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX — на початку ХХ ст.: формування кадрового складу. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 28—40].
 17. Prysiazhniuk, Yu. Ukrainiske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX — pochatok XX st. Cherkasy, 2007 [in Ukrainian].
[Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.].
 18. Hrymashevych, H. Pryslivia, prykazky, zahadky ta zhartivlyvi pisni, poviazani z vykorystanniam nazv odiahu ta vzuttia. *Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. Volyn-Zhytomyrshchyna. № 8. 2002: 171—176 [in Ukrainian].

- [Гримашевич Г. Прислів'я, приказки, загадки та жартівливі пісні, пов'язані з використанням назв одягу та взуття. *Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Волинь-Житомирщина*. 2002. № 8. С. 171—176.]
19. Kovalevska, O. Vizualni studii. *Narys z istorii ukrainskoho istoriiepyssannia: subdystyplinarni napriamy*. Kyiv, 2018: 119—183 [in Ukrainian].
[Ковалевська О. Візуальні студії. *Нарис з історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями*. Київ: Генеза, 2018. С. 119—183.]
 20. Bila, K. Atrybutyka orhaniv selianskoho samovriaduvannia v Ukraini (druha polovyna XIX — pochatok XX.). *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy: zb. materialiv XII Vseukrainskoi nauk. prakt. konferentsii*. Kamianets-Podilskiy, 2023: 309—321 [in Ukrainian].
[Біла К. Атрибутика органів селянського самоврядування в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). *Археологія & фортифікація України: зб. матеріалів XII Всеукраїнської наук. практи. конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова. А.С., 2023. С. 309—321.]
 21. Bovua, D. Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793—1914 rr. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793—1914 рр. К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2020. 872 с.]
 22. Bila, K. Selianske samovriaduvannia v Pravoberezhnii Ukraini u 1861—1914 rr. dys. dok. fil. spets. 032 Istoriiia ta arkheolohiia. Kyiv, 2021. [in Ukrainian].
[Біла К. Селянське самоврядування в Правобережній Україні у 1861—1914 рр. дис. док. філ. спец. 032 Історія та археологія. Київ, 2021. 343 с.]

Надійшла / Received 14.10.2024

Kateryna BILA

Philosophy Degree of History (Ph. D. in History), Junior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the 19th and Early 20th Centuries,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

katerynamelnychuk92@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>*Dmytro BABIUK*

Postgraduate,

Ivan Ohiienko Kamianets-Podilskiy National University
(Kamianets-Podilskiy, Ukraine)

kamenpodol2@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7589-2053>

PERCEPTION OF AUTHORITIES BY THE VILLAGERS:
VISUAL APPEARANCE OF THE AUTHORITIES
OF PEASANT SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE
(SECOND HALF OF XIX — BEGINNING OF XX CENTURIES)

The goal is to analyze the photographic documents of the second half of XIX — beginning of XX centuries, depicting the employees of village self-government bodies of Ukraine. **The methodological background** is based on the principles of historicism and objectivity. The author used the historical-comparative method, including specific research methods such as iconographic and iconological. **The academic novelty** of the work lies in the complex analysis of photos as sources of visual study of the visual appearance of the peasant self-government authorities and identifica-

tion of attributes typical for a style of peasants working as officials indicating their affiliation to authorities. **Main results.** The analysis of photos of representatives of the village self-government authorities enabled the identification of some common parameters of their appearance. While studying the photographic sources involving special research methods, the assumption was made regarding the implications conveyed by several postures on the photos. This includes the intention to emphasize a person's own identity through a combination of the traditional embroidered shirt with urban clothes, the use of traditional (archaic) clothes by persons potentially accessory to nobility, and villagers' attempt to resemble the imperial bureaucracy with the help of officials' clothes. The work confirms that in the provided photos, the villagers have little resemblance to the "rural" population, instead demonstrating an appearance of peasant bureaucracy, elite, representing a small number of peasants, combining official duties with farm labor, moving the latter to the background.

Keywords: *photographic source, photography, visual studies, visual appearance, peasant self-government, district elder, village elder, agrarian reform, insignia, attributes of power, professional portrait.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.149>
УДК 321.64:323.281(477)

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

КРЕМЛІВСЬКІ ІНСТРУМЕНТИ РОСІЙЩЕННЯ РАДЯНІЗОВАНОЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ

Метою статті є аналіз ключових інструментів російщення радянської України на етапі формування тоталітарного ладу. Користуючись двоканальною структурою створеної В. Леніним держави, більшовики здобули можливість радянизувати опановані ними національні республіки, які виникли після повалення самодержавства. За умови встановлення конституційної радянської вертикалі влади, яка була залежною від позаконституційної партійної вертикалі, таким республікам надавалася фіктивна незалежність. Під тиском могутнього визвольного руху керівники Кремля відмовилися від ідеї злиття з Росією завойованої України і нібито визнали її незалежність. Ефективним інструментом поглинення України у перші десятиліття так званого «соціалістичного будівництва» було використання ідеї українізації, запозиченої з державотворчого досвіду УНР. Залишаючись дерусифікацією, більшовицька українізація поширювала українською мовою російські культурні здобутки й відсепаровані ідеологами ленінізму цінності світової цивілізації. Населення поневоленої України заштовхувалося у спотворений світ, створюваний вождями РКП(б)—ВКП(б). Зі свідомості українців витискувалися досягнення вітчизняної історії і культури. Більшовицька українізація ставала засобом атрофії націо-

Цитування: Кульчицький С. Кремлівські інструменти російщення радянської України під час формування тоталітарного ладу. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 149—169. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.149>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

нальної ідентичності українців, засобом їх російщення. **Методологія** полягає у застосуванні критичного переосмислення положень марксизму-ленінізму, які утверджували нерозривний зв'язок створюваного у СРСР тоталітарного режиму з революційним марксизмом доби «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, і насамперед положень російсько-радянської пропаганди, що використовувала поняття «державної незалежності» і «українізації», надаючи їм смисл, протилежний загальноживаному. **Наукова новизна.** У статті обґрунтовані висновки новітньої вітчизняної історіографії, у тому числі висловлені її автором, які стосуються політики очільників Кремля в радянській Україні під час формування тоталітарного ладу. **Головним висновком** є теза про невмирущість української нації, яка за десятиліття панування російсько-радянського тоталітарного ладу не втратила своєї ідентичності і зробила гідний вклад в розпад Радянського Союзу. Історичні традиції визвольного руху борців за незалежність України відіграють вагомую роль і в сучасній російсько-українській війні.

Ключові слова: *двоканальна структура російсько-радянської системи влади, «державна незалежність» національних радянських республік в пропагандистському арсеналі комуністичного режиму, «більшовицький» і «петлюрівський» різновиди українізації, технологія російщення поневоленої України.*

Перехід від традиційного до громадянського суспільства, який збігся із завершенням Першої світової війни, супроводжувався мутаціями в особливо постраждалих країнах — Росії, Італії, Німеччині. На відміну від демократичних країн, в яких утверджувався суверенітет суспільства над державою, в цих країнах формувалися імперії, які ставили свої суспільства під контроль. На відміну від імперій, створюваних фашистами і націонал-соціалістами, будована більшовиками держава виявилася наскрізь тоталітарною. Вона не тільки взяла гору над суспільством, але й розчинилася в ньому. В Росії з'явився феномен, який слід позначити неологізмом «державосуспільство» [1].

Втягнення російського суспільства у спотворений світ ленінсько-сталінського комуністичного режиму відбувалося методами насилля і пропаганди, аж до запевнень про те, що в перспективі більшовики побудують комунізм з розподілом матеріальних благ за потребами. Втягнення окупованої України в більшовицьку систему влади і власності супроводжувалося репресіями включно з геноцидом, винахідливим російщенням українців, примусовим витискуванням з їх свідомості власної історії і культури, підступними діями, спрямованими на атрофію національної ідентичності.

Прошивка народної товщі вертикально побудованими державними структурами при знищенні не пов'язаних з центром горизонтальних структур, які в демократичних країнах слугували базою громадянського суспільства, була органічним елементом так званого «соціалістичного будівництва». В. Ленін будував державу у вигляді двох взаємопов'язаних вертикалей влади — більшовицької і радянської. Обидві формувалися на засадах «демократичного централізму» з підпорядкуванням нижчих за ієрархією ланок вищим. Радянська вертикаль створювалася з представників рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, які виникали внаслідок революційної самоорганізації народних низів. Озброївшись на певний час їхніми гаслами, вожді більшовиків витіснили з них інші пар-

тії і перетворили їх в одну з більшовицькою партією політичну силу. Небільшовизовані ради спочатку замінялися революційними комітетами, призначуваними більшовицькими парткомками, а згодом — радами, персональний склад яких визначався парткомками і «обирався» під наглядом парткомів і чекістів.

Після повалення самодержавства деякі національні регіони Росії перетворювалися на самостійні держави. Винайдена В. Леніним двоканальна державна конструкція давала можливість більшовикам прибирати до рук багатонаціональну країну облудною обіцянкою підтримати їх незалежність.

Шукаючи союзників і обмежуючи коло противників, більшовики оголошували себе прибічниками права народів на самовизначення аж до відокремлення. Разом з цим вожді застерігали, щоб їхні підлеглі не брали на віру подібні декларації. На скликаній в Пороніно нараді (жовтень 1913 р.) ЦК РСДРП(б) попереджав: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації» [2, С. 375]. Нетямущим (у листі С. Шаумяну в грудні 1913 р.) Ленін роз'яснював: «Право на самовизначення є виняток з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму... Але виняток не можна тлумачити надто широко. Нічого, абсолютно нічого крім права на відокремлення тут немає і бути не повинно» [3, С. 231].

Дотримуючись такої лінії, В. Ленін заявив у 1917 р. на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б): «Ми до сепаратистського руху байдужі, нейтральні. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст» [4, С. 15]. 15 (2) листопада 1917 р. Раднарком опублікував декларацію з визнанням «права народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежної держави» [5, С. 15].

Такі декларації не мали нічого спільного з реальною політикою Кремля, яка не відхилялася від централізму. І з'їзд КП(б)У, робота якого відбувалася в Москві у липні 1918 р. під керівництвом Леніна, прийняв резолюцію, яка закликала «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму» [6, С. 127].

Протилежний зміст прилюдних декларацій і реальних намірів у національному питанні більшовикам вдавалося маскувати завдяки специфіці створюваної держави з двома паралельними вертикалями влади. Позаконституційна партійна вертикаль здійснювала під прикриттям «диктатури пролетаріату» диктатуру вождів більшовизму. Конституційна радянська вертикаль обиралася на виборах і надіялася представницькими та управлінськими функціями, але підпорядковувалася партійній диктатурі. Тому вона могла будуватися навіть у вигляді незалежної держави. Важливим було тільки одне: щоб «незалежна» держава була радянською, тобто підпорядковувалася диктатурі більшовицьких вождів. Знищувати демократичні уряди більшовики здобували можливість не тільки збройною силою, але й пропагандою, висувуючи гасла «Землю — селянам!» і «Фабрики — робітникам!» В ці гасла теж вкладався протилежний проголошуваному зміст. Більшовики експлуатували настрої «неусвідомленого соціалізму» радянських низів, які праг-

нули привласнити землі поміщиків і фабрики капіталістів. Насуваючись збройною силою на незалежні держави, Раднарком знаходив підтримку радянських депутатів, які безперешкодно діяли в них завдяки тому, що вони були демократичними.

Механізм опанування національних регіонів важко засвоювався навіть тими, хто займав високі посади в більшовицькій ієрархії. 29 листопада 1918 р. Леніну довелось звернутися до головнокомандувача РСФРР І. Вацетіса з таким роз'ясненням: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів» [7, С. 224].

Наприкінці листопада 1918 р. Кремль утворив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Протягом січня — лютого 1919 р. основна частина України була завойована (такий термін використав Ленін у промові на конференції московських залізничників 16 квітня 1919 р.) [4, С. 252]. Тим часом кремлівські пропагандисти запевняли, що Росія лише «допомагає повсталим українським робітникам і селянам встановлювати радянську владу».

Радянська вертикаль створювалася в Україні «з голови» — керівництвом КП(б)У. Місцева влада передавалася ревкомам. В грудні 1918 р. уряд опублікував декрет «Про організацію влади на місцях», в якому підкреслювалося, що ревкоми «створюються з безумовних прихильників радянської влади». Уряд залишав за собою право змінювати персональний склад ревкомів [8, С. 6—8 (Ст. 3)]. Після здійснюваних в атмосфері терору виборів ревкоми передавали владні повноваження контролюваним парткомами радам.

В селі переважаючим впливом користувалися не більшовики, а українські есери, ліве керівництво яких було прихильним до комуністичної програми і на V з'їзді УПСР у березні в 1919 р. додало до назви своєї партії слово «комуністи», в історіографії з цього часу за ними закріпилася назва «боротьбисти». Була досить впливовою і Українська соціал-демократична робітничая партія (незалежних), яка теж була прихильною до радянської форми влади. Щоб утвердитися в Україні, в Кремлі розраховували на спільні дії з ними, хоч вважали, що це тимчасові союзники. Могутній рух пригноблених народів за утвердження незалежності, який розгортався після повалення самодержавства, жахав керівників РСДРП(б). Голова Всеросійського ЦВК і секретар ЦК РСДРП(б) Я. Свердлов 13 лютого 1919 р. писав в Україну Артему (Ф. Сергєєву): «Дорогий Артем! Пишу це лише тобі. Часом жах охоплює від тієї хвилі самостійності (в російському тексті з негативним запозиченням української лексеми — «самостийности» — С. К.), що котиться і з України, і з Латвії, і з Естляндії, і з Білорусії і т. ін. Не допускай цієї штуки. Пильнуй уважно» [цит. за: 9, С. 369].

Більшовики України й справді пильнували. III з'їзд КП(б)У заборонив допуск в урядові структури представників союзних партій. ЦК РСДРП(б) скасував заборону. Щоправда, ще до скликання цього партійного з'їзду, 19 лютого 1919 р.

Раднарком УСРР здійснив запобіжні заходи ухваленням постанови про вибори на III з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Під час виборів червоноармійці одержували десятикратну перевагу над робітниками [10, С. 56].

Застосована більшовиками формула виборів на III з'їзд рад відіграла свою роль. Вони завоювали 1 435 мандатів з наявних 1 787. Боротьбисти здобули тільки 150 мандатів [11, С. 61]. З'їзд, який відбувся 6—10 березня 1919 р., завершив розбудову радянської України за московським сценарієм.

Боротьбисти, яких більшовики небезпідставно вважали найбільшою загрозою, під час III з'їзду рад назвали себе Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів), а в серпні 1919 р., після злиття з УСДРП (незалежних — лівих), спростили назву до такої: Українська комуністична партія (боротьбистів), скорочено — УКП(б).

Одразу після III Всеукраїнського з'їзду рад в Кремлі почали вважати, що можна більше не загравати з визвольним рухом, обіцяючи громадянам демократичних держав незалежний статус за умови, якщо такі держави стануть радянськими. 19 березня на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін переконано говорив: «Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами, і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий. Там навіть з мовою справа стоїть так, що невідомо стало: чи масова українська мова, чи ні?» [4, С. 232].

Прийнята цим з'їздом програма РКП(б) проголошувала: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом» [12, С. 45]. Отже, радянська державність, яка створювалася в національних республіках, щоб полегшити їх поглинення Росією, не мала, на думку її конструкторів, тривалої перспективи. 23 квітня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило «запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з Радянською Росією» [9, С. 381].

19 травня 1919 р. до Києва прибув Л. Троцький, щоб довести до відома ЦК КП(б)У постанову ЦК РКП(б) про ліквідацію Українського фронту і підпорядкування військових округів республіки Реввійськраді РСФРР. Цього ж дня відбулося обговорення постанови за участю членів політбюро ЦК РКП(б) Л. Троцького і Л. Каменева, членів ЦК КП(б)У і ВУЦВК, Київської ради робітничих депутатів, представників з'їзду селянських депутатів та інших організацій. Його учасники звернулися до всіх радянських республік з пропозицією «виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби» [13, С. 171—172]. 25 травня газета «Правда» опублікувала інтерв'ю з Л. Каменевим, в якому той, зокрема, заявив: «Потрібно злити Україну з Росією».

Реагуючи на настрої українського суспільства, керівники КП(б)У не погодилися з ліквідацією радянської державності. Пленум ЦК КП(б)У 27 травня визнав, що «формальна самостійність УСРР має ще залишитися». Відповідаючи 31 травня Л. Затонському, голова РНК УСРР Х. Раковський назвав «каменевський курс» (а фактично — ленінський) передчасним [13, С. 172].

1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК висунув ідею об'єднання військової організації, рад народного господарства, залізниць, фінансів і комісаріатів праці Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму. Це пропонувалося здійснити погодженням з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів радянських республік. Отже, розтиражоване в радянській історіографії твердження про створення 1 червня 1919 р. воєнно-політичного союзу республік не відповідало дійсності. Постанова ВЦВК була декларацією про наміри, які не здійснилися внаслідок загибелі радянської влади в Україні [14]. Республіку опанували білогвардійські війська.

У жовтні 1919 р. бої під Кромами завершилися перемогою Червоної армії, після чого білогвардійці стали відступати в напрямі Криму та Одеси. У Москві почалися дискусії щодо того, в якій формі відновлювати владу УСРР — зливаючи Україну з Росією, як формально самостійну державу чи як автономну республіку у складі РСФРР. 19 листопада Х. Раковський адресував В. Леніну «Тези з українського питання». У них ішлося про необхідність відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в єдиному московському центрі управління обороною і «командними висотами» економіки на засадах постанови Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р.

21 листопада у вузькому колі членів і кандидатів в члени ЦК РКП(б) були розглянуті різні аспекти «українського питання». В. Ленін запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез Х. Раковського. Вперше під назвою «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» чернетка документа була опублікована в 1999 р. [15, С. 306—308].

У цьому документі Ленін враховував налаштованість центрального апарату на автономізацію України, а тому допускав як варіант державотворчого процесу злиття її з Росією. Однак він був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнить суперечливі вимоги національно-визвольного руху, представленого партією боротьбистів, керівництва КП(б)У і московських «центровиків». Суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, мусила відрізнитися від форми. Цитати з ленінського «Проекту тез...» доцільно навести мовою оригіналу, тому що в перекладі зникають термінологічні особливості тексту.

Починався документ з рішучої заяви про необхідність поважати мову і традиції місцевого населення: «Величайшая осторожность в отношении к националистским традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обязательство изучать украинский язык для всех долж(ностных) лиц и т. д. и т. п.».

Другим пунктом визначалася позиція Кремля щодо реставрації УСРР спільними зусиллями боротьбистів і більшовиків: «Временный блок с боротьбистами для образования центра и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с Р(оссийской) С(оциалистической) Ф(едеративной) С(оветской) Р(еспубликой). Пока — самост(оятельная) Укр(аинская) С(оветская) Р(еспублика), в тесной федерации с РСФСР, на осн(ове) 1.VI.1919». На-

проти слів про пропаганду повного злиття Ленін написав роз'яснювальне слово «флєром» (серпанком). Тобто повне злиття вимагалось пропагувати обережно.

Під час обговорення Ленін закреслив абзац, в якому йшлося про «повне злиття», а на полях проти закресленого вписав: «сами укр(аинские) раб(очие) и кр(естьяне) решат свою судьбу». Спільними зусиллями всіх присутніх була прийнята остаточна редакція: «До созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI.—19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России».

Комісії у складі Л. Каменєва, Л. Троцького і Х. Раковського було доручено підготувати резолюцію політбюро ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». В остаточній редакції Леніна перші три пункти резолюції набули такий вигляд:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їхній боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішено самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 і ЦВКУ (аббревіатура ВУЦВК стала звичною пізніше — С. К.) від 18 травня 1919 р.» [4, С. 359].

2—4 грудня 1919 р. в Москві відбулася VIII Всеросійська конференція РКП(б). Доповідачем питання про радянську владу в Україні був Я. Яковлев (Епштейн). Доповідь він почав із заяви, яка в оригіналі звучала так: «Два соображения говорят за постановку вопроса. Первое — это тот кацапский империализм и национализм, или, обратно петлюровский национализм и шовинизм, который часто проявляют на Украине, если как следует поскрести какого-нибудь из наших работников. Другое — это отсутствие за все время нашей работы на Украине определенной выдержанной линии, которая давала бы каждому члену РКП определенные директивы» [16, С. 77].

Устами Яковлева ЦК РКП(б) визнавав, що його попередня соціально-економічна і національна політика в Україні була невдалою і резолюцією про радянську владу в республіці визначав контури нової політики. Потрібно було переконати відповідальних працівників партії в центрі і безпосередньо в Україні, що в самій побудові радянської влади вже закладена можливість нібито демократичної національної політики при одночасному встановленні тотального контролю над територією і населенням.

Після Яковлева з великою промовою виступив В. Ленін. Матеріали партконференції негайно друкувалися, як це було заведено, в «Известиях ЦК РКП(б)», але промови Леніна з українського питання в цьому виданні нема. Це означає, що рішення не друкувати її приймав особисто Ленін. Промова не надрукована й

досі. Однак виступи делегатів, які обговорювали промову, а також заключне слово промовця дозволяють реконструювати тональність звернення вождя до партії. Тональність — це головне. Зміст відомий: це резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Яковлев міг дозволити собі залишити в стенограмі вислови на кшталт «кацапський імперіалізм». Ленін мусив приховати стенограму своєї промови, адже він теж слів не обирав. Тільки максимальна відвертість могла переконати верхівку партії погодитись з підходом, при якому державотворчий процес виглядав як волевиявлення робітничо-селянських мас.

Що це так, можна встановити за словами Артема з листа до В. Леніна від 12 червня 1920 р., в якому він зробив таке знаменне визнання: «Украинизация города, его приближение к деревне хотя бы по языку, раскацапывание города — очень полезно» [цит. за: 17, С. 203]. Творець Донецько-Криворізької республіки на території УНР радикально змінив свою позицію — від заперечення українського питання до його визнання. Він навіть використав неологізм, яким бажав охарактеризувати нову лінію в українському питанні — «раскацапывание».

28 грудня 1919 р. В. Ленін написав «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. Готуючи українців до IV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому мали бути сформовані державні органи республіки, він знову повторив тезу, яка вперше прозвучала 21 листопада на нараді в політбюро ЦК РКП(б): «Само собою є очевидним і цілком загальноновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішати питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією» [18, С. 40].

Переслідуючи білогвардійців, в Україну йшла військова сила, яка несла на своїх багнетах резолюцію РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» і ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Піддавшись оманливій магії цих документів, ЦК партії українських есерів (центральної течії, не боротьбисти) в лютому 1920 р. заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і незалежної УСРР. Керівники цієї партії вказували на такі підстави: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні» [10, С. 39].

30 грудня 1919 р. Х. Раковський запропонував Леніну формалізувати відносини між УСРР і РСФРР. Пропозиція була визнана слушною, і політбюро ЦК РКП(б) на засіданнях 17 і 18 січня 1920 р. схвалило в основному тези Раковського. Дороблені після обговорення тези Раковський вручив Леніну, і 6 лютого вони були схвалені як постанова ЦК РКП(б). Ключовою була теза про те, що «незалежність українських трудящих мас» може забезпечити лише УСРР, а існування УСРР можливе тільки в тісному об'єднанні з РСФРР. Незважаючи на те, що IV Всеукраїнський з'їзд рад, який мав формалізувати «злиття» України з Росією, ще не відбувся, в Кремлі вже ставилися до України як до автономної республіки

у складі РСФРР [17, С. 208—209, 216]. Оскільки ініціатива мусила виходити з України, документ був опублікований від імені ЦК КП(б)У в харківській газеті «Коммунист» і без змін затверджений як резолюція ІV Всеукраїнської конференції КП(б)У [19, С. 444—449].

ІV Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувався 16—20 травня 1920 р. в Харкові, проголосив в резолюції про державні взаємовідносини УСРР та РСФРР: «УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки» [20, С. 345—347 (Ст. 245)].

Заклик вождів РКП(б) на VIII партконференції змінити своє ставлення до «українського питання» довгий час залишався непочутим в окупованій Україні. Адаже республіканська партійна організація залишалася російсько-єврейською за національним складом. Створений у березні 1919 р. український субцентр влади у вигляді політбюро ЦК КП(б)У упродовж тривалого часу, аж до березня 1920 р. складався з росіян А. Бубнова, В. Мещерякова і Г. П'ятакова, німця Е. Квірінга і болгарина Х. Раковського, жодного українця в політбюро ЦК не було. У березні 1920 р. УКП(б) злилася з КП(б)У і передала свої повстанські загони Червоній армії. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло 9 вересня проект закону «Про українізацію», але відправило його на доопрацювання. Запозичений з документів Центральної Ради термін «українізація» став вживатися більшовиками.

Проблема «злиття» України та Росії підтримувалася на тлі сподівань про розгром Польщі і подальше вторгнення Червоної армії в країни Європи. Проте після поразки під Варшавою міжнародна ситуація стала іншою. 12 жовтня 1920 р. в Ризі був укладений «Договір про перемир'я і прелімінарні умови миру між РСФРР та УСРР, з однієї сторони, і Польщею — з другої», який починався з твердження: «Обидві сторони, що домовляються, відповідно до принципу самовизначення народів, визнають незалежність України та Білорусії» [21, С. 246].

Тим часом становище України щодо Росії залишалося неокресленим. Керівник НКЗС РСФРР Георгій Чичерін 30 листопада звернувся в політбюро ЦК РКП(б) з такою заявою: «В Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а тим часом ІV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України». Орієнтуючись в механізмі функціонування влади на території України, нарком додав: «Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишатися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави» [22, С. 170].

Звернення Г. Чичеріна дало поштовх перегляду «українського питання». 7 грудня пленум ЦК РКП(б) взяв до розгляду це питання у такому формулюванні: «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР та УСРР». Схваливши директиву про визнання УСРР незалежною і суверенною державою, пленум ЦК запропонував врегулювати міжнародні та правові аспекти, які випливали з неї [22, С. 170].

24 грудня відбувся черговий пленум ЦК РКП(б), який розглядав питання, внесені до порядку денного VIII Всеросійського з'їзду рад. Серед них було

питання про Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР. Л. Каменеву доручалося роз'яснити стан справ на комуністичній фракції з'їзду рад, а Х. Раковському — виступити на з'їзді з повідомленням про цей пункт порядку денного і запропонувати ратифікувати Союзний договір.

29 грудня VIII Всеросійський з'їзд рад ратифікував договір. Ратифікація V Всеукраїнським з'їздом рад відбулася у березні 1921 р. У преамбулі Союзного договору підтверджувалася «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін». Стаття 1 проголошувала вступ обох сторін до воєнного і господарського союзу. У статті 2-ій декларувалося, що «з самого факту колишньої належності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було». Стаття 3 проголошувала об'єднаними сім народних комісаріатів: військових і морських справ; Вищу раду народного господарства; зовнішньої торгівлі; фінансів; праці; шляхів; пошт і телеграфу [23, С. 152—153].

Російській стороні вдалося виключити Директорію УНР з переговорного процесу в Ризі і зберегти уряд УСРР в якості учасника переговорів. Проте привид української національної революції постійно нависав над Москвою, змушуючи її в найбільш урочистих тонах погоджуватися на статус радянської України як незалежної і суверенної держави.

У тривалих дискусіях, якими супроводжувалося утворення єдиної багатонаціональної держави, в Кремлі були змушені погодитися на ряд поступок національним республікам, зокрема:

- всупереч попереднім розрахункам на автономізацію УСРР в кордонах РСФРР — утворенню Радянського Союзу спільними зусиллями Росії і національних республік з незалежним статусом;
- збереженню державності за національними республіками, які втрачали незалежний статус під час входження в єдину багатонаціональну державу;
- конституційному закріпленню за союзними (але не за автономними) республіками норми про вільний вихід з Радянського Союзу.

Ці поступки за наявності більшовицької вертикалі влади з диктаторськими повноваженнями вождів РКП(б) були такими ж декларативними, як попереднє визнання поглинутих Росією національних республік незалежними і суверенними державами. Певний час вони могли заводити в оману, але не знімали ознак окупаційності з влади, яка називала себе радянською.

Усередині квітня 1923 р., коли проходив процес утворення СРСР, відбувся XII з'їзд РКП(б). В. Ленін не міг бути присутнім через хворобу, і з доповідями виступили інші вожді: Г. Зінов'єв (з політичним звітом ЦК), Й. Сталін (з організаційним звітом ЦК і доповіддю «Національні моменти в партійному і державному будівництві»), Л. Троцький, М. Бухарін, Л. Каменев.

В центр доповіді «про національні моменти» Сталін поклав тезу, уперше сформульовану ним в статті «Політика Радянської влади з національного питання в Росії», яку опублікувала «Правда» 10 жовтня 1920 р.: «Вжити всіх заходів, щоб Радянська влада в республіках стала зрозумілою і рідною, щоб Радянська влада була у нас не тільки російською, а й міжнародною. Для цього необхід-

но, щоб не тільки школи, а й всі установи, як партійні, так і радянські, крок за кроком націоналізувалися, щоб вони діяли на мові, зрозумілій для мас, щоб вони функціонували в умовах, відповідних побуту даного народу. Тільки за цієї умови ми одержимо можливість Радянську владу з російської зробити міжнародною, близькою, зрозумілою і рідною для трудящих мас всіх республік».

Наведена цитата доводить, що вожді РКП(б) вже під час поглинення демократичних національних республік розуміли необхідність націоналізації влади, нав'язуваної з Кремля їх громадянам. Тим не менш, поширюючи свою владу на національні регіони, вожді користувалися тим потенціалом, військовим та адміністративним, яким заволоділи після приходу до влади, тобто російським. Тому насаджувана з Кремля влада в радянських республіках залишалася для їх громадян чужою, окупаційною.

Поточні підрахунки показували, що радянська вертикаль влади в УСРР тільки на 35% складалася з українців, та й то здебільшого на найнижчих щаблях управління. Станом на 1 січня 1923 р. у національному складі наркоматів УСРР налічувалося 44,0 % росіян, 31,7 % євреїв, 13,2 % українців і 11,1 % представників інших національностей [24, С. 76]. Користуючись своїми адміністративними повноваженнями, російськомовні представники влади (а до них входили не тільки росіяни, а й малороси та євреї) прагнули нав'язати громадянам України власну ідентичність.

Прийнята XII з'їздом РКП(б) резолюція з національного питання звучала, можна сказати, по-революційному: «Розмови про переваги російської культури і висунання положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизською та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоросійської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоросійського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії» [12, С. 416].

Ця резолюція рекомендувала партії добитися:

- «щоб виконавчі органи Радянського Союзу були сконструйовані на засадах, які забезпечують реальну участь в них представників республік і задоволення нужд і потреб народів Союзу;
- щоб були надані республікам досить широкі фінансові і, зокрема, бюджетні права, які забезпечували б можливість виявлення їх власної державно-адміністративної, культурної і господарської ініціативи;
- щоб органи національних республік і областей будувалися переважно з людей місцевих, які знають мову, побут і звичаї відповідних народів;
- щоб були видані спеціальні закони, які забезпечили б використання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, обслуговуючих місцеве іонаціональне населення та національні меншини» [25, С. 696].

Промовці, починаючи від Сталіна, говорили про націоналізування компартійно-радянських установ в регіонах СРСР. Однак термін «націоналізація» вже використовувався у позначенні іншого процесу — експропріації державою приватних засобів виробництва. Його замінили терміном «коренізація», яка

змістовно була поширенням набутого в УСРР досвіду українізації на усі контрольовані більшовиками території.

Кампанія більшовицької українізації розгорталася в УСРР досить мляво. У червні 1923 р. Х. Раковського усунули з України, і першою особою в компартійно-радянському апараті УСРР став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. Від квітня 1923 р. на цій посаді перебував Емануїл Квірінг (німець за етнічним походженням). Він не прагнув подолати прихований саботаж українізації з боку російськомовного апарату. Апаратники не виявляли схильності здійснювати українізацію хоча б тому, що доводилося б починати її з себе.

У Кремлі розраховували на те, що українізація переконає українців: державна влада в республіці є не окупаційною, а «рідною» для них. Адже більшовицький режим був двоканальним. Його радянську вертикаль можна було будувати так, що вона заводила в оману українських патріотів. Григорій Костюк згадував, що під час зустрічі в концтаборі біля Воркути член більшовицької партії з 1909 р., секретар ВУЦВК в 1923—1929 рр. Афанасій Буценко говорив йому: «Ми виявилися нікудишніми політиками. Ми не зуміли гарантувати безпеки своєї і свого народу. Ми легковажно повірили на слово дружби. Фікцію держави ми прийняли за дійсність. Ми задоволювалися владою без влади» [Цит. за: 26, С. 579].

У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі після відходу Леніна, Сталін розраховував на підтримку українського суспільства. Готуючи політичний майданчик для свого висунення на найвищу посаду в Україні, який мусив припинити прихований саботаж кампанії українізації, він погодився, як виняток, підвищити статус першого секретаря ЦК республіканської партійної організації до посади генерального секретаря. На початку квітня 1925 року Квірінга відкликали у розпорядження ЦК РКП(б), а в Харків прибув цей сталінський генсек — Лазар Каганович.

Перш за все, Каганович звернув увагу на українізацію республіканської партійної організації. У спогадах, написаних через кілька десятиліть, він підкреслив, що робив це за прямою вказівкою свого патрона [27, С. 367—368]. Завдяки масовим наборам в партію, які почалися після смерті В. Леніна, питома вага українців у складі КП(б)У зросла з 29,8% на початку 1924 р. до 52% в 1927 р. [28, С.252].

Одночасно Каганович звернув увагу на українізацію армії. На зборах Київського військового округу він аргументував її необхідність тим, що селянство в Україні мусило бачити людей з багнетами, які говорили б однією з ним мовою: тоді селяни сприймали б армію як свою, а не як окупаційну [29, С.156].

Нарешті, активні дії були використані для дерусифікації освіти. У 1929 р. у 80% загальноосвітніх шкіл, 54% технікумів і 30% інститутів викладання вже відбувалося виключно українською мовою [29, С. 330].

Успіхи українізації знищили небезпечну для Кремля пляму окупаційності з влади у радянській Україні. Разом з цим стали виявлятися небезпечні для центру настрої залучених до управлінських функцій кадрів українського походження. Як правило, ці кадри солідаризувалися з соціально-економічною політикою центру, але не бажали миритися з цілковитою підпорядкованістю республіканських інститутів Москві. Прикладом таких настроїв був лист групи харківських

делегатів і гостей XIII Всеукраїнського з'їзду рад, датований 26-м лютого 1931 р. Авторів дратувало те, що Радянський Союз виявився псевдофедерацією. Звертаючись до президії з'їзду, де були представлені керівники КП(б)У та УСРР, вони запитували: «Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керував наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани з союзними органами»? Не задовольняла їх і національна політика ЦК ВКП(б): «Українську радянську державність треба будувати, бо її тільки розпочато, а в нас до цього часу говорять лише про мову, культуру, хоча це теж елементи державності» [цит. за: 30, С. 57].

Анонімний лист цієї групи засвідчував безумовний зв'язок більшовицької українізації з російщенням України. Лист показав незадоволення харківських робітників тим, що українська мова використовувалася як засіб нав'язування українцям російсько-радянської державності і, в кінцевому підсумку, спрямовувалася на атрофію національної ідентичності. В Кремлі відчули, що курс XII з'їзду РКП(б) приховує в собі небезпеку переростання українізації з більшовицької на «петлюрівську». Першою реакцією центру було припинення політики українізації за межами УСРР, передусім на Кубані.

За переписом 1926 р. в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю РСФРР налічувалося 915 тис. українців, з яких 729 тис. розмовляли рідною мовою [31, С. 322]. Серед українського населення краю політика українізації зустріла якнайширшу підтримку. Незважаючи на російщення цього регіону впродовж багатьох десятиліть, в ньому стрімко народжувалася «друга Україна». Готуючись завдати «сокрушительный удар» по селянству УСРР, яке відмовлялося працювати без належної матеріальної компенсації в силові створених колгоспах, Сталін не оминув увагою Кубань. 10 грудня 1932 р., коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання хлібозаготівель в УСРР, на Північному Кавказі й у Західній області, він відхилився від теми, щоб звинуватити причіника возз'єднання Кубані з УСРР М. Скрипника у зв'язках з націоналістичними елементами. Прийнята 14 грудня таємна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР стосувалася не стільки хлібозаготівель, скільки ревізії національної політики, схваленої XII з'їздом РКП(б). Увага Північнокавказького крайкому зверталася на те, що «легковажна, не пов'язана з культурними інтересами населення, не більшовицька «українізація» майже половини районів Північного Кавказу за цілковитої відсутності контролю над українізацією школи та друку з боку крайових органів дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади» [32, С. 292—293]. Постанова вимагала «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову» [32, С. 293—294].

Наступного дня заборона українізації таємною постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР була поширена на всі інші регіони СРСР [33, С. 312—313].

По-іншому Сталін підійшов до політики українізації в Україні. Завдяки добре налагодженій інформаційній службі чекістів він знав, що в республіці стрімко нарастають «гострі настрої», пов'язані з хлібозаготівельною політикою. Такі настрої почали охоплювати не тільки селян, а й багатьох компартійно-радянських апаратників, серед яких істотно підвищилася частка українців. Тим часом громадськість «третьої України» за радянсько-польським кордоном придивлялася до подій в радянській республіці. 11 серпня 1932 р. генсек відправив з курорта лист Кагановичу, який залишався в Москві «на господарстві». Політика Кремля щодо УСРР формулювалася в ньому таким чином: «Поставити собі метою перетворити Україну в найкоротший строк у справжню фортецю СРСР, у справді зразкову республіку. Грошей на це не жалкувати. Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу — її прикордонних районів і т. п.) — ми можемо втратити Україну» [34, С. 274].

Незабаром після цього Сталін завдав по українському селянству превентивний «сокрушительний удар», внаслідок якого загинули мільйони громадян. Одночасно різко поширилися репресії людей розумової праці. «Політичне зміцнення України» здійснював П. Постишев, надісланий Сталіним в республіку з диктаторськими повноваженнями. Український націоналізм уперше був позначений як головна небезпека в республіці. Та одночасно в Кремлі старалися показати, що національна політика не змінилася з часів XII з'їзду РКП(б). На нараді 20 квітня 1933 р. новий теоретик з національного питання М. Попов, який прибув в Україну разом з Постишевим, твердив: «Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії» [35].

7 липня 1933 р. зацькований Постишевим М. Скрипник вчинив самогубство. Виступаючи після цієї гучної події, голова РНК УСРР В. Чубар підтвердив непорушність лінії ВКП(б) на українізацію: «Ми повинні змобілізувати маси на дальше розгортання національної за формою, соціалістичної за змістом української культури, ми повинні дати належну відсіч всім спробам послабити більшовицьку українізацію» [36, С. 224].

XII з'їзд КП(б)У в січні 1934 р. за вказівкою Сталіна вирішив перенести столицю УСРР до Києва, маючи на увазі «дальший і швидкий розвиток національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації» [37, С. 769]. Хизуючись цим рішенням, Постишев наважився процитувати на з'їзді документ суворої секретності: анонімний лист 150 делегатів і гостей до президії цього з'їзду КП(б)У. Його автори так прокоментували пропозиції про перенесення столиці з Харкова до Києва: «Це димова завіса, так само, як і відкриття пам'ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь приховати розгром української культури. Ваш лозунг — “Україна — невід'ємна частина Радянського Союзу” — щось дуже вже схожий на лозунг “єдина-неділима”» [38, С. 465].

Імперсько-білогвардійське гасло «єдиної і неділимої Росії» було протилежним здравицям на честь СРСР як «непорушного союзу вільних республік» за формою, але не за змістом. Щоб форма не впливала на зміст, в Кремлі повинні

були пригасити вибуховий потенціал українських громадян Голодомором і репресуванням десятків тисяч представників патріотичної інтелігенції, які увійшли в політичне життя завдяки українізації в її «петлюрівському» вигляді. Тільки після цього переведення столиці УСРР до її історичного центру стало для володарів Кремля безпечним.

Політика більшовицької українізації не переглядалася навіть під час Великого терору. Це засвідчила резолюція XIII з'їзду КП(б)У, що відбувся на переламі травня і червня 1937 р. Вказуючи на послаблення уваги до питання про національну політику партії в деяких організаціях КП(б)У, з'їзд в резолюції на звіт ЦК заявив: «Це виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарську і профспілкову роботу» [37, С. 874—875].

Проте буквально через рік в Москві вирішили, що російщення України вже може обійтися без маскуванія під більшовицьку українізацію. Новий посланець Кремля М. Хрущов підготував резолюцію чергового з'їзду республіканської партійної організації у червні 1938 р. у виразах, які не залишали сумніву в такому повороті національної політики центру: «XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухаринці ішли на всілякі мерзоти й підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухаринців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [37, С. 893—894].

Цей поворот протримався до часу, коли А. Гітлер та Й. Сталін узгодили між собою території держав, які мали намір загарбати. Сталіну дісталася «третья Україна», тобто західноукраїнські землі. Зрозуміло, що вона не потребувала дерусифікації, але методи більшовицької українізації у вигляді укорінення російської влади знову стали запитаними.

З початком німецько-російської війни більшовицька українізація стала менш декларативною. З одного боку, наділення фантомної української державності реальними повноваженнями більше не загрожувало Кремлю відпадинням України. За попередні десятиліття були винищені всі, хто відкрито протидіяв радянській республіки. Вступило у доросле життя нове покоління, яке не відчувало, що перебуває у спотвореній реальності. З другого боку, громадян України у нових регіонах треба було переконувати, що радянська влада є для них «рідною», а не окупаційною.

28 січня 1944 р. газета «Правда» опублікувала повідомлення про пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції РНК СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин». Подія була доволі неординарною: в роки війни засідання Центрального комітету в повному складі не практикувалися. Суть пропозицій РНК СРСР стала зрозумілою 1 лютого, коли

Верховна Рада СРСР прийняла сенсаційні конституційні закони: «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський» і «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський».

Задум конституційної реформи з'явився в Кремлі восени 1943 р. після дебатів «великої трійки» в Тегерані, пов'язаних з утворенням міжнародного інструменту безпеки — Організації Об'єднаних Націй. Надання союзним республікам статусу суб'єктів міжнародного права пояснювалося банальним бажанням Сталіна мати в ООН 16 голосів. З прийняттям права вето для постійних членів Ради Безпеки конституційна реформа втратила гостроту, але на Кримській конференції 1945 р. «велика трійка» позитивно розв'язала питання про членство України і Білорусії в ООН. 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР були запрошені підписати Статут ООН.

Радянські газети максимально використали конституційну реформу для пропаганди в суспільстві успіхів національних республік «під зорею Радянської влади». Пропагандистські зусилля виявилися особливо корисними в західних регіонах України і Білорусії, де точилася партизанська війна. В ЦК КП(б)У надійшла така інформація із Західної України: «З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чулки поширюються швидко), особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротися?» [39, С. 434].

Упродовж повоєнних десятиліть Україна перебувала під невсипущим наглядом російського компартійно-радянського центру. Після смерті Сталіна кремлівські вожді змушені були відмовитися від масових репресій і зосередитись на пропагандистських та виховних акцентах утримування найбільшої національної республіки «під зорею Радянської влади». Ця політика була досить успішною, що засвідчують величезні труднощі у трансформації радянської республіки в республіку демократичну за європейськими стандартами в ті десятиліття, коли була здобута незалежність. Однак борці за незалежність України ніколи не втрачали оптимізму. Навіть у 1949 р., тобто ще за життя Сталіна, В. Винниченко передрикав у своєму заповіті: «Радянський Союз так чи інакше розвалиться, а українська держава була і є, і створили її народ, нація, а не купка бідних емігрантів» [40, С. 12].

Повномасштабна російсько-українська війна, яку московський режим розраховував закінчити за три дні, триває третій рік. Захисники України опинилися в епіцентрі протистояння демократичних держав з диктаторськими режимами світу. Українська громадськість переконана в кінцевій перемозі. Ця переконаність істотною мірою ґрунтується на досвіді попередніх поколінь борців за незалежність.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kulchytskyi, S. Derzhavosuspil'stvo iak fundament bil'shovyt's'koi systemy vlady i vlasnosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 2: 132—141. DOI: 10.15407/uhj2024.02.132 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Державосупільство як фундамент більшовицької системи влади і власності. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 132—141. DOI: 10.15407/uhj2024.02.132].
2. Komunistychna partiia Radians'koho Soiuzu v rezoliutsiakh i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 1: 1898—1917. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1978. 515 s. [in Ukrainian].
[Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 1: 1898—1917. Київ: Політвидав України, 1978. 515 с.].
3. Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. 5-e vyd. Per. z ros. T.48: Lysty. Lystopad 1910 — lypen' 1914. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1974. 541 s. [in Ukrainian].
[Ленін В. І. Повне зібрання творів. 5-е вид. Пер. з рос. Т.48: Листи. Листопад 1910 — липень 1914. Київ: Політвидав України, 1974. 541 с.].
4. V. I. Lenin pro Ukrainu. Chastyna II: 1917—1922. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1969. 760 s. [in Ukrainian].
[В. І. Ленін про Україну. Частина II: 1917—1922. Київ: Політвидав України, 1969. 760 с.].
5. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. 1: 7 noyabrya 1917 g. — 31 dekabrya 1918 g. Moskva: Gospolitizdat, 1959. 772 s. [in Russian].
[Документи внешней политики СССР. Т. 1: 7 ноября 1917 г. — 31 декабря 1918 г. Москва: Госполитиздат, 1959. 772 с.].
6. Pervyj s'ezd Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov) Ukrainy, 5—12 iyulya 1918 goda. Protokoly. Kiev: Politizdat Ukrainy, 1988. 258 s. [in Russian].
[Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 года. Протоколы. Киев: Политиздат Украины, 1988. 258 с.].
7. Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. 5-e vyd. Per. z ros. T.37: Lyphen' 1918 — berezen' 1919. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1973. 713 s. [in Ukrainian].
[Ленін В. І. Повне зібрання творів. 5-е вид. Пер. з рос. Т.37: Липень 1918 — березень 1919. Київ: Політвидав України, 1973. 713 с.].
8. Ob orhanyzatsyy vlasty na mestakh [Dekret Vremennoho Rabocheho y Krest'ianskoho Pravytel'stva Ukraynu]. Sobranie uzakonenyj y rasporyazhenyj raboche-krest'ianskoho pravytel'stva Ukraynu. Khar'kov, 1919. № 1 (15 ianvaria) [in Russian].
[Об организации власти на местах [Декрет Временного Рабочего и Крестьянского Правительства Украины]. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. Харьков, 1919. № 1 (15 января)].
9. Yefimenko H. H. Evoliutsiia ukrains'koi radians'koi derzhavnosti. Vidnosyny derzhavy, suspil'stva i osoby pid chas stvorennia radians'koho ladu v Ukraini (1917—1938 rr.). T. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. S.298—489. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Г. Еволюція української радянської державності. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.). Т. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С.298—489].
10. Kul'chyt's'kyj S. Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919—1928). Kyiv: Osnovu, 1996. 396 s. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.].

11. Rezoliutsii Vseukraïns'kykh z'izdiv Rad robotnychykh, selians'kykh ta chervonoarmijs'kykh deputativ. Kharkiv: Proletarij, 1932. 223 s. [in Ukrainian].
[Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків: Пролетарій, 1932. 223 с.]
12. Komunistychna partiia Radians'koho Soiuzu v rezoliutsiiah i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2: 1917—1924. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1979. 521 s. [in Ukrainian].
[Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2: 1917—1924. Київ: Політвидав України, 1979. 521 с.]
13. Yefimenko H. Radians'ki derzhavy v Ukraini (1917—1920). Ukraina j ukraïntsi v postimper's'ku dobu (1917—1939). Kyiv: Akadempriodyka, 2021: 154—181. DOI: 10.15407/akadempriodyka.433.620 [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Радянські держави в Україні (1917—1920). Україна й українці в постімперську добу (1917—1939). Київ: Академперіодика, 2021. С.154—181. DOI: 10.15407/akadempriodyka.433.620].
14. Yefimenko H. H. Istoriia stvorennia ta avtentychnyj zmist «voïenno-politychnoho soiuzu» mizh USRR ta RSFRR (berezen' — cherven' 1919). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2014. 1: 120—145. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень — червень 1919). Український історичний журнал. 2014. № 1 (514). С. 120—145].
15. Lenin V. I. Neizvestnye dokumenty. 1891—1922. Moskva: ROSSPE'N. 1999. 671 s. [in Russian].
[В. И. Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891—1922. Москва: РОССПЭН, 1999. 671 с.]
16. Vos'maya konferenciya RKP(b). Dekabr' 1919 g. [Protokoly]. Moskva: Part. izd-vo, 1934. 293 s. [in Russian].
[Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. [Протоколы]. Москва: Парт. изд-во, 1934. 293 с.]
17. Yefimenko H. Status USRR ta ii vzaiemovidnosyny z RSFRR: dovhyj 1920 rik. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. 367 s. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 367 с.]
18. Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. 5-e vyd. Per. z ros. T.40: Hruden' 1919 — kviten' 1920. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1974. 484 s. [in Ukrainian].
[Ленін В. І. Повне зібрання творів. 5-е вид. Пер. з рос. Т.40: Грудень 1919 — квітень 1920. Київ: Політвидав України, 1974. 484 с.]
19. Gosudarstvennye otnosheniya Sovetskoj Ukrainy i Sovetskoj Rossii: [Rezolyuciya]. Chetverta konferentsiia Komunistychnoi partii (bil'shovykiv) Ukrainy. 17—23 bereznia 1920. Stenohrama. Kyiv: Vydavnychuj dim «Alternatyvu», 2003. 528 s. [in Russian and Ukrainian].
[Государственные отношения Советской Украины и Советской России: [Резолюция]. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17—23 березня 1920. Стенограма. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 528 с.]
20. Pro derzhavni vzaiemo-vidnoshennia mizh USRR j RSRR. Zbir zakoniv i rosporiadzen' Robitnycho-selians'koho uriadu Ukrainy i upovnovazhenykh RSFRR. Kharkiv, 1920. Ch. 13 (7—10 chervnia). [in Russian and Ukrainian].
[Про державні взаємо-відношення між УСРР й РСРР. Збір законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР. Харків, 1920. Ч. 13 (7—10 червня)].

21. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. 3: 1 iyulya 1920 g. — 18 marta 1921 g. Moskva: Gospolitizdat, 1959. 743 s. [in Russian].
[Документи зовнішньої політики СРСР. Т. 3: 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. Москва: Госполитиздат, 1959. 743 с.]
22. Kul'chyt's'kyj S. Natsional'na polityka Kremlia schodo USRR (1919—1922). Natsional'ne pytannia v Ukraini KhKh — pochatku KhKhI st.: Istorychni narysy. Kyiv: Vydavnytstvo «Nika-Tsentr», 2012. S.155—186. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Національна політика Кремля щодо УСРР (1919—1922). Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси. Київ: Видавництво «Ніка-Центр», 2012. С.155—186].
23. Istoriia Radians'koj Konstytutsii v dekretakh i postanovakh Radians'koho uriadu. 1917—1936. Kyiv: Vyd-vo TsVK URSR “Radians'ke budivnytstvo i pravo”, 1937. 382 s. [in Ukrainian].
[Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. Київ: Вид-во ЦВК УРСР “Радянське будівництво і право”, 1937. 382 с.]
24. Doroshenko M. Nomenklatura: kerivna verkhivka radians'koj Ukrainy. 1917—1938 rr. K.: Nika-Tsentr, 2008. 365 s. [in Ukrainian].
[Дорошенко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України. 1917—1938 рр. К.: Ніка-Центр, 2008. 365 с.]
25. Dvenadcatyj s'ezd RKP(b). 17—25 aprelya 1923 goda. Stenograficheskij otchet. Moskva: Politizdat, 1968. 904 s. [in Russian].
[Дванадцятий съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1968. 904 с.]
26. Kostiuk H. Zustrichi i proshannia: Spohady. Edmonton: Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij, 1987. Kn. 1. 743 s. [in Ukrainian].
[Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1987. Кн. 1. 743 с.]
27. Kaganovich L. M. Pamjatnye zapiski rabocheho, kommunisto-bol'shevika, profsoyuznogo, partijnogo i sovetsko-gosudarstvennogo rabotnika. Moskva: Vagrius, 2003. 669 s. [in Russian].
[Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва: Вагриус, 2003. 669 с.]
28. Frolov M. O. Politychna systema ta nomenklatura elita radians'koj Ukrainy 1920-kh — 1930-kh rr.: osoblyvosti ta mekhanizmy formuvannia i funktsionuvannia. Zaporizhzhia: Klasychnyj pryvatnyj universytet, 2011. 828 s. [in Ukrainian].
[Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х — 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. 828 с.]
29. Mace J. Komunizm ta dylemy natsional'nogo vyzvolennia: Natsional'nyj komunizm u radians'kij Ukraini. 1918—1933. Kyiv: Vydavnychyj Dim «Komora», 2018. 496 s. [in Ukrainian].
[Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні. 1918—1933. Київ: Видавничий Дім «Комора», 2018. 496 с.]
30. Yefimenko H. Natsional'no-kul'turna polityka VKP(b) schodo radians'koj Ukrainy (1932—1938). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2001. 304 s. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. 304 с.]

31. Skrupnyk M. Statti j promovy. T.2, ch. 1. Kharkiv: Proletar, 1931. 417 s. [in Ukrainian]. [Скрипник М. Статті й промови. Т.2, ч. 1. Харків: Пролетар, 1931. 417 с.]
32. Holod 1932—1933 rokov na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1990. 605 s. [in Russian and Ukrainian]. [Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.]
33. Komandyry Velykoho holodu. Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyj Kavkaz. 1932—1933 rr. (Ed. V. Vasyli'iev, Yu. Sharoval). Kyiv: Geneza, 2001. 399 s. [in Russian and Ukrainian]. [Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.]
34. Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931—1936 gg. Moskva: ROSSPEN, 2001. 798 s. [in Russian]. [Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. Москва: РОССПЭН, 2001. 798 с.]
35. Komunist: Orhan TsK i Kharkivs'koho okruzhkomu KP(b)U. Kharkiv. 1933, 29 kvitnia. [in Ukrainian]. [Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружкому КП(б)У. Харків. 1933, 29 квітня].
36. «Ukrainizatsiia» 1920—30-kh rokov: peredumovy, zdobutky, uroky. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 392 s. [in Ukrainian]. [«Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.]
37. Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiiah i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK. T. 1: 1918—1941. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1976. 1022 s. [in Ukrainian]. [Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1: 1918—1941. Київ: Політвидав України, 1976. 1022 с.]
38. XII z'ezd Komunistychnoi partii (bil'shovykiv) Ukrainy. 18—23 sichnia 1934 r. Stenografichnyj zvit. Kharkiv: Partijne vydavnytstvo TsK KP(b)U, 1934. 612 s. [in Ukrainian]. [XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18—23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. Харків: Партијне видавництво ЦК КП(б)У, 1934. 612 с.]
39. Hrynevych V. A. Suspil'no-politychni nastroi naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi vijny (1939—1945 rr.). Kyiv: In-t polit. i etnonats. doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2007. 519 s. [in Ukrainian]. [Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.). Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. 519 с.]
40. Vynnychenko V. Zapovit bortsiam za vyzvolennia. Kyiv: Krunytsia, 1991. 128 s. [in Ukrainian]. [Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ: Криниця, 1991. 128 с.]

Надійшла / Received 06.10.2024

Stanislaw KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

THE KREMLIN'S TOOLS FOR THE RUSSIFICATION OF SOVIETIZED UKRAINE DURING THE FORMATION OF A TOTALITARIAN SYSTEM

The purpose of the article is to analyze the key instruments of Russification of the Sovietized Ukraine at the stage of the formation of the totalitarian system. Using the two-channel structure of the state created by Lenin, the Bolsheviks were able to Sovietize the democratic national republics that emerged after the overthrow of the autocracy. Under the condition of establishing a constitutional Soviet power vertical dependent on the unconstitutional party vertical, these republics were granted fictitious independence. Under pressure from the powerful liberation movement, Kremlin leaders abandoned the idea of merging the conquered Ukraine with Russia and recognized its fictitious independence. An effective tool for absorbing Ukraine in the first decades of the so-called “socialist construction” was the use of the idea of Ukrainization, borrowed from the state-building experience of the Ukrainian People’s Republic. While remaining a de-Russification, Bolshevik Ukrainization disseminated Russian cultural achievements and the values of world civilization selected by Leninist ideologues in the Ukrainian language. The population of enslaved Ukraine was pushed into a distorted world created by the leaders of the Russian Communist Party (Bolsheviks) — All-Union Communist Party (Bolsheviks). The achievements of Ukrainian history and culture were pushed out of the consciousness of Ukrainians. Bolshevik Ukrainization became a means of atrophy of the national identity of Ukrainians, a means of their Russification. **The methodology** consists of applying a critical rethinking of the standard provisions of Marxism-Leninism, which asserted the inextricable link between the totalitarian regime created in the USSR and the revolutionary Marxism of the era of the Manifesto of the Communist Party by K. Marx and F. Engels, and, above all, the provisions of Russian-Soviet propaganda, which used the concepts of “state independence” and “Ukrainization” giving them a meaning opposite to the commonly used one. **Scientific novelty.** The article substantiates the conclusions of the latest national historiography, including those expressed by the author, concerning the policy of the Kremlin leaders in Sovietized Ukraine during the formation of a totalitarian system. **The main conclusion** is the thesis about the immortality of the Ukrainian nation, which did not lose its identity during the decades of the Russian-Soviet totalitarian system and made a worthy contribution to the collapse of the Soviet Union. The historical traditions of the liberation movement of the fighters for Ukrainian independence play a significant role in the current Russo-Ukrainian war.

Keywords: *two-channel structure of the Russian-Soviet system of government, “state independence” of national Soviet republics in the propaganda arsenal of communobolshevism, “Bolshevik” and “Petliura” varieties of Ukrainization, the technology of Russianization of enslaved Ukraine.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.170>
УДК 94(477)“1941—1944”

Дмитро ТИТАРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії,

Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)

titarenko_tit@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

УБИВСТВА ЛЮДЕЙ ІЗ ЗАХВОРЮВАННЯМИ ТА ІНВАЛІДНОСТЯМИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: КАТЕГОРІЇ ЖЕРТВ, ВИКОНАВЦІ ТА ОБСТАВИНИ ЗНИЩЕННЯ*

Мета — аналіз особливостей політики вбивств людей із захворюваннями та інвалідностями під час нацистської окупації України. Зумовлені метою **завдання** полягають у наступному: ідентифікувати основні групи людей, яких знищували за медико-соціальними показниками на окупованій території України, охарактеризувати особливості підготовки та здійснення вбивств людей із захворюваннями різних категорій, виокремити аспекти, що потребують додаткового аналізу та вивчення. **Наукова новизна** полягає в постановці питання щодо ставлення німецьких окупаційних властей до людей із захворюваннями та інвалідностями, визначенні основних груп пацієнтів, які піддавалися особливо жорстоким переслідуванням, введенні до наукового обігу низки нових джерел з українських і зарубіжних архівів. **Висновки.**

* Публікацію підготовлено в рамках наукових проєктів, підтриманих фондами докторки Доротеї Фройденберг в Інституті Фріца Бауера (Німеччина) та Александра фон Гумбольдта (Німеччина).

Цитування: Титаренко Д. Убивства людей із захворюваннями та інвалідностями в Україні під час нацистської окупації: категорії жертв, виконавці та обставини знищення. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 170—191. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.170>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Встановлено, що жертвами нацистських вбивств стало не менше 9 тис. пацієнтів психіатричних лікарень і відділень, сотні людей з інфекційними хворобами — хворі на тиф, туберкульоз, венеричні захворювання, особи похилого віку з хронічними захворюваннями та інвалідностями. Сотні жителів України, що захворіли під час перебування на примусових роботах у Німеччині, були вбиті в ході так званої «децентралізованої евтаназії». Внаслідок скорочення або позбавлення харчування, обмеження можливостей одержання медичної допомоги, погіршення санітарно-епідеміологічного стану жертвами окупації в дитячих будинках і притулках стали тисячі немовлят і малолітніх дітей. Ключову роль у вбивствах людей із захворюваннями й інвалідностями на окупованій території України відіграли айнзатц- і зондеркоманди поліції безпеки та СД. Співучасть в організації і подекуди здійсненні вбивств брали також вермахт, органи цивільної та військової адміністрації, німецька та українська поліція. У деяких випадках сприяння у виявленні людей із захворюваннями, організації та здійсненні вбивств брали також і місцеві медичні працівники. **Перспективи подальших досліджень** передбачають введення до наукового обігу матеріалів як українських, так і зарубіжних центральних і регіональних, а також відомчих архівів, врахування локальних контекстів. Потребують додаткового висвітлення такі аспекти, як: стратегії виживання і порятунку людей із захворюваннями та інвалідностями, вбивства мешканців України, що захворіли психоневрологічними чи інфекційними хворобами під час перебування на примусових роботах у Німеччині, схожість і відмінність у політиці щодо людей із захворюваннями та інвалідностями у різних зонах окупації, особливості повоєнного кримінального переслідування винних у вбивствах.

Ключові слова: нацистська окупація, айнзатц- і зондеркоманди, вермахт, медичний персонал, пацієнти психіатричних лікарень, люди з інвалідностями, інфекційні хвороби.

Теми, пов'язані з історією України періоду Другої світової війни, належать до досить дискусійних у сучасному українському суспільстві. Для цього є чимало причин, не в останню чергу політичних. Одне є безперечним — доступ істориків до нових джерел дає можливість дослідити раніше нерозроблені або недостатньо розроблені аспекти. До них належить і проблема знищення людей із захворюваннями та інвалідностями з числа цивільного населення й військовополонених під час нацистської окупації.

Уперше про цю категорію жертв нацизму згадується ще в роки війни під час встановлення фактів нацистських злочинів «Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР...» (далі — НДК), проведення судових процесів над нацистськими злочинцями та їхніми пособниками [1, С. 11, 14—15, 73—76; 2, С. 233—235, 321—324]. Пізніше розділи під назвою «Умертвіння психічних хворих», «Здійснення бузувірської програми «евтаназії» та експериментів над живими людьми» були включені до збірників матеріалів Нюрнберзького процесу, які в різні роки вийшли в СРСР. У них, зокрема, містилися документи про загибель пацієнтів психіатричних лікарень в Україні, Латвії та Білорусі [3, Т. 1, С. 536—538; 3, Т. 2, С. 75—77; 4, Т. 3, С. 285; 4, т. 4, С. 34—36, 46—50].

Проте загалом протягом тривалого часу питання трагічної долі, загибелі людей із захворюваннями та інвалідностями на окупованій радянській території

з різних причин перебували на периферії дослідницького інтересу та, загалом, суспільного дискурсу. Нечисленні наукові публікації та художні твори, що частково торкалися проблеми, насамперед доль пацієнтів психіатричних лікарень [5—9], лише ілюстрували другорядність цієї категорії нацистських жертв. Західна історіографія зосереджувала свою увагу на встановленні місць злочинів щодо пацієнтів психіатричних лікарень, кількості жертв [10—12].

Останніми роками стали помітними певні зрушення з вивчення цієї тематики. Вони пов'язані здебільшого з висвітленням обставин знищення нацистами пацієнтів психіатричних лікарень або особливостями розслідування цих злочинів [13—14; 15, С.286—287; 16, С. 239—241, 629—632; 17—22]. Вихідним пунктом для досліджень такого роду є залучення матеріалів НДК. Значну роль з перспективи реконструкції обставин убивства різних категорій людей із захворюваннями та інвалідностями відіграють матеріали післявоєнних процесів щодо нацистських злочинців у Німеччині. Важливими в контексті вивчення ролі місцевих колаборантів, суспільних реакцій на випадки вбивства пацієнтів є кримінальні справи на нацистських пособників, до яких дослідники в Україні отримали доступ. Водночас малодослідженими залишаються питання нацистської політики щодо інших категорій людей із захворюваннями та інвалідностями — осіб, які хворіли на інфекційні, зокрема венеричні, хвороби, немовлят і малолітніх дітей, які потребували особливого медичного та соціального догляду.

Виходячи з цього, завдання публікації полягає в тому, щоб ідентифікувати основні групи людей, яких знищували за медико-соціальними показниками на окупованій території України, охарактеризувати особливості підготовки та здійснення вбивств людей із захворюваннями різних категорій, виокремити аспекти, які потребують додаткового аналізу та вивчення.

Знищення пацієнтів психіатричних лікарень і відділень

Стрімкість просування німецьких військ, відсутність планів евакуації психіатричних лікувальних закладів, їхнього персоналу та пацієнтів призвели до того, що більша частина людей із психічними захворюваннями залишилася в лікарнях на окупованій території України, хоча певну кількість забрали родичі по домівках.

Від самого початку окупації політика стосовно пацієнтів характеризувалася певною концептуальною невизначеністю та відсутністю чіткої регламентації. На її реалізацію впливали расово-гігієнічні та евгенічні уявлення¹, поширені в

¹ Так, у 1920 р. адвокат і професор кримінального права Карл Біндінг та психіатр Альфред Гохе видали брошуру під назвою «Виправдання знищення життя, негідного життя. Його міра та його форма» (Binding, K., Hoche, A. Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Maß und ihre Form. Leipzig, 1920). У ній вони виступали за можливість застосування «евтаназії» для певних груп населення і характеризували, серед іншого, людей із психічними розладами й інвалідностями як «генетично небезпечних» та «економічний тягар для суспільства»

Німеччині та реалізовані в рамках «акції Т-4»². Додатковою конотацією цим уявленням надавав образ «ворога» — абсолютно дегуманізованих нацистською пропагандою представників народів Радянського Союзу [23]. Вагоме місце посідали також прагматичні мотиви: потреба у використанні приміщень психіатричних лікарень як місць розміщення німецьких військових частин або госпіталів; необхідність скорочення кількості «непотрібних їдців» (з огляду на гострий дефіцит продовольства, штучний голод у містах [24, С. 277—325; 25—26; 27, С. 185—195; 28, С. 183—200; 29], розподіл продовольства мусив мати суто раціональний, із погляду окупаційної влади, характер, який практично не залишав шанси на достатнє харчування пацієнтів психіатричних лікарень).

Певне значення під час ухвалення рішення про подальшу долю людей із психічними розладами мала також тяжкість захворювання. Так, у звіті про інспектування тилового району групи армій «Б» і, зокрема, про ситуацію в психіатричній лікарні у Сватовому Ворошиловградській області, зазначалося, що серед 500 пацієнтів лікарні 200 були «хворі на ідіотизм». Остаточне рішення щодо подальшої їхньої долі мав ухвалити командувач тилловим районом групи армій «Б» [28, С. 275—276]. Діагноз пацієнтів міг також впливати на динаміку вбивств: як правило, у першу чергу вбивали важкохворих пацієнтів.

Ключову роль в організації вбивства пацієнтів на окупованій території відігравали оперативні та особливі команди поліції безпеки і СД (Einsatz- та Sonderkommando). Безпосередню участь у знищенні людей із психічними розладами у низці випадків брали й частини вермахту. Військове командування, місцеві комендатури виділяли військовослужбовців для конвоювання та охорони пацієнтів, а також автомобілі для їх транспортування з лікарень до місць вбивств³. Мали місце випадки, коли німецькі військовослужбовці брали участь у розстрілах⁴. До конвоювання людей із психічними розладами, охорони місць розстрілу залучалися місцеві поліцейські, що також, як доводить приклад Полтавської психіатричної лікарні, могли брати участь у вбивствах⁵.

У низці випадків встановити винних у вбивствах так і не вдалося. Незважаючи на певні слідчі заходи, виявилось неможливим визначити учасників розстрілу восени 1941 року близько 1000 пацієнтів Херсонської психіатричної лікарні⁶ та 435 — Харківської обласної психіатричної лікарні (с. Стрільча) [2, С. 321—324].

Досить складно, з огляду на неповноту або брак даних, визначити ступінь впливу на долю пацієнтів створених окупаційними властями для часткового регулювання окремих сфер життєдіяльності місцевого населення допоміжних

² Термін, який вживався для позначення вбивства понад 70 000 людей з фізичними та психічними вадами в нацистській Німеччині, складова частина нацистської політики «евтаназії», жертвами котрої до 1945 р. стали до 300 тис осіб у Німеччині та в окупованій Європі.

³ Bundesarchiv, Ludwigsburg (далі — BAL). В 162/25761. Bl. 1452, 1674.

⁴ BAL. В 162/25761. Bl. 32.

⁵ Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській обл. (далі — АУСБУ ПО), м. Полтава. Спр. 17547. 49 арк.

⁶ BAL. В162/25761; Ibid. В162/25762; Ibid. В162/27950.

управлінських структур — районних і міських управ. До компетенції їх структурних підрозділів — відділів охорони здоров'я — належали питання, пов'язані з визнанням людини такою, що має психічне захворювання, і направленням її до психіатричного закладу вже в період окупації⁷. Очевидно, що брак можливостей для місцевої влади утримувати установи, в яких перебували пацієнти, прискорював їх загибель.

Досить складним з юридичної та морально-етичної точки зору є питання про ступінь відповідальності персоналу лікарень за вбивство людей із психічними розладами. Радянські суди констатували, що фактична співучасть керівництва лікарень проявлялася у приховуванні інформації і від персоналу, і від самих пацієнтів про заплановане знищення. Німецький суд під час розслідування вбивства пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні виокремив низку потенційних способів порятунку життя пацієнтів, до яких міг вдатися персонал у разі отримання інформації про заплановану акцію знищення: «...переховування хворих, сприяння втечі, інформування родичів, а також місцевого населення...»⁸. Водночас навряд чи слід переоцінювати можливості сприяння пацієнтам з огляду на обмеженість засобів в населення і персоналу лікарень та особливо жорстокий характер нацистського окупаційного режиму на території СРСР.

Переважну більшість пацієнтів психіатричних лікарень на території України було вбито протягом осені 1941 — літа 1942 рр. Вбивства здійснювали здебільшого в кілька етапів, у деяких випадках було страчено в першу чергу євреїв [30, С. 213; 31, С. 46; 32, С. 82]. Виявлення пацієнтів-євреїв здійснювали не лише в психіатричних лікарнях. Так, у листопаді 1941 року на лікуванні в Полтавській міській лікарні перебувало 2 євреї з діагнозом «старечий психоз шизофренія»⁹. У «Книзі скорботи» по Полтавській області немає даних про загибель цих осіб [33]. Проте з огляду на зафіксовану в документах окупаційного часу їхню національність, медичний діагноз, а також те, що їх виявили вже в перші місяці окупації, можна припустити, що окупацію вони не пережили.

Крім пацієнтів, що утримувалися в спеціалізованих психіатричних лікарнях, знищенню піддавалися також і пацієнти психіатричних відділень, які діяли при великих міських лікарнях перед окупацією або ж були відкриті вже під час неї, зокрема в Сталіно¹⁰, Макіївці¹¹, Маріуполі¹², Чернігові¹³.

⁷ Державний архів Чернігівської обл., відділ у Ніжині (далі — ДАЧО-Ніжин). Ф. 4394. Оп. 1. Спр. 1. 223 арк.

⁸ ВАР. В162/14472. Вл. 237.

⁹ Державний архів Полтавської обл. (далі — ДАПО), м. Полтава. Ф. Р. 2293. Оп. 1. Спр. 36. 9 арк.

¹⁰ ВАР. В162/1573. Вл. 177—180. У документах окупаційного періоду можна зустріти також назву, яку місто носило до 1924 р. — Юзівка (в 1924—1961 рр. — Сталіно, нині — Донецьк).

¹¹ Державний архів Донецької обл. (далі — ДАДО), м. Донецьк. Ф. Р-1838. Оп. 1. Спр. 7. 44 арк.

¹² ВАР. В162/4927. Вл. 270.

¹³ Ibid. В162/7671. Вл. 68.

Універсального алгоритму знищення людей із психічними розладами не було, воно варіювалося і за способом, і за часом. Вбивство пацієнтів здебільшого здійснювали шляхом розстрілів поблизу задалегідь підготовлених могил, протитанкових ровів, ярів, отруєння газом в автомобілях-«душогубках». Практикувалося також отруєння шляхом введення великих доз медичних препаратів або отрути¹⁴. Знищення пацієнтів здійснювалося без їх диференціації за статевою ознакою. У тих випадках, коли в лікарні перебували також і діти, їх вбивали разом із дорослими¹⁵ або ж, як це було з дітьми — пацієнтами психіатричної лікарні в Києві — перед розстрілом дорослих¹⁶.

Як основний мотив для транспортування пацієнтів із лікарень до місць страти наводилася можливість забезпечення нібито кращих умов проживання та харчування в інших медичних закладах¹⁷. Серед пацієнтів психіатричних закладів були хворі з різними діагнозами: невиліковні, хворі, які потребували стаціонарного лікування лише в періоди загострення, неврологічні пацієнти тощо. Так, за оцінкою лікарки Полтавської психіатричної лікарні Марченко, з загальної кількості вбитих пацієнтів близько 20 % мали надію на поліпшення стану і навіть повне одужання¹⁸.

Джерела засвідчують, що серед пацієнтів були такі, хто усвідомлював смертельну небезпеку і намагався врятувати собі життя¹⁹. Факт усвідомлення частиною пацієнтів смертельної загрози перед стратою під час повоєнних судових процесів у Німеччині слугував кваліфікуючою обставиною, що вказувала на заподіяння жертвам особливих додаткових мук і страждань.

Значна кількість пацієнтів психіатричних лікарень померла внаслідок виснаження, спричиненого скороченням норм харчування. Мали місце також випадки страт осіб із психічними хворобами та нервовими розладами, яких було виявлено поза системою спеціалізованих медичних установ²⁰. Життя в умовах війни та окупації часто супроводжувалося психічними розладами, які могли призводити до суїцидів. Мали місце випадки, коли місцеві жителі, які зазнали душевних потрясінь воєнного часу, викидалися з верхніх поверхів будинків, вішалися, топилися,

¹⁴ Ibid. B162/25761. Bl. 102.

¹⁵ Ibid. B162/3771. Bl. 573; Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/Abteilung Rheinland, Duisburg (далі — LA NRW). Gerichte Rep. 456-2204. Band. 1. Bl. 27.

¹⁶ BAL. B162/1553. Bl. 9; Ibid. B162/27948. Bl. 1134.

¹⁷ Ibid. B162/18184. Bl. 91; Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Ludwigsburg. GA 9-31/507. Bl. 5—6; United States Holocaust Memorial Museum Archives (далі — USHMM), RG-22.002 (Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), г. Москва). Ф. Р-7021. Оп. 65. Д. 5. Л. 88. Автор висловлює щире вдячність науковому співробітнику Меморіального музею Голокосту у США (Вашингтон) доктору Вадиму Альтскану за сприяння в отриманні доступу до цього та іншого джерел із фондів USHMM; Нова Україна (*Харків*). 1941.11 груд.

¹⁸ АУСБУ-ПО. Спр. 18168. Арк. 57; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 11. Спр. 1412. Т. 5. 35 арк.

¹⁹ BAL. B162/7671. Bl. 67; Ibid. B162/14472. Bl. 89.

²⁰ BAL. B162/7901. Bl. 146; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1075. 253—254 арк.

кидалися під потяг²¹. Нелюдські умови утримання радянських військовополонених у таборах на окупованій території, особливо взимку 1941/42 року, мали наслідком надзвичайно високий рівень смертності, випадки порушення психічного стану військовополонених. Це проявлялося, зокрема, у випадках канібалізму [34, С. 155], які каралися смертю²². З урахуванням вищезначених факторів можна констатувати, що кількість людей із психічними розладами, які загинули під час окупації, була дещо більшою, ніж власне кількість вбитих під час масових акцій знищення пацієнтів психіатричних лікарень і відділень.

Хворі на інфекційні захворювання. Доля венерично хворих жінок

Серйозною проблемою для населення на окупованій території стали інфекційні захворювання. Їх поширенню сприяло руйнування системи охорони здоров'я, дефіцит медикаментів, кваліфікованих кадрів, катастрофічне погіршення санітарних умов. Особливо гострою була ситуація із захворюваністю на черевний і поворотний тиф, що викликало занепокоєння з боку окупаційних властей.

Крім суто поліцейських заходів, спрямованих на мінімізацію загрози інфікування солдатів вермахту (зокрема, заборона на спільне відвідування німецькими військовослужбовцями та місцевим населенням кінотеатрів і театрів²³), використовували також і санітарні заходи з профілактики тифу²⁴. У деяких випадках людей, хворих на інфекційні хвороби, спрямовували для лікування у стаціонарних умовах²⁵. В цілому ж внаслідок відсутності ліків, кваліфікованої медичної допомоги для цивільного населення інфекційні хвороби часто призводили до летального кінця.

У низці випадків мало місце вбивство осіб хворих на тиф або навіть із підозрою на тиф: так, наприкінці осені 1942 р. з метою запобігання «поширенню епідемії» було розстріляно 30—40 осіб, яких утримували у в'язниці м. Кривий Ріг (при цьому жодного медичного огляду ув'язнених не проводилося)²⁶. З цією ж метою взимку 1942/43 р. було вбито принаймні 6 в'язнів у Чернігівській тюрмі [35, С. 449, 451], які захворіли на тиф; у січні 1943 р. у Сталіно розстріляно 10—12 тифозних хворих²⁷. Відбір та подальше вбивство в'язнів, хворих на інфек-

²¹ ВАР. В162/19267. Вл. 160; Інтерв'ю із Смалком І.А., 1925 р. н. (м. Донецьк, 23 жовтня 2004 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*.

²² ВАР, В162/8675, Вл. 20.

²³ *Ibid.* В162/7174, Вл. 118.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-3031. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 36; там само. Ф. Р-4364. Оп. 1. Спр. 28. 48—49 арк.; ДАЧО-відділ Ніжин. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 44. 64—67, 114, 122 арк.; Донецький вестник. 1942. 16 апр.; там само. 1942. 18 сент.; Нова Україна (щоденне видання). 1942. 19 черв.; Нове життя (*Ворошиловград*). 1942. 18 вер.

²⁵ Інтерв'ю із Саенко-Полончук М.І., 1925 р. н. (м. Донецьк, 15 січня 2005 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*.

²⁶ ВАР. В162/7174. Вл. 51—53; *Ibid.* В162/3885. Вл. 145—146.

²⁷ *Ibid.* В162/4928. Вл. 716.

ційні хвороби, були зумовлені, очевидно, суто утилітарними міркуваннями — браком можливостей для лікування та «зручною» нагодою розвантажити переповнені в'язниці. У деяких випадках мали місце вбивства інфекційних хворих і з іншими діагнозами: так, у Чернігівській в'язниці було розстріляно дитину, хвору на дифтерію [35, С. 449].

Деякі сотень хворих на туберкульоз осіб з числа депортованих на примусові роботи до Німеччини громадян СРСР, у тому числі із України, були вбиті в психіатричній лікарні Гадамар [36; 37, С. 74—79]. Хворих на інфекційні хвороби оstarбайтерів відокремлювали в таборах і утримували в ізольованих приміщеннях без медичного догляду і медикаментів, за умови різкого скорочення раціону харчування, що призводило до смерті більшості з них [36, С. 259; 38, С. 141].

Масштабність театру бойових дій, зтяжний характер війни, дислокація військових частин і тилових структур у населених пунктах сприяли формуванню міжособистісних, зокрема й сексуальних, контактів місцевого населення і військовослужбовців вермахту. Можливості їхнього прояву, відповідно до настанов цивільної та військової влади, визначалися расово-ідеологічними моментами, мотивами воєнно-політичної безпеки, міркуваннями, пов'язаними з ризиком зростання кількості згвалтувань, поширення венеричних хвороб і гомосексуалізму [39, С. 128—129; 40, С. 248; 41, С. 266—267]. Мінімізація останнього була пов'язана зі створенням мережі солдатських і офіцерських борделів. З урахуванням реалій окупації робота в них для місцевих мешканок, які залишилися без засобів до існування, була вимушеним кроком [41, С. 267; 42, С. 219—226; 43, С. 700]. У низці випадків жінки були змушені йти на роботу в борделі, зважаючи на іншу альтернативу — депортацію на примусові роботи до Німеччини²⁸. Мали місце ситуації, коли до борделів спрямовували заарештованих або захоплених під час облав жінок [44, С. 162]. Водночас контакти сексуального характеру реалізовувалися і поза межами будинків терпимості. Їх встановленню сприяла, зокрема, катастрофічна ситуація з продовольчим забезпеченням, особливо у великих містах. Одним із способів забезпечення себе та членів своїх родин їжею для жінок стало співмешкання з окупантами, заняття побутовою проституцією²⁹.

Саме остання, як констатували німецькі спецслужби, стала одним із ключових факторів поширення венеричних хвороб на окупованій території [45, С. 577]. Джерелом інфекції для мешканців, а через них і для інших солдатів вермахту, були здебільшого німецькі та, ймовірно, також італійські вояки. З останніми, як зазначають очевидці нацистської окупації, міжособистісні контакти, зокрема й сексуального характеру, встановлювалися набагато простіше [46, С. 257—268].

Статистичні відомості про кількість випадків венеричних хвороб серед військовослужбовців окупаційних військ на території України мають спорадичний

²⁸ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 72. Д. 815. Л. 6—7.

²⁹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), м. Харків. Ф. П-2. Оп. 13. Спр. 17. 124—125 арк.; Ф. Р-3069. Оп. 1. Спр. 37. 1 арк.

характер. Проте навіть уривчасті відомості дають певне уявлення про масштабність загрози. Так, згідно зі звітом відділу пропаганди «Сталіно» (Propaganda-Staffel Stalino) за липень 1943 р., кількість зафіксованих випадків венеричних хвороб серед особового складу 6-ї армії вермахту порівняно з попереднім місяцем зросла вдвічі (з 750 до 1500 випадків)³⁰. Виявлення та обслідування жінок з підозрою на венеричну хворобу проводилося, як правило, в лікарнях для цивільного населення, де були відповідні лікарі або відділення. Згідно з розпорядженням райхскомісара України Е. Коха «Про боротьбу зі статевими хворобами серед місцевого населення» від 25 липня 1942 р., на медичний персонал покладалося зобов'язання негайно інформувати відповідного гебітскомісара про кожний випадок виявлення статевої хвороби³¹. Схожим чином діяли лікарі і на решті окупованої території³². Згідно з приписами органів військової адміністрації, виданими ще на початку окупації, щодо осіб із хворобами венеричного характеру «необхідно використовувати примусове лікування до повного одужання» [16, С. 165]. Лікування венерично хворих передбачалося лише в стаціонарних умовах, приватна практика була заборонена³³.

В офіційному публічному просторі акцентувалася увага на необхідності лікування захворювань, що передаються статевим шляхом. При цьому зазначалося, що пацієнти з венеричними захворюваннями, так само як і хворі на туберкульоз, звільняються від плати за надання медичної допомоги³⁴ та забезпечуються всіма необхідними лікарськими засобами³⁵ (за визнанням самої окупаційної влади дефіцит медикаментів був серйозною перешкодою у справі лікування хвороб, що передавалися статевим шляхом³⁶). Акцент на безоплатності медичного обслуговування людей, хворих на інфекційні хвороби, наймовірніше, мав сприяти їх легшому виявленню. Мали місце випадки, коли з проханням «ізолювати» жінок, які хворіли на венеричні хвороби і, нібито, заразили німецьких солдатів, зверталися до влади самі місцеві мешканці, зокрема домоправителі³⁷.

З метою «ефективної та швидкої боротьби з венеричними та іншими інфекційними захворюваннями» у деяких містах було створено спеціальну медичну поліцію³⁸. До її завдань входило встановлення джерел інфекції, виявлення осіб із венеричними захворюваннями серед місцевого населення, направлення їх на

³⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі — ВА-МА). RH 20-6/301. Bl. 120. Загалом за період серпень 1939 — серпень 1943 рр. у німецьких збройних силах було зареєстровано 251689 випадків захворювання венеричними хворобами [47, S. 67].

³¹ Дніпропетровська газета. 1942. 7 серп.

³² ДАДО. Ф. Р-1870. Оп. 1. Спр. 1. 151 арк.

³³ Там само. 152 арк.

³⁴ Там само. Арк. 15.

³⁵ Донецкий вестник. 1943. 16 мая.

³⁶ ВА-МА. RH 22/206. Bl. 25

³⁷ ДАХО. Ф. Р-3069. Оп. 1. Спр. 24. 1-2 арк.

³⁸ ВА-МА. RH 23/353. Bl. 53.

примусове лікування і, таким чином, запобігання поширенню цих захворювань. Для цих же цілей використовувалася і місцева поліція³⁹. У ситуаціях, коли внаслідок статевого контакту мало місце зараження німецького солдата, для затримання особи із венеричним захворюванням залучалася польова жандармерія⁴⁰.

Відомості про рівень захворюваності серед місцевого населення мають епізодичний характер. Так, станом на кінець 1942 р. в одній із лікарень Маріуполя перебувало близько 100 пацієнтів із венеричними захворюваннями, водночас передбачалося, що їх кількість буде збільшуватися⁴¹. Наявні джерела лише в поодиноких випадках містять вказівки на характер венеричних захворювань серед населення на окупованій території. Так, в Артемівську Сталінської обл. (нині Бахмут Донецької обл.) за період окупації було зареєстровано 222 випадки захворювань на сифіліс, 1508 на гонорею⁴². З огляду на проблеми з діагностуванням лікуванням цих хвороб в умовах окупації, часто приховування жінками з етичних міркувань і міркувань безпеки своїх діагнозів, очевидно, що запущені хвороби мали важкі і непоправні наслідки для здоров'я.

Доля людей із венеричними захворюваннями часто складалася надзвичайно трагічно. Навіть перебування в лікарні не давало гарантії того, що пацієнти, які знаходилися там, будуть захищені від подальших переслідувань. Наприклад, у червні 1942 р., згідно зі свідченнями головного лікаря Заводської лікарні Маріуполя Ю. Миквича, з неї забрали 10—12 осіб з венеричними захворюваннями і розстріляли⁴³. Про випадок розстрілу СД в Бердянську хворих на сифіліс пацієнтів однієї з лікарень згадує в своїх мемуарах один із відповідальних працівників Міністерства окупованих східних областей О. Бройтігам [48, С. 419]. Документи свідчать, що виявлені у Сталіно місцеві жителі із венеричними захворюваннями ізолювалися під охороною поліції в приміщеннях, непридатних для лікування, деякі з них були розстріляні⁴⁴.

Обставиною, що передбачала смертну кару, зокрема у зоні військової адміністрації та на території райхскомісаріату Україна, було зараження німецьких військовослужбовців або німецьких службовців «ненімецькою особою»⁴⁵. Подібного роду дії кваліфікувалися як «підрив бойового духу»⁴⁶. Це було причиною страти наприкінці серпня — на початку вересня 1943 р. в Києві двох доправлених з Полтави жінок, які заразили трипером чотирьох німецьких військовослуж-

³⁹ ДАХО. Ф. Р-3069. Оп. 1. Спр. 37. 1 арк.

⁴⁰ ВЛ. В162/7174. Вл. 119; Ibid. В162/25761. Вл. 48.

⁴¹ ДАДО. Ф. Р-1871. Оп. 1. Спр. 2. 51 арк.

⁴² Историко-хронологическая справка гор. Артёмовска Сталинской области при немецкой оккупации за период с 31 октября 1941 г. по 5 сентября 1943 г. 10 марта 1949 г. Артёмовск. URL: http://www.fsb.ru/fsb/history/archival_material/Stalinskiy_process.htm (Федеральный архив службы безопасности России). (дата звернення: 29.11. 2021).

⁴³ ВЛ. В162/4927. Вл. 270

⁴⁴ АУСБУ ДО. Спр. 60090 в 8 т. Т. 3. 127 арк.

⁴⁵ Дніпропетровська газета. 1942. 7 серп.

⁴⁶ ВЛ. В162/4048. Вл. 81.

бовців⁴⁷. Обтяжливою обставиною було ухилення від примусового лікування, втеча з лікувальних закладів. Так, зокрема, у червні 1943 р. відповідно до наказу гарнізонного коменданта Сталіно підполковника Ленца було розстріляно 2 дівчат, які втекли з лікарні. Це покарання у наказі обґрунтовувався тим, що «вони займалися далі розпустою, незважаючи на заборону, при цьому заразили військових чинів, і таким чином становлять особливу небезпеку для громадськості»⁴⁸. Інформація про розстріл була опублікована в місцевій пресі. Це засвідчує бажання окупаційних властей, повідомляючи про покарання порушників приписів, справити залякуючий вплив на місцеве населення, що тим самим виконувало б превентивну функцію. Прийняття рішення про смертний вирок було в компетенції польових комендантів [49, С. 350], а також командування поліції безпеки та СД на місцях.

В окремих випадках, очевидно, розстрілювали не лише венерично хворих жінок, а й членів їхніх сімей. Так, влітку 1942 р. в Полтаві під час масової страти політ'язнів і кримінальних злочинців співробітниками СД було розстріляно жінку з двома маленькими дітьми. Як повідомляв один із свідків цього злочину, найімовірніше, вона була хвора на венеричну хворобу⁴⁹. Скоріш за все мали також місце випадки, коли німецькі солдати влаштовували самосуди над жінками, які заразили їх венеричними хворобами.

На території України мав місце принаймні один випадок масового розстрілу венерично хворих жінок (з двох, документально підтверджених на сьогоднішній момент⁵⁰): «для того, щоб унеможливити подальше поширення хвороб, навесні 1943 р. СД розстріляло 50 венерично хворих жінок в Маріуполі»⁵¹. 1967 р. органи юстиції Федеративної Республіки Німеччини розпочали досудове слідство за даним фактом, проте встановити винних у цьому злочині так і не вдалося⁵².

Можливо, що саме зараження венеричними хворобами і прагнення запобігти подальшому поширенню хвороби стали причиною страти восени 1943 р. понад 100 оголених молодих жінок у Бабиному Яру, про що згадували свідки окупації. За чутками, це були жінки з борделю [30, С. 212; 50, С. 368]. Загалом же ця, слабко представлена у джерелах і дуже чутлива з етичного боку, тема чекає на подальшу розробку.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1075. 153, 254-255, 361 арк. Автор висловлює щире вдячність старшій науковій співробітниці Інституту історії України НАН України к.і.н. Тетяні Пастушенко за можливість ознайомитися із цим джерелом.

⁴⁸ Донецький вестник. 1943. 27 июня.

⁴⁹ ВАР. В 162/4048. Вл. 145.

⁵⁰ Співробітник Центрального відомства управлінь юстиції земель Німеччини з розслідування нацистських злочинів у Людвігсбургу (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg*) доктор Фолькер Піс під час бесіди автора з ним у квітні 2019 р. сказав, що наразі йому відомі тільки 2 документально підтверджені випадки масового розстрілу венерично хворих жінок на окупованій території Європи, один із них, зокрема, в Маріуполі; Tytarenko D. Op. cit. S. 263.

⁵¹ ВАР. В162/4919. Вл. 154.

⁵² Ibid. В162/4919. Вл. 192-194, 199; Ibid. В162/4924. Вл. 83-86; Ibid. В162/4925. Вл. 122.

Доля пацієнтів будинків інвалідів та вихованців дитбудинків

Складним завданням в умовах окупації було соціальне забезпечення людей похилого віку, осіб з інвалідностями, дітей. Попри те, що структури органів місцевого самоврядування передбачали наявність відповідних відділів, обмеженість їхніх можливостей, повна залежність від окупаційної влади не сприяли розв'язанню проблем цієї категорії «непотрібних їдців». Показовим у цьому відношенні був приклад Харкова — в будинку для людей похилого віку утримувалося близько 400 осіб, у той час як кількість людей цієї категорії, що потребували допомоги, оцінювалася в 20 тис. осіб⁵³. В умовах окупації виплата пенсій мала символічний характер (так, у Харкові в червні 1943 р. її отримували лише 11,5 % зареєстрованих пенсіонерів) [51, С. 163]. За цих умов смертність від голоду серед пенсіонерів, у будинках інвалідів і дитячих будинках була вкрай високою.

Вбивства людей з інвалідностями та пацієнтів дитячих будинків здійснювалися як шляхом позбавлення їх харчування, так і шляхом розстрілів. Таку комбіновану тактику, зокрема, було застосовано по відношенню до 70 дітей і 8 «дорослих інвалідів», яких утримували в дитячому будинку на хуторі Домниця Березнянського р-ну Чернігівської обл. [52, С. 89—90], 85 пацієнтів інтернату для дітей-інвалідів на хуторі Суходіл Слово'яносербського р-ну Ворошиловградської обл.⁵⁴ У декількох випадках — зокрема, в «інтернаті для інвалідів» у селі Орлово Мелітопольського р-ну Запорізької обл.⁵⁵, в дитячій колонії в селі Преслав Приморського р-ну Запорізької обл. [53, С. 353—376], будинках інвалідів у селі Кривчик Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., хуторі Бакіївка Золотоніського р-ну Черкаської обл. [54, С. 285—312], — пацієнти були розстріляні. У випадку з пацієнтами будинку інвалідів в селищі Іллірія Успенського р-ну Ворошиловградської обл. їх розстріл відбувся після того, як вони чрез знесилення, викликає голодом, не змогли покинути приміщення і вирушити до німецького тилу⁵⁶. Ймовірно, що у цьому випадку розстріл був наслідком не заздалегідь спланованого, спрямованого саме проти пацієнтів, а спонтанного, викликаного ситуацією відмови від евакуації в німецький тил, рішення під час відступу німецьких військ. Виявлення подібних і, очевидно, непоодиноких випадків, вимагає роботи із джерелами, що відкриті у обласних державних і відомчих архівах, зокрема з актами НДК і матеріалами судово-слідчих справ.

В умовах окупації значних масштабів набула смертність серед однієї з найуразливіших груп населення — немовлят. Вона була спричинена недостатнім харчуванням, поширенням інфекційних хвороб, відсутністю необхідних меди-

⁵³ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 548. 66 арк.

⁵⁴ USHMMA, RG-22.002 (ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 56. Д. 686. Л. 245—247.

⁵⁵ BAL. B162/1424. Bl. 32; Ibid. B162/1423. Bl. 214—255.

⁵⁶ USHMMA, RG-22.002 (ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 56. Д. 686. Л. 300.

каментів та належного медичного догляду, що відповідало ключовим принципам генерального плану «Ост» [55, С. 38].

Узагальнюючої статистики стосовно кількості загиблих дітей немає, проте навіть спорадичні факти дають уявлення про катастрофічність ситуації. Так, 1942 р. в Харкові з народжених 2199 дітей померло у віці до 1 року 1118, тобто понад 50 % [51, С. 306]. Адміністрація дитячих будинків висловлювала занепокоєння через скорочення і без того вкрай недостатніх норм харчування своїх вихованців⁵⁷. Не кращою була ситуація в багатьох дитячих будинках, де висока скупченість дітей призводила до стрімкого поширення інфекційних захворювань і, як наслідок, до високої смертності. Зокрема, у Макіївці Сталінської обл. в період окупації функціонував притулок «Піклування», через який пройшло близько 600 дітей віком від півроку до 14 років. Після визволення міста було виявлено близько 300 тіл померлих від виснаження та хвороб дітей⁵⁸. Слід констатувати практично повну відсутність інтересу окупаційної влади в продовольчому та медичному забезпеченні малолітніх пацієнтів і вихованців.

Відкритим залишається питання про використання дітей на окупованій території як донорів для потреб німецьких госпіталів. Це призводило до високої смертності внаслідок спричиненого забором крові виснаження. На сьогоднішній момент німецьких документальних джерел, які б характеризували цей аспект, не виявлено⁵⁹. Водночас формування в населення, яке проживало на окупованій території, уявлення про примусовий забір крові як про одну з найбільших загроз⁶⁰, спогади дітей, у яких брали кров [56], дозволяє з певною увагою ставитися до цієї інформації, яка, щоправда, вимагає додаткової верифікації.

Радянські військовополонені: жертви інфекційних хвороб і медичних експериментів, «непотрібні їдці»

Нацистські злочини стосовно радянських військовополонених, що, як зазначають українські історики О.Є. Лисенко і Т.В. Пастушенко, були наближеними за своїми масштабами до Голокосту [57, С. 156], також потребують певної диференціації з огляду на роль медичного чинника. Це, стосується, зокрема, чисельних випадків вбивств (подекуди — понад половина транспорту) [58, С. 296—297] ще на маршах тих полонених, хто відставав внаслідок поранень, виснаження та хвороб. Сот-

⁵⁷ ДАХО. Ф. Р-3088. Оп. 1. Спр. 5. 68 арк.

⁵⁸ ДАДО. Ф. Р-1838. Оп. 1. Спр. 7. 44 г. арк.

⁵⁹ Це під час бесіди з автором на конференції в Берліні у травні 2017 р. зазначив відомий німецький дослідник нацистської окупаційної політики на території СРСР доктор Андрій Ангрік.

⁶⁰ Інтерв'ю із Рогозом Б.В., 1933 р. н. (м. Донецьк, 12 лютого 2005 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*; Інтерв'ю із Фурсовим Є.М., 1927 р. н. (м. Донецьк, 9 квітня 2005 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*.

ні тисяч радянських військовополонених померли від виснаження, поранень та інфекційних хвороб вже у таборах, особливо восени 1941 — навесні 1942 рр. [28, С. 217—230; 34; 58]. Частина хворих на інфекційні хвороби, зокрема на висипний тиф, осіб, що були визнані «невеликовно хворими» [59, С. 174] була розстріляна або спалена в бараках у таборах для полонених в окупованих областях чи вже на території Третього Райху [58, С. 560—563]. Численними також були випадки розстрілів радянських полонених, нездатних до роботи внаслідок виснаження від голоду, поранень, інвалідностей чи хвороб. Маловивченим аспектом є медичні експерименти над радянськими військовополоненими, зокрема пов'язані із випробуванням способів боротьби з інфекційними хворобами [60, С. 162—169]. У низці випадків ці експерименти мали наслідком фактично стовідсоткову летальність — так, зокрема, в 1941 р. керівник інституту військово-судової медицини військово-медичної академії доктор Г. Паннінг за підтримки командування 6-ї армії та за допомоги командира зондеркоманди 4а Блобеля, що відбирав полонених, проводив експерименти з вивчення дії на людський організм розривних куль [61, С. 82]. Медичні експерименти, які здебільшого призводили до летальних наслідків, проводилися над радянськими полоненими також і в нацистських концтаборах в окупованій Європі.

Проблеми та перспективи вивчення теми

Під час вивчення зазначеної у назві проблематики слід визнати, що далеко не всі випадки вбивств людей із захворюваннями та інвалідностями, зокрема окремих осіб або невеликих груп, були зафіксовані і задокументовані одночасно радянською та німецькою сторонами⁶¹. Виходячи з цього, інформацію подібного роду важко верифікувати а, отже, виявлення місць такого роду злочинів, поховання їх жертв є надзвичайно складною проблемою. Використання усноїсторичних матеріалів стає не дуже перспективним через смерть переважної більшості свідків нацистської окупації. Необхідно також брати до уваги як злочини, скоєні на території України, так і випадки вбивства жителів України — людей із захворюваннями та інвалідностями — за її межами. Так, із числа депортованих до Німеччини на примусові роботи понад 5 млн радянських громадян, кілька сотень (можливо і тисяч) осіб, зокрема й родом з України, які страждали від психічних розладів, інфекційних хвороб, зокрема туберкульозу, було знищено в німецьких лікарнях у рамках «децентралізованої евтаназії»⁶². Ускладнює встановлення чисельності жителів України,

⁶¹ Так, наприклад, у 1970 р. один із колишніх німецьких військовослужбовців засвідчив, що був очевидцем знищення невеликої групи чоловіків і жінок поблизу Білої Церкви. На підставі зроблених ним спостережень за поведінкою членів цієї групи, найімовірніше, йшлося про душевнохворих. Однак верифікувати цю інформацію так і не вдалося (BAL. В 162/9300. Bl. 3-4).

⁶² Показово, що на одному з інформаційних стендів Меморіалу жертвам нацистських «евтаназій»-убивств (Берлін, Тіргартенштрассе, 4) міститься докладна інформація про депортованого до Німеччини на примусові роботи уродженця України, направленого через наявний у нього туберкульоз до однієї з лікарень, в якій здійснювалися вбивства хворих пацієнтів. Die nationalsozialistischen «Euthanasie“-Morde. Opferbiografien. Grigorij Schamrizkij (1889—1945). <https://www.t4-denkmal.de/Grigorij-Schamrizkij>

які стали жертвами нацистської політики, також та обставина, що в лікарняних актах вони могли позначатися і як українці (за аналогією із жителями інших радянських республік — насамперед росіянами та білорусами), і як остарбайтери⁶³.

Необхідно враховувати також і евакуйованих мешканців України, які згодом могли опинитися на окупованій території та зазнати знищення або загрози знищення⁶⁴. Вони також мають бути включені до українського мартирологу жертв нацистської політики щодо людей із захворюваннями та інвалідностями.

Трагічні події, що відбуваються на сході Європи, в Україні, суттєво ускладнюють дослідження доль різних категорій жертв нацистських злочинів. Зміщення акценту в історичних дослідженнях на інші теми, ідеологізація та інструменталізація теми війни, розрив через воєнно-політичну ситуацію наукових контактів фахівців з історії Другої світової війни на пострадянському просторі, і, отже, кардинальне скорочення можливостей для обміну інформацією та наукових дискусій, фактична недоступність для українських дослідників з 2014 р. державних і відомчих архівів у Донецькій та Луганській областях, а також російських архівів, втрата внаслідок бойових дій фондів низки архівів і музеїв, колосальні міграційні процеси населення і смерть останніх свідків — носіїв пам'яті про трагедії ХХ ст. на місцях, проблеми фінансування досліджень і належного утримання місць пам'яті є величезним викликом для дослідників цієї проблематики.

* * *

Знищення людей із захворюваннями та інвалідностями на окупованій території СРСР і, зокрема, України, було не лише результатом впливу нацистської ідеології, що дегуманізувала ці категорії. Воно стало також і додатковим воєнним заходом, реалізація якого забезпечувала потреби вермахту в приміщеннях і продовольчому постачанні, перешкождало (у випадку з інфекційними хворими) завданню шкоди боєздатності військ. Ключову роль у вбивстві різних категорій хворих відігравали оперативні групи поліції безпеки та СД. Тією чи іншою мірою участь у вбивствах людей із захворюваннями брали вермахт, польова жандармерія, таємна польова поліція, місцева поліція, а також органи місцевого самоврядування.

⁶³ Це, зокрема, засвідчує лист автору керівниці робочої групи «Нацистська — психіатрія Алцей/Райн-Гессен» Ренати Розенау. *Особистий архів автора*.

⁶⁴ Так, зокрема, дядько автора (1937—2022), уродженець Сталінської (Донецької) обл., який хворів на кістковий туберкульоз і станом на 22 червня 1941 р. знаходився у санаторії у Криму, восени 1941 р. у числі малолітніх пацієнтів кількох кримських санаторіїв був евакуйований на Кавказ до Теберди. Влітку 1942 р. вона була окупована нацистами. 54 дітей-євреїв, які перебували на лікуванні, а також 285 співробітників санаторіїв і членів їхніх родин, євреїв за національністю, знищили, частина дітей померла від недоїдання та недостатнього медичного догляду (ВАЛ. В 162/1288. Вл. 1309-1365; Ibid. В 162/7233; ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 17. Д. 7). Багато з тих, хто вижив, зазнав глибокої моральної травми, яка супроводжувала їх усе життя (інтерв'ю із Галумовим К.С., 1937 р. н. (м. Донецьк, 9 травня 2016 р.). *Особистий архів автора*.

Наявні на сьогоднішній момент відомості дають змогу констатувати, що в період нацистської окупації на території України були розстріляні, отруєні у «душогубках» або шляхом введення смертельних ін'єкцій, померли внаслідок політики штучного голоду щонайменше 9 тисяч пацієнтів психіатричних лікарень і відділень. Вони наймовірніше були найчисленнішою категорією жертв із числа хворих та людей з інвалідністю (йдеться про категорію цивільних жертв). Було знищено також кілька сотень (тисяч?) людей із інфекційними захворюваннями — переважно хворих на тиф і туберкульоз, а також жінок, хворих на венеричні хвороби.

Скоріш за все в діапазоні від кількох сотень до кількох тисяч обчислюється кількість загиблих пацієнтів будинків інвалідів, інтернатів і дитячих будинків. Унаслідок цілеспрямованого обмеження медичної допомоги, відсутності належних медико-санітарних умов, виснаження, спричиненого голодом, примусового забору крові для потреб госпіталів (медичних експериментів?), померли тисячі немовлят і дітей, яких утримували в дитячих будинках і притулках.

Відкритим залишається питання про кількість радянських військовополонених, які загинули під час транспортування до таборів внаслідок знесилення чи поранень, були вбиті в таборах внаслідок наявних в них інфекційних захворювань, поранень чи інвалідностей. Очевидно, що масштаби цієї трагедії навряд чи можна буде коли-небудь оцінити в статистичному вимірі.

Подальша ідентифікація місць скоєння нацистських злочинів, жертвами яких ставали люди із різного роду захворюваннями та інвалідностями, встановлення обставин їхнього знищення, персональних даних можливі на основі вивчення матеріалів регіональних архівів, архівів Служби безпеки України, зарубіжних, передусім німецьких, архівосховищ. Вивчення цього питання потребує висвітлення також таких аспектів, як: стратегії виживання і порятунку людей із захворюваннями та інвалідностями, які підлягали знищенню; позиція міських та районних управ, реакція місцевого населення щодо вбивства людей цих категорій; схожість і відмінності політики по відношенню до людей із захворюваннями та інвалідностями (як цивільних, так і військовополонених) у зонах військової і цивільної адміністрацій; порівняльний аналіз радянських і зарубіжних практик переслідування нацистських злочинців і колабораціоністів, механізм взаємодії радянської і німецької юстиції у справах про вбивства людей із захворюваннями; особливості реалізації політики пам'яті щодо загиблих під час нацистської окупації людей із захворюваннями та інвалідностями. Усе це передбачає нові дослідницькі зусилля як українських, так і зарубіжних істориків. Адже історія злочинів нацизму має й надалі залишатися у фокусі історичних досліджень і суспільної уваги, щоб уникнути як їхнього повторення, так і політичної інструменталізації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Sudebnyj process o zverstvax nemecko-fashistskix захватчиков на территории гор. Khar'kova i Khar'kovskoj oblasti v period ikh vremennoj okkupacii. Moscow: OGIZ, Gospolitizdat, 1943 [in Russian].
[Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. 94 с.]
2. Dokumenty obvinyajut. Sbornik dokumentov o chudovishhnykh prestupleniyakh nemecko-fashistskikh захватчиков на советской территории. Вып. II. Moscow: OGIZ, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1945 [in Russian].
[Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Вып. II. Москва: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1945. 392 с.]
3. Nyurnbergskij process. Sbornik materialov: v 2 t. / pod. red. K.P. Gorshenina (gl. red.). Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1951-1952. [in Russian].
[Нюрнбергский процесс. Сборник материалов : в 2 т. / под. ред. К.П. Горшенина (гл. ред.). Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1951-1952.]
4. Nyurnbergskij process. Sbornik materialov: v 7 t. / pod obshh. red. R.A. Rudenko. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1958 [in Russian].
[Нюрнбергский процесс. Сборник материалов: в 7 т. / под общ. ред. Р.А. Руденко. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958.]
5. Fedotov, D. D. O gibeli dushevnobol'nykh на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Velikoj Otechestvennoj vojny. *Voprosy social'noj i klinicheskoy psixonevrologii*. 1965. T. 12. S. 443—459 [in Russian].
[Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны. *Вопросы социальной и клинической психоневрологии*. 1965. Т. 12. С. 443—459].
6. Nimets'ko-fashysts'kyj okupatsijnyj rezhym на Ukraini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSS, 1963 [in Ukrainian].
[Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 487 с.]
7. Bubenov M.S. Belaya bereza. Moscow: Goslitizdat, 1953 [in Russian].
[Бубеннов М.С. Белая береза. Москва: Гослитиздат, 1953. 485 с.]
8. Kuznesov, A. Babij Yar. Roman-dokument. Moscow: Sovetskij pisatel'; Olimp, 1991 [in Russian].
[Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. Москва: Советский писатель; Олимп, 1991. 343 с.]
9. Proskurin P. Sud'ba. Moscow: Sovetskij pisatel', 1972.
[Проскурин П. Судьба. Москва: Советский писатель, 1972. 445 с.]
10. Klee E. «Euthanasie» im NS-Staat: die „Vernichtung lebensunwerten Lebens”. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1983.
11. Aussonderung und Tod: die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren/ Götz A., Hamann M., Friedemann P., Preissler G. Berlin: Rotbuch Verlag, 1985.
12. Krausnick, H. Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938-1942. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1985.
13. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psihiatriya pri nacizme: ubijstva dushevnobol'nyx на временно оккупированных территориях СССР. *Psihichne zdorov'ya*. 2012. № 1. S. 88-92. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> [in Russian].

- [Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. *Психичне здоров'я*. 2012. № 1. С. 88-92. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> (дата звернення 10.09.2022)].
14. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psihiatriya pri nacizme: rasstrel nemeckimi okkupantami pacientov Saburovoj dachi. *Psibichne zdorov'ya*. 2012. № 4. S. 109—115. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper416.htm> [in Russian].
[Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. *Психичне здоров'я*. 2012. № 4. С. 109—115. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper416.htm> (дата звернення 15.10.2022)].
15. Plenkov O.Yu. Tajny Tret'ego Rejkha. Raj dlya nemcev. Moscow: ZAO «OLMA Media Grupp», 2010 [in Russian].
[Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха. Рай для немцев. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. 480 с.].
16. Zhizn' v okkupacii. Vinickaia oblast' 1941—1944 gg. / [sost. V. Yu. Vasil'ev, R. Yu. Podkur, S.D. Gal'chak, D. Bajrau, A. Vajner]. Moscow: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), 2010 [in Russian].
[Жизнь в оккупации. Виницкая область. 1941—1944 гг. / [сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 856 с.].
17. Tytarenko, D. Medizinische Betreuung und nationalsozialistische Krankenmorde in der Ukraine unter der deutschen Okkupation. *Diskriminiert-vernichtet-vergessen*. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917-1991 / Hrsg. von A. Friedman und R. Hudemann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. S. 355-372 [in German].
18. Hrinchenko H.H., Venher A.H. Masove znyschennia patsiiientiv Ihrens'koi psykiatrichnoi likarni vprodovzh 1941-43 rr.: tsyfry, liudy, doli. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V.N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy*. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky», Вип. 23. Kharkiv, 2016. S. 60-69 [in Ukrainian].
[Грінченко Г.Г., Венгер А.Г. Масове знищення пацієнтів Ігрєнської психіатричної лікарні впродовж 1941-43 рр.: цифри, люди, долі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України*. Українознавство: історичні та філософські науки», Вип. 23. Харків, 2016. С. 60-69].
19. Mel'nichuk O.A. Vinnyts'ka psykiatrychna likarnia v chasy natsysts'koi okupatsii (1941-1944). *Materialy X Volyns'koi Vseukrains'koi istoryko-kraieznauchoi konferentsii (Zhytomyr, 16-17 lystopada 2018 r.)*. Zhytomyr: Polissia, 2018. S. 111-115 [in Ukrainian].
[Мельничук О.А. Вінницька психіатрична лікарня в часи нацистської окупації (1941-1944). *Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16-17 листопада 2018 р.)*. Житомир: Полісся, 2018. С. 111-115].
20. Penter, T. Vergessene Opfer von Mord und Missbrauch: Behindertenmorde unter deutscher Besatzungsherrschaft in der Ukraine (1941-1943) und ihre juristische Aufarbeitung in der Sowjetunion. *Journal of Modern European History*, 2019, Vol. 17 (3), 353-376.
21. Tytarenko, D., Penter, T. Die Ermordung von Psychiatriepatienten in Poltava. Einblicke aus deutschen und sowjetischen Ermittlungsakten und Justizkooperation im Kalten Krieg. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2020, 68, S. 455-481 [in German].
22. Ukraina moderna. 2020. № 28. (Ne)potribni liudy: zlochyn, sud, (ne)pam'iat'. (Natsysts'ke nasyt'stvo schodo patsiiientiv psykiatrychnykh likaren', internativ dlia khvorykh ditej ta budynkiv invalidiv u konteksti povoiennykh sudiv ta memoriial'nykh praktyk) Україна модерна. 2020. № 28 [in Ukrainian].

- (Не)потрібні люди: злочин, суд, (не)пам'ять. (Нацистське насильство щодо пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів у контексті повоєнних судів та меморіальних практик).
23. Wette, W. Die Wehrmacht. Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002.
 24. Arnold, K.J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegsführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa». Berlin: Duncker&Humblot, 2004.
 25. Angrick, A. Das Beispiel Charkow: Massenmord unter deutscher Besatzung. *Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte* / hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit. München: Verlag C.N. Beck oHG, 2005. S. 117—124.
 26. Kunz, N. Das Beispiel Charkow. Eine Stadtbevölkerung als Opfer der deutschen Hungerstrategie 1941—42. *Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte* / hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit. München: Verlag C.N. Beck oHG, 2005. S. 136—144.
 27. Penter, T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen: Klartext Verlag, 2010.
 28. Pohl, D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944. Frankfurt am Main: Fischer Verlag GmbH, 2011.
 29. Berkhoff, K. «Wir sollen verhungern, damit Platz für die Deutschen geschaffen wird». Hungersnöte in den ukrainischen Städten im Zweiten Weltkrieg. *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941—1944. Vernichtungskrieg, Reaktionen, Erinnerung*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014. S. 54-75 [in German].
 30. Basic historical narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center. October 2018. Charity organisation «Charity Fund Babi Yar Holocaust Memorial». Kyiv, 2018. URL: <https://babynyar.org/storage/main/e0/ce/e0ced2fd93bcb8a9abbdeb5df828416f12fdac9eaf096d2766b54c989e86e48b.pdf> (дата звернення: 15.06.2024).
 31. Kruglov A.I. Khronika Kholokosta v Ukraine. Zaporozh'e: Prem'er, 2004 [in Russian]. [Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.].
 32. Poklykannia — likuvaty dushu. Narysy z istorii Kyivs'koi mis'koi klinichnoi psikhonevrolohichnoi likarni № 1 ta z istorii psykhiiatrii mista Kyieva / Za zah. red. R.I. Nykyforuka. Kyiv: MVTs «Medinform», 2006 [in Ukrainian]. [Покаявання — лікувати душу. Нариси з історії Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1 та з історії психіатрії міста Києва / За заг. ред. Р.І. Никифорука. Київ: МВЦ «Медінформ», 2006. 298 с.].
 33. Knyha skorboty Ukrainy. Poltavs'ka oblast'. T. 1 / Hol. red. kol.: I.O. Herasymov (holova) ta in.; oblasna red. kol.: P.H. Shemet (holova redkolehii) ta in. Poltava: Poltavs'kyj literator, 2002 [in Ukrainian]. [Книга скорботи України. Полтавська область. Т. 1 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: П.Г. Шемет (голова редколегії) та ін. Полтава: Полтавський літератор, 2002].
 34. Streit, C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945, Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf, 1997.
 35. Chernihivschyna v roky natsysts'koi okupatsii: Dokumenty i materialy / Uporiadnyky: O.B. Kovalenko, R.Yu. Podkur, O.V. Lysenko. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V.M., 2013 [in Ukrainian]. [Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013].
 36. Kaufmann, H., Schulmeyer, K. Die polnischen und sowjetischen Zwangsarbeiter Hadamar. *Psychiatrie im Faschismus. Die Anstalt Hadamar 1933-1945* / D. Roer, D. Henkel (Hrsg.). Bonn: Psychiatrie-Verlag, 1986, S. 256—282.

37. Peschke, F.-E. Ausländische Patienten in Wiesloch. Schicksal und Geschichte der Zwangsarbeiter, Ostarbeiter, „Displaced Persons“ und „Heimatlosen Ausländer“ in der Heil und Pflanzungsanstalt, dem Mental Hospital, dem Psychiatrischen Landeskrankenhaus Wiesloch und dem Psychiatrischen Zentrum Nordbaden. Husum: Matthiesen Verlag, 2005. S. 74—79.
38. Fleßner, A. Die Volkskrankheit. Tuberkulisebekämpfung in der NS- und in der Besatzungszeit im Bezirk Oldenburg Bremen. Bielefeld: transcript Verlag, 2017.
39. Bartov, O. The Eastern Front, 1941-1945, German troops and the barbarisation of warfare. Oxford: Macmillan, 1985.
40. Müller, R. Liebe im Vernichtungskrieg. Geschlechtergeschichtliche Aspekte des Einsatzes deutscher Soldaten im Rußlandkrieg 1941-1944. *Politische Gewalt in der Moderne* / Hrsg. von F. Becker, T. Grobölting, A. Owzar, R. Schlögl. Münster: Aschendorff Verlag GmbH & Co.KG. 2003, S. 239-267.
41. Beck, B. Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939-1944. *Home/Front: the military, war, and gender in twentieth-century Germany* / Ed. by K. Hagemann and S. Schuler-Springorum. Oxford; New York: Berg, 2002, p. 255-273.
42. Mühlhäuser, R. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941-1945. Hamburg: Hamburger Edition, 2010 [in German].
43. Röger, M., Debruyne, E. From Control to Terror German Prostitution Policies in Eastern and Western European Territories during both World Wars. *Gender & History*, Vol. 28. No. 3 November 2016, p. 687-708.
44. Berkhoff, K. Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. Cambridge: The Belknap press of Harvard University Press, 2004.
45. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941-1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II. A. Angrick, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, M. Cäppers (Hrsg.). Darmstadt: WBG, 2012.
46. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетел’ствують очевидцы / Авт.-сост. D.N. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Світ книги, 2013 [in Russian].
[Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / Авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Світ книги, 2013. 465 с.]
47. Seidler, F. Prostitution, Homosexualität Selbstverstümmelung. Probleme der Deutschen Sanitätsführung 1939-1945. Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1977.
48. Bräutigam, O. So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg: Holzner-Verlag, 1968.
49. Schulte, T.J. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia. Oxford, New York, Munich: Berg, 1989.
50. Babyn Yar: liudyna, vlada, istoriia. Dokumenty i materialy v 5 kn. Knyha 1. Kyiv: Zovnishn’otorhvydav Ukrainy, 2004 [in Ukrainian].
[Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали в 5 кн. Книга 1. Київ: Зовнішньоторгвидав України, 2004. 592 с.]
51. Skorobohatov A.V. Kharkiv u chasy nimets’koi okupatsii (1941-1943). Kharkiv: Prapor, 2004 [in Ukrainian].
[Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.]
52. Chernigovshhina v period Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.). Sbornik dokumentov i materialov. Kiiv: Politizdat, 1978. [in Russian].
[Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. Київ: Политиздат, 1978. 389 с.]
53. Penter, T. Vergessene Opfer von Mord und Missbrauch: Behindertenmorde unter deutscher Besatzungsherrschaft in der Ukraine (1941-1943) und ihre juristische Aufarbeitung in der Sowjetunion. S. 353-376 [in German].

54. Usach A., Dzhulaj D. Masovi vbyvstva liudej z invalidnistiu u rajkhskomisariati Ukraina, vesna 1943 roku: pryklady budynkiv invalidiv u Bakaivtsi ta Kryvchyku. *Ukraina moderna*. 2020. № 28. S. 285-312 [in Ukrainian].
[Усач А., Джулай Д. Масові вбивства людей з інвалідністю у райхскомісаріяті Україна, весна 1943 року: приклади будинків інвалідів у Бакаївці та Кривчику. *Україна модерна*. 2020. № 28. С. 285-312].
55. Dashichev V.I. Bankrotstvo strategii germanskogo fashizma: Istoricheskie ocherki. Dokumenty i materialy. V 2 t. Moscow: Nauka, 1973. T. 2 [in Russian].
[Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. В 2 т. Москва: Наука, 1973. Т. 2. 664 с.].
56. Reva A.I. Tragediya v Sokol'nikakh. Har'kov: Folio, 2002 [in Russian].
[Рева А.И. Трагедия в Сокольниках. Харьков: Фолио, 2002. 70 с.].
57. Lysenko O.Ye., Pastushenko T.V. Suchasnyj dyskurs Druhoi svitovoi vijny kriz' pryzmu publikatsij «Ukrains'koho istorychnoho zhurnalu» ostann'oho desiatylyttia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 2017. № 6. S. 140-162 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140-162].
58. Hilger, A., Overmans, R., Polian, P. (Hg.). Rotarmisten in deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung Sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012.
59. Alekseev N.S. Zlodetyaniya i vozmezdie: Prestupleniya protiv chelovechestva. Moscow: Yurid. lit., 1986 [in Russian].
[Алексеев Н.С. Злодеяния и возмездие: Преступления против человечества. Москва: Юрид. лит., 1986. 400 с.].
60. Elsner G., Stuby G. Wehrmachtsmedizin und Militärjustiz. Sachverständige im Zweiten Weltkrieg: Beratende Ärzte und Gutachter für Kriegsgerichte der Wehrmacht. Hamburg: VSA-Verlag, 2012.
61. Streit C. Die Behandlung der verwundeten sowjetischen Kriegsgefangenen. Vernichtungskrieg. *Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* /H. Heer, K. Naumann (Hg.). Hamburg: Hamburger Edition, 1995. S. 78-91.

Надійшла / Received 09.10.2024

Dmytro TYTARENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History,
Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine)
titarenko_tit@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

MURDERS OF PEOPLE WITH DISABILITIES
IN UKRAINE DURING THE NAZI OCCUPATION:
VICTIM GROUPS, PERPETRATORS
AND CIRCUMSTANCES OF EXTERMINATION

The purpose: to analyse the specifics of the policy of murder of people with diseases and disabilities during the Nazi occupation of Ukraine. The **objectives** of the article are as follows: to identify the main groups of people who were killed for medical-social reasons in the occupied territory of Ukraine, to characterise the peculiarities of the planning and execution of people with different

categories of diseases, to distinguish aspects that require further analysis and study. **The scientific contribution** lies in formulating the question of the German occupation authorities' attitude to people with diseases and disabilities, identifying the main groups of patients who were subjected to particularly severe persecution, and bringing to light a number of new sources from Ukrainian and foreign archives. **Conclusions.** It was found that at least 9,000 patients of psychiatric clinics, hundreds of people with infectious diseases, such as typhus, tuberculosis, venereal diseases, and the elderly with chronic diseases and disabilities, were victims of the Nazi crimes. Hundreds of Ukrainian civilians who became ill during their forced labour in Germany were killed in the course of the so-called "decentralised euthanasia". As a result of the reduced or deprived food supply, limited access to medical care, and worsening sanitary and epidemiological conditions, thousands of babies and young infants became victims of the occupation in orphanages and shelters. The Einsatz and Sonderkommando of the Security Police and the Security Service played a key role in the killings of people with diseases and disabilities in the occupied territory of Ukraine. The Wehrmacht, civilian and military administration, and German and Ukrainian police also took part in organising and sometimes carrying out the killings. In some cases, local medical personnel also assisted in the identification of people with diseases and the organisation of murders. **Perspectives** for further research include the use of materials from both Ukrainian and foreign central and regional archives, as well as internal archives and the consideration of local contexts. The following aspects require additional research: survival and rescue strategies for people with diseases and disabilities, the murders of Ukrainian citizens who suffered from psychoneurological or infectious diseases during forced labour in Germany, similarities and differences in the policies towards people with diseases and disabilities in different occupation zones, and the characteristics of post-war criminal prosecution of those responsible for the murders.

Keywords: *Nazi occupation, Einsatz- and Sonderkommando, Wehrmacht, medical personnel, patients of psychiatric clinics, people with disabilities, infectious diseases.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>
УДК 94(477)351.862.4“1985/1991”

Олена СТЯЖКІНА

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
fotodonetsk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

«ПОЧАСТИШАЛИ ВИПАДКИ ВІДМОВИ...»: НИЗОВА МЕРЕЖА СЕКРЕТНИХ СПІВРОБІТНИКІВ КДБ УРСР В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ 1985—1991 рр.

У фокусі статті — аналіз діяльності та настроїв агентів та довірених осіб КДБ УРСР у період у 1985—1991 роках. **Завдання роботи** сконцентровані навколо питань про те, як КДБ вербувало секретних співробітників, як змінювалася їх чисельність, як вони використовувалися, як та чому змінювалися настрої агентури в означений період, як на зміну поведінки агентури реагували співробітники органів КДБ. **Методологічною основою** аналізу є концепція дієздатності. **Наукова новизна.** Агентуру розглянуто не як безсуб'єктні частини механізму політичного контролю, а як індивідів, які були здатні як на покору, так і на протидію КДБ в умовах, коли ця протидія стала можливою. **Основні результати.** З'ясовано, що у 1985—1991 роках КДБ УРСР продовжував формування кола осіб, які з різних міркувань надавали КДБ інформацію про своє оточення, «сигналізували» про «антидержавні» настрої певних людей, погоджувалися на здійснення провокацій, збір компрометуючих матеріалів тощо. Доведено, що, якщо у 1986—1987 році секретні співробітники покійрно виконували покладені на них функції, то у наступні роки вони почали виявляти тривогу щодо своєї діяльності, а згодом й взагалі відмовлятися від співпраці. Підраховано, що за два роки: 1987—1989 рр. — загальна кількість агентів КДБ УРСР

Цитування: Стяжкіна О. «Почастішали випадки відмови...»: низова мережа секретних співробітників КДБ УРСР в умовах системної кризи 1985—1991 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 192—219. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зменшилася майже на десять тисяч осіб. Головними причинами відмови сексотів продовжувати співпрацю був страх втратити репутацію в очах ближнього кола. Агенти наполягали на неморальності подібної співпраці та на її недоцільності в умовах політики гласності. Шукаючи рішення щодо збереження агентури, співробітники КДБ УРСР сходилися у думці про готовність поставити співпрацю на контрактну основу та знищити всі агентурні справи та інші документи, які могли нашкодити репутації секретних співробітників.

Ключові слова: секретні агенти, КДБ УРСР, вербування, співробітники КДБ, національне відродження.

«Останнім часом частішали випадки відмови агентури від співробітництва з органами КДБ через правову незахищеність і побоювання негативних наслідків можливої розшифровки. Окремі агенти заявили, що під впливом засобів масової інформації вони переглянули своє ставлення до взаємодії з органами КДБ і вважають її протиправною, а також аморальною»¹. Такий висновок зроблено в аналітичній записці КДБ УРСР за результатами вибіркового опитування агентів та довірених осіб у січні 1989 р. Цю ситуацію було сприйнято як украй тривожну й таку, що потребує запровадження заходів щодо її поліпшення. Варто зазначити, що це був унікальний випадок в історії радянських спецслужб, адже до того, суспільна думка агентів ніколи не розглядалася як потенційна небезпека для роботи КДБ та як причина для пошуків тактики та стратегії роботи з ними.

Мета цієї статті — аналіз діяльності та настроїв агентів й довірених осіб КДБ УРСР у період так званої перебудови. Хто такі агенти та довірені особи КДБ? На чію користь вони використовувалися органами держбезпеки в період кризи радянської системи та відновлення української незалежності? Як криза довіри до радянських органів та політичних інститутів вплинула на поведінку агентів? До яких методів вдавалися співробітники КДБ УРСР, щоб запобігти втратам агентури та їхньої лояльності? Якою була кількість агентури та динаміка їхньої чисельності? Чи змінювалися та як змінювалися люди, які постали перед вибором або зберегти вірність імперії, або спробувати жити за власними правилами? Пошуки відповідей на ці питання є завданнями роботи.

Хронологічні межі дослідження зорієнтовані на ті політичні процеси в УРСР, що зумовили та спрямували суспільство на боротьбу за відновлення незалежності. У період так званої перебудови 1985—1991 рр., а особливо в період «третьої національної революції» [1, С. 8] 1989—1991 років усі радянські державні структури та інституції зіткнулися із викликом вибору стратегії майбутнього. Частина з них поступово віднаходила своє місце у парадигмі національного визволення. Інші — залишалися майже непохитними у виконанні завдань метрополії. Комітет державної безпеки СРСР був серед тих установ, чия націленість на збереження Радянського Союзу в його соціалістичній та імперській парадигмі, була найбільш послідовною. Однак ця послідовність не означала мо-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 33. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 8.

нолітності, повної єдності та суцільної згоди. Одним з перших розламів консолідації КДБ у боротьбі проти національного відродження стала зміна позиції агентури, довірених осіб, інформаторів. Оскільки фокус дослідження спрямований на аналіз практик поведінки людей, то у методологічному підґрунті роботи закладено концепцію дієздатності [2—4]. Цей методологічний підхід дозволяє розглядати співробітників та агентів КДБ не тільки як технологічні частини механізму політичного контролю та репресій, а і як дієвців, що на певних ділянках або на певних етапах своєї діяльності могли «приватизувувати владу» та делегувати дієздатність на рівень окремих індивідів.

У тексті вживатимуться терміни «агентура», «довірені особи» та «секретні співробітники» («сексоти»). Перші два — згідно з їх тлумаченням в «Єдиному словнику чекістської термінології», виданому в Москві 1988 р. Відповідно до нього, «агентура органів КДБ СРСР — основний засіб оперативної діяльності органів КДБ СРСР, що використовується в цілях забезпечення державної безпеки СРСР... Агентура являє собою спеціальний інститут, що складається з агентів, резидентів, утримувачів конспіративних та явочних квартир, залучених шляхом вербовки до секретного співробітництва з органами КДБ» [5, С. 14].

«Довірена особа» — радянський громадянин, який на запит органів державної безпеки повідомляє їм про факти, що заслуговують на оперативну увагу, а також виконує окремі доручення на підставі встановлених з ним довірливих стосунків» [5, С. 154]. Термін «секретні співробітники» — калька з російської мови репресивного апарату. Вираз «секретные сотрудники» (рос.) щодо практики роботи контррозвідувальних органів було введено у червні 1918 р. на I конференції співробітників ВНК, якою було ухвалено документ «Короткі вказівки для ведення розвідки». Там, зокрема, визначалось, що «цілком таємні відомості, що надходять із середовища, яке обстежується, називаються секретними відомостями. Особа, що знаходиться у згаданому середовищі, або така, що близько стикається з ним, й повідомляє секретні відомості, називається секретним співробітником» [6, С. 380].

Скорочення російського варіанту — «сексоти» — ввійшло в побутову мову для означення осіб, які співпрацювали із репресивними органами, надаючи їм інформацію про своїх близьких, друзів, колег тощо. Воно мало вкрай негативне забарвлення та було синонімом слів «донощик», «стукач».

До аналізу взято лише ту частину агентури та довірених осіб, які проявляли себе та діяли всередині українського суспільства*.

* За межами дослідження залишено пласт агентурної роботи, пов'язаний із розвідувальними та контррозвідувальними функціями для радянського режиму. Варто зазначити, що опрацьовані джерела не містять інформації про кризовий стан агентури цих напрямів діяльності КДБ УРСР.

Історіографія та джерела

Дослідження процесів взаємодії співробітників органів КДБ УРСР (ОДПУ—НКВС—МДБ) з агентурою та довіреними особами є доволі проблематичним для українських істориків. Першою перешкодою є той факт, що значна частина архівних матеріалів була знищена та/або вивезена до Москви [7—8]. А тому діяльність агентів може бути вивчена лише опосередковано — не через їхні персональні справи, а через довідки та аналітичні записки, які складали за результатами діяльності агентури та довірених осіб співробітники КДБ УРСР.

Друга проблема, яка обтяжує перспективи наукового пошуку, полягає в неможливості верифікувати правдивість агентурних справ, котрі було заведено на тих чи інших людей. В. Тольц, працюючи з документами КДБ СРСР, звернула увагу на той факт, що ця установа відкривала агентурні справи на людей, які не мали уявлення про те, що КДБ вважає їх своїми агентами [9, С. 4]. Дослідниця стверджує, що подібна практика могла бути застосованою як для «покращення» звітності шляхом приписок, так і з метою компрометації когось у майбутньому [9, С. 5]. З урахуванням радикалізації настроїв у висуванні вимоги незалежності України багатьма громадянами, «приписування до агентури» наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. могло бути використано й задля шантажу та/або навіть помсти за відмову у співпраці.

Ще одну пересторогу означив С. Білокінь. Він зауважив, що «дослідження сексотів як соціальної групи ускладнюється не лише з огляду ... на цензуру внутрішню, авторську. Раз-у-раз трапляються імена, називати які не хочеться навіть тоді, коли співробітники КГБ—СБУ відповідні справи вже розсекретили» [10, С. 46].

Однак проблема включеності агентів та довірених осіб у діяльність КДБ СРСР та УРСР представлена у численних розвідках істориків, оскільки, за влучним твердженням С. Білоконя, «сексоти були елементом державного управління в СРСР» [10, С. 40] та необхідною структурою для всіх видів діяльності Комітету державної безпеки. У цьому контексті агентура означена та частково проаналізована у загальних працях Дж. Дзяка [11], К. Ендрю та О. Гордієвського [12], К. Ендрю та В. Мітрохіна [13], Дж. Федор [14], Е. Найт [15], Є. Альбац і К. Фіцпатрік [16], присвячених історії КДБ. Специфічна діяльність агентів, яку було спрямовано на проникнення у дисидентські, релігійні, протестні спільноти в республіках СРСР та у країнах «соціалістичного табору», частково представлена у роботах Б. де Джонга [17] А. Стрейкуса [18], П. Канака та Я. Коура [19], С. Жука [20] й ін.

Діяльність сексотів, спрямовану на контроль та потенційну дискредитацію Михайла Грушевського, його брата Олександра розглянуто у праці О. Юркової [21]. Попри те, що аналізований авторкою період 1924—1931 рр. знаходиться на значній відстані від «перебудови», матеріали, вивчені дослідницею, дозволяють зрозуміти механізми роботи сексотів та зафіксувати певну тяглість і незмінність методів їх роботи у середовищі української інтелігенції.

Новаторська монографія Ю. Шаповала, фокус якої спрямований на вивчення життя та діяльності О. Довженка «очима», а точніше «донесеннями» ін-

форматорів, містить багатий фактичний та аналітичний матеріал щодо багатьох утаємничених від широкого загалу процесів [22]. Ідеться про інструкції щодо порядку вербування агентів, специфіку роботи з ними у республіканських «чекістів», характер та формат письмових свідчень-донесень, їх використання задля контролю діяльності митця. «Внутрішня кухня» підготовки та використання агентів, проаналізована у монографії, дає можливість зафіксувати той факт, що незважаючи на відмінності історичних контекстів, взаємодія агентів та «чекістів» мала стале спільне підґрунтя, у основі якого був страх, готовність до покори навіть через зраду персональних переконань та власних друзів.

Ретельний аналіз роботи КДБ з агентурою — процеси вербування, орієнтовні масштаби агентурної мережі, діяльність у середовищі дисидентів кінця 1960 — початку 1970-х рр. у межах оперативної справи «Блок» — представлено у статті Б. Паски. Автор детально аналізує, як працівники КДБ розробляли лінію поведінки агентів, обмежували активність, або навпаки — спонукали до ініціатив, в який спосіб агенти досягали результатів та звітувалися про них [23]. Персональний вимір — людські історії стосунків між агентами та оперативниками КДБ, між агентами й тими, проти кого вони працювали — широко представлені у книжці Е. Андрущенка [24].

О. Бажан у своїх працях, присвячених періоду «перебудови», акцентував увагу на діяльності КДБ, спрямованій проти неформальних об'єднань взагалі та Народного руху зокрема. Попри те, що проблема агентури не була завданням наукових розвідок автора, історик побіжно окреслив роль агентів у операціях, пов'язаних із намаганням КДБ УРСР впливати та/або контролювати ситуацію із розгортанням антирадянського, антиімперського національного руху [25—26].

В цілому доробок істориків дозволяє констатувати започаткування процесу вивчення діяльності агентури КДБ у різні періоди та в різних країнах. Історики окреслили та почасти проаналізували використання та специфіку функціонування «сексотів» на різних напрямках діяльності КДБ, і у першу чергу — задля нейтралізації протестних рухів, дискредитації лідерів опору, припинення контактів та/або допомоги з боку Заходу.

Відкриття архівних фондів СБУ дозволило зробити наступний крок та подивитися на агентуру й довірених осіб з погляду проявлених ними настроїв, побоювань, страхів. Крім того, документи, які зберігаються у фондах ГДА СБУ, а також ті, що опубліковані у відомчих збірниках «Сборник КГБ СССР», «Труды Высшей школы КГБ», дають можливість оцінити масштаби залученості агентів різних управлінь органів держбезпеки до «оперативної роботи» в економіці, політиці, соціальній сфері. Аналіз нових практик та способів дії потенційних та реальних агентів став можливим і завдяки публікаціям спогадів співробітників КДБ, дисидентів, учасників руху опору, пересічних громадян доби «перебудови». Юридичні підстави діяльності агентури та агенти, зафіксовані у законодавчих актах та актах виконавчої влади, які не завжди хронологічно збігаються з обраним періодом, оскільки законодавці явно «не встигали» за стрімким перебігом подій.

Вербування: юридичні підстави

Вербування агентури в означений період здійснювалася згідно із наказом голови Комітету державної безпеки СРСР № 00140 від 4 липня 1983 р. «Про введення у дію Положення про агентурний апарат та довірених осіб органів державної безпеки СРСР». Варто зазначити, що сутнісно цей документ мало чим відрізнявся від попередніх інструкцій [22, С. 81—126]. Змін зазнала лише лексика, якою описувався державний устрій та його реальні та уявні вороги.

Відповідно до тексту положення, основу агентурного апарату мали складати «віддані справі комунізму та соціалістичній вітчизні радянські громадяни», «вони здобуваються на ідейно-політичному підґрунті та за дотримання принципу добровільності»². Але «там, де є потреба», агентів можна вербувати з числа осіб, що потрапили під антирадянський вплив, або були засуджені раніше за участь в антирадянській діяльності «з числа націоналістичних, реакційних церковно-сектантських та інших ворожих елементів»³. У процесі вербування таких осіб дозволялося використовувати компрометуючі матеріали, а також матеріально або персонально заохочувати. За «потреби», можна було також вербувати осіб, які здійснили державні або інші злочини та перебували у місцях ув'язнення. Згідно з положенням, перешкодами щодо залучення особи до співпраці із КДБ були «душевний та фізичний недуг, низькі моральні якості, балакучість, замкненість, упередженість, боягузтво»⁴. Вербування агента закріплювалася письмовим зобов'язанням (підпискою), розпискою про отримання винагороди, негласною документацією процесу вербування. Після вербування у цілях конспірації для агента (разом із ним) обирався псевдонім.

На відміну від агентів, довіреним особам не давали псевдонімів, на них не заводили персональні справи, з них не вимагали підписки та не змушували робити письмові звіти та повідомлення, інформацію, як правило, отримували усно. Однією із значущих відмінностей між агентами та довіреними особами був той факт, що останніх ніколи не підбирали серед «злочинців, антирадянських елементів, ворогів».

«Положення про агентурний апарат та довірених осіб органів державної безпеки СРСР» «захищало» від вербування політичну еліту СРСР. Відповідно до п. 3.15 документа, заборонялося вербувати членів КПРС і ВЛКСМ, обраних до партійних та комсомольських комітетів (бюро), секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, відповідальних і технічних працівників партійного та комсомольського апарату, політичних органів збройних сил, депутатів Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних та автономних республік і місцевих рад народних депутатів, співробітників профспілкових органів, суду та прокуратури використовувати в якості агентів, резидентів, утримувачів явочних

² Приказ председателя Комитета государственной безопасности СССР. 4 июля 1983. № 00140. С. 8. URL: https://s.kgb.arhivi.lv/public/psrs_vdk_pavele_1983_00140/psrs_vdk_pavele_1983_00140.pdf

³ Там же. С. 8.

⁴ Там же. С. 11.

та конспіративних квартир⁵. Також не рекомендувалося використовувати як довірених осіб керівників підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, радгоспів, колгоспів, командування військових частин, з якими оперативний працівник підтримує ділові офіційні стосунки (п. 5.3)⁶.

Ці застереження визначали ієрархію державних та силових структур режиму*: партійні органи, збройні сили, суди та прокуратура мали бути забезпечені від свавілля органів безпеки, а останні мали знаходитися у повному підпорядкуванні партійним органам. Варто зазначити, що «Положення про агентуру» забезпечувало й ментальне здоров'я представників еліти. Згідно з п. 4.8, в агентурних повідомленнях «не допускався дослівний виклад наклепницьких вигадок стосовно керівників КПРС та радянського уряду»⁷.

Напрями використання агентури та довірених осіб збігалися з основними лініями роботи КДБ, які було визначені у «Положенні про Комітет державної безпеки і про його органи на місцях» від 9 січня 1959 р. У ньому завдання КДБ та його агентури на «внутрішньому фронті» було прописано детально: «б) боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю ... закордонних антирадянських центрів та їх агентурою всередині країни; в) боротьба із ворожою діяльністю антирадянських та націоналістичних елементів всередині СРСР» [27, С. 155].

Швидкість політичних змін в УРСР та інших радянських республіках не збігалась із швидкістю коригування законів, положень та інструкцій щодо майже всіх сегментів суспільства. У тому числі й тих, які визначали компетенцію та регламентували діяльність КДБ. «Положення» від 1959 р. зберігало чинність до 16 травня 1991 р., коли було ухвалено закон про органи державної безпеки СРСР. У цьому акті напрям боротьби з «антирадянськими» та «націоналістичними елементами» був відсутній. Тож, по суті, власне буква нового закону заперечувала або принаймні ставила під сумнів легітимність попередніх, буквально вчорашніх, дій оперативного складу КДБ УРСР. За спогадами колишнього співробітника районного відділу КДБ В. Ушенка, на практиці зміни в оцінці українського націоналізму сталися за півроку до ухвалення закону. В. Ушенко зазначив, що вже в листопаді 1990-го надійшов цілком таємний наказ голови КДБ СРСР про внесення змін до «Біблії контррозвідника» — «Класифікатора». Цілі роз-

⁵ Там же. С. 13.

⁶ Там же. С. 23.

* Наказ НКВС СРСР «Про заборону вербування декотрих категорій партійних, радянських, господарських, професійних та громадських організацій» від 26 грудня 1938 р. (Лубянка: Сталин и ГУГБ НКВД: 1937—1938. С. 631—632) став першим документом, який припиняв навіть саму можливість агентурно-оперативної розробки функціонерів. На практиці спроби співробітників органів НКВС—МДБ завербувати партійних і радянських працівників траплялися й у подальші роки, однак щоразу припинялися вказівками з Москви. Остаточний «порядок» взаємодії склався після смерті Й. Сталіна, що й було неодноразово наголошено у чинних інструкціях та положеннях.

⁷ Приказ председателя Комитета государственной безопасности СССР. 4 июля 1983. № 00140. С. 16.

діли, серед яких і «годувальник» — «Український буржуазний націоналізм» було вилучено» [28, С. 173]. Колишній оперативник наголошує, що «всі справи оперативного обліку з цим забарвленням були припинені, самі справи було знищено по акту в присутності не менше двох офіцерів, а акти були надіслані в спеціальний архів 10 відділу* КДБ УРСР» [28, С. 173].

Не меншою проблемою виявилися і зміни, пов'язані з виборчими процесами. Спочатку — через впровадження закону про держпідприємство від 30 червня 1987 р. та вибори директорів підприємств і виробничих об'єднань — сталося порушення норми щодо довірених осіб, яких не можна було вербувати з числа керівників різних рангів. На ділі ж вийшло, що не менше 20 % довірених осіб були саме керівниками або директорами державних заводів, фабрик, шахт тощо [29, С. 15].

Далі — через вибори до місцевих рад та до Верховної Ради. У результаті виборів, що відбулися 4 березня 1990 р., у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях комуністи опинилися в опозиції, оскільки перемогу здобули позапартійні кандидати. Ця ситуація створила правову колізію та посилила ситуацію як юридичної, так і інституційної невизначеності щодо роботи з агентами. Голова Бережанського районного відділу управління КДБ у Тернопільській обл. А. Мірошніченко нарікав на те, що «декотрі нормативні акти стали нам загісні», оскільки зовсім неясно, «що робити з агентом, обраним до Ради або таким, що перейшов на роботу до виконкому. Раніше, не замислюючись, відповіли би — виключити, а справу знищити. А зараз?» [30, С. 41].

Голова районного відділу КДБ Бережанського р-ну, як і багато інших співробітників КДБ УРСР, опинилися перед складним вибором: або діяти згідно з положенням 1983 р., яке забороняло робити агентами та довіреними особами представників влади, або продовжувати контакти з агентами, котрі, як зазначив А. Мірошніченко, «були з великим трудом введені у керівні ланки націоналістичних та антисоціалістичних угруповань, працюють активно, заміни їм немає, і просто неможливо на цьому етапі ввести джерело їх рівня до неформалів» [30, С. 41—42]. Брак легальності та легітимності роботи з агентурою був постійним викликом для КДБ. Чим вагомішими були здобутки суспільства на шляху до відновлення незалежності, тим складнішими та в принципі неможливими до розв'язання ставали юридичні проблеми роботи з агентами, довіреними особами, утримувачами явочних квартир.

Використання агентури в 1985—1991 рр.

Дослідники здебільшого аналізують використання агентури задля фізичного знищення [31], компрометації та(або) подальших арештів представників українського визвольного руху — дисидентів, правозахисників, релігійних діячів, інтелігенції, науковців, студентів тощо, що відбувалися за лінією 5-го управління⁸. Нато-

* 10-й відділ — обліково-архівний відділ КДБ УРСР.

⁸ На 5-те управління покладалася боротьба з так званою ідеологічною диверсією провідника. Воно стало найбільш чисельним підрозділом КДБ СРСР і займалося в тому

мість агентуру та довірених осіб було залучено до реалізації оперативної діяльності КДБ у багатьох інших сферах життя. Це включало планове вивчення суспільних настроїв на виробництві та у повсякденному житті, збереження державної таємниці, контроль економічних, соціальних проблем на промислових підприємствах, у сфері «тіньової економіки» тощо, так і позапланові, надзвичайні ситуації.

Однією з таких екстремальних ситуацій стала Чорнобильська трагедія, для котрої у КДБ УРСР не було ані готової для роботи на аварії агентурної мережі, ані чіткого уявлення, як її розгортати. Попри те, що ЧАЕС від початку будівництва була просякнута агентурою, кількість якої невпинно збільшувалась у звіті полковника КДБ СРСР Л. Луценка, зазначалось, що аварія на АЕС «порушила неперервність агентурно-оперативної роботи, а її посилення відбулося з декотрим запізненням» [32, С. 219—220]. За його словами, агентів та довірених осіб випадало вербувати вже на місці аварії, сам процес підготовки «розробки агентів» був дуже коротким, були порушені й усталені процедури передачі інформації [32, С. 224]. Судячи зі звіту Л. Луценка, співробітники КДБ боялися занадто часто та надовго навідуватися у зону ураження. Тож «оперативному складу було рекомендовано не виїжджати для вирішення декотрих контррозвідувальних завдань у райони з високим рівнем радіаційного отруєння». За відсутності співробітників КДБ агентам та довіреним особам було наказано в екстремальних ситуаціях звертатися з інформацією до командування або до політорганів «як радянські патріоти, не розкриваючи своїх зв'язків з КДБ» [32, С. 224].

Окрім збирання інформації та попередження про «небезпечні прояви», агентам і довіреним особам доводилося виконувати й більш практичні завдання, як-от запобігати невиходу на роботу цілих колективів, припиняти бійки серед ліквідаторів тощо. Як свідчать аналізовані матеріали, не всім секретним співробітникам вдавалося виконати такі завдання. Несправедливий розподіл часу перебування у зоні найбільшого радіоактивного опромінення, важкості робіт, оплати праці, вихідних тощо призводив до спалахів внутрішніх конфліктів. Тож, наприклад, довірена особа «Васильєв» не зміг зупинити свого товариша по службі у саперному батальйоні рядового Литовченко, коли той, обурений поведінкою офіцерів, намагався трактором знести їхній намет. Довірена особа «Васильєв» був визнаний «недостатньо підготовленим до дій в екстремальних ситуаціях» [32, С. 226].

Аварія та боротьба з її наслідками призводила до втрати агентів і довірених осіб: частина з них покидала місце катастрофи через евакуаційні заходи, частина отримувала променеув хворобу та просто фізично не могла виконувати свої функції. Спеціально структурний підрозділ — відділ ЧАЕС УКДБ УРСР у Києві та Київській обл. — опікувався широким колом проблем — від перевірок версій щодо причин аварії до запобігання витоків інформації про її наслідки у іноземних ЗМІ, від контролю над ефективністю створення «Укриття» до ви-

числі боротьбою з дисидентським рухом. Згідно з постановою Ради міністрів СРСР від 11 серпня 1989 р., було перетворене на управління із захисту радянського конституційного ладу (управління «3»).

явлення розповсюджувачів панічних чуток, від влаштування біженців до контролю якості продуктів, що поступали у роздрібну торгівлю республіки тощо⁹. Впродовж наступних років кількість секретних співробітників цього відділу поступово, але невпинно збільшувалась [33, С. 186, 291, 389, 682].

Варто зазначити, що найбільш інтенсивно й ефективно — з погляду інтересів радянської держави — агентурна робота здійснювалася там, де для цієї держави поставала загроза існування, а саме — у тих спільнотах українців, які вважали за необхідне започатковувати справжню демократизацію та рух до відновлення незалежності. Таку загрозу, наприклад, несла створена на основі Української Гельсінської групи в липні 1988 р. Українська Гельсінська спілка (УГС). Намагаючись контролювати, а потім і дискредитувати організацію та її лідерів, управління КДБ УРСР у Львівській обл. разом із 5-ми управліннями КДБ СРСР та КДБ УРСР створили окрему оперативно-слідчу групу, яка, серед іншого, відпрацьовувала «моменти оперативного маневрування агентурою» та звітувала в Москву про певні успіхи. Так, групі вдалося ввести до кола учасників УГС агентів «Артура» і «Знайому», отримати через них перше число «Українського вісника». Агенти впливу «Едуард», «Тихий» «внесли певний розкол в угруповання, в результаті чого деякі екстремісти відійшли від лідерів» [34, С. 32].

Агентів, згідно зі звітами КДБ УРСР, використовували у цільових інформаційно-психологічних операціях — для руйнації єдності та компрометації лідерів національного руху серед їхніх однодумців. Задля цього агентура вдавалася до поширення спеціально підготовленої оперативною групою інформації щодо моральної нечистоплотності, фінансових зловживань, стремління до вождізму, матеріальному збагаченню «за рахунок подачок з-за кордону» [35, С.18]. Так, у середовищі УГС агенти вкинули інформацію про привласнення деякими керівниками грошей, які надходили від зарубіжних українських організацій, й це, як звітувалися оперативники, призвело до взаємних підозр та конфліктів [35, С. 19]. Ті самі, опрацьовані на українських дисидентах, методи КДБ застосовувало і для припинення діяльності нових суспільних організацій та рухів. У листопаді 1988 року у м. Антрацит (Луганська обл.) декілька робітників узялися до створення Народного фронту на підтримку перебудови, який мав би стати платформою політичних дій, у тому числі і для участі місцевого населення у виборах. До ядра ініціативної групи підключилися агенти КДБ «Клен», «Волошин», «Антиквар», а також довірені особи. Їм дуже швидко вдалося роз'єднати лідерів майбутньої організації та змусити їх узагалі відмовитися від участі в політиці [35, С. 21].

В аналогічний спосіб «досвідчені агенти» «Олена», «Польський», «Липневий» [35, С. 21] долучилися до ініціативної групи у Харківській обл. У травні 1988 р. група мала на меті створити опозиційну партію Союз захисту вільної праці. Організатори взялися захищати інтереси бізнесу та виступали проти державної власності на засоби виробництва. Агенти КДБ розповсюдили інформацію про «низькі морально-політичні якості» одного з лідерів, інших вдалося

⁹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 16. Оп. 1.Спр. 1238. Арк. 56—64.

роз'єднати через сіяння сумнівів у доцільності існування такої партії. Агентурі вдалося проникнути й до лав Української народно-демократичної ліги, створеної в липні 1989 р., «внести у середовище елементи ворожнечі та недовіри і зірвати установчі збори Українського демократичного союзу» [35, С. 22].

Агенти й довірені особи широко використовувалися для контролю, розпорошення та дискредитації робітничих рухів. Липневий 1989 р. страйк у Ворошиловградській (Луганській) обл., що охопив 73 з 93 шахт регіону, викликав паніку у правлячих комуністичних кіл та репресивних органів республіки. Адже, на відміну від «націоналістів», «робітничий клас» уважався надійною опорою кремлівського режиму. Основним завданням органів КДБ під час страйку стало запобігання розростанню та негайне припинення протестів. Незважаючи на певну розгубленість, КДБ УРСР вже на першому етапі страйку вдалося ввести своїх агентів «Рубена» (Краснодон), «Котова» (Стаханов, тепер Кадіївка), «Азімова», «Вадима» (Свердловськ, тепер Довжанськ), а також декілька довірених осіб до страйкового активу, де вони швидко опанували позиції лідерів та були обрані до страйкомів [36, С. 26]. Згодом через цей канал до страйкомів було введено чотири офіцери запасу органів КДБ, дев'ять діючих та три колишніх агенти, дванадцять довірених осіб. Декотрі з них, згідно з інформацією КДБ УРСР, змогли очолити страйковий рух [36, С. 27]. Завдяки вже апробованій практиці, агентам удалося скомпрометувати реальних активістів, вивести їх зі складу страйкомів, а головне — зупинити спроби надати страйку політичного забарвлення, зняти вимоги щодо створення багато-партійної системи, нейтралізувати підтримку шахтарями Демократичного союзу, Народного фронту й Народного руху України [36, С. 28].

Довірені особи та агенти збирали інформацію про настрої у різних шарах суспільства — серед студентства, лікарів, творчої й наукової інтелігенції, на підприємствах важкої промисловості, зв'язку, транспорту тощо. Щодо певних груп, кількість задіяної агентури була величезною. До такої належали киримли — корінний народ Криму, який хотів повернутися додому. За спогадами керівника 5-го управління КДБ СРСР Ф. Бобкова, «кримські татари постійно ставили питання про автономію та суверенітет, серед них щільність агентури в Криму доходила до одного агента на 100 осіб [37].

Агенти й довірені особи КДБ були й у середовищі співробітників відділів та установ органів внутрішніх справ. Вони знаходилися у віданні 3-го управління КДБ УРСР *. Під агентурним наглядом опинилась значна кількість співробітників органів внутрішніх справ, які «підпадали під вплив» УТС, відмовлялися виконувати накази начальства щодо затримання учасників несанкціонованих мітингів, консультували з питання, «що стосувалися органів внутрішніх справ»¹⁰, займалися безпекою та охороною лідерів нових політичних рухів, вимагали використання української мови у спілкуванні на робочих місцях¹¹. Так само, як і у випадку із по-

* 3-тє управління КДБ УРСР — контррозвідувальне забезпечення МВС, військкомісаріатів з 1983 р.

¹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 9. Арк. 31.

¹¹ Там само. Арк. 32—34.

літичними та національними рухами регіонального й загальнодержавного масштабу, агенти 3-го управління втручалися у спроби співробітників міліції створювати власні неформальні об'єднання, які «протистояли керівництву та політапаратам»¹². За задумом, ці об'єднання були схожі на профспілки, які мали б відстоювати матеріальні та етичні проблеми міліціонерів. Через дії досвідчених агентів у 1990 р. такі об'єднання або не були створені (як-от Рада дільничних у Жовтневому р-ні Ворошиловграда), або були створені та невдовзі розпущені як неконституційні й нестатутні (як Комітет сержантського самоуправління в м. Одеса)¹³.

Агенти та довірені особи повідомляли, що декотрі співробітники органів міліції «підривали» економічні основи існування СРСР¹⁴ та давали інформацію про «взаємні послуги», які надавали один одному кооператори і співробітники карного розшуку Донецької обл., працівники органів боротьби з розкраданням «соціалістичної власності» Київської, Одеської, Вінницької та інших областей, оперативники з районних відділів Ворошиловградщини¹⁵. На думку агентів, такі процеси суттєво утруднювали і безпосередньо їх роботу зі збирання інформації, й, у цілому, боротьбу з корисливими злочинами¹⁶.

Тож принципово необхідним та почасти новим для оперативних співробітників став досвід просочення агентурою кооперативних підприємств в цілому¹⁷ й тих, що здійснювали зовнішньоекономічні контакти зокрема. Цим займалося 6-те управління КДБ УРСР*. Попри всі легальні підстави у роботі кооперативів, аналітики 6-го управління вважали їх не тільки потенційно шкідливими економічно, а й украй небезпечними політично, оскільки «українські націоналісти та комерсанти розглядали кооперативи як силу, яка в майбутньому посяде помітне місце у економіці України, а також створить економічну базу націоналістичного руху»¹⁸.

Згідно зі звітами згаданого управління за перше півріччя 1989 р., перші спроби оперативно-агентурних заходів виявилися не досить успішними. Агенти скаржилися на неможливість отримувати відомості через «наявність серед кооператорів кругової поруки та незацікавленість членів кооперативів у розкритті порушень, оскільки саме вони забезпечували прибутковність»¹⁹.

Попри намагання діяти в межах «перевіреного й такого, що виправдав себе, методу роботи із розколу ворожих угруповань: загострення ідейних суперечок, компрометація лідерів, створення недовіри, ворожнечі, підозр та просування до

¹² Там само. Арк. 34.

¹³ Там само. Арк. 35.

¹⁴ Там само. Спр. 17. Арк. 23.

¹⁵ Там само. Арк. 24—26; Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1271. Арк. 120—123.

¹⁶ Там само. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 27.

¹⁷ На 1 січня 1989 р. було зареєстровано та діяли 24 319 кооперативів, в яких працювали 254 тис. осіб. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), м. Київ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2577. Арк. 1.

* 6-те управління КДБ УРСР — контррозвідувальне забезпечення економіки.

¹⁸ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 46.

¹⁹ Там само.

керівництва наших агентів», ані 5-те, ані 3-тє, ані 6-те управління не встигали за розвитком політичної та економічної ситуації. Якщо на липень 1988 р. КДБ УРСР мав інформацію й через агентів та довірених осіб здійснював нагляд за 21 неформальним об'єднанням мешканців республіки, то наприкінці 1988 р. таких груп уже було кілька тисяч, у червні 1989 р. їх чисельність зросла до 47 тис., а навесні 1990 р. складала близько 60 тис. [38, С. 93, 100, 120]. Таке масштабне розгортання соціальної та політичної активності не відповідало кількості агентурного апарату, та й зруйнувати єдність із середини» 60 тис. неформальних об'єднань було їм не під силу. Так само стрімко змінювалася й ситуація на інших ділянках агентурної роботи. Жодними «збудженнями суперечок та компрометацією лідерів» не можна було зупинити підтримку департизації міліції, ідею якої восени 1990 р. підтримувалася 90 % опитаних працівників органів внутрішніх справ Івано-Франківської й Тернопільської обл.²⁰ і 86 % опитаних Луганської обл., а майже третина опитаних міліціонерів західних областей України виступали за вихід республіки з СРСР²¹.

Врешті-решт, як влучно зауважив В. Ушенко, у 1990 р. «український буржуазний націоналізм» перетворився на парламентську партію [28, С. 173]. А лідери «кримськотатарських екстремістів і радикалів» стали поважними членами союзної Ради кримськотатарського народу²².

Неочікувана суб'єктність агентури

Агентура, довірені особи, утримувачі «явочних квартир» увійшли у період реформ так само раптово, як й оперативний та керівний склад органів КДБ УРСР. Аналізовані матеріали свідчать, що перші два роки риторика щодо агентури та практика роботи з нею мало чим відрізнялася від попередніх років. Хіба що намагаючись втрапити у нову кремлівську лексику та швидко змінювані, але не досить прояснені вимоги ЦК КПРС, співробітники органів державної безпеки силілися прив'язати, принаймні у звітах, інформаціях, нарадах, свої буденні практики до гасел, що вироблялися у Москві.

У 1986 р., намагаючись працювати «в душі рішень ХХVІІ з'їзду КПРС», керівництво та оперативний склад управлінь КДБ, спробували винаходити правильні формули щодо покращення роботи свого основного «інструменту», визначаючи предметом критики «формальний підхід до вербовки», «гонитву за кількісними показниками», «отримання від агентів неякісної основи для справ оперативного обліку». Обережна критика негараздів набувала і більш конкретних форм. «Багато зауважень, — зазначалося у відомчому виданні «Сборник КГБ СССР», — виникає з питання агентури, яку доправляють до курортних районів (тут йшлося про Одеську область та Крим — *О. С.*). Багато хто з них об-

²⁰ Там само. Спр. 10. Арк. 13.

²¹ Там само. Спр. 9. Арк. 78.

²² О создании Союзного совета крымско-татарского народа. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 109—110.

межує свою місію лише проханнями про їхнє розміщення в готелях та мотелях, купівлю квитків і вирішення інших особистих питань. Практично замість допомоги вони тільки створюють клопіт працюючим там чекістам» [39, С. 54].

Вбачаючи в агентурі та довірених особах об'єкти використання та вдосконалення, працівники органів КДБ УРСР воліли не помічати, як ті поступово, не швидко і, звісно, не всі, набували суб'єктності — власного голосу, власної позиції, яка була позицією незгоди та навіть опору. Одним з перших таких прецедентів стала ситуація, яка склалася із журналістом, завідувачем корпункту журналу «Советский шахтёр» у Донецькій та Луганській обл. й кореспондентом «Правди» В. Берхіним. Його було заарештовано влітку 1986 р. в Донецьку за наказом голови управління КДБ УРСР у Ворошиловградській обл. А. Диченка Звинувативши журналіста у «хуліганстві», оперативники провели обшук в його квартирі та вночі перевезли до Ворошиловграда, де одразу взялися допитувати. У ході допиту від В. Берхіна вимагали дати компромат на іншого журналіста, який у своїх матеріалах критикував обласне партійно-радянське керівництво [40, С. 3] Коли В. Берхін відмовився, компрометуючі відомості почали фабрикувати вже проти нього. Власне, саме у цій ситуації сталося оприявлення незгоди агентки Є. Ноткіної, котра відмовилася давати будь-які негативні відомості проти В. Берхіна. Щоб не створювати прецедент невідплатної непокори для інших агентів, співробітники УКДБ УРСР у Ворошиловградській обл. взялися до розповсюдження компрометуючих відомостей про неї за місцем роботи та намагалися заборонити їй закордонне відрядження. Ці дії дали протилежний ефект: Є. Ноткіна не злякалася, не стала обмовляти В. Берхіна, натомість разом із ним у вересні 1986 р. написала детальну скаргу до ЦК КПРС, де виклала всі претензії та назвала прізвища винуватців — співробітників обласного управління КДБ [41, С. 50].

Однією з дуже промовистих ситуацій із публічним самовикриттям агента стала історія голови Миколаївського відділу Народного руху України І. Гаврилишина. Працівник КДБ завітав до нього під приводом консультацій щодо організації осередку Товариства української мови. Як зазначає у своєму дослідженні О. Шипотілова, в ході бесіди вербувальник зробив основний акцент на необхідності запобігти кровопролиттю, до якого можуть призвести дії «кримінальних елементів», котрі, за його словами, вже «просочилися» до багатьох політичних організацій. Як лікар, І. Гаврилишин був принципово проти кровопролиття, тому погодився надавати інформацію, що могла б цьому завадити. Але в ході подальшої «співпраці» оперативник КДБ почав вимагати відомостей персонального характеру про друзів і колег І. Гаврилишина. А потім запропонував провести провокацію з яскравою антиукраїнською спрямованістю. І. Гаврилишин повідомив про те, в яку халепу втрапив, лідерів Народного руху України В. Чорновола, Л. Лук'яненка та С. Хмару, написав заяву до КДБ про припинення співпраці, а головне — дав згоду на оприлюднення цієї історії на шпальтах газети «Вечерний Николаев» [42]. Незважаючи на погрози з боку працівників КДБ та очевидну дискредитацію в очах колег й однодумців, І. Гаврилишин не погодився на спростування наданої ним інформації [42].

Таблиця 1. Втрата агентури в УКДБ УРСР (1987—1989 рр.)²³

Рік	Всього агентів	Прибуло	Нових завербованих із кількості прибулих	Вибуло
1987	78 765	7 629	6 274	11 683
1988	74 711	5 589	4 463	11 431
1989	68 869	5 175	4 354	6 539

Секретні агенти дозволяли собі несанкціоновано «обірвати зв'язки» та виїхати на постійне місце проживання за кордон (найбільша кількість таких «зрадників» виявилися по лінії 5-го управління [43, С. 180]). Інші, наприклад, ті, що брали участь у стримуванні шахтарських страйків, більше не хотіли входити до страйкомів, вимагаючи натомість «закріплення на керівних посадах» шахт і шахтоуправлінь²⁴. А головне — агенти відмовлялися бути секретними співробітниками КДБ. І їх кількість — вперше за історію «органів» — істотно зменшувалася не через накази згори, а з волі власне агентів.

У 1987 та 1988 рр. органи КДБ УРСР втратили більше, ніж 23 тис. секретних агентів, за 1989 р. — 6,5 тис. Кількість тих, хто розривав зв'язки (або з ким їх розривали) була більшою, ніж кількість завербованих. Крім того, серед завербованих у згадані роки понад 80 % складали «знову прибулі». Тобто такі агенти, які ще не мали досвіду відповідної роботи. У той же час ішли співробітники, котрі такий досвід мали. У загальній сумі, з 1987 по 1989 рр., незважаючи на продовжану роботу з вербовки агентури, КДБ УРСР втратив майже 10 тис. агентів (див. табл. 1). Примітно, що жорстка відмова як причина розриву стосунків, виказувалася ними зрідка: 1987 — 30 осіб, 1988 — 33, 1989 — 46²⁵. Найбільш розповсюдженою причиною було названо дуже обтічне «за сімейними обставинами»: 1987 — 7831, 1988 — 8260, 1989 — 4234²⁶.

Втрата агентів була спільною проблемою усіх республіканських та обласних управлінь КДБ СРСР. Її обговорювали на Всесоюзній науково-практичній конференції органів і військ КДБ СРСР 10—12 грудня 1987 р. й продовжили на сторінках відомчого видання «Сборник КГБ СССР» * Одним із можливих рішень було визнано «залучення до обговорення проблем негласної співпраці самих агентів органів КДБ» [44, С. 38]. Ішлося про анкетування. Іншими словами: «головний інструмент» мав набути власного голосу. Варто зазначити, що

²³ Складено за: ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 1; Спр. 336. Арк. 3; Спр. 339. Арк. 3.

²⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1295. Арк. 30—33.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

* Сборник КГБ СССР № 112—115, 118 за 1988 г., 130, 133—138 за 1989 г., 140—147 за 1990 г.

перші спроби «подивитися на себе та на свою роботу очима агентів» були радше заспокійливим, ніж помічним засобом змінити ситуацію з зменшення кількості агентів та проблемами їхньої мотивації. У 1988 р. в Івано-Франківській обл. було опитано 65 агентів, серед них були й такі, хто співпрацював із КДБ ще з 1946 р. (агент «Канев») та з 1964 р. (агент «Воронов»). Анкетування не було анонімним, а отже чекати від нього приговорювання реальних настроїв не випадало. Натомість картина, змальована у звіті, виглядала майже райдужно: агенти заявили, що завжди мріяли допомагати «органам», що раділи, коли оперативники радилися з ними, що ніколи не отримували завдань, які йшли врозріз з їхніми уявленнями про інтереси держави. Критика була помірною й дуже обережною. Кожний п'ятий агент скаржився, що його або її не вітають із професійним святом, не дарують подарунків на інші свята, наприклад на 8 Березня. Агенти критикували оперативників за те, що ті не використовують їхні здібності на повну силу, ставлять дуже неконкретні завдання, не знайомлять з оперативною обстановкою. Зрештою, наведені вище результати можна було б отримати, провівши анкетування й у 1970-х, і у 1960-х рр. Щоправда, певною новизною, пов'язаною з тим, як змінилося суспільство, було зафіксоване у відповідях агента «Соломенка»: «Працювати стає важче, оскільки багато хто говорить часом у різкій формі про нашу дійсність і не завжди легко розібратися, чи то ворожі переконання, чи вони користуються даними із засобів масової інформації» [45, С. 40—45].

Більш реальні настрої було зафіксовано через анкетування секретних агентів та довірених осіб у складі співробітників органів внутрішніх справ УРСР, проведене у січні 1989 р. Частина агентів та довірених осіб заявила, що декотрі форми та методи роботи органів КДБ є протиправними та не вписуються у радянське кримінально-процесуальне законодавство²⁷. Окремі агенти заявили, що під впливом засобів масової інформації вони переглянули своє ставлення до співпраці з органами КДБ та вважають його протиправним і глибоко аморальним²⁸. Правова незахищеність та страх перед «розшифруванням» були названі головними причинами відмови від співробітництва.

Примітно, що звіти про опитування агентів не включали аналіз конкретних історичних подій, які впливали на зміну поведінки секретних співробітників. У написаних пізніше мемуарах співробітники КДБ УРСР доволі чітко вирізняли ці події та ситуації: повернення дисидентів із таборів та заслання, політика гласності та примус до гласності у діяльності КДБ [46, С. 22], початок масової реабілітації жертв сталінських репресій, страйковий рух, створення численної кількості громадських рухів та організацій. Однак у 1988 — на початку 1989 рр. керівництво та співробітники КДБ воліли робити вигляд, що ситуація не є унікальною, а отже, — для вирішення проблеми може бути цілком достатньо певних косметичних, часто-густо декларативних змін.

²⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 7.

²⁸ Там само. Арк. 8.

Втім зміни виявилися невідворотними, і вже у 1989 р. проведення анкетувань втратило сенс. Відмовляючись від співпраці, агенти достатньо недвозначно говорили в обличчя оперативникам про причини своєї незгоди.

На настрої агентури, особливо у західних областях республіки, серйозним чином впливали процеси, які відбувалися у 1989—1990 рр. у країнах Центрально-Східної Європи, де громадянам удавалося дістатися до архівів органів безпеки та частково зробити їх відкритими для суспільства. Агентам лякали як вимоги частини громадських діячів і журналістів відкрити архіви та оприлюднити списки сексотів, так і потенційна загроза одкровень, до якої вже почали вдаватися самі співробітники спеціальних служб. Важкого удару по настроях агентури у Закарпатській обл. було завдано серією публікацій Л. Лашонці-Ваш «Я був контррозвідником». Десять статей, опублікованих в січні — лютому 1990 р. в угорській газеті «Непсабадшаг», яка вільно розповсюджувалася на Закарпатті, давали детальне уявлення про вербовку агентури, заведення справ оперативного обліку, організацію зовнішнього спостереження, агентурне проникнення в політичні партії, методи дискредитації лідерів тощо. Це була принципова нова небезпека для агентури: тепер вже не громадськість, а власне самі оперативники несли у собі загрозу викриття тих, кого самі вербували. Не дивно, що ця публікація призвела до стрімкого зниження кількості бажаючих бути агентами в УКДБ Закарпатської обл.²⁹

Не меншого удару по настроях агентури було завдано статтею А. Головкова у журналі «Огонёк» [47, С. 28] про «мафію у чекістському середовищі» в Ростовській обл. У цій статті «лицарі революції» поставали як шахраї, злочинці, скоробогатки, шантажисти, діяльність яких аж ніяк не спрямовувалася на підтримку безпеки країни. Посилаючись на цю статтю, звітували в українському КДБ, «негласні помічники з числа творчої інтелігенції та осіб єврейської національності виказали сумніви у правомірності та доцільності співпраці й відверто зізнались, що у них виникли серйозні морально-психологічні утруднення»³⁰. Наступну хвилю тривоги щодо можливого викриття («розшифровки»), докорів сумління та вимог щодо знищення підписок викликали тексти генерала КДБ О. Калугіна — від промови на конференції Демократичної платформи КПРС 16 червня 1990 р. щодо нагального реформування КДБ до численних інтерв'ю в наступні пів року, які стали наповненням книжки, яка вийшла друком наприкінці того ж року [48].

Багато що з таємного із діяльності КДБ та попередників виходило на яв. Це означало, що «вихід на яв» інформації про агентуру було лише питанням часу. У 1991 «на яв» — із покаяними листами та персональними історіями» вийшли й самі сексоти та їхні вербувальники. Наприкінці 1990 р. журналіст «Літературної газети» Ю. Щекочихін зі сторінок видання звернувся до секретних агентів із пропозицією «зняти камінь з душі для того, щоб помилки минулого не повторювалися у майбутньому». На заклик відгукнулися більше сотні людей, які розповіли про свою співпрацю з «органами», співпрацю, яка жодним чином не була пов'язана

²⁹ Там само. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 12. Арк. 9.

³⁰ Там само. Арк. 10.

з безпекою чи боротьбою з «мафією», «а лише з охороною ідеологічних норм, елементарним стукацтвом, часом стукацтвом просто для галочки, для валу, для звітності перед вищим начальством» [49]. Ю. Щекочихін навів декілька сповідей секретних агентів, котрі розповідали про процес вербовки, примус до співпраці, шантаж, погрози з боку КДБ, страх і тягар, з яким випадало жити. Одним зі «співавторів» статті став ветеран КДБ із м. Рівне І. Присяжнюк, який зробив публічним ще один факт із діяльності агентури. Йшлося про гроші. «Багато хто із сексотів, — писав він, — завербовані на "компрах" чи такі, що добровільно виказали бажання бути інформаторами, звикають до "юдиних грошей". Догоджаючи оперативнику, вони дають інформацію, яка йому потрібна, часом "липу". Створюється своєрідний симбіоз, з якого вони взаємно дістають один від одного користь» [49].

Отже, набувши голосу, здебільшого переляканого, агентура та довірені особи почали відмовлятися від співпраці з органами КДБ з різних причин. Досліджені матеріали не містять широких соціологічних узагальнень, однак дають підстави констатувати, що серед резонів, названих агентами та довіреними особами, були страх «розшифровки», втрата репутації в очах друзів та родичів, небажання залишитися частиною апарату, який зганьбив себе репресіями проти пересічних людей, а також втрата мотивації, оскільки політика гласності давала можливість критикувати негаразди не через конспіративні зустрічі, а через прямі скарги, листи до преси, виступи на мітингах тощо. «Опора на маси», згідно з думкою відданих та свідомих агентів, могла тепер здійснюватися відкрито та прозоро. Аналізовані матеріали не дають підстав для широких та остаточних узагальнень щодо настроїв секретних агентів. Кількість тих, хто залишився на службі КДБ засвідчувала, що значна частина сексотів не поспішала розривати стосунки, залишаючись співпрацювати із оперативниками, які завербували їх у той чи інший час. Крім того, наявною є й плинність настроїв, їхня змінюваність відповідно до змін ситуації та завдань, які ці люди мали б виконувати.

Зміни у середовищі співробітників КДБ

Як зазначалося вище, проблема втрати агентури розглядалася співробітниками КДБ як серйозна перешкода щодо здійснення оперативної діяльності як такої. Самі працівники «органів» убачали причину масових відмов у репутаційних втратах, яких відомство зазнавало через політику гласності, звинувачення у запровадженні масових репресій та зниженні авторитету КДБ у суспільстві. Цю — глобальну — проблему республіканське, як і союзне керівництво вирішували через спроби налагодження зв'язків із громадськістю, пояснення позиції, донесення інформації про власну користь, звитяжність та відданість державі [50—51]. Проблему з агентурою вирішувати через засоби масової інформації не випадало. Отже, її намагалися залагодити за «зачиненими дверима». Визнаючи страх розкриття та вкрай негативне ставлення суспільства до донощиків як одну з головних причин відмови від співпраці, аналітики та практики КДБ розгорнули широку дискусію з приводу того, як покращити становище. У ході обговорення вони дій-

Таблиця 2. Кількість і рух агентури слідчої та оперативної роботи органів КДБ УРСР (1989 р.)³¹

Кількість агентів у республіці, в апараті, по управліннях в областях	Залишилося на 1 січня 1990 р.	Знову прибулих	Уперше завербованих серед прибулих	Вибулі включно з виключеними за рішенням органів КДБ	Вибулі з різних причин
УРСР	68 869	5 175	4 354	6 539	5 672
Апарат КДБ УРСР	3 534	366	295	302	253
Регіональні управління КДБ УРСР	538	53	37	–	41
Вінниця	1 846	110	99	185	168
Ворошиловград	2 980	150	129	171	160
Дніпропетровськ	4 072	406	360	514	477
Донецьк	5 692	410	388	275	243
Житомир	1 406	115	104	106	92
Запоріжжя	2 951	160	127	373	358
Івано-Франківськ	2 588	139	128	170	159
Київ	5 405	362	287	728	659
Кіровоград	1 254	87	67	162	150
Луцьк	2 100	133	121	160	139
Львів	4 610	307	261	300	276
Миколаїв	1 694	109	95	185	170
Одеса	5 085	386	338	341	283
Полтава	1 896	89	73	226	213
Рівне	1 790	138	122	185	169
Сімферополь	3 915	335	220	431	229
Суми	1 310	115	101	101	84
Тернопіль	1 846	192	166	254	206
Ужгород	1 838	199	184	281	262
Харків	3 638	223	187	385	340
Херсон	1 524	171	127	167	114
Хмельницький	1 349	115	96	110	104
Черкаси	1 626	127	101	147	131
Чернівці	1 368	132	99	174	144
Чернігів	1 452	99	79	101	78

шли думки, що не варто вважати агентуру та довірених осіб засобом, оскільки ті є силою, висловили готовність відмовитися від усталеної термінології («агент», «негласний співробітник») через її негативне забарвлення та запропонували розглянути питання про укладання контрактів із щомісячною грошовою винагоро-

³¹ Складено за: ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 2—67.

дою та соціальними гарантіями (як от пенсія, лікарняний тощо) [52, С. 36—37]. Заради спокою агентури співробітники КДБ готові були погодитися на ліквідацію підписок та перехід з письмових на усні інформації від завербованих осіб.

І певних успіхів, якщо не в утриманні, то у вербовці нових агентів через впроваджені та очікувані зміни вдавалося досягнути. В декотрих областях УРСР кількість знову набутих агентів у 1989 р. перевищила кількість відмовників.

Попри те, що на Київщині, Миколаївщині, у Закарпатській обл., на Запоріжжі обласні управління втратили майже вдвічі більше агентів, ніж набули, декотрим — як-от Львівському (втратили 300, набули 307), Житомирському (106, 115), Одеському (338, 386) управлінням удалося не тільки втримати, а й покращити ситуацію. Найбільший приріст кількості агентури в цей рік стався у Донецькій обл.: замість 275 втрачених із різних причин негласних співробітників, оперативники управління завербували 410 осіб (див. табл. 2).

Варто зазначити, що певна кількість агентів, які йшли на співпрацю з органами КДБ наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр., могли та, радше за все, погоджувалися на взаємодію, виходячи з певних чесних і дійсно орієнтованих на збереження безпеки міркувань. Ідеться, наприклад, про збільшення кількості агентів серед кваліфікованих фахівців у галузі атомної енергетики, хімії, біології, медицини [33, С. 20, 357, 666]. У ситуації безпосередньої загрози радіологічного зараження, яка залишалася актуальною впродовж багатьох років після аварії на ЧАЕС, ці люди, ймовірно, обирали найбільш дієвий шлях донесення неприємної інформації, яку представники комуністичної влади воліли приховувати або не реагувати на неї.

Інший — можливо свідомий та добровільний — вибір взаємодіяти з органами КДБ був пов'язаний з активізацією організованої злочинності, або у термінах, навіяних італійським серіалом «Спрут», що демонструвався на радянських телеекранах у 1986, 1988, 1991 рр., «мафією». Бути агентом, який долучається до розкриття та арешту новоявлених «мафіозі», означало відчувати себе помічником комісара Каттані, а не зрадником власних друзів і родичів. Зрештою, згідно з повідомленнями КДБ УРСР, у 1990—1991 рр. агенти були широко задіяні у викритті групи здириків у Феодосії, озброєної банди з м. Гайсин, групи колишніх спортсменів із Хмельницького, які контролювали наркобізнес, відеопрокат, «наперсточників», двох озброєних груп здириків, очолюваних раніше судимими Петрачковим і Немсадзе, з Донецька й ін.³²

Однак знищені або перевезені до Москви агентурні справи не дають можливості проаналізувати, які ще підстави та які методи вербування було запроваджено щодо знову прибулих до тих відділів, які опікувалися політичною ситуацією в республіці. Як немає можливості прояснити завдання, які було поставлено перед цими новими агентами, котрі, попри всі національно-демократичні зрушення й суцільне засудження репресивних практик минулого, погодилися на роботу, пов'язану з безпекою держави, що вже йшла до своєї руйнації. Чи були вони віддані ідеї збереження радянської імперії чи навпаки — стали секретними співро-

³² ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 17—26.

бітниками тих оперативників, котрі вітали «велике відступництво», продекла-роване О. Калугіним та іншими, але в його національно-демократичній формі?

Прямої доказів, аби підтвердити або спростувати ці припущення, станом на зараз не знайдено. Але той факт, що агенти та оперативники — через тісну взаємодію, обмін інформацією, книжками й персональними історіями — могли ставати (та часом ставали) прихильниками української незалежності непрямо підтверджується у спогадах учасників подій та в документах республіканського управління КДБ. Як пригадає В. Ушенко, «у розпал "перебудови", в часи народження опозиції комуністичному режиму, розквіту надій, віри і сподівань офіцери-агентуристи, що працювали з цим середовищем, нерідко самі сповнялися "крамольними" ідеями» [28, С. 184].

З іншого боку, як зазначає В. Ушенко, у 1988 році «прийшла таємна інструкція з підбору кандидатів на роботу в органи КДБ: «отбирать исключительно преданных социалистической идее и интернациональному долгу». Силіві структури УРСР продовжували поповнюватися «інтернаціоналістами», які або не були українцями взагалі, або щиро ненавиділи «так звану демократію» разом з Україною, або були відвертими пристосуванцями до будь-якої системи [28, С. 173—174]. Ці «голодні та зубасті комуністи-лейтенанти» взялися до вербування агентів, чиї погляди збігалися з їхніми, а дії (або «операції») мали провокаційний характер і були спрямовані на гучну та відверто підлу дискредитацію національно-демократичного руху, на внутрішні розколи України. Найбільш ганебними з них стали кампанії з позначенням будинків і квартир євреїв шестикутними зірками та сіяння страху перед єврейськими погромами, що їх нібито «замишляють рухівці» [53] та поширення інформації про те, що західні регіони готуються до війни проти східних областей республіки³³.

Знищення агентурних документів не дає можливості достеменно виявити, якими були підстави вербування у часи, коли імперія відживала свої останні часи. Чи нові агенти були готові працювати на повернення «сили та слави Радянського Союзу» й працювати довго, чи — навпаки — бачили своїм завданням розвал КДБ як головного охоронця СРСР?

Навіть непрямі відомості радше засвідчують хаос, у тому числі, й хаос у свідомості оперативників, а отже, ймовірно, агентури. Так, у березні 1991 р. у центральному апараті КДБ УРСР, а також в управліннях по Одеській та Київській обл. і Києву було проведено соціологічне опитування (у довідці КДБ воно означене як «незалежне» — *О. С.*), в якому взяли участь 135 співробітників³⁴. Серед інших, вони відповіли на питання про те, з ким пов'язують підвищення рівня своєї соціальної захищеності. З'ясувалося, що найбільші надії опитувані мали стосовно Верховної Ради УРСР — 69 %, Верховної Ради СРСР — 64 %, керівництва КДБ СРСР — 59 %, президента СРСР — 58 %³⁵. Оскільки подібні

³³ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, м. Київ. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 1391. Арк. 78.

³⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1294. Арк. 200.

³⁵ Там само. Арк. 202.

опитування були проведені й у інших республіках, аналітики УКДБ УРСР змогли зробити висновок, що «рівень довіри до республіканської влади є помітно вищим, ніж у решті регіонів СРСР»³⁶. Однак у той самий час 90 % опитуваних серед причин кризи у країні назвали «діяльність націоналістичних угруповань, ділків тіньової економіки та організованої злочинності»³⁷.

У травні — червні 1991 р. соціологічна лабораторія КДБ СРСР провела опитування серед курсантів Вищої школи КДБ у Москві. 77,6 % опитуваних головною причиною кризового стану назвали «саботаж». 42,3 % визнали, що причина загострення національних відносин усередині країни — це результат діяльності «західних спецслужб та ЦРУ». 50 % заявили, що існує різна мораль — для своїх та для чужих, 33,3 % вважали, що мораль «чекіста» відрізняється від моралі звичайної людини. 62,6 % опитаних курсантів виступали за застосування сили для розгону демонстрацій, навіть якщо це призведе до кровопролиття [16, С. 220—221].

Звісно, воєнізована структура із довгим та ефективним досвідом придушення будь-яких форм соціальних і політичних рухів, вільних індивідуальних думок, навряд чи була спроможна на зміни зсередини. Навряд чи можна було очікувати, що робота з агентурою, яка всі попередні роки була спрямована на протистояння з будь-якими паростками опозиції та з проявленням «не таких» настроїв, могла б змінитися кардинально. Відкритим залишається тільки питання про те, чи продовжували співробітники КДБ та його наступниці СБУ використання агентів для дискредитації ідеї незалежної України?

* * *

Створивши систему всеохопного соціального нагляду, радянська влада, однак, ніколи не розраховувала на добровільну та систематичну допомогу громадян у здійсненні тих або інших функцій політичного, соціального, економічного контролю. Саме тому у функції співробітників органів КДБ завжди входило ініціативне формування агентурної мережі: створення кола осіб, які з різних міркувань (патріотичних, прагматичних, таких, що виникли під тиском залякування та шантажу) надавали до КДБ інформацію про своє оточення, «сигналізували» про шпигунські та антидержавні настрої певних осіб, повідомляли про «підозрілі» наміри, погоджувалися на здійснення провокацій, стеження за певними людьми, збір компрометуючих матеріалів тощо. Для створення та керування такою мережею керівництво КДБ СРСР видавало спеціальні накази та інструкції, в яких чітко зазначалися методи та практики вербування, кількість можливих завербованих, відмінності використання різних типів агентів тощо.

Діяльність агентів та довірених осіб у 1985—1991 рр., як і в попередній період, була підпорядкована інтересам КДБ СРСР, а отже й Москви, оскільки у УКДБ УРСР/республіканському відомстві не було та не могло бути власних — українських — інтересів.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

Неочікувані для кремлівської влади наслідки проголошеної політики «перебудови» та гласності, як-от формування громадських рухів та організацій, постання питання про національні інтереси українців, вимоги щодо покарання винних у репресіях, недовіра до центру, який не впорався із зубожінням, поступово змінювали характер взаємодії агентури та оперативників. Якщо у 1986—1987 рр. секретні співробітники покійрно виконували покладені на них функції, то в наступні роки вони почали виявляти тривогу щодо своєї діяльності, а згодом і взагалі відмовлялися від співпраці. За два роки (1987—1989 рр.) в УКДБ УРСР кількість агентів зменшилася майже на 10 тис. осіб: з 78 765 до 68 869.

Відмовляючись від співпраці, секретні співробітники офіційно заявляли про зміни у сімейних обставинах або у стані здоров'я. У бесідах з оперативниками вони висловлювалися більш чітко. Агенти та, меншою мірою, довірені особи наполягали на неморальності подібної співпраці, на недоцільності її в умовах гласності, а також турбувалися про можливість зіпсування репутації в очах близьких та колег. Відкриття архівів у країнах Центрально-Східної Європи, насичення інформацією про колишніх агентів тамтешньої преси, яке стало масовим у 1989 р., лише посилювало процеси «агентурної втечі».

Реагуючи на цей серйозний виклик, співробітники КДБ УРСР намагалися дати раду та вперше за всю історію вербовки змушені були побачити в агентах не «об'єкт використання», а силу, без якої самі вони ставали безсилими. Шукаючи рішення щодо збереження на примноження агентурного апарату, співробітники КДБ УРСР сходилися на думці про готовність скасувати підписку, знищити агентурні справи, не вимагати письмових матеріалів, а також — поставити співпрацю на контрактну основу зі щомісячною грошовою винагородою. Втім законодавчі ініціативи не збігалися зі швидкістю політичних процесів. Тож кадебістам республіки випало ще й обговорювати проблему, що робити з тими агентами та довіреними особами, які опанували лідерські позиції в національних рухах та організаціях і на виборах 1990 р. ввійшли до складу обласних рад, виконкомів, або посіли місця очільників підприємств та кооперативів.

«Втеча» агентів була достатньо рівномірним процесом щодо розподілу по областях. Однак декотрим обласним управлінням удавалося демонструвати зростання кількості агентів навіть на тлі загальної тенденції їх зменшення. На початок 1990 р. такі «прирости» було продемонстровано в Донецькій, Хмельницькій, Львівській, Житомирській, Херсонській обл.

Знищення агентурних справ не дозволяє достеменно з'ясувати причини згоди завербованих осіб та специфіку тих завдань, які було покладено на агентів. Можна припустити, що частина завербованих наприкінці 1980-х рр. могли вбачати можливою цю співпрацю через розгорнуту КДБ УРСР боротьбу з організованою злочинністю. З іншого боку, настрої співробітників республіканського КДБ 1991 р., де 90 % складу вважали, що саме «діяльність націоналістичних угруповань» є причиною кризи у країні, дозволяє констатувати, що значна частина агентури вербувалася та спрямовувалася проти тих, хто просував ідею укра-

їнської незалежності. Не виключено, що саме таких агентів РФ використовувала для підготовки та здійснення агресії проти України.

З іншого боку, ті ж опитувані у 1991 р. українські кадебісти найбільшу довіру засвідчили щодо Верховної Ради УРСР (69 %). Тож питання про те, як змінювалися настрої та устремління самих оперативників, як вони бачили проблему безпеки України після проголошення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. та Акта незалежності 24 серпня 1991 р. — залишається відкритим для подальших розвідок. Як відкритою залишається й проблема мотивації «нової агентури» — тієї, що продовжила співпрацю з новопосталою Службою безпеки України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kul'chyts'kyj, S. 10-richchia «ukrains'koi khvyli». *Istoriia Ukrainy*. 2000, 4: 8-9. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. 10-річчя «української хвилі». *Історія України*. 2000, 4. С. 8-9].
2. Archer, M. S. *Being human: the problem of agency*. Cambridge, 2000.
3. Callinicos, A. *Making history: Agency, structure and change in social theory*. New York, 1988.
4. Emirbayer, M., Mische, A. What is agency? *American Journal of Sociology*. 1998, 103 (4): 962—1023.
5. Bobkov, F.D. (Ed.) *Edinyj slovar' chekistskoj terminologii*. Chast' 2. Kontrrazvedka. Moscow. 1988 [in Russian].
[Единый словарь чекистской терминологии. Часть 2. Контрразведка. Под ред. Бобкова Ф.Д. Москва, 1988. 488 с.].
6. Voronin, N.F., Kurdakov, V.G. Iz istorii stanovleniya instituta agenturi sovetsoj kontrrazvedki. *Trudy Vysshej shkoly KGB*. 1987, 41- 42: 376-392 [in Russian].
[Воронин Н.Ф., Курдаков В.Г. Из истории становления института агентуры советской контрразведки. *Труды Высшей школы КГБ*. 1987, 41-42. С.376-392].
7. *Yak pratsiuvaty z dokumentamy ChK-KHB: ahenturni spravy. Metodychni materialy*. Tsentru vyzvol'nogo rukhu. L'viv. 2018. URL: <http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/91/> [in Ukrainian].
[Як працювати з документами ЧК-КГБ: агентурні справи. Методичні матеріали. Центр визвольного руху. Львів. 2018. URL: <http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/91/> (дата звернення 02.04.2024)].
8. Sereda S. Ynterv'iu z Volodymyrom Birchakom «Vony sered nas. Arkhivy KDB vidkryti, ale imena ahentiv dosi ne vstanovleni». *Radio Svoboda*. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29375476.html> [in Ukrainian].
[Середа С. Інтерв'ю з Володимиром Бірчаком «Вони серед нас. Архіви КДБ відкриті, але імена агентів досі не встановлені». *Радіо Свобода*. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29375476.html> (дата звернення 02.04.2024)].
9. Tolz, V. Access to KGB and CPSU Archives in Russia. *RFE/RL Research Report*. 1992, 1: 1-17.
10. Bilokin', S. Seksoty iak element mekhanizmu derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917—1941 rr.). *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*. 2012, 17: 40-48 [in Ukrainian].
[Білокінь С. Секоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2012, 17. С. 40-48].
11. Dziak, J. J. *Chekisty: a history of the KGB*. Lanham, 1988.
12. Andrew, Ch., Gordievskij, O. *KGB*. Warsaw, 1997.

13. Andrew, Ch., Mitrokhin, V. *The Sword And The Shield. The Mitrokhin Archive And The Secret History Of The Kgb.* New York, 1999.
14. Fedor, J. *Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition, from Lenin to Putin.* London; New York, 2011.
15. Knight, A.W. *The KGB: police and politics in the Soviet Union.* Rev. ed. Routledge, 2021.
16. Albats, Ye., Fitzpatrick, C.A. *The State Within a State: The KGB and its Hold on Russia. Past, Present, and Future.* New York, 1999.
17. de Jong, B. The KGB in Eastern Europe during the Cold War: on agents and confidential contacts. *The Journal of Intelligence History.* 2005, 5(1):85-103.
18. Streikus, A. Lithuanian Catholic Clergy and the KGB Religion. *State & Society.* 2006, 34(1): 63-70.
19. Kaňák P., Koura J. In the Shadow of the KGB: Legacy of Czechoslovak Intelligence (1948—1989). *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence.* 2023, 37(2): 450-481. DOI: 10.1080/08850607.2023.2204995
20. Zhuk, S.I. *KGB Operations against the USA and Canada in Soviet Ukraine, 1953-1991.* London and New York, 2022.
21. Yurkova, O. “Akademichni Yanusy”: ukrains’ki istoriyky — sekretni spivrobotnyky DPU-NKVS (1920—1930-i rr.). *Masavyja rjeprjesii w SSSR u gistorychnyh dasledavannjah i kalektywnaj pamjaci: Navukovy zbornik. Pad rjed. A. Smalenchuka, O. Kondratjuk.* Minsk. 2018, 150—168 [in Ukrainian].
[Юркова, О. “Академічні Януси”: українські історики — секретні співробітники ДПУ-НКВС (1920—1930-і рр.). Масавья рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці: Навуковы зборні. Пад рэд. А. Смаленчука, О. Кондратюк. Мінск. 2018. С. 150—168].
22. Shapoval, Yu. *Neproschenyj. Oleksandr Dovzhenko i komunistychni spetssluzhby.* Warsaw; Kyiv; Kharkiv. 2022 [in Ukrainian].
[Шаповал, Ю. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава; Київ; Харків, 2022. 354 с.].
23. Paska, V. *Taємni ahenty KDB u borot’bi proty ukrains’koho natsional’noho rukhu v 1970-kh rr. Vcheni zapysky TNU imeni VI. Vernads’koho. Seria: Istorychni nauky.* 2022, 33 (72), 4: 101-106 [in Ukrainian].
[Паска Б. Таємні агенти КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2022, 33 (72), 4. С.101-106].
24. Andruschenko, E. *Arkhivy KDB. Nevyhadani istorii.* Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Андрущенко Е. Архіви КДБ. Невигадані історії. Харків, Віват, 2023. 400 с.].
25. Vazhan, O. H. *KDB URSS ta neformal’ni ob’iednannia v period “horbachovs’koi perebudovy”. Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2010, 104: 68-77 [in Ukrainian].
[Бажан О. Г. КДБ УРСР та неформальні об’єднання в період “горбачовської перебудови”. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2010, 104. С. 68-77].
26. Vazhan, O. *Sproby protydii KDB URSS stanovlenniu ta funktsionuvanniu Narodnoho rukhu Ukrainy za perebudovu. Ukrains’kij istorychnyj zhurnal.* 2010. 1:35-41 [in Ukrainian].
[Бажан О. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову. *Український історичний журнал.* 2010. № 1. С. 35-41].
27. Jakovlev, A. (Ed.) *Lubjanka. Organy VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1991.* Moscow, 2003 [in Russian].
[Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Отв. ред. А. Яковлев. Москва, 2003].
28. Ushenko, V. *Ochyma rajonnoho hebista.* Kyiv. 2014 [in Ukrainian].
[Ушенко, В. Очима районного гебіста. Київ. 2014. 360 с.].

29. Legan, I., Dinaev V., Shmatko V. Iskat' novye podhody. K voprosu o doverennyh lichah organov KGB. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989. 135:15-17 [in Russian].
[Леган И., Динаев В., Шматко В. Искать новые подходы. К вопросу о доверенных лицах органов КГБ. *Сборник КГБ СССР*. Москва. 1989. 135. С.15-17].
30. Zdanovich, A. V interesah ljudej vseh nacional'nostej. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1990, 144 (№ 53): 35-44 [in Russian]
[Зданович А. В интересах людей всех национальностей. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1990, 144 (№53). С. 35-44].
31. Plokhу, S. The Man with the Poison Gun. A Cold War Spy Story. New York, 2016.
32. Lucenko, L. Nekotoryj opyt roboty organov KGB SSSR, uchastvovavshij v likvidacii avarii na Chernobyl'skoj AES. *Trudy Vysshej shkoly KGB*. 1988, 43:241-232 [in Russian].
[Луценко Л. Некоторый опыт работы органов КГБ СССР, участвовавших в ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС. *Труды Высшей школы КГБ*. 1988, 43. С. 241-232].
33. Smolij, V. (Ed.) Chornobyl's'ke dos'ie KGB. Suspil'ni nastroi. ChAES u postavarijnij period: zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobyl's'kij AES. Kyiv. 2019 [in Russian].
[Чорнобильське дося КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЭС. Відп. ред. В. Смолій. Київ. 2019].
34. Samojlenko, I., Litvin, V. Ukrainskie nacionalisty menjajut taktiku. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989, 134 (44): 31-34 [in Russian]
[Самойленко, И., Литвин, В. Украинские националисты меняют тактику. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1989, 134 (44). С. 31-34].
35. Podgajnyj, P., Zolototrubov, V. Priobretaem opyt. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989, 139 (49):16-23 [in Russian].
[Подгайный, П., Золототрубов, В. Приобретаем опыт. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1989, 139 (49). С.16-23].
36. Shama, N. Chto pokazala zabastovka shahterov. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989. 137 (47):25-30 [in Russian].
[Шама, Н. Что показала забастовка шахтеров. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1989. 137 (47). С. 25-30].
37. Makarevich, Je. Filipp Bobkov i pjatoe Upravlenie KGB. Sled v istorii. 2015. URL: http://loveread.me/read_book.php?id=51109&r=42 [in Russian].
[Макаревич Э. Филипп Бобков и пятое Управление КГБ. След в истории. 2015. URL http://loveread.me/read_book.php?id=51109&r=42 (дата звернення 23.03.2024)].
38. Danulyenko, V.M. Ukraina v 1985—1991 rr.: ostannia hlava radians'koj istorii. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Даниленко В.М. Україна в 1985—1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. 278 с.].
39. Vdumchivee vypolnjat' Prikaz № 0029 1975 goda. Po povodu poruchenij apparatam KGB, dejstvujushhim v kurortnyh rajonah. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1986, 112: 52-55 [in Russian].
[Вдумчивее выполнять Приказ № 0029 1975 года. По поводу поручений аппаратам КГБ, действующим в курортных районах. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1986, 112. С.52-55].
40. Odines, M., Poltoranin, M. Za poslednej chertoj. *Pravda*. 1987. 4 janvarja, № 4 (24991) [in Russian].
[Одинец, М., Полторанин, М. За последней чертой. *Правда*. 1987, 4 января, № 4 (24991)].
41. Za narushenie socialisticheskoj zakonnosti — k otvetu. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1987, 116:50-52 [in Russian].
[За нарушение социалистической законности — к ответу. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1987, 116. С.50-52].

42. Shypotilova, O. Hromads'ko-politychna diial'nist' Narodnoho Rukhu Ukrainy na terytorii Mykolaiivs'chyny (1989—1996 rr.): dys. ... kand. ist. nauk. Mykolaiv, 2013. 210 s. URL: <https://mnru.com.ua/novyny/gromadsko-politychna-diyalnist-narodnogo-ruhu-ukrayiny-na-mykolayivshhyni-1989-1996-rr>
[Шипотілова, О. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989—1996 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Миколаїв, 2013. 210 с. URL: <https://mnru.com.ua/novyny/gromadsko-politychna-diyalnist-narodnogo-ruhu-ukrayiny-na-mykolayivshhyni-1989-1996-rr> (дата звернення 12.05.2024)].
43. Gricaenko, A.V. Nekotorye voprosy organizacii agenturnogo proniknovenija v zarubezhnye centry ideologicheskoi diversii v sovremennykh uslovijah. *Trudy Vysshej shkoly KGB*. 1988, 43:170-187 [in Russian].
[Грицаєнко, А.В. Некоторые вопросы организации агентурного проникновения в зарубежные центры идеологической диверсии в современных условиях. *Труды Высшей школы КГБ*. 1988, 43. С. 170-187].
44. Bychkov, Ju., Zadorin, M. Rabotu s agenturoj — na uroven' sovremennykh trebovanij. *Sbornik KGB SSSR*. 1989, 133:37-41 [in Russian].
[Бычков, Ю., Задорин, М. Работу с агентурой — на уровень современных требований. *Сборник КГБ СССР*. 1989, 133. С. 37-41].
45. Kurilo, I. Otkrovennyj razgovor ob agenutre. *Sbornik KGB SSSR*. 1989. 134:40-45 [in Russian].
[Курило, И. Откровенный разговор об агенутре. *Сборник КГБ СССР*. 1989. 134. С. 40-45].
46. Postanovlenie SK KPSS «O merah po rasshireniju glasnosti v dejatel'nosti organov KGB». *Izvestija SK KPSS*, 1989 [in Russian].
[Постановление ЦК КПСС «О мерах по расширению гласности в деятельности органов КГБ». *Известия ЦК КПСС*. 1989].
47. Golovkov, A. Predvaritel'nyj diaгноз. *Ogonjok*. 1990, 8: 28 [in Russian].
[Головков А. Предварительный диагноз. *Огонёк*. 1990, 8. С. 28].
48. Kalugin, O.D. Vid s Lubjanki. Moscow, 1990 [in Russian].
[Калугин, О.Д. Вид с Лубянки. Москва. 1990. 112 с.].
49. Shchekochihin, Ju. Ja — stukach. Moj psevdonim — Korchagin. *Literaturnaja gazeta*. 1991. 20 fevralja. URL: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1991__ocr.pdf [in Russian].
[Щекочихин, Ю. Я — стукач. Мой псевдоним — Корчагин. *Литературная газета*. 1991. 20 февраля. URL: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1991__ocr.pdf (дата звернення 12.04.2024)].
50. Lisova, V. Komunikatsii z hromads'kistiu KDB URSS v umovakh polityky hlasnosti (1987—1989 rr.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. 2021, 4 (Hruden'): 56-64. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.56-64> [in Ukrainian].
[Лісова, В. Комунікації з громадськістю КДБ УРСР в умовах політики гласності (1987—1989 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2021, 4 (Грудень). С. 56-64. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.56-64>].
51. Lisova, V. «Navedennia rum'ian na vel'my pozhukhle oblychchia staroi stalins'ko-brezhnievs'koi shkoly»: informatsijno-propahandysts'ka diial'nist' KDB URSS u 1990—1991 rr. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. 2022, 2 (58):136-176 URL: http://resource.history.org.ua/publ/za_2022_2__6 [in Ukrainian].
[Лісова, В. «Наведення рум'ян на вельми пожухле обличчя старої сталінсько-брежневської школи»: інформаційно-пропагандистська діяльність КДБ УРСР у 1990—1991 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2022, 2 (58). С. 136-176. URL: http://resource.history.org.ua/publ/za_2022_2__6 (дата звернення 14.05.2024)].

52. Bocharnikov, V. O reorganizacii raboty s neglasnym apparatom. *Sbornik KGB SSSR*. 1990, 145: 36-41 [in Russian].
[Бочарников, В. О реорганизации работы с негласным аппаратом. *Сборник КГБ СССР*. 1990, 145. С. 36-41].
53. Kul'chyn's'kyj, M. Yak vidbuvalysia pershi antykomunistychni mitynhy v SRSR ta iak komunisty probuvaly spryamuvaty oburennia u vyhidne ruslo. Uryvky zi spohadiv. *Teksty*. 2023: URL: <https://texty.org.ua/articles/111094/yak-vidbuvalysya-pershi-antykomunistychni-mitynhy-v-srsr-ta-yak-komunisty-probuvaly-spryamuvaty-oburennia-u-vyhidne-ruslo/> [in Ukrainian].
[Кульчинський, М. Як відбувалися перші антикомуністичні мітинги в СРСР та як комуністи пробували спрямувати обурення у вигідне русло. Уривки зі спогадів. *Тексти*. 2023. URL: <https://texty.org.ua/articles/111094/yak-vidbuvalysya-pershi-antykomunistychni-mitynhy-v-srsr-ta-yak-komunisty-probuvaly-spryamuvaty-oburennia-u-vyhidne-ruslo/> (дата звернення 25.05.2024)].

Надійшла / Received 07.10.2024

Olena STIAZHINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
fotodonetsk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

“CASES OF REFUSAL HAVE BECOME MORE FREQUENT...”:
A GRASSROOTS NETWORK OF SECRET KGB EMPLOYEES
OF THE UKRAINIAN SSR IN THE CONTEXT
OF THE SYSTEMIC CRISIS OF 1985—1991

The purpose of this article is to analyze the activities and attitudes of KGB agents in the Ukrainian SSR in the period 1985—1991. **The tasks** of the work are focused on the following questions: how the KGB recruited secret agents, what was the number of agents and the dynamics of their number, how they were used, how and why the attitudes of agents changed during this period, how KGB officers reacted to changes in agent behavior. **The methodological basis** of the analysis is the efficiency of agency. **The scientific novelty**. The agents are considered not as technological parts of the political control system but as individuals who were capable of both obedience and resistance to the KGB in the conditions when this resistance became possible. **The main results**. In 1985—1991, the KGB of the Ukrainian SSR continued to create a circle of people who, for various reasons, provided the KGB with information about their environment, “signaled” about anti-state sentiments of certain individuals, agreed to carry out provocations, collected compromising materials, etc. While in 1986—1987, secret agents dutifully performed their functions, in the following years, they began to show anxiety about their activities and later refused to cooperate at all. During the two years 1987—1989, the number of agents in the KGB of the Ukrainian SSR decreased by almost ten thousand people. The main reason for the agents’ refusal to continue cooperation was the fear of losing their reputation in the eyes of their inner circle. Agents insisted that such cooperation was immoral and inappropriate in the context of the policy of “Glasnost”. Looking for a solution to preserve agents, the KGB officers of the Ukrainian SSR agreed on the readiness to put cooperation on a contractual, monetary basis and destroy all agent files and other documents that could harm the reputation of secret agents.

Keywords: *secret agents, KGB Ukrainian SSR, recruitment, KGB officers, national movements.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.220>
УДК 930.2:316.344:[091.5:099.5](092)“17”

Ірина ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ стародруків та рідкісних видань,
Інститут книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
(Київ, Україна)
ciborirena@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5025-0767>

МАРГІНАЛІСТИКА В ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: РУКОПИСНІ ПРОВЕНІЄНЦІЇ ВИДАНЬ ХVІІІ ст. (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ТВОРІВ М. РУБЧИНСЬКОГО, 1707—1794)

Мета полягає у тому, щоб на фактографічному матеріалі показати роль маргіналістики в історико-книгознавчих дослідженнях, на основі джерелознавчого аналізу рукописних провенієнцій примірників праць М. Рубчинського, висвітлити їх розповсюдження та побутування у ХVІІІ—ХХ ст. **Методологія.** У роботі були використані методи дослідження історичної науки, які ґрунтуються на принципах історизму, системності та наукової об'єктивності, а саме методи джерельної свистики, критики джерел, квантитативний та компаративний методи. Використано методологічний інструментарій, придатний для вивчення стародрукованих пам'яток — бібліографічний та палеографічний методи. **Наукова новизна.** Примірники друкованих праць М. Рубчинського, представлені у такій кількості (91 примірник 11 видань 9 творів) та інформативній формі (тексти рукописних провенієнцій, схеми міграції примірників), дотепер не були об'єктом історико-книгознавчих досліджень. **Висновки.** Введено у науковий обіг новий фактографічний матеріал про розповсюдження й побутування творів М. Рубчин-

Цитування: Ціборовська-Римарович І. Маргіналістика в історико-книгознавчих дослідженнях: рукописні провенієнції видань ХVІІІ ст. (джерелознавчий аналіз творів М. Рубчинського, 1707—1794). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 220—237. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.220>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ського. Джерелознавчий аналіз рукописних провенієнцій встановив імена власників стародруків, місця зберігання у другій половині XVIII ст., XIX й XX ст. Документально підтверджено популярність його творів у католицьких та греко-католицьких чернечих осередках.

Ключові слова: маргіналістика, провенієнції, стародруки, Марцін Рубчинський, реколекційні твори, орден кармелітів.

Маргіналістика як спеціальна галузь історичної науки має об'єктом дослідження всі види написів, що трапляються у рукописних та стародрукованих книгах [1—5]. Маргіналії фактично є документальними мікроджерелами, які виконують важливу роль у комплексних історико-книгознавчих, історико-бібліотекознавчих та кодикологічних дослідженнях.

Стародрук є багатограним об'єктом наукового дослідження. Зокрема, маргінальні написи стародруків можуть містити унікальні відомості з історії видавничої справи, побутування примірників, книготоргівлі, шляхів розповсюдження книжок і комплектації тогочасних бібліотек, соціології читача, і не тільки про це. Рукописні провенієнції стародруків становлять сегмент маргінальних написів. Вони є артефактами культури, самодостатніми мікроджерелами історичного побутування книги, які віддзеркалюють читацький інтерес до друкованого твору й висвітлюють його історико-культурне значення. У комплексі з іншими видами провенієнцій (гравійовані екслібриси-наліпки, шрифтові та конгревні екслібриси, суперекслібриси, печатки) і маргінальних написів вони інформують дослідника про історичну долю конкретних примірників, формування бібліотечних фондів, розповсюдження та побутування праць авторів. При втраті архівних матеріалів джерелознавча вартість провенієнцій зростає — вони стають основним інформаційним матеріалом як історичний факт і як біографічне джерело про конкретних персон. Провенієнції приносять в історичне книгознавство, історичне бібліотекознавство, кодикологію та біографістику дані, які можуть суттєво вплинути на об'єктивність наукових висновків та узагальнень. Вони фіксуються у наукових каталогах при попримірниковому опису стародруків, джерелознавчо досліджуються при бібліографічній реконструкції історичних книгозбірень, слугують джерельною базою для різнопланових історичних студій. На вагомість та необхідність провенієнційних досліджень неодноразово наголошували у своїх книгознавчих публікаціях вітчизняні [6—18] й закордонні дослідники [19—24].

При короткому тексті та фрагментарному характері інформації рукописні провенієнції надають цінний фактографічний матеріал. У першу чергу рукописні провенієнції, бо їх кількість найбільша, дають можливість проводити бібліографічну реконструкцію фондів історичних книгозбірень, які в наш час не існують як цілісні книжкові комплекси, окреслити популярність і вплив творчості того чи іншого автора на певні кола суспільства. Вони несуть у собі інформацію про власників примірників, про міграцію книжок, яка не трапляється в інших видах історичних джерел. У випадках, коли таланить виявити значну кількість примірників друкованого твору одного автора чи значну кількість примірників кількох друкованих творів одного автора, можна реконструювати картину розповсюдження й

побутування їх у певний час на теренах певного регіону. Серед рукописних провенієнцій важливе місце посідають автографи авторів — письменників, учених, політичних, культурних і релігійних діячів. Ця інформація проливає світло на творчу діяльність авторів, популярність і шляхи розповсюдження їхніх творів, віддзеркалює коло їхніх інтелектуальних зацікавлень та професійних контактів.

Об'єктом книгознавчого дослідження представленої публікації стали рукописні провенієнції друкованих творів відомого релігійного письменника, члена ордену взутих кармелітів Марціна Рубчинського (1707—1794 рр.). Був досліджений 91 примірник 11 видань 9 творів М. Рубчинського, які тепер зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ), Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника (далі — ЛННБ), Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка (далі — НБЛНУ), Харківської державної наукової бібліотеки В.Г. Короленка (далі — ХДНБ), Музею книги і друкарства м. Острога (далі — МКДО), Національного музею ім. Андрея Шептицького у Львові (далі — НМАШ). Ці стародруки були доступні авторці для дослідження *de visu*. З них 18 не мають провенієнцій.

Постать М. Рубчинського знаходилася в полі зору дослідників як іноземних, так і вітчизняних. Його життю і діяльності присвячені статті В. Коляка у «*Polskiemu słowniku biograficznemu*» [26—27]. Є. Мізюрек у своїй публікації аналізує діяльність М. Рубчинського як представника кармелітської духовності [28], а І. Альмес, висвітлюючи тему віддзеркалення кармелітської духовності у бібліотеках василіянських монастирів Львівської єпархії у XVIII ст., викладає факти побутування творів М. Рубчинського у книгозбірнях цих монастирів [41]. Але джерелознавчий та книгознавчий аналіз примірників друкованих праць цього автора в такій кількості й у такій формі дотепер не був представлений в історико-книгознавчих дослідженнях.

Марцін Рубчинський, син городельського чашника Яна Рубчинського і Йоанни з Жабоклицьких — яскравий представник кармелітської школи духовності, один із найвідоміших авторів реколекційних творів на теренах Речі Посполитої XVIII ст. Він належав до ордену взутих кармелітів і вступив до його лав бл. 1720 р. у Львові, навчався в Неаполі, згодом викладав філософію у кармелітських монастирях Львова та Вільнюса. Від 1738 р. він обіймав посаду пріора монастиря у Сусідівцях, а від 1745 р. — пріора Львівського кармелітського монастиря. Від 1748 р. виконував обов'язки пріора кармелітського монастиря у Теревовлі. У 1754—1758 рр. він виконував функції провінціала Руської провінції ордену кармелітів [25, С. 65]. У 1761 р. М. Рубчинський обійняв посаду пріора кармелітського монастиря у Городищі. У 1765—1772 рр. та 1777—1783 рр. був на посаді пріора Луцького кармелітського монастиря. Свій життєвий шлях М. Рубчинський завершив у Луцьку 10 листопада 1794 р. [26, 27]. Визначний проповідник свого часу, досконалий релігійний письменник, він був автором щонайменше 14 друкованих релігійних текстів, темою яких стали реколекційні медитації та духовне виховання й удосконалення, адресовані, першою чергою, чернечій спільноті, а також світським особам [28, С. 209, 219—220]. Твори М. Рубчинського вивели

його в коло визначних аскетично-девоційних письменників XVIII ст. М. Рубчинський залишив після себе у рукописі трактат з філософії «Cursus philosophicus...» (1735). Біографи письменника вважають, що він був поціновувачем літургійного співу і продовжувачем традицій монастирських скрипторіїв. У Краківському кармелітському монастирі збереглися п'ять вишукано оформлених градуалів й антифонаріїв, переписані або самим Рубчинським, або під його керівництвом для Львівського кармелітського монастиря у 1754—1757 рр. [26—27, 29].

Популярність творів М. Рубчинського підтверджується їх активною публікацією в друкарнях Бердичівського монастиря босих кармелітів та Луцького домініканського монастиря. Видавалися його твори й у львівських друкарнях: офіцині Львівського єзуїтського колегіуму і приватних друкарнях Антона Піллера (†1781) та Казимира Шліхтина (роки друкарської діяльності 1776—1785 рр. [30, С. 7]). Загалом за відомостями бібліографічних праць у другій половині XVIII ст. було здійснено 15 видань 12 його творів. У бердичівській кармелітській друкарні були опубліковані «Głos Pana kruszącego cedry libańskie...» (двічі — 1762, 1768), «Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...» (1762), «Ofiara sprawiedliwości...» (1763), «Chrześcianin cierpliwością uzbroiony w uciskach bez zasmucenia...» (1765), «Okrąg mądrości...» (1774), «Zakon trzeci N.M. Panny z Góru Karmelu...» (1774), «Kościół Chrystusow wołujący...» (1777), «Miesiąc Nabożeństwem u Świętych cnot używaniem...» (1780) [31]. У луцькій домініканській офіцині побачило світ третє видання «Głosu Pana kruszącego cedry libańskie...» (1788), а також «Rok zbawienny którego każdy dzień dla życia wiecznego...» (1788) та «Śmierć żyjącym ludziom...» (1788) [32]. У Львові в друкарні А. Піллера у 1773 р. було видано твір М. Рубчинського «Grzesznik z drogi zatracenia nawracający się do Boga...» (Запаско, Ісаєвич, № 2709; Estr., т. 26, s. 437), у друкарні Львівського єзуїтського колегіуму надруковано 1759 р. твір «Męka u śmierć Pana Naszego Jesusa Chrystusa na czterdzieści części podzielona...» (Запаско, Ісаєвич, № 2122; Estr., т. 26, s. 437), а у 1784 р. він удруге був опублікований у друкарні К. Шліхтина (30, С. 350—353, № 152.1-4; Запаско, Ісаєвич, № 3275; Estr., т. 26, s. 437). У ЛННБ зберігаються чотири примірники цього шліхтинівського видання. За провенієнцією один із них у минулому знаходився у книгозбірні Вишнівцецького монастиря босих кармелітів (ЛННБ, ВРК, шифр: СТ-II 31186; 3, № 152.1). 1775 року у Варшаві в Надвірній друкарні побачив світ твір М. Рубчинського «Trzy dni drogi prowadzącej do Boga przez Rekollekcyę dla osób świeckich» (Estr., т. 26, s. 438).

Рукописні провенієнції досліджених примірників дають можливість чіткіше окреслити ареал їхнього розповсюдження. У книгозбірні Львівського монастиря сестер бенедиктинок знаходилися видання таких творів М. Рубчинського: по три примірники було «Głosu Pana kruszącego cedry libańskie...» 1762 та 1768 рр. видання; по одному примірнику творів «Grzesznik z drogi zatracenia nawracający się do Boga...» (1773), «Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...» (1762) та «Miesiąc Nabożeństwem u Świętych cnot używaniem...» (1780). Твір «Chrześcianin cierpliwością uzbroiony w uciskach bez zasmucenia...» (1765) був у п'яти примірниках, а «Męka u śmierć Pana Naszego Jesusa Chrystusa na czterdzieści części podzielona...» (1759) — у шес-

ти [33, С. 65, 74, 106, 153, 177—178, 250]. Примірники твору «Głos Pana kruszącego cedry libańskie...» 1788 р. видання були у книгозбірнях домініканських монастирів у Ярославі, Жовкві, Кракові, Гілдах [34, С. 35—43]. На своїх сторінках та форзацах усі названі стародруки мають рукописні провенієнції, але вони не є дарчими написами автора. Привертає увагу той факт, що рукописні провенієнції опрацьованих примірників практично не фіксують дарчих написів автора чи повідомлень про дарування автором примірника. Для порівняння можна навести факти про дари двох авторів, членів Товариства Ісусового — Георгія Генделя (1657—1727) і Тадея Юди Крусинського (1675—1756). Евристична робота зі стародруками та джерелознавчий аналіз рукописних провенієнцій уможливили відтворення картини побутування примірників їх творів. Частина провенієнційних написів є автографами авторів. З 47 примірників прижиттєвих видань творів Г. Генделя, професора теології, письменника-полеміста, що зберігаються у фондах НБУВ, 13 мають дарчі написи автора різним особам та інституціям [35]. У теологічній Бібліотеці Vobolanum (Варшава) зберігаються шість книжок авторства Г. Генделя, усі з дарчими написами автора членам Товариства Ісусового та єзуїтським колегіумам у Любліні, Красноставі та Перемишлі [36, С. 266]. Серед 29 примірників львівських видань (1733, 1734, 1740) праці Т.Ю. Крусинського «Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam...», відомого сходознавця XVIII ст., місіонера, лікаря, які нині зберігаються у фондах НБУВ, 24 містять провенієнції, з них 14 мають авторські дарчі написи [37]. Два примірники львівського видання 1740 р. з фонду НБ ХНУ мають написи про дарування автором примірників Гродненському і Слуцькому єзуїтським колегіумам [38, С. 148—149, № 199]. Два примірники львівського видання 1734 р., що зберігаються у Науковій бібліотеці Державного архіву Волинської області, мають дарчі написи Т.Ю. Крусинського ректорам Луцького та Острозького єзуїтських колегіумів [39, № 105, 106]. У відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника нині зберігається дев'ять примірників 1733, 1734 і 1740 рр. видання, п'ять з яких мають дарчі написи автора. Серед адресатів представники духовного і світського станів [40, С. 91—92, 100—101].

Серед описаних у публікації примірників творів М. Рубчинського (91 примірник) тільки один має провенієнцію, яка вказує на дарування примірника самим автором — це примірник «Ofiary sprawiedliwości Dusz czyniących zadosyć Boskiemu Majestatowi...» (1763). На звороті титульного аркуша зберігся напис: «Praesent[em] Librum, a Dignissimo Ejusdem Autho/re dono mihi datu[m], Applic[atus] Bibliothecae / Abbatiali Zydyczyn[ensis] 28 9bris [Novem]bris 1765 An[no] / Gedeon Zwonicz Beyned / Abb[as]. Zydyczyn[ensis] Ord[inis] S[ancti] B[asilii] M[agni] m[anu] r[ogata]» («Справжню книгу, надану найповажнішим її автором у дар мені, приєднав до бібліотеки Жидичинського абатства 28 листопада 1765 року Гедеон Звонич Бейнед, жидичинський абат Чину Святого Василя Великого рукою власною»). Книга була подарована автором настоятелю Жидичинського василіянського монастиря, який передав її до монастирської бібліотеки. Через два роки після виходу у світ примірник опинився у монастирській книгозбірні. На ті часи це був короткий і швидкий шлях твору від друкарського верстата до читача.

Такий разючий дисонанс у кількості авторських дарів при значній кількості досліджених примірників трьох названих авторів очевидно пов'язаний із тим, що в Товаристві Ісусовому було заведено дарувати свої опубліковані праці книгозбірням єзуїтських колегіумів, їх ректорам, «колегам» по ордену, добрим знайомим. Очевидно в інших католицьких орденах, у тому числі й у взутих кармелітів, практика авторських дарів була не так поширена.

Спираючись на рукописні інвентарі монастирських бібліотек, дослідники засвідчують, що бердичівські видання творів М. Рубчинського активно поширювалися серед василіянського чернецтва. Примірники трактату М. Рубчинського «Głos Pana kruszącego cedry libańskie...», який вважався найкращою реколекційною книгою в Речі Посполитій того часу, мав настоятель Львівських Святоюрського та Святооунуфріївського монастирів Юстин Іяшевич (1708—1776) [41, С. 176—177]. Був примірник цього твору у книгозбірні Добрянського василіянського монастиря [41, С. 185]. У Крехівському василіянському монастирі зберігався примірник трактату з аскетички «Chrześcianin cierpliwością uzbrojony w uciskach bez zasmucenia...» (1765) [41, С. 186]. Примірники творів М. Рубчинського знаходилися у книгозбірнях Відинського, Підгорецького, Сокилецького та Унівського василіянських монастирів [41, С. 180]. Результати аналізу рукописних провенієнцій наших примірників підтверджують цей факт. За представленим у публікації матеріалом примірники творів М. Рубчинського зберігалися у книгозбірнях василіянських монастирів у Жидичині, Загорові, Каневі, Львові, Мильцях, Овручі та Шаргороді; у домініканських монастирях Луцька, Любара та Познані; босих кармелітів Бердичева і Вишнівця; взутих кармелітів Топорища й Ушомира; августинців у Кодні; капуцинів у Вінниці та Острозі, сестер бенедиктинок у Львові. Провенієнції цих примірників дали змогу документально підтвердити місця знаходження книжок у XVIII ст. і простежити їх шляхи у XIX і XX ст. У XIX ст. згадані примірники знаходилися у фондах бібліотек світських та духовних навчальних закладів, громадських інституцій та книгозбірнях бібліофілів: Київського Університету св. Володимира, Львівського університету, Київської духовної академії, Подільської православної духовної семінарії, Волинського церковно-археологічного товариства, Луцько-Житомирської католицької духовної семінарії, Народного Дому у Львові, Братства імені князів Острозьких, книгозбірнях Віктора Баворовського, Єжи Оссолінського, Олександра Лазаревського. У XX ст. видання праць М. Рубчинського опиняються у фондах Всенародної бібліотеки України (далі — ВБУ, тепер Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), Волинського науково-дослідного музею у Житомирі, бібліотеці Кам'янець-Подільського державного українського університету, ЛННБ, НБАНУ, ХНБ, МЛДО, НМАШ. Видання творів М. Рубчинського знаходять собі місце в бібліофільських зібраннях. «Ofiara sprawiedliwości Dusz czyniących zadosyć Boskiemu Majestatowi...» та «Głos Pana kruszącego cedry libańskie...» (1768) були у власності львівського біолога й медика Єжи Дуніна-Вонсовича, тепер вони у краєзнавчій бібліотеці львівського бібліофіла Анатолія Недільського (42, С. 40, № 425; С. 45—46, № 441). Примірник «Głosu Pana kruszącego cedry libańskie...» (1762) зберігається у книгозбірні київського бібліофіла Віталія Гайдука [43, С. 472].

Проведене історико-книгознавче та джерелознавче дослідження примірників творів М. Рубчинського суттєво доповнює відомості про популярність і розповсюдження його творів. Два додатки, які містять інформацію про сучасні місця зберігання примірників, їх поточні шифри та посилання на бібліографічні джерела (додаток 1), схему міграції стародруків від місця друкування до сучасних місць зберігання, унаочнюють факти, викладені у текстовій частині.

ДОДАТОК 1

ПЕРЕЛІК ВИЯВЛЕНИХ ПРИМІРНИКІВ ТВОРІВ М. РУБЧИНСЬКОГО

1. *Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libański Albo Rekolekcyę Osobom Zakonnym służące...* — Berdyczów, 1762. *Бібліографія:* Запаско, Ісаєвич, № 2274; Ціборовська-Римарович (2019), с. 191—193; Estr., т. 26, s. 436.

НБУВ: ВСРВ, Ін. 1510, Ін. 1511, Ін. 2117, Ін. 2118; ВІК: б-ка КДА, D.X.7/621; ФПЛ: ІЗ пол. B2828⁽¹⁾, ІЗ пол. B2828⁽²⁾. **ЛННБ:** ВРК, СТ-II 112122. **ХНБ:** ВККРВР, 528106.

2. *Rubczyński M. Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...* — Berdyczów, 1762. *Бібліографія:* Запаско, Ісаєвич, № 2275; Ціборовська-Римарович (2019), с. 193—194; Estr., т. 26, s. 438.

НБУВ: ВСРВ, Ін. 2103; ВІК, б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів: Берд. кол. 1765, Берд. кол. 1766. **ЛННБ:** ВРК, СТ-I 117535.

3. *Rubczyński M. Ofiara sprawiedliwości Dusz czyniących zadosyć Boskiemu Majestato wi...* — Berdyczów, 1763. *Бібліографія:* Запаско, Ісаєвич, № 2315; Ціборовська-Римарович (2019), с. 198—201; Estr., т. 26, s. 438.

НБУВ: ВСРВ: Ін. 2123; ВІК, б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів: Берд. кол. 2581, Берд. кол. 2582; б-ка КДА: D.III.6/136. **ЛННБ:** ВРК, СТ-II 19604⁽¹⁾, СТ-II 19604⁽²⁾, СТ-II 19604⁽³⁾, СТ-II 19604⁽⁴⁾, СТ-II 19604⁽⁵⁾. **ХНБ:** ВККРВР, 528595. **МКДО:** Кн. 19267, VI-с 2423.

4. *Rubczyński M. Chrzescianin cierpliwościąuzbroionywuciskachbezzasmucienia...* — Berdyczów, 1765. *Бібліографія:* Запаско, Ісаєвич, № 2398; Ціборовська-Римарович (2019), с. 210—212; Estr., т. 26, s. 436.

НБУВ: ВСРВ, Ін. 2506, Ін. 2507, Ін. 6501; ВІК: б-ка КДА: D.X.7/623⁽¹⁾ (= Вол. 169), D.X.7/623⁽²⁾ (= Вол. 1215); б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, Берд. кол. 2585; б-ка ЛЖС, Армар. XVI/54; ФПЛ, ІЗ пол. B4302. **ЛННБ:** ВРК, СТ-II 31589, СТ-II 22039⁽¹⁾, СТ-II 22039⁽²⁾, СТ-II 22039⁽³⁾. **ХНБ:** ВККРВР, 527455.

5. *Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libański...* — Berdyczów, 1768. *Бібліографія:* Запаско, Ісаєвич, № 2533; Ціборовська-Римарович (2019), с. 234—238; Estr., т. 26, s. 436—437.

НБУВ: ВСРВ, Ін. 1512, Ін. 2119, Ін. 2120, Ін. 2121; ВІК: б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів: Берд. кол. 2586, Берд. кол. 2587; б-ка Вишнівецького монастиря босих кармелітів: інв. 3275156, інв. 3275157, інв. 3275233; б-ка КДА: V.XVII.6/131, D.X.7/622⁽¹⁾, D.X.7/622⁽²⁾ (= Вол. 1268); ФПЛ: ІЗ пол. B4303⁽¹⁾, ІЗ пол. B4303⁽²⁾, ІЗ пол. B4303⁽³⁾, ІЗ пол. B4303⁽⁴⁾, ІЗ пол. B4303⁽⁵⁾, ІЗ пол. B4303⁽⁶⁾, ІЗ пол. B4303⁽⁷⁾. **ЛННБ:** ВРК: СТ-II 31627⁽¹⁾, СТ-II 31627⁽²⁾, СТ-II 31627⁽³⁾, СТ-II 31627⁽⁴⁾. **ХНБ:** ВККРВР: 529844⁽¹⁾, 529844⁽²⁾. **НМАШ,** СдЛ-1216. **МКДО,** Кн. 2633, VI-с 212.

6. Rubczyński M. Zakon trzeci Najświętszey Maryi Panny z Góry Karmelu... — Berdyczów, 1774. *Бібліографія*: Запаско, Ісаєвич, № 2756; Ціборовська-Римарович (2019), с. 272—273; Estr., t. 26, s. 438.

НБУВ: ВІК: 6-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, Берд. кол. 1618.

7. Rubczyński M. Kościół Chrystusow woiuiający... — Berdyczów, 1777. *Бібліографія*: Запаско, Ісаєвич, № 2899; Ціборовська-Римарович (2019), с. 289—292; Estr., t. 26, s. 437.

НБУВ: ВСРВ, Іп. 1513, Іп. 2122; ВІК: 6-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів: Берд. кол. 2576, Берд. кол. 2674; 6-ка ЛЖС, Армар 5/94. **ЛННБ**: ВРК: СТ-II 19587⁽¹⁾, СТ-II 19587⁽²⁾, СТ-II 79608, СТ-II 80375⁽¹⁾, СТ-II 80375⁽²⁾. **НБАНУ**: ВРПК, РК 1751 П. **ХНБ**: ВКРПР, 528742.

8. Rubczyński M. Miesiąc Nabożeństwem y Świętych cnót używaniem... Boga Matce Maryi poświęcony... — Berdyczów, 1780. *Бібліографія*: Запаско, Ісаєвич, № 3053; Ціборовська-Римарович (2019), с. 345—346; Estr., t. 22, s. 370; t. 26, s. 437; t. 23, s. 190.

НБУВ: ВСРВ, Іп. 1546; ВІК: 6-ка ЛЖС, Армар XVI/470; 6-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів: Берд. кол. 1567. **ЛННБ**: ВРК, СТ-I 118019.

9. Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libańskie... — [3 ed.]. — Łuck, 1788. *Бібліографія*: Запаско, Ісаєвич, № 3469; Ціборовська-Римарович (2020), с. 44—45; Estr., t. 26, s. 437.

НБУВ: ВСРВ, Іп. 2509, Іп. 4995. **ЛННБ**: ВРК, СТ-II 30831.

10. Rubczyński M. Rokzbawienny... — Łuck, 1788. *Бібліографія*: Ціборовська-Римарович (2020), с. 45—46; Estr., t. 26, s. 438.

НБУВ: ВСРВ, Іп. 4997; ВІК, 6-ка ЛЖС, Армар 16/143. **ЛННБ**: ВРК, СТ-I 109779⁽¹⁾.

11. Rubczyński M. Smierc żyjącym ludziom, wiele dobrego czyniąca... — Łuck, 1788. *Бібліографія*: Запаско, Ісаєвич, № 3470; Ціборовська-Римарович (2020), с. 46—47; Estr., t. 26, s. 438.

НБУВ: ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. А1730; ВНОФ, Колекція О. Лазаревського, Лаз. № 56. **ЛННБ**: ВРК, СТ-I 74342, СТ-I 109779⁽²⁾.

ДОДАТОК 2

СХЕМА МІГРАЦІЇ ВИЯВЛЕНИХ ПРИМІРНИКІВ ТВОРІВ М. РУБЧИНСЬКОГО

1. Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libański..., 1762.

Бердичів, 1762 → Бенедикт Чоловський, OSBM → Канев: мон-р василіян → Київ: НБУВ, ВСРВ, Іп. 1510.

Бердичів, 1762 → Кодня: мон-р августинців → [Житомир: Волинський музей] → Київ: НБУВ, ВСРВ, Іп. 1511.

Бердичів, 1762 → Філіп Бялковський, OSBM → Євгеніуш Бо[...]ський → Київ: НБУВ, ВСРВ, Іп. 2117.

Бердичів, 1762 → Вінниця: мон-р капуцинів → Київ: НБУВ, ВСРВ, шифр: Іп. 2118.

Бердичів, 1762 → Сабінус Полодзінський → Київ: КДА → НБУВ, ВІК, 6-ка КДА, Д.Х. 7/621.

Бердичів, 1762 → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В2828⁽¹⁾.

Бердичів, 1762 → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В2828⁽²⁾.

Бердичів, 1762 → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-II 112122.

Бердичів, 1762 → Загорів: мон-р василіян → Волинське Церковно-Археологічне Товариство → [Житомир: Волинський музей] → Харків: ХНБ, ВККРВР, 528106.

2. Rubczyński M. Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia..., 1762.

Бердичів, 1762 → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2103.

Бердичів, 1762 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 1765.

Бердичів, 1762 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 1766.

Бердичів, 1762 → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-І 117535.

3. Rubczyński M. Ofiara sprawiedliwości..., 1763.

Бердичів, 1763 → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2123.

Бердичів, 1763 → Бердичів: Урбан від св. Тадея, OCD → мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. Кол. 2581.

Бердичів, 1763 → [Вишнівець: мон-р босих кармелітів] → Бердичів: мон-р босих кармелітів, колегіум → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 2582.

Бердичів, 1763 → Жидичин: абат Гедеон Звонич Бейнед, OSBM → мон-р василіян → Полоцьк: Духовна греко-католицька семінарія → Київ: б-ка КДА → НБУВ, ВІК, б-ка КДА, Д.ІІІ.6/136.

Бердичів, 1763 → Львів: Народний Дім → ЛННБ, ВРК, СТ-ІІ 19604⁽¹⁾.

Бердичів, 1763 → белзький каштелян Куропатницький → Львів: Інститут Оссолінського → ЛННБ, ВРК, СТ-ІІ 19604⁽²⁾.

Бердичів, 1763 → Юзеф Сирокомля Монтрим → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-ІІ 19604⁽³⁾.

Бердичів, 1763 → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-ІІ 19604⁽⁴⁾.

Бердичів, 1763 → Львів: мон-р василіян → ЛННБ, ВРК, СТ-ІІ 19604⁽⁵⁾.

Бердичів, 1763 → Йорданус, OSBM → Шаргород: колегіум василіян → Кам'янець-Подільський: б-ка ПДС → Харків: ВККРВР, 528595.

Бердичів, 1763 → Острог: мон-р капуцинів → Музей книги і друкарства. МКДО, Кн. 19267, VI-с 2423.

4. Rubczyński M. Chrześcianin cierpliwością uzbroiony w uciskach bez zasmucenia..., 1765.

Бердичів, 1765 → Овруч: волинський провінціал Йосафат Седлецький, OSBM → мон-р василіян → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2506.

Бердичів, 1765 → Любар: домініканський мон-р → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2507.

Бердичів, 1765 → провінціал Ян Чарнолоський, ОС → Топорище: мон-р взутих кармелітів → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 6501.

Бердичів, 1765 → Ян Жепецький, ОС → Франтішек Пітрешешський → Юзеф Вербохоцький → Київ: б-ка КДА → НБУВ, ВІК, б-ка КДА, Д.Х.7/623⁽¹⁾.

Бердичів, 1765 → Мильці: василіянський мон-р → Київ: б-ка КДА → НБУВ, ВІК, б-ка КДА, Д.Х.7/623⁽²⁾.

Бердичів, 1765 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 2585.

Бердичів, 1765 → Кароль Бобринівський, ОС → Житомир: б-ка ЛЖС → Волинський музей → Київ: НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС, Армар. XVI/54.

Бердичів, 1765 → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4302.

Бердичів, 1765 → Львів: Інститут Оссолінського → ЛННБ, ВРК, СТ-ІІ 31589.

Бердичів, 1765 → Антоній Собещанський → Зигмунд Зелінський, OCD → квашенинський парох Олексій Мудзак. 1816 р. → [Д.] Моравицький → Львів: Народний Дім → ЛННБ, ВРК, СТ-II 22039¹.

Бердичів, 1765 → Львів: Народний Дім → ЛННБ, ВРК, СТ-II 22039².

Бердичів, 1765 → Анна Куровська → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-II 22039³.

Бердичів, 1765 → Кам'янець-Подільський: б-ка ПДС → Харків: ХНБ, ВККРВР, 527455.

5. Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libański..., 1768.

Бердичів, 1768 → Бенвенуто, OMSFRO → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 1512.

Бердичів, 1768 → Вінниця: мон-р капуцинів → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВСРВ, Ін. 2119.

Бердичів, 1768 → Лонгін Невмежицький, OSBM → Волинське Церковно-Археологічне Товариство → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2120.

Бердичів, 1768 → Любар: Людовік Лушчев[ський], ОР → Діадокус, ОР → Любар: домініканський мон-р → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2121.

Бердичів, 1768 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 2586.

Бердичів, 1768 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 2587.

Бердичів, 1768 → Вишнівець: мон-р босих кармелітів → [Вишнівець: б-ка Вишнівецького замку] → Київ: НБУВ, ВІК, б-ка Вишневецького мон-ря, інв. 3275156.

Бердичів, 1768 → Макарій від Найсвятішої Діви Марії, [OCD] → Атаназій від св. Терези, [OCD] → Едмунд, [OCD] → Вишнівець: мон-р босих кармелітів → [Вишнівець: б-ка Вишнівецького замку] → Київ: НБУВ, ВІК, б-ка Вишнівецького мон-ря, інв. 3275157.

Бердичів, 1768 → Вишнівець: мон-р босих кармелітів → [Вишнівець: б-ка Вишнівецького замку] → Київ: НБУВ, ВІК, б-ка Вишнівецького мон-ря, інв. 3275233.

Бердичів, 1768 → Київ: Іван Самойлович → б-ка КМА (згодом КДА) → НБУВ, ВІК, б-ка КДА, В.XVII.6/131.

Бердичів, 1768 → Ян Боярський, OSBM → Симон Возняк → Київ: б-ка КДА → НБУВ, ВІК, б-ка КДА, D.X.7/622¹.

Бердичів, 1768 → Київ: б-ка КДА → НБУВ, ВІК, б-ка КДА, D.X.7/622² Бердичів, 1768 → Вишнівець: мон-р босих кармелітів → [Вишнівець: б-ка Вишневецького замку] → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4303¹.

Бердичів, 1768 → сестра Соломія Юшчовська → сестра Домініка Коберська → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4303².

Бердичів, 1768 → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4303³.

Бердичів, 1768 → Кіпріан, ОР → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4303⁴.

Бердичів, 1768 → [Вишнівець: мон-р босих кармелітів] → [Вишнівець: б-ка Вишнівецького замку] → Київ: Головна Книжна Палата → НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4303⁵.

Бердичів, 1768 → Нарцис від св. [Лаврентія, OCD] → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4303⁶.

Бердичів, 1768 → Юзеф Старожевський → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. В4303⁷.

Бердичів, 1768 → Кам'янець-Подільський: б-ка ПДС → Кам'янець-Подільський Державний Український Університет → Харків: ХНБ, ВККРВР, 529844¹.

Бердичів, 1768 → Августин Ігнацій Станішевський, ОР → Кам'янець-Подільський: б-ка ПДС → Харків: ХНБ, ВККРВР, 529844².

Бердичів, 1768 → [Львів]: Ян Пясоцький → Львів: Інститут Оссолінського → ЛННБ, ВРК, СТ-II 31627¹.

Бердичів, 1768 → ксьондз Козловський → Львів: мон-р василіян → ЛННБ, ВРК, СТ-II 31627².

Бердичів, 1768 → Львів: мон-р сестер бенедиктинок → ЛННБ, ВРК, СТ-II 31627⁽³⁾.

Бердичів, 1768 → Львів: мон-р сестер бенедиктинок → ЛННБ, ВРК, СТ-II 31627⁽⁴⁾.

Бердичів, 1768 → Львів: НМАШ, СдЛ-1216.

Бердичів, 1768 → Острог: Братство імені князів Острозьких → Музей книги і друкарства. МКДО, Кн. 2663, VI-с 212.

6. Rubczyński M. Zakon trzeci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmelu..., 1774.

Бердичів, 1774 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 1618.

7. Rubczyński M. Kościół Chrystusow woiuiaçu..., 1777.

Бердичів, 1777 → Вишнівець: мон-р босих кармелітів → [Бердичів: мон-р босих кармелітів] → [Київ: б-ка Університету св. Володимира] → Київ: НБУВ ВСРВ, Ін. 1513.

Бердичів, 1777 → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2122.

Бердичів, 1777 → Ушомир: мон-р взutih кармелітів → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 2576.

Бердичів, 1777 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 2674.

Бердичів, 1777 → провінціал Ян Чернолоський, ОС → Топорище: мон-р взutih кармелітів → Житомир: б-ка ЛЖС → Волинський музей → Київ: НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС, Армар 5/94.

Бердичів, 1777 → Львів: Інститут Оссолінського → ЛННБ, ВРК, СТ-II 19587⁽¹⁾.

Бердичів, 1777 → Даміан Коречевський → Ступницький → [парох] Хоцімирський → парох Юзефович → Львів: Народний Дім → ЛННБ, ВРК, СТ-II 19587⁽²⁾.

Бердичів, 1777 → Роман Боровський → гр. Юзеф Коморовський → Зигмунт Чарнецький → гр. Віктор Баворовський → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-II 79608.

Бердичів, 1777 → Львів: мон-р василіян → ЛННБ, ВРК, СТ-II 80375⁽¹⁾.

Бердичів, 1777 → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-II 80375⁽²⁾.

Бердичів, 1777 → Львів: б-ка Львівського університету → НБЛНУ, ВРРК, РК 1751 II.

Бердичів, 1777 → Юданус, OSBM → Шаргород: василіянський колегіум → Кам'янець-Подільський: б-ка ПДС → Харків: ХНБ, ВККРВР, шифр: 528742.

8. Rubczyński M. Miesiąc Nabożeństwem y Świątych cnót uzywaniem Naychwalebniejszey Wcielonego Boga Matce Maryi poświęcony..., 1780.

Бердичів, 1780 → Канев: мон-р василіян → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 1546.

Бердичів, 1780 → Бердичів: мон-р босих кармелітів → Київ: б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського мон-ря, Берд. кол. 1567.

Бердичів, 1780 → Фортунат Шиманецький, ОС → Житомир: б-ка ЛЖС → Волинський музей → Київ: НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС, Армар XVI/470.

Бердичів, 1780 → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-I 118019.

9. Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libański..., 1788.

Луцьк, 1788 → Луцьк: Антоній Кадіус, ОР → Луцький домініканський мон-р → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 2509.

Луцьк, 1788 → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 4995.

Луцьк, 1788 → гр. Анна Тарновська → Львів: Інститут Оссолінського → ЛННБ, ВРК, СТ-II 30831.

10. Rubczyński M. Rok zbawienny..., 1788.*Луцьк, 1788* → Київ: НБУВ, ВСРВ, Ін. 4997.*Луцьк, 1788* → [Вишнівець: мон-р босих кармелітів] → Житомир: б-ка ЛЖС → Волинський музей → Київ: НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС, Armar 16/143.*Луцьк, 1788* → Фелікс Бловацький → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-І 109779⁽¹⁾.**11. Rubczyński M. Śmierć żyjącym ludziom..., 1788.***Луцьк, 1788* → Київ: б-ка О. М. Лазаревського → б-ка Університету св. Володимира → НБУВ, ВНОФ, Лаз. № 56.*Луцьк, 1788* → Київ: НБУВ, ВІК, ФПЛ, ІЗ пол. А1730.*Луцьк, 1788* → Вінцентій Ланевський, ОР, [Познанський домініканський мон-р] → Львів: гр. Віктор Баворовський → ЛННБ. ЛННБ, ВРК, СТ-І 74342.*Луцьк, 1788* → Львів: ЛННБ, ВРК, СТ-І 109779⁽²⁾.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ УСТАНОВ ТА ІНСТИТУЦІЙ

ВІК	— відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ
ВККРВР	— науково-дослідний відділ книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБ
ВНОФ	— відділ наукової організації фондів НБУВ
ВРК	— відділ рідкісної книги ЛННБ
ВРРК	— відділ рукописів та рідкісної книги ім. Ф. Максименка НБАНУ
ВСРВ	— відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ
КДА	— Київська духовна академія
КМА	— Києво-Могилянська академія
ЛЖС	— Луцько-Житомирська римо-католицька духовна семінарія
ЛННБ	— Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника
МКДО	— Музей книги і друкарства міста Острога
НБАНУ	— Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка
НБУВ	— Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
НМАШ	— Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові
ПДС	— Подільська православна духовна семінарія
ФПЛ	— фонд польськомовної літератури
ХНБ (ХДНБ)	— Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка
ОС	— Ordo Carmelitarum
ОСД	— Ordo Carmelitarum Discalceatorum
ОМСФРО	— Ordo Minorum Sancti Francisci Regulae Observantae (бернардини)
ОР	— Ordo Praedicatorum
ОСВМ	— Ordo Sancti Basilii Magni = ZSBW — Zespół Świętego Bazylia Wielkiego

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Запаско, Ісаєвич — Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2, ч. 1, 2. Львів: Вища школа, 1984.

Ціборовська-Римарович (2019) — Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758—1844. Київ: Академперіодика, 2019.

Ціборовська-Римарович (2020) — Ціборовська-Римарович І. Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис. Київ, 2020.

Estr. — Estreicher, K. Bibliografia polska. Stólecie XV—XVIII. 11—35 t. Kraków, 1891—2007.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dmytriienko, M.F., Voicekhivska, I.N. Marginalii i marginalistyka. *Ukrainskij istorychnyj zhurnal*. 1990. 3: 41-53 [in Ukrainian].
[Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. Маргіналії й маргіналістика. *Український історичний журнал*. 1990. № 3. С. 41—53].
2. Dmytriienko, M.F., Voicekhivska, I.N. Marginalistyka. *Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy: Dovidnyk*. Kyiv, 1998. 54-55 [in Ukrainian].
[Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. *Маргіналістика. Джерелознавство історії України: Довідник*. Київ, 1998. С. 54—55].
3. Dmytriienko, M.F., Voicekhivska, I.N. Marginalistyka. *Specialni istorychni dyscypliny. Dovidnyk. Navchalny posibnyk*. Kyiv, 2008. 350-358 [in Ukrainian].
[Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. *Маргіналістика. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. Навчальний посібник*. Київ, 2008. С. 350—358].
4. Dmytriienko, M.F., Voicekhivska, I.N. Marginalistyka. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2009. T. 6. 504 [in Ukrainian].
[Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. *Маргіналістика. Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т. 6. С. 504].
5. Tsiborovska-Rymarovych, I. Proveniencii starodrukiv yak ob'ekt knyhozhnavchykh doslidzhen i dzherelo mikroistorii. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 2022. T. 275: Praci Komisii specialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dyscyplin. 430-442 [in Ukrainian].
[Ціборовська-Римарович І. Провенієнції стародруків як об'єкт книгознавчих досліджень і джерело мікроісторії. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2022. Т. 275: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 430—442].
6. Bondar, N.P. Marginalii kyivskoho vydannia Molytvoslova 1742 roku yak dzherelo do genealogii rodu Borozn. *Ukrainska biografistyka: Zb. nauk. prac*. Vyp. 4. Kyiv, 2008. 82-97 [in Ukrainian].
[Бондар Н.П. Маргіналії київського видання Молитвослова 1742 року як джерело до генеалогії роду Борозн. *Українська біографістика: Зб. наук. праць*. Вип. 4. Київ, 2008. С. 82—97].
7. Bondar, N.P. Proveniencii vilenskykh vydan Yevangelia 1575 i 1600 rokiv z fondiv Nacionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho yak dzherelo istoryko-knyhozhnavchykh doslidzhen. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria knyhozhnavstvo, bibliotekoznavstvo ta informacii tekhnologii*. Vyp. 3. Lviv, 2008. 31-37 [in Ukrainian].

- [Бондар Н.П. Провенієнції віленських видань Євангелія 1575 і 1600 років з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело історико-книгознавчих досліджень. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Вип. 3. Львів, 2008. С. 31—37].
8. Bondar, N.P. Kyrylychni starodruky XVI—XVII st. z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, shcho pohodiat iz volynskykh zbirok. *Stary Lutsk*. Vyr. VI. Lutsk, 2009. 157-175 [in Ukrainian].
[Бондар Н.П. Кириличні стародруки XVI—XVII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, що походять із волинських збірок. *Старий Луцьк*. Вип. VI. Луцьк, 2009. С. 157—175].
9. Zabolotna, N. Pamiatky pivdenno-slovianskoho kyrylychnoho knyhdrukuvannia u viddili starodrukiv ta ridkisnykh vydan NBUV. *Bibliotekny visnyk*. 2006. 3: 11-20 [in Ukrainian].
[Заболотна Н. Пам'ятки південно-слов'янського кириличного книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. *Бібліотечний вісник*. 2006. № 3. С. 11—20].
10. Zabolotna, N. Marginalii u pochainvskikh kyrychnykh starudrukakh (na materialakh fondiv viddilu starodrukiv ta ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: Zb. nauk. prac*. Vyr. 5. Lviv, 2007. 100-110 [in Ukrainian].
[Заболотна Н. Маргіналії у почаївських кириличних стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). *Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць*. Вип. 5. Львів, 2007. С. 100—110].
11. Zabolotna, N. Diialnist tserkovnykh bratstv v Ukraini seredyny XVIII—XIX st. za materialamy pokrainikh zapysiv na kyrylychnykh starodrukakh. *Bibliotekny visnyk*. 2011. 3: 42-51 [in Ukrainian].
[Заболотна Н. Діяльність церковних братств в Україні середини XVIII—XIX ст. за матеріалами покраїнних записів на кириличних стародруках. *Бібліотечний вісник*. 2011. № 3. С. 42—51].
12. Kachur, I. Marginalni zapysy yak dzherelo doslidzhennia istorii chytatstva Zachidnoi Ukrainy XVIII—XIX st. *Zapysky Lvivskoi naukovoї biblioteky im. V. Stefanyka*. Lviv, 2008. Vyr. 1 (16): 3-25 [in Ukrainian].
[Качур І. Маргінальні записи як джерело дослідження історії читачтва Західної України XVIII—XIX ст. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2008. Вип. 1 (16). С. 3—25].
13. Kachur, I. Marginalni zapysy yak dzherelo doslidzhennia retseptii frantsuzkoi knyhy v Halychyni u 2-i pol. XVIII st. *Bibliotekny visnyk*. 2009. 3: 30-34 [in Ukrainian].
[Качур І. Маргінальні записи як джерело дослідження рецепції французької книги в Галичині у 2-й пол. XVIII ст. *Бібліотечний вісник*. 2009. № 3. С. 30—34].
14. Kachur, I. Starodruky z bibliotek sanotskoho dukhovenstva u fondakh Lvivskoi naukovoї biblioteky im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. *Zapysky Lvivskoi naukovoї biblioteky im. V. Stefanyka*. Lviv, 2007. Vyr. 15: 3-20 [in Ukrainian].
[Качур І. Стародруки з бібліотек саноцького духовенства у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2007. Вип. 15. С. 3—20].
15. TsiBOROVska-RymarOVych, I. Marginalni zapysy starodrukiv katolytskykh monastyriv XVI—XVIII st. na etnichnykh ukrainskykh zemlakh yak dzherelo do istorii formuvannia monastyrskykh biblioteknykh fondiv. *Naukovi praci Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. Kyiv, 2010. Vyr. 28: 266—287 [in Ukrainian].

- [Ціборовська-Римарович І. Маргінальні записи стародруків католицьких монастирів XVI—XVIII ст. на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ, 2010. Вип. 28. С. 266—287].
16. Tsiborovska-Rymarovich, I. Provenientsii starodrukiv Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv yak dzherelo do istorii formuvannia bibliotechnoho fondu. *Biblioteka. Nauka. Komunikaatsia. Materialy Mizhnar. nauk. konferencii (Kyiv, 6—8 zhovtnia 2015)*. Kyiv, 2015. Ch. 1: 205-207 [in Ukrainian].
[Ціборовська-Римарович І. Провенієнції стародруків Бердичівського монастиря босих кармелітів як джерело до історії формування бібліотечного фонду. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Матеріали Міжнар. наук. конференції (Київ, 6—8 жовтня 2015)*. Київ, 2015. Ч. 1. С. 205—207].
 17. Tsiborovska-Rymarovich, I. Rukopysni provenientsii ta vlasnytski knyzhkovi znaky yak dzherelo do istorii formuvannia knyzhkovoho fondu biblioteki Ostrozkooho yezuitskoho kolegiumu. *Ostrozka davnyua*. Ostroh, 2016. Vyr. 4: 49-68 [in Ukrainian].
[Ціборовська-Римарович І. Рукописні провенієнції та власницькі книжкові знаки як джерело до історії формування книжкового фонду бібліотеки Острозького єзуїтського колеґіуму. *Острозька давнина*. Острог, 2016. Вип. 4. С. 49—68].
 18. Shamrai, M. Marginalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu XV—XVII st. z fondu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV—XVII. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2005. 334 с.].
 19. Kocowski, B. Zadania i metody badan proweniencyjnych w zakresie starych drukow. *Przegląd biblioteczny*. 1951. R. 19, z. 1-2. S. 72-84 [in Polish].
 20. Person, D. Provenance Research in Book History. A Handbook. London 1994. 326 p.
 21. Pidlypczak-Majerowicz, M. Badania proweniencyjne w bibliotekach kościelnych. *Biuletyn Bibliotek Kościelnych FIDES*. 2014. 1 (38): 3-13 [in Polish].
 22. Pidlypczak-Majerowicz, M. Stare druki proweniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum. Wrocław, 2019. 270 s. [in Polish].
 23. Sipayłło, M. O metodzie badan proweniencyjnych starych drukow. *Z badan nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi* / red. Barbara Bieńkowska. T. 1. Warszawa 1975. S. 9-30 [in Polish].
 24. Franczyk-Cegła, A. O zadaniach i metodologii badan proweniencyjnych w bibliologii na przkładzie badan nad kolekcją Baworovianum. *Biblioteka Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy*. 2018. 4 (54): 69-84 [in Polish].
 25. Panek, B. Prowinciałowie karmelitow na ziemiach polskich (1397—1997). *Spekulum Christianum: pismo historyczno-spoleczne*. 4 (1997) 2: 43-83 [in Polish].
 26. Kolak, W. Rubczyński Marcin. *Polski słownik biograficzny*. Kraków, 1991. T. 32/4, z. 135. S. 561-562 [in Polish].
 27. Kolak, W. Rubczyński Marcin. *Internetowy polski słownik biograficzny*. URL: ipb.nina.gov.pl/a/biografia/marcin-rubczynski [in Polish].
 28. Miziurek, J.J. Marcin Rubczyński O. Carm. (†1794) — przedstawiciel duchowności karmelitańskiej w Polsce. *Roczniki Teologiczne*. 1996. T. 43, z. 4. S. 209-220 [in Polish].
 29. Grzebień, L. Rubczyński Marcin (1707—1794). *Słownik polskich teologów katolickich*. Pod red. H.E. Wyczawskiego OFM. Warszawa, 1982. T. 3. 517 s. [in Polish].
 30. Kachur, I. Diialnist rodyny Shlichtyniv (1755—1785) u konteksti pryvatnoho knyhovydannia Lvova XVIII stolittia: monohrafia-kataloh. Lviv, 2021 [in Ukrainian].
[Качур І. Діяльність родини Шліхтинів (1755—1785) у контексті приватного книгоvidання Львова XVIII століття: монографія-каталог / наук. ред. Г.І. Ковальчук; НАН

- України; Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Львів, 2021. 452 с.: іл.].
31. TsiBORovska-Rymarovych, I. Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoria ta vydavnycha diialnist. 1758—1844. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758—1844 / І. Ціборовська-Римарович; НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ: Академперіодика, 2019. 652 с., 28 с. іл.].
 32. TsiBORovska-Rymarovych, I. Vydannia drukarni Lutskoho dominikanskoho monastyria (1787—1836) u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Knyhoznavche doslidzhennia. Poprymirnykovyi opys. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Ціборовська-Римарович І. Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис / І. Ціборовська-Римарович; НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Ін-т книгознавства. Київ, 2020. 131 с.].
 33. Gwoiździk, J. Księgozbiór benedyktynek lwowskich klasztoru pw. Wszystkich Świętych. Katalog starych druków / pod red. Jana Malickiego. Katowice, 2004. 379 s.: il. (Biblioteka Śląska. Vol. 7) [in Polish, in Latin].
 34. Miławicki, M. Wydania łuckiej drukarni dominikańskiej w zbiorach starych druków Biblioteki Kollegium Filozoficzno-Teologicznego OO. Dominikanów w Krakowie. *Uydavnychi rukh v Ukraini: seredovyshche, artefakty*. Lviv, 2019. 35-43 [in Polish].
[Miławicki, M. Wydania łuckiej drukarni dominikańskiej w zbiorach starych druków Biblioteki Kollegium Filozoficzno-Teologicznego OO. Dominikanów w Krakowie. *Видавничий рух в Україні: середовище, артефакти*. Доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовтня 2019 р.) / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника; наук. ред. Л. Головата; ред.-упоряд. В. Пасічник. Львів, 2019. С. 35—43].
 35. TsiBORovska-Rymarovych, I. Tvory teoloha-yezuita Georgiia Gengela u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: istoriko-knyhoznavcha kharakterystyka pryimirnykiv. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. Kyiv, 2009. Vyr. 24. 216—250 [in Ukrainian].
[Твори теолога-єзуїта Георгія Генгеля (1657—1727) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історико-книгознавча характеристика примірників. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ, 2009. Вип. 24: 216—250].
 36. Grzebień, L. Oranizacja bibliotek jezuitskich w Polsce od XVI do XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Koscielne*. Lublin, 1975. T. 30. 223-278 [in Polish].
 37. Ciborowska-Rymarowycz, I. Orientalista Tadej Juda Krusiński (1675—1756) i egzemplarze jego prac w bibliotekach klasztornych i prywatnych XVIII wieku. *Bibliotekarz Podlaski*. Białystok, 2015. Rocznik: XVI, nr 1 (XXX): 11-34 [in Polish].
 38. Kononenko, I. (Comp.). Polonika XVI—XVIII st. u fondi Tsentralnoi naukovoï biblioteky Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina: katalog. Kharkiv; Cracow, 2023. 321, [3] s. 12 tabl. [in Ukrainian, Polish, Latin, German, Franch].
[Полоніка XVI—XVIII ст. у фондї Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: каталог / Харків. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, Центр. наук. б-ка; Ягеллон. ун-т, Наук.-дослід. центр пол. бібліографії імені Естрайхерів; уклад. І. Кононенко. Харків; Краків: Видання Ягеллонського університету, 2023. 321, [3] с., 12 табл.].

39. Pozichovska, S.V., Pozichovski, O.L. (Comps.). Starodruky Rechi Pospolytoi XVII—XVIII st.st. u Volynskykh knyhozbirniakh: kataloh. Lutsk, 2006 [in Ukrainian, Polish, Latin].
[Стародруки Речі Посполитої XVII—XVIII ст. ст. у Волинських книгозбірнях: каталог / Держ. архів Волинської обл., Музей книги і друкарства м. Острога, Рівненський краєзнавчий музей, Рівненська обл. наук. б-ка, Волинський краєзнавчий музей, ДІКЗ «Старий Луцьк»; уклад. С.В. Позіховська, О.Л. Позіховський. Луцьк, 2006. 102 с.]
40. Kachur, I. Autorskie autografy na egzemplarzach starych druków XVI—XVIII zachowanych we Lwówskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. *Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. Warszawa, 2018. T. 12. 89-121 [in Polish].
41. Almes, I. Carmelitana u bibliotekakh vasyliianskykh monastyriv Lvivskoi yeparkhii XVIII st. = Las obras carmelitanas en las bibliotecas de conventos basilios de la Eparquia de Lviv del siglo XVIII. *Sviata Teresa vid Isusa i Ukraina — Santa Teresa de Jesus y Ucraina: nauk. Zbirnyk*. Lviv, 2017. 174-213 [in Ukrainian].
[Альмес І. Carmelitana у бібліотеках василіянських монастирів Львівської єпархії XVIII ст. = Las obras carmelitanas en las bibliotecas de conventos basilios de la Eparquia de Lviv del siglo XVIII. *Свята Тереза від Ісуса і Україна — Santa Teresa de Jesus y Ucraina: науковий збірник* / упоряд. і передм. Б. Чума. Львів, 2017. С. 174—213].
42. Nedilskyi, A.V. Dvisti piatdesiat ridkisnykh starodrukiv kraieznavchoi biblioteky A. Nedilskoho. Lviv, 2017 [in Ukrainian, Polish, Latin].
[Недільський А.В. Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського. Львів: Ліга-Прес, 2017. 128 с.]
43. Zibrannia ukrainskykh starodrukiv XVI—XVIII stolit. [Pryvatna kolektsiia V.A. Hayduka]. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Зібрання українських стародруків XVI—XVIII століть. [Приватна колекція В.А. Гайдука]. Київ: АДЕФ-Україна, 2012. 482 с.]

Надійшла / Received 20.10.2024

Iryna TSIBOROVSKA-RYMAROVYCH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow,

Department of Old Prints and Rare Publications,

Institute of Book Science V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ciborirena@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5025-0767>

MARGINALISM IN HISTORICAL AND BIBLIOGRAPHIC
RESEARCH: HANDWRITTEN PROVENANCES
OF 18TH CENTURY EDITIONS (SOURCE ANALYSIS
OF THE WORKS OF M. RUBCZYŃSKI, 1707—1794)

The purpose is to use factual material to show the role of marginalism in historical and bibliographic research and to shed light on their distribution and living conditions in the 18th — 20th centuries based on the source-scientific analysis of the manuscript provenance of copies of M. Rubczyński's works. **The research methodology** is based on the universal research methods of historical science, which are based on the principles of historicism, systematicity,

and scientific objectivity, namely methods of source heuristics, criticism of sources, and quantitative and comparative methods. The methodological tools used for the study of ancient printed monuments are bibliographic and paleographic methods. **Scientific novelty.** Copies of M. Rubczyński's printed works, presented in such a quantity (91 copies of 11 editions of 9 works) and informative form (texts of handwritten provenances, migration schemes of copies), have not been the object of historical and bibliographic research until now. **Conclusions.** New factual material on the distribution and circulation of M. Rubczyński's works has been introduced into scientific circulation. Source analysis of handwritten provenances established the names of the owners of the old prints and the places of storage in the second half of the 18th century, 19th and 20th centuries. Documentary evidence confirms the popularity of his works in Catholic and Greek-Catholic monastic centers.

Keywords: *marginal studies, provenance, old prints, Marcin Rubczyński, recollection works, Order of Carmelites.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.238>
УДК 930.1+930.85(М.Ферро)

Олександр УДОД

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
oudod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

МАРК ФЕРРО: ІСТОРІЯ ЯК СПОСІБ ЖИТТЯ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Мета полягає у створенні історіографічного портрета Марка Ферро як одного з найпомітніших представників французької історичної школи «Анналів», актуалізації методологічних принципів вивчення історії, що були впровадженні свого часу французьким істориком, визначенні його внеску в розвиток світової історичної думки та значення для розвитку сучасної української історіографії. **Методологічні підходи** базуються на засадах та принципах історичної біографістики, інтелектуальної історії, антропології й історичної психології. Використані методи та прийоми історіографічного аналізу. **Наукова новизна** полягає у систематизації наукових поглядів та ідейно-світоглядних уявлень М. Ферро, висвітленні нових концептуальних підходів у дослідженні історії, які розвиваються у світовій науці й ще не отримали належної оцінки у вітчизняній історіографії. **Висновки.** Акцентується на постаті М. Ферро як одного із лідерів третього покоління школи «Анналів», основоположника сучасної «культурної історії», дослідника історії уявлень як основи безпосередньої людської діяльності.

Ключові слова: Марк Ферро, школа «Анналів», історична дидактика, історія ментальностей, «культурна історія», історія уявлень, контрїсторія, соціальна історія, історія кіно.

Цитування: Удод О. Марк Ферро: історія як спосіб життя (до 100-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 238—253. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.238>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Марк Роже Ферро (фр. Marc Roger Ferro; 24 грудня 1924 — 21 квітня 2021) — відомий французький історик і педагог, спеціаліст з історії Європи початку ХХ ст., історії Росії та СРСР, фахівець з історичної дидактики й популярної історії, а також з історії кінематографії. Він є одним із лідерів третього покоління французької історичної школи «Анналів». Наукові праці М. Ферро (65 книг і монографій) перекладені багатьма мовами, завдяки чому він широковідомий як у Франції, так і за її межами. Багатогранна творчість М. Ферро охоплює різні сфери історичної науки, починаючи від історичної біографії й закінчуючи вивченням нових концептуальних підходів в історіографії. Саме М. Ферро одним із перших звернувся до проблем оновлення політичної історії з метою позбутися верховенства офіційних джерел і визнати значущість вторинних джерел, які дозволяють вступати в дискусію з офіційною думкою, збагачуючи науку новими знаннями про минуле. М. Ферро одним із перших відкрив для історії сферу уявного, чим дав поштовх до вивчення світу уявлень як основи безпосередньої людської діяльності. Також М. Ферро відносять до числа основоположників сучасної «культурної історії», прихильники якої намагаються подолати недоліки традиційних наукових підходів до вивчення проблем дослідження й опису історії. Окрім цього М. Ферро був активним учасником структур публічної історії, багато зробив для популяризації наукових знань про історію шляхом залучення різноманітних медіаресурсів, особливо телебачення і кіно. Наукова спадщина вченого велика і багатогранна, але при цьому слабко вивчена в українській історіографії. За величезною кількістю знаменитих представників французької історичної школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр, Е. Лядюрі, А. Берр, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гофф, П. Нора, Ф. Бродель, Е. Лабрус, Ф. Ар'єс та ін.) постать Марка Ферро все ще перебуває в тіні. В Україні в 90-х рр. ХХ ст. він став відомим завдяки російськомовному перекладу його книги «Як розповідають історію дітям в різних країнах світу». Вітчизняні дослідники школи «Анналів» перераховують його численні наукові роботи (з історії світових воєн, російської революції, історії кіно, історії Франції та ін.), але українських перекладів історичних праць М. Ферро немає. Не потрапив, відповідно, він і до словника десяти томної «Енциклопедії історії України». А коли помер (це сталося 21 квітня 2021 р. на 97-му році життя від ускладнень після коронавірусу), то некрологи (досить численні) були опубліковані у Росії, де засоби масової інформації запопадливо називали його фахівцем з історії Росії, нехтуючи іншими його науковими напрацюваннями, які насправді більш масштабні. В Україні пам'ять про М. Ферро не була пошанована належним чином. Актуальність дослідження наукової творчості французького історика в українській історіографії визначається тим, що його спадщина дозволяє акцентувати нові принципи вивчення історії, збагатити методологію науки модерними методами та прийомами, вибудувати сучасні засади взаємин історичної науки і влади, сформувані нові технології роботи з джерелами, орієнтуючись на досвід французької історіографії не стільки прямого «прочитання» документів, як їх розшифрування й інтерпретації.

«Історія як спосіб життя» — ця сентенція є символом життєвої траєкторії Марка Ферро. За словами Хорхе Новоа, професора соціології, друга і соратника

М. Ферро, він став істориком тому, що «іншого й бути не могло. У нього була можливість працювати в газетах, і в якийсь момент він навіть повірив, що може бути журналістом, але згодом побачив, що його шлях інший. Він пропрацював на телебаченні 12 і більше років, щоб передати своє і чуже прочитання історії ХХ ст. І якраз як мислитель і творець знань про історичні процеси свого величного століття він прожив більш як 96 років свідомо-критичного життя... Історія процесу певним чином захопила його... Марк Ферро — автор цілого життя боротьби за історію, за історіографічне знання, за теорію історії, за історію людства, сучасності, для використання всіх документів і кінематографа як спеціальної мови для підходу до історичних проблем» [1]. Метафора про історію як спосіб життя — це не тільки домінанта інтелектуальної біографії Марка Ферро, а й головна його методологічна установка щодо пояснення історії через призму ментальності суспільств, соціальних груп і окремих особистостей. Історія, її найважливіші події безпосередньо заторкнули особисте життя Марка Ферро: світові війни, післявоєнний устрій, протистояння супердержав знайшли, як правило, трагічні відображення у його власній мікроісторії, долі його батьків, рідних, близьких друзів. Він усе своє свідоме життя писав історію і переживав її безжальний тиск.

Марк Ферро народився 24 грудня 1924 р. у 8-му окрузі Парижа на Рю дю Роше, 47. Його батько — Жак Ферро (1887—1930 рр.), емігрант італійсько-грецького походження з о. Корфу, дрібний біржовий маклер. Мати — Нетті Фірман (або Оудіа Фрідман) народилася в Новограді-Волинському (тепер м. Звягель Житомирської обл.) в 1897 р. Єврейка за походженням, вона працювала модисткою. Марк навчався в ліцеї Карно. У 1941 р. він змушений був покинути Париж і таємно перебратися до Гренобля, на який не розповсюджувалася антисемітська політика режиму Віші. Життя Марку врятував його шкільний вчитель, знаний французький філософ Моріс Мерло-Понті, який своєчасно попередив ліцеїстів-євреїв про необхідність тікати з окупованої німецькими військами зони. Мати змушена була залишитися у Парижі, що коштувало їй життя. Вона загинула 28 червня 1943 р. в концтаборі Аушвіц.

У 1942 р. у Греноблі Марк Ферро приєднався до руху Опору. У 1944 р., коли його осередок у цьому місті перестав існувати, він долучився до партизанів-макі в так званій Вільній республіці Веркор, створеній повстанцями в передгір'ї Альп на однойменному плато. Брав участь у визволенні Ліона від німецьких військ. У післявоєнний час М. Ферро, попри активну участь в антинацистській боротьбі, дуже рідко і мало розповідав про своє воєнне минуле, про загибель матері. «Мене заповонило хвилювання», — пояснював історик. Особисті болі та страждання, на його думку, не повинні впливати на позицію науковця.

Марк Ферро належав до тієї численної групи французьких інтелектуалів, які дуже важко і контрверсійно оцінювали гіркий досвід участі Франції у Другій світовій війні, розкол у суспільстві через рефлексії щодо колаборації з нацистською Німеччиною. Він на собі відчув певну дозу негативного ставлення офіцерів армії де Голля до збройних сил Опору. «Офіцери нафталіну» (так називали соратники М. Ферро тих військовиків французької армії, хто пасивно чекав на

визволення від нацистів) намагалися після завершення війни дискредитувати повстанців. Здавалося, що війна ніколи не закінчиться й навіть перетвориться на громадянську війну суперечок і звинувачень. Запанувала гнітюча атмосфера, яку згодом Тоні Джадт схарактеризував як «моральна безвідповідальність». «Інтелектуали, які ідентифікувалися з рухом Опору, — писав він у своїй книжці “Недовершене минуле: Французькі інтелектуали, 1944—1956” (2011 р.), — увійшли в післявоєнний час із химерно парадоксальним розумінням себе і своєї мети. Вони мали зобов’язання висловлювати та намагатись втілити те, що сприймали як уроки воєнних років і в політиці, і в професійних діях. Інтелектуали пережили політичну радикалізацію, позбавлену неоднозначності й прихованих мотивів» [2, С. 64]. У текстах усіх французьких інтелектуалів тих років проглядалася прихована, не до кінця визначена лють. Гнівне маніхейство, нормальне і природне в часи війни, продовжувало визначати Францію ще довго після закінчення війни з Німеччиною. У межах спільноти інтелектуалів найбільшу вагу з усіх відновлених партій мали комуністи. До того ж компартія стала репрезентувати у Франції «велич сталінського Радянського Союзу, що переміг нацистську Німеччину у звитяжній боротьбі» [2, С. 70]. Всі ці обставини суспільно-політичного, ідейного і психологічного характеру мали безпосередній вплив на формування світогляду М. Ферро, його політичні та наукові інтереси як історика. Дійсно, історія стала для нього способом життя.

У вересні 1944 р., після завершення воєнних дій на півдні Франції Марк Ферро відновив навчання в університеті Гренобля (факультет історії й географії) і здобув фах викладача історії. 7 лютого 1948 р. він одружився з Вонні Франс Блондель (1920—2021). Саме їй присвячені всі книжки М. Ферро. Лише одна з них, «Сім головних осіб війни 1918—1945» (2007 р.), окрім присвячення, «звичайно, як завжди, Вонні», має також присвяту «нашим друзям, котрі, подібно нам, пережили ці події». Далі М. Ферро згадує 11 своїх товаришів, з якими він переніс воєнне лихоліття та повоєнні посттравматичні перипетії у французькому соціумі [3, С. 5]. Наприкінці війни йому було неприємно бачити деяких колишніх учасників Опору, які намагалися отримати привілеї, звання, посади, розцінюючи свою ангажованість як громадянський обов’язок. До післявоєнних переживань додалося ще одне: до німецької окупації М. Ферро ніколи не переймався своїм етнічним походженням, але по війні чимало його колишніх колег хотіли знати, як це він пережив нацистську окупацію. «Нездорова допитливість» правої преси, що переслідувала учасників руху Опору, заважала йому працевлаштуватися за фахом.

У 1948 р. М. Ферро ухвалив непросте для себе рішення і разом із сім’єю вирушив у м. Оран (Алжир), де отримав посаду викладача історії в місцевому ліцеї. Тут він першим почав викладати курс історії арабської цивілізації, що було надто сміливим кроком для освітньої системи як Франції, так й Алжиру. Європейські емісари у цій колонії не схвалювали деколонізаційні погляди молодого викладача. Тут М. Ферро наочно, на власному досвіді переконався, що історія — це «вибухонебезпечна наука». Формально він не був комуністом, але й не прихо-

вував своїх лівих поглядів. У методології історії це проявлялося в культивуванні гостро критичного погляду, який супроводжуватиме його протягом життя. У 1954 р. М. Ферро приєднався до антиколоніального руху, створивши разом із колегами Алжирське братство, яке уособлювало собою так званий «третій шлях»: боротьба проти колоніальної системи та несприйняття мусульманського націоналізму одночасно.

У 1958 р. М. Ферро повернувся у Францію. В Алжирі він накопичив живий історичний матеріал. Він міг бачити як доброту простих арабів, так і їх жорстокість. Згадував: «Я бачив два народи, які взаємно любили й ненавиділи одне одного, аж до вбивства через дрібниці» [1]. Особиста залученість історика до масштабних суспільно-політичних подій, пов'язаних з антиколоніальним рухом, спонукала його згодом на основі пережитого й осмисленого опублікувати глибоке дослідження «Чорна книга колоніалізму: XVI—XXI ст.: Винищення у стилі повторення» (Париж, 2003 р.). Алжирський період життя та наукової діяльності дав історика поштовх до глибоких роздумів про офіційну історію і «контр-історію», яка підживлювалася спогадами простих громадян, або джерелами, які згодом назвуть «усноісторичними».

У Парижі наприкінці 1950 — на початку 1960-х рр. академічна кар'єра М. Ферро почала стрімко розвиватися. Спочатку він викладав у ліцеї Монтена, а згодом був на посаді професора у найбільш престижному ліцеї Родена. У 1960 р. за підтримки П'єра Ренувена, який очолював Національний фонд політичних наук, М. Ферро вступив до Національного центру наукових досліджень навіть без так званого «агрегаційного» диплому (документ, що давав право на викладацьку роботу і прирівнювався до ступеня магістра). Деякий час викладав у політехнічній школі, був керівником досліджень у Вищій школі соціальних наук, керівником Інституту радянського світу і Центральної Європи, був обраний членом Європейської академії. Паралельно зі своєю професорською роботою Марк Ферро активно працював над власною докторською дисертацією. Її тема органічно випливала із зацікавлень представників інтелектуального кола М. Ферро та суспільно-політичних настроїв французьких інтелектуалів 1960-х рр. П. Ренувен запропонував йому написати дисертацію про російську революцію 1917 р. Це відповідало переконанням самого М. Ферро про те, що як і у випадку з Алжиром у Франції, «російський процес» прийшов на Захід повним брехливих ідей. Почалася «холодна війна». Науковці залучалися до вивчення історії Росії та СРСР. Формувалося перше покоління радянологів. Хоч формально М. Ферро не асоціював себе із західноєвропейською радянологією, але його перші праці з історії Росії та СРСР повною мірою відповідали тематиці та ідейному напрямку цього комплексного дослідження.

У 1967 р. Марк Ферро захистив дисертацію на тему російської революції 1917 р. У тому ж році вийшла його монографія «Революція 1917 року», згодом у 1976 і 1997 рр. — двічі під назвою «Соціальна історія російської революції». Очевидною є еволюція М. Ферро від дослідника політичної історії до соціальної, що стало результатом співпраці зі школою «Анналів». Історик стверджує

вав, що справжня революція, яка змінила життя Росії, відбулася в лютому, а не у жовтні (листопаді) 1917 р. Саме лютневі події російський народ уважав революційними, тоді як жовтневі стали державним переворотом і запам'ядалися народу тільки внутрішніми суперечками між різними партіями соціалістичної орієнтації. Він піддав сумніву саме поняття «пролетарської революції». На його думку, революційні події в лютому 1917 р. у Росії очолили жінки й солдати, а участь у них взяли селянські маси. У наступні роки М. Ферро продовжує вивчати російську революцію та її вплив на подальшу історію СРСР. У 1980 р. вийшла його книжка «Від рад до бюрократичного комунізму: механізм руйнування», в якій історик розкрив механізм встановлення абсолютної влади Й. Сталіна. Після цієї публікації Марку Ферро був заборонений в'їзд до СРСР на понад 10 років. Досі ж він часто відвідував Москву, мав почесний докторський ступінь університету ім. М.В. Ломоносова, брав участь у засіданнях ради з вивчення історії «Великої Жовтневої соціалістичної революції», очолюваної академіком І.І. Мінцем. Російській історії присвячені також книжки М. Ферро «Микола II» (1990 р.), «Держава вся Росії» (1993 р.), «Народження і крах комуністичного режиму в Росії» (1997 р.), «Правда про трагедію Романових» (2012 р.), «Росіяни, дух народу» (2017 р.) та ін. У нинішній Росії вважають Марка Ферро не тільки спеціалістом із російської історії, а й симпатиком її минулого і сучасного. Про це свідчили, наприклад, численні некрологи на його смерть у 2021 р. і велика кількість перекладених російською мовою праць. Але це, на нашу думку, не відповідає справжньому історіографічному портрету М. Ферро. Головне у науковій спадщині французького історика — це розвиток методології історії в рідній школі «Анналів», популяризація історії, дослідження теми «Історія та кіно», історична дидактика, історія й меморіалізація та ін. До того ж післявоєнна «хвороба лівизни» та російської тематики у Франції досить швидко і закономірно пішла на спад. Доволі критично висловлювався М. Ферро щодо методологічної й інституціональної спроможності радянської та російської історичної науки. У свій час він дав радянським історикам дошкульне, але справедливе визначення — «дипломовані коментатори офіційних промов». Так само скептично відгукувався М. Ферро і про російську історіографію: «У Росії не помітно справжнього прагнення зробити історичну науку незалежною, самостійною щодо інститутів, як до держави, політичних партій або національних рухів» [4, С. 429].

Наукові погляди М. Ферро, як рельєфно засвідчує його біографія, формувалися під впливом нових тенденцій розвитку французької історичної науки, важливим моментом якого було оновлення предмета історичного дослідження і відхід від домінування політичної історії. На думку фахівця, концентрація уваги історика на політичних факторах демонструє не тільки однобічний погляд на історію, але й призводить до втрати предмета дослідження у випадку зміни політичної ситуації. Тому в рамках оновлення політичної історії М. Ферро приділяв у своїх студіях більше уваги вивченню політичної історії з аналізом цілеспрямованих дій політиків, які розвиваються в системі різних відносин. Важливою тенденцією зміни предметів дослідження стало опрацювання тем суспільства,

культури й менталітету, з допомогою яких оформився «соціально-психологічний» напрям в історичній науці. Розвиток нових течій сприяв тому, що поряд з історією політичною й інституціональною сформувався особливий погляд на репрезентацію минулого. У цих рамках, на думку М. Ферро, історична наука все більше займається «особливим», а не «загальним», яке перебуває у соціальній площині людських стосунків. За допомогою дебатів про категорію «менталітет» представники школи «Анналів» заклали теоретико-методологічну базу оновлення науки. Перехід від політичної до соціальної історії зумовив відмову від домінування офіційних джерел. Соціальна історія, як розумів її М. Ферро, орієнтується не на фіксацію минулого, а на зв'язок з інтересами пізнання минулого, зробила можливим продовження і представлення історії, яка розглядає теперішнє як процес, що триває. «Вхід» в історію, на переконання М. Ферро, відбувається через форму розповіді, яку створюють її джерела. Історики повинні мати дистанцію з ідеологією, яка формує набір документів, що підлягають відбору, аналізу й оцінці. Джерела, на думку французького історика, вимагають не прямого «прочитання», а розшифрування й інтерпретації. Джерелом історичних знань можуть виступати різні соціальні інститути, які пропонують інші версії історії, а не лише писемні джерела з фіксацією подій. Звідси М. Ферро виділяє дві протилежні за формою історії: інституціональну історію, яка спирається на панівні соціальні інститути та займається консервацією знань про історію, і контрїсторію, яка протистоїть офіційній.

Пріоритетним для М. Ферро були дослідження процесів формування світогляду, соціальної пам'яті й історичної свідомості. Дискусії про проблеми менталітету спонукали його до пошуку нового елемента зв'язку між сприйняттям, почуттям, оцінками й поведінкою учасників історичного процесу. Такі відносини стали основою виведення нового предмету досліджень — «історії-проблеми», яка сприяла легітимації взаємного зв'язку минулого і теперішнього. Новим у методології історії став також метод мікроісторії, який часто застосовував М. Ферро для аналізу не глобальних процесів, а для дослідження конкретних проявів історичного процесу на рівні соціокультурних інституцій.

Як творчість, так і методологія й жанрова палітра наукових робіт М. Ферро вражають різноманітністю. Про це він сам говорив у своїх численних інтерв'ю Х. Новоа в 1997 р.: «У мені кілька особистостей. Я за сутністю історик, але декілька разів змінював поля [дослідження], тому що вважаю, що ультраспеціалізація стерилізує. Ми не повинні бути простими універсалами, тому що ми стали поверхневими. Ви повинні бути спеціалістом широкого профілю, але кілька разів спеціалістом. Спочатку я був експертом з російської революції. Я також експерт з Алжиру, тому що я жив в Алжирі як учитель, хоч я ніколи не хотів писати про цю країну, бо не хотів писати про те, що я там пережив. Але я написав історію колонізації, тому що це дозволило мені порівняти історію Алжиру з історією інших країн» [1]. А далі М. Ферро сформулював дуже важливу методологічну заувагу, корисну для сучасної вітчизняної історіографії в контексті ініціатив щодо «глобальної історії України» чи «інтегрованого курсу історії». «Щоб бути іс-

ториком, — говорив М. Ферро, — вам потрібна дистанція. Ось чому я більше присвятив себе Росії, бо я не був комуністом. Я був простим громадянином. Так трапилось, що якраз через Росію я захопився кіно, іміджем, новинами, бо це було під час Великої війни. Мене попросили попрацювати над фільмом про Велику війну, що я й зробив у 1964 р. Я знайшов свою другу пристрасть: зображення. Я виявив, що у зображень був дискурс про суспільство, відмінний від дискурсу офіційних лідерів, солдатів, дипломатів, політиків, і дав мені уявлення про те, що кожна соціальна група представляє свою історію» [1].

Зображення як джерело, кіно як вид інтерпретації історії, глибоке занурення М. Ферро в теорію історії забезпечили його оригінальне й ефективне входження в елітний загін руху анналістів. Він уособлював перехід від другого покоління цього історіографічного руху, найбільш відомими представниками якого були Ф. Бродель і Е. Лабрус, до третього покоління школи «Анналів», що ввійшло в історію науки як «нова історія». М. Ферро був одним із головних героїв найважливішого руху за оновлення концепцій, методів і способів, якими історія могла та мала бути написана. Майже як фетиш він використовував формулу «відступу», розвинувши свої попередні міркування щодо «дистанції». «Той, хто хоче пояснити історичні події та соціальні процеси, — писав М. Ферро, — повинен уміти дистанціюватися від предмета свого вивчення і досліджувати його без ентузіазму. В журналістиці інколи говорять, що для розв'язання проблем необхідно «дати пилу осісти»» [1]. Ці ідеї М. Ферро довго дебатувалися в середовищі французьких істориків. Деякі історики говорили, що для досягнення неупередженості об'єкт дослідження історика повинен бути обмежений факторами простору і часу, і знаходитися на відстані не менше 50 років. Під впливом таких вимог були навіть спроби викладати історію в школах Франції хронологічно тільки до Другої світової війни. Але мотивами такого «нововведення» могли бути й незручні моменти французької історії, пов'язані з колабораціонізмом і неоднозначною оцінкою Оперу.

М. Ферро є автором кількох десятків книжок, у тому числі про Першу світову («Велика війна 1914—1918»), про історію російської (більшовицької) та німецької (націонал-соціалістичної) революцій, про історію кіно. Але масовому читачеві він відомий насамперед за працею «Як розповідають історію дітям у різних країнах світу», що була написана в 1981 р. Протягом наступних десяти років її переклади вийшли у США, Японії, Англії, Італії, Португалії, Нідерландах, Німеччині, Іспанії. Автор розпочав свою працю словами: «Не доводиться сумніватися: образ інших народів, так само як і образ самих себе, що живе в нашій душі, залежить від того, як в дитинстві нас учили історії. Узнання минулого стає для нас відкриттям світу, яке закарбовується на все життя. Саме на ці уявлення згодом накладаються всі наші швидкоплинні роздуми й стали поняття. Те, що задовольняло наші перші емоції, залишається незабутнім» [4, С. 7]. Хоча книжка, як зазначалося в назві, про те, як історію «розповідають дітям», насправді це не якесь полегшене, белетристичне трактування стану шкільної історичної освіти. Монографія М. Ферро — це серйозний науковий твір, компендіум глибоких ен-

циклопедичних знань про стан національних історіографій. Автор професійно реалізував мету — не стільки зафіксувати поточний стан справ, скільки розв'язати принципи й технології багатоманітної залежності викладання історії від політичної кон'юнктури. Ідеї М. Ферро залишаються актуальними й сьогодні, адже історія з плином часу стає все більш вагомим аргументом у зіткненні держав, націй, культур, етнічних груп. На сьогодні праця стала унікальною історіографічною пам'яткою, в ній представлені шкільні підручники та інші документи, до яких нині вже немає доступу. «Я, — писав М. Ферро, — повинен був дослідити величезну кількість підручників, фільмів, коміксів, історичних романів і т. д. казна-скільки мовами. А також потрібно було ще досягнути кожну з цих культур, повороти історії кожної нації, познайомитися з її історіографією» [4, С. 13].

Для сучасної української історіографії та історичної дидактики дуже важливими є методологічні положення, обґрунтовані М. Ферро у книжці «Як розповідають історію...». На його думку, «спільного минулого» не тільки не існує для всіх людей, воно змінюється з плином часу навіть у пам'яті кожного з нас. У міру розвитку наук та зміни ідеології, у міру того, як у суспільстві трансформуються самі функції історії, відповідно змінюється й уявлення про минуле. Не може бути історії, написаної «раз і назавжди». Кожне покоління людей має право на своє бачення історії, яке може бути відмінним від історичного уявлення попередників навіть у рамках тієї самої державності. «На сьогодні, — зазначав М. Ферро, — у кожній або майже у кожній нації є декілька історій, які накладаються одна на одну і сперечаються між собою. У Польщі, наприклад, історія, що ще недавно викладалася у школі, помітно відрізнялася від тієї, яку розповідали вдома. Не зовсім однакова роль відводилась у них росіянам... Ми знаходимо тут зіткнення колективної пам'яті з офіційною історіографією; і якраз у цьому проблеми, які ставить історія, проявляються набагато ясніше, ніж в працях істориків» [4, С. 9]. М. Ферро, ретельно вивчивши національні історіографії, шкільну історичну освіту на всіх континентах, рішуче виступив проти європоцентризму, який панував тоді у так званій традиційній «всесвітній історії». Несправедливо, на його думку, коли народи Африки чи Азії, наприклад, «входять в історію» лише тоді, як їх «відкривають» європейці.

Із запізненням бестселер М. Ферро «Як розповідають історію...» дістався й до українського читача, став предметом наукового аналізу істориків та методистів. Удоступненою книжка стала, втім, лише в російському перекладі. Такими є реалії колоніального і постколоніального стану вітчизняного книговидання. Москва монополізувала за собою перекладацьку галузь, робила відбір літератури для перекладу російською мовою із великодержавних ідеологічних міркувань і пускала на ринок національних республік найкращі твори європейських інтелектуалів російською мовою. Українська держава після 1991 р. ще дуже мало зробила для виправлення цієї ситуації. У випадку із М. Ферро російськомовний переклад представив французького історика не як «радянолога», а радше росієфіла. До того ж у першому перекладі 1992 р. московське видавництво («Высшая школа») вилучило з тексту деякі епізоди, які навіть на той час уважалися «недоречними». Стану

викладання історії у СРСР був присвячений розділ VIII з красномовною назвою «СРСР: мінливий образ історії». Починається він із характеристики статусу історії та істориків у радянській країні: «М.С. Хрущов говорив, що історики — народ небезпечний: вони все можуть перевернути догори дном і тому потребують постійного нагляду. Тим самим Хрущов блискуче визначив статус історії в Радянському Союзі. Вона знаходилася під наглядом навіть у той, найбільш сприятливий час» [4, С. 191]. Так звану хрущовську «відлигу» ми, на відмінну від М. Ферро, дуже скептично назвали б «сприятливим часом» для історичної науки, особливо в Українській РСР. Адже саме тоді українська історіографія зазнавала жорсткого ідеологічного «причісування» сумнозвісними тезами до «300-річчя возз'єднання України з Росією». У 1982 р. з вуст М. Ферро лунали, на нашу думку, досить сміливі положення щодо взаємин України з Росією, але для французької історіографії це були речі цілком зрозумілі, без будь-яких натяків на сенсаційність чи політизацію. В параграфі «Україна між Польщею і Росією» М. Ферро стверджував, що радянські діти отримували досить спрощені й неточні уявлення про приєднання України до Росії. Так історія, на його думку, може виглядати на лубочних картинках. Зовсім не бралися до уваги патріотичні почуття українців (щоб не вживати слова «національні» для епохи, в якій цей термін у сучасному сенсі застосовувати недоречно). Розходження офіційної історіографії з національною пам'яттю, на думку М. Ферро, наочно проявилось у представленні образів Б. Хмельницького та І. Мазепи. «В очах українців гетьман Хмельницький, — писав французький історик, — виглядає часом честолюбним зрадником, який в ім'я зміцнення своїх власних позицій, скориставшись обставинами, звернувся за покровительством до росіян. Для українців істинний національний герой — це Мазепа» [4, С. 221]. Окремі цікаві пасажі книжки стосуються теми пострадянських змін в історичній свідомості громадян і методології історичної науки та, відповідно, викладання історії. Відзначається як позитивний приклад тиск із боку України щодо висвітлення голоду 1932—1933 рр. (термін «Голодомор» М. Ферро не вживав, адже в суспільному дискурсі 1980-х рр. він ще не превалював), депортації кримських татар, таємних переговорів із А. Гітлером, Катині. Головний висновок, на думку М. Ферро, полягав у тому, що нації й республіки відкинули як марксистське, так і російське європоцентричне бачення історії. З'явилася татарська, казахська та інші історії. Українську історію він тут не називав. Очевидно, що ще й у 2014 р. (час виходу у світ уже третього російськомовного перекладу книги, до якого автор додав нові сюжети) Україна для французьких істориків перебувала в тіні Росії, ілюзії щодо «величі» якої ще остаточно не розвіялись. Окрім цього в цей час московські історики досить активно лобіювали тему про співпрацю українців з нацистами у знищенні євреїв (дійшло до прямого втручання Російської Федерації у концепцію меморіалізації Бабиного Яру), а тема Голокосту для Марка Ферро була з особистих мотивів травматичною. Але при цьому як тенденцію він відзначив, що в країнах Балтії, в Україні, в Грузії «історія відмежовується від російської та радянської інтерпретації». Природним виглядає процес створення заново своєї історії в державах, які виникли на уламках Радянського Союзу. М. Ферро відзначив також найбільш сутнісну методологічну

зміну: відійшов у минуле марксистський детермінізм з його формаційним підходом. Пострадянські історики стали повертатися до Заходу й цікавитися, наприклад, школою «Анналів». Вони намагаються оновити свою методологію, знайти деідеологізовані практичні способи історичного пізнання.

Звернення до книги Марка Ферро «Як розповідають історію дітям в різних країнах світу» підштовхує нас до кращого усвідомлення ролі історії у формуванні національної ідентичності, розбудові сучасної системи історичної освіти. Україні варто багато чого почерпнути зі світового досвіду вивчення і викладання історії. Для нашої освітньої системи нездоланною проблемою залишається концептуальне узгодження в рамках єдиного предмета «Історія» різних курсів історичної галузі: історія України, всесвітня (загальна) історія, громадянська освіта, вступ до історії (методологія) та ін. М. Ферро пропонував хоч би раз у 20 років робити заново огляд викладання історії в різних країнах світу, адже це дуже динамічна система, яка потребує перманентного оновлення. З таких засад треба підходити до реформування історичної освіти в Україні. Для академічної історії України світовий (європейський) контекст є аксіоматичним методологічним підходом. Втрачені, на жаль, кращі традиції інтеграції історичної науки й освіти. А тому неприємним сюрпризом для освітнього відомства стала проблема поєднання курсів вітчизняної історії зі світовою. За цією зовнішньою, управлінською проблемою загубилося головне — сучасний зміст історичної освіти, утвердження в освіті й суспільстві національного історичного наративу. В інтерпретації М. Ферро мова йде про своєрідну «матрицю історії»: попри перманентні зміни, матриця історії кожної країни завжди зберігається, це домінанта, закарбована в колективній пам'яті суспільства.

Для М. Ферро, як це він неодноразово підкреслював, другою пристрастю після історії було зображення. Розумів це він у широкому контексті: вся візуальна історія, зафіксована в документах зображального характеру. Найбільше його захоплювали «живі» документи: кінохроніки, художні фільми та ін. До школи «Анналів» М. Ферро ввійшов насамперед як професійний і вже відомий на той час (1971 р.) дослідник кіно. Його текст «Фільм. Зустрічний аналіз суспільства» увійшов до знаменитого збірника статей «Історія: нові проблеми, нові підходи, нові об'єкти» (1974 р.) за редакцією Ж. Ле Гоффа і П. Нора, що став своєрідним маніфестом методології школи «Анналів». Це дослідження з'явиться згодом як вступна глава його книги «Кіно й історія» (Париж, 1993 р.). Загалом М. Ферро на цю тему опублікував понад три десятки наукових робіт. Найбільш відомі серед них «Аналіз фільмів, аналіз компаній: нове джерело історії» (1974 р., серія «Педагогіка нашого часу»), «Кіно, погляд на історію» (2003 р.). Розробляючи теоретичні засади цього співвідношення — кіно й історія, — він придумав один зі своїх найбільш вживаних синтезів: «Фільм, зображення реальності або чисте, або ні, документ або вимисел, справжня інтрига або чиста вигадка — це історія» [1]. Ця формула обійшла весь світ і стала своєрідним «прапором» проти традиціоналізму серед істориків і сьогодні, хоч є і не згодні, ми знаємо, що кіно, як образ в цілому, однозначно ввійшло в арсенал дослідників історії. Використання

кіно як документа, репрезентації, дискурсу, наративу спонукало М. Ферро створити своєрідну гносеологічну лабораторію. Подолання кризи пізнання історії в умовах масової трансформації джерел, цифровізації документальної бази французька історіографія змогла досягти завдяки теоретичному і гносеологічному обґрунтуванню взаємодії кіно та історії. Вивчаючи кінохроніку, М. Ферро бачив суттєву невідповідність зображень офіційній історіографії майже у всіх країнах, особливо в період Першої та Другої світових війн. Саме кіно привело історика до поглибленого вивчення способів ідеологічного підходу до історії. Теоретико-методологічне підґрунтя руху «Нова історія» якраз і полягало в сепарації історії від політики, ідеології, офіційного її бачення. На популярному французькому телеканалі «Arte» Марк Ферро 12 років вів авторську передачу «Паралельна історія». Найбільш знакові телепередачі потім трансформувалися у самостійні книги. Так, наприклад, була створена добре відома його книга «Сім головних осіб війни, 1918—1945: Паралельна історія» (2007 р.). Ідейний замисел книги історик сформулював досить чітко: «Використаний мною тут дослідницький метод стане ще одним кроком вперед у наших спробах, натхненних досвідом журналу “Аннали”, заново проаналізувати минуле, щоб краще впоратися із проблемами теперішнього» [3, С. 8]. І тут же він укотре повторює ще одну свою методологічну «формулу»: єдина думка, єдиний підхід не дозволяють повністю осягнути сенс події. У розумінні М. Ферро паралельна історія якраз і є зіставленням різних поглядів, компаративним аналізом, заглибленням в альтернативну історію. Про значення цього проекту (кіно й історія) М. Ферро писав таким чином: «... у процесі підготовки передачі “Паралельна історія” для телеканалу “Арт” я за 12 років (з 1989 по 2001 р.) переглянув практично всі матеріали кіноархівів пів дюжини держав про період війни, її причини, і наслідки. Ця неоціненна інформація суттєво збагачує знання про проблеми, які постали в той час перед політичними лідерами й суспільством в їхніх країнах» [3, С. 8].

У 1993 р. спеціально для російського журналу «Вопросы истории» М. Ферро підготував доопрацьовану (на матеріалах радянської історії) статтю «Кіно й історія». Кілька методологічних положень об'єднані в підрозділі «Кіно — фактор історії». На думку історика, фільми є симптомами руху історії. Фільми доводять, як в художньому, так і не в художньому варіанті, що завдяки народній пам'яті й усній традиції кінорежисер може повернути суспільству історію, якої його позбавила державна машина. Інше методологічне положення М. Ферро означив «фільм як історичний документ». Для ілюстрації історик обрав два фільми, створені у 1918 р. Один — прорадянської спрямованості — «Уцілення» (про знаменитий варіант більшовицького розв'язання житлової проблеми, автором сценарію якого був А. Луначарський), другий — антирадянської спрямованості — «Дні жаху в Києві» (!). Автор цього фільму залишився невідомим. Фільм був поставлений за сприяння німецької влади, яка підтримувала П. Скоропадського. Запрошення на перегляд «Дні жаху в Києві» було двома мовами — німецькою і французькою. Фільм показує, як червоні взяли владу в Києві. Насилля і беззаконня там правлять бал: шановані мешканці пограбовані,

будинки їхні зайняті. «Більшовицький жах» (у німецькому перекладі) описує трагедію однієї дрібнобуржуазної сім'ї, члени якої загинули від рук більшовиків. Обидва фільми, зазначив М. Ферро, на одну й ту саму тему: більшовицька революція, політичне життя проникає у сімейний осередок і руйнує його. Далі автор професійно аналізує фільми щодо їхнього ідейного змісту, щодо правдивості відображення реальних процесів революційної доби у Російській імперії, яка зазнала краху і розпалася. М. Ферро переконаний, що за художніми образами й вигаданим сценарієм завжди можна бачити реальні історичні події, тому вважав, що кіно — це історичний документ.

Пік наукової творчості М. Ферро, як і час надзвичайної популярності представників історичної школи «Анналів», припали на так само безпрецедентний період в історії французького суспільства, коли до максимуму загострилася боротьба за «історичну правду». Обидві сторони — і ліві, і праві — для відстоювання своєї історичної правди почали ухвалювати свої «закони пам'яті». За 30 років активної історичної політики ліві запровадили кримінальну відповідальність за заперечення злочинів нацизму, геноциду вірмен, злочинності колоніальної політики. Своєю чергою, коли політика покаяння стала виглядати вже явним перебором, правий президент Н. Саркозі створив Міністерство національної ідентичності й імміграції та втрутився у шкільну програму, намагаючись регламентувати її президентськими указами. У підсумку багаторічні протести і лівої, і правої громадськості проти політики влади злилися в єдину вимогу: не втручатися в історію ні як у науку, ні як у навчальну дисципліну. Це був суспільний консенсус, який об'єднав головні політичні сили Франції [5]. У жовтні 2008 р. П. Нора від імені об'єднання «За свободу історії» опублікував документ під назвою «Відозва із Блуа», який підписали відомі європейські історики і який був надрукований у всіх значних західних газетах. Цю відозву підписав і М. Ферро. У ній говорилося, що у вільній державі політична влада не має права визначати, що є історичною правдою, та про те, що, безумовно, не можна обмежувати свободу істориків, погрожуючи їм кримінальним переслідуванням. Активна боротьба французьких істориків увінчалася перемогою: президент Національних зборів Б. Акое в листопаді 2008 р. заборонив надалі ухвалювати акти, подібні до раніших «законів пам'яті», натомість дозволив резолюції, які б не мали юридичних наслідків. Ліберальний принцип — історією повинні займатися історики, а політики не можуть погрожувати кримінальним покаранням за історичні факти — зміг перемогти завдяки тому, що Франція, безперечно, є демократичною і європейською країною. Досвід діяльності М. Ферро у царині визнання суспільного призначення історії як науки є повчальним для сучасної України в контексті утвердження у соціумі демократичних норм, особливо у гуманітарній сфері. Корисним було б продовжити дослідження французької історіографії, започатковані Л.В. Таран, Є.М. Луняком, В.В. Ададуровим та ін. Цінними є спогади В.Ф. Верстюка, який неодноразово зустрічався з М. Ферро в Москві та Санкт-Петербурзі під час засідання ради з вивчення історії революції 1917 р. Варто встановити дієві контакти українських і французьких істориків у рамках,

наприклад, двосторонньої комісії. Адаже боротьба французьких істориків за історію триває, про що свідчить діяльність Комітету спостереження за публічним використанням історії (Ж. Нуарель, М. Ріо-Сарсе, Е. Онобль) [6]. Гостріше, ніж раніше, сприймаються зараз спроби російських пропагандистів в умовах війни монополізувати міжнародні контакти істориків, відтіснити українських істориків від участі в європейських структурах, спекулювати на лівих поглядах і росієфільських настроях деякої частини французьких інтелектуалів. Показовим у цьому відношенні стало інтерв'ю М. Ферро французькій газеті «Le Monde» 15 грудня 2014 р., в якому історик з гіркою іронією поставив риторичне питання: «Що насправді робить нас у Франції настільки сліпими: нерозумність чи обурення?». Далі він порівняв анексію Криму Росією із Судетами та Мюнхеном 1938 р. і вторгненням Й. Сталіна у Фінляндію 1939 р. Але М. Ферро обурило позиція й французького уряду та, особливо, канцлерки Німеччини А. Меркель: «Ми знаходимося в стані конфлікту не з Росією, а з джихадистами» (?) [7]. Кожний великий історик як моральний і науковий авторитет апіорі трансформується в громадського діяча, до думок якого прислуховується суспільство. Марк Ферро — один із таких учених, які за життя входили до наукової еліти та своєю творчою спадщиною після завершення земного життя продовжують здійснювати вплив на світову історію.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Novoa, H. Mark Ferro: Istoriya kak obraz zhyzni. *A terra é redonda*. 29.05.2021. URL: https://ru.atteraeredonda.com.br/marc-ferro-a-historia-como-modo-de-vida/?doing_wp_cron=1629085925.5710840225219726562500 [in Russian].
[Новоа Х. Марк Ферро: История как образ жизни. *A terra é redonda*. 29.05.2021. URL: https://ru.atteraeredonda.com.br/marc-ferro-a-historia-como-modo-de-vida/?doing_wp_cron=1629085925.5710840225219726562500 (дата звернення: 30.09.2024)].
2. Judt, T. *Nedovershene mynule. Frantsuzki intelektualy, 1944—1956*. Lviv, 2024 [in Ukrainian].
3. Джадт Т. Недовершене минуле. Французькі інтелектуали, 1944—1956. Львів: Човен, 2024. 512 с.].
4. Ferro, M. *Sem glavnyh lyts vojny. 1918—1945. Parallelnaia istoriya*. Moscow, 2014 [in Russian].
[Ферро М. Сем главных лиц войны. 1918—1945. Параллельная история. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 335 с.].
5. Ferro, M. *Kak rasskazyvaiut istoriyu detiam v raznykh stranah myra*. Moscow, 2014 [in Russian].
[Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. Москва: Книжный клуб 36,6, 2014. 480 с.].
6. Nosovich, A. *Nepravylnaia pamiat: evropejskaia i aziatskaia modeli traktovok proshloho. Rubaltic*. 23.01.2014. URL: <https://www.rubaltic.ru/article/kultura-i-istoriya/nepravilnaya-pamyat-evropeyskaya-i-aziatskaya-modeli-traktovok-proshlogo23012014/> [in Russian].
[Носович А. Неправильная память: европейская и азиатская модели трактовок прошлого. *Rubaltic*. 23.01.2014. URL: <https://www.rubaltic.ru/article/kultura-i-istoriya/nepravilnaya-pamyat-evropeyskaya-i-aziatskaya-modeli-traktovok-proshlogo23012014/> (дата звернення: 30.09.2024)].

7. Onoble, E. “U menia est kakoj-to dolh pered postsovetskimi liudmy i osobenno pered ukraintsami”. *Istorycheskaia ekspertyza*. 25.08.2024. URL: <https://www.istorex.org/post/25-08-2024-eric-aunoble> [in Russian].
[Онобль Э. «У меня есть какой-то долг перед постсоветскими людьми и особенно перед украинцами». *Историческая экспертиза*. 25.08.2024. URL: <https://www.istorex.org/post/25-08-2024-eric-aunoble> (дата звернення: 30.09.2024)].
8. Ferro Mark. Interviu Le Monde. *Inopressa.ru*. 15.12.2014. URL: <https://www.inopressa.ru/today/15dec2014/> [in Russian].
[Ферро Марк. Интервью Le Monde. *Inopressa.ru*. 15.12.2014 URL: <https://www.inopressa.ru/today/15dec2014/> (дата звернення: 30.09.2024)].
9. Trubnikova, N.V. Frantsuzskaia istorycheskaia shkola “Annalov”. Moscow, 2016 [in Russian].
[Трубникова Н.В. Французская историческая школа «Анналов». Москва: Квадрига, 2016. 336 с.].
10. Ferro, M. Nikolai II. Moscow, 1991 [in Russian].
[Ферро М. Николай II. Москва: Международные отношения, 1991. 352 с.].
11. Ferro, M. *Istoriia Frantsii*. Moscow, 2015 [in Russian].
[Ферро М. *История Франции*. Москва: Весь Мир, 2015. 832 с.].
12. Ferro, M. Kino i Istorii. *Voprosy istorii*. 1993. 2: 47-57 [in Russian].
[Ферро М. Кино и История. *Вопросы истории*. 1993. № 2. С. 47—57].
13. Maryin, P.Yu. Sistema nauchnyh vzgliadov i predstavlenij frantsuzskoho istoryka Marka Ferro (Extended abstract of Candidate’s thesis). Kazan, 2012 [in Russian].
[Марин П.Ю. Система научных взглядов и представлений французского историка Марка Ферро. Автореферат. дис... к.и.н. Казань, 2012. 22 с.].
14. Starostin, A.M. Problema izucheniia sovetsoj istorii i metod M. Ferro. *Cyberleninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-izucheniya-sovetskoj-istorii-i-metod-m-ferro> [in Russian].
[Старостин А.М. Проблема изучения советской истории и метод М. Ферро. *Cyberleninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-izucheniya-sovetskoj-istorii-i-metod-m-ferro> (дата звернення: 10.09.2024)].
15. Berk, P. “Annaly” u hlobalnij perspektivii. *Dukh i Litera*. 2014. 13: 499-515 [in Ukrainian].
[Берк П. «Анналы» у глобальній перспективі. *Дух і Літера*. 2014. № 13. С. 499—515].
16. Petrakov, M.O. Memorialna polityka ta pereosmyslennia mynuloho: osoblyvosti memorialnoho zakonodavstva v derzhavakh Yevropy v novij arkhitekturi mizhnarodnoho poriadku. *Politikus* (Odessa). 2024. 2: 75-84 [in Ukrainian].
[Петраков М.О. Меморіальна політика та переосмислення минулого: особливості меморіального законодавства в державах Європи в новій архітектурі міжнародного порядку. *Політикус* (Одеса). 2024. № 2. С. 75—84].
17. Taran, L.V. Frantsuzka istoriografii (70-ti roky XIX — 80-ti roky XX st.). Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX — 80-ті роки XX ст.). Київ: Вища школа, 1991. 103 с.].
18. Historien francais Marc Ferro est mort. *Le Monde*. 22.04.2021. URL: https://www.lemonde.fr/disparitions/article/2021/04/22/l-historien-francais-marc-ferro-est-mort_6077641_3382.html (дата звернення: 30.09.2024).

Надійшла / Received 15.10.2024

Oleksandr UDOD

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Corresponding Member of the NAES of Ukraine,
Head of the Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
oudod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

MARC FERRO: A STORY AS A WAY OF LIFE
(TO THE 100th ANNIVERSARY OF BIRTH)

The aim is to create a historiographical portrait of Marc Ferro as one of the most prominent representatives of the French historical of the *Annales* school, to update the methodological principles of history study introduced by the French historian, to determine his contribution to the development of world-historical thought and his significance for the development of modern Ukrainian historiography. **The methodological** approaches are based on the foundations and principles of historical biography, intellectual history, anthropology, and historical psychology. Methods and techniques of historiographical analysis are used. **The scientific novelty** lies in the systematisation of M. Ferro's scientific views and ideological and worldview ideas, highlighting new conceptual approaches to the study of history that are being developed in foreign science and have not yet been properly assessed in domestic historiography. **Conclusions.** The article focuses on the figure of M. Ferro as one of the leaders of the third generation of the *Annales* school, the founder of modern "cultural history", and a researcher of the history of ideas as the basis of direct human activity.

Keywords: *Marc Ferro, Annales school, historical didactics, history of mentalities, "cultural history", history of representations, counter-history, social history, film history.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.254>
УДК 061.12 055:93(477)“2014/2023”

Анна РАДЧЕНКО

кандидат геологічних наук, старший дослідник,
директор ВД «Академперіодика» НАН України (Київ, Україна)
radchenko@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0276-6398>

Зоя БОЛКОТУН

учений секретар,
ВД «Академперіодика» НАН України (Київ, Україна)
bolkotun@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5076-9956>

**ВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ. ІСТОРИЧНІ
ПУБЛІКАЦІЇ НАН УКРАЇНИ 2014—2023 рр.**

Мета дослідження. На основі документопотоку академічних книжкових видань, що увійшли до рубрики «Історія» щорічних анотованих каталогів книг НАН України протягом десяти років російсько-української війни (2014—2023) виявити тенденції кількісних і тематичних змін у публікаціях установ НАН України в галузі історії та спробувати надати деякі прогнози на найближчий час. Дослідження виконано за допомогою **методів** бібліографічного аналізу, а саме кількісного аналізу первинних документів, систематизації та аналізу інформації, наукового узагальнення, контент-аналізу наукових документів, вивчено 1121 видання. **Основні результати.** Схарактеризовано розподіл видань за типами (жанрами), роками, мовами основного тексту, країною і містом видання, установами, які підготували кожну з книг, а також за книжковими серіями. Показано хронологічну зміну жанрової належності видань: на тлі загального скорочення щорічної кількості назв відбувається збільшення кількості навчальної та науково-популярної

Цитування: Радченко А., Болкотун З. Воєнне десятиліття. Історичні публікації НАН України 2014—2023 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 254—275. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.254>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

літератури з одночасним зменшенням кількості назв наукових монографій. Контент-аналіз за назвами й анотаціями книг дав змогу виявити наскрізні теми, присутні в усіх роках, і зміну тематичного спрямування значної частини документопотоку у відповідь на суспільні запити на вивчення війн, до яких була залучена Україна, дослідження засад українського націєтворення, реконструювання та рефлексування раніше замовчуваних чи хибно трактованих за радянських часів подій. **Перспективи подальших досліджень.** Отримані результати можуть слугувати відправною точкою подальших наукометричних досліджень публікаційної активності науковців НАН України. **Практичне значення.** Викладені висновки свідчать про великий потенціал створення науково-популярної та навчальної літератури в установах НАН України, спроможність оперативно надавати відповіді на соціально значущі питання, а також про чималу здатність до трансформації й трансляції історичного знання щодо подій давньої реконструйованої та актуальної сьогоденної історії. **Оригінальність дослідження.** Огляд документопотоку книжкових видань НАН України у царині історії за воєнне десятиліття виконано вперше.

Ключові слова: історія, сучасна російсько-українська війна, книжкове видання, анотований каталог, НАН України, Інститут історії України, документопотік, бібліометрія, контент-аналіз.

Війна Росії проти України триває вже одинадцятий рік, позначаючись на всіх сферах нашого життя. Потреба фіксувати ці зміни, вивчати й рефлексувати їх є актуальною від першого дня війни, а помічені тенденції й закономірності життя у нових умовах можуть допомогти суспільству у виборі найважливіших точок докладання зусиль під час повоєнної відбудови. Десять років є періодом, достатнім для виявлення певної динаміки перебігу процесів і спроб зробити деякі прогнози. До того ж нині відбувається міграція науковців, руйнуються усталені зв'язки, змінюються проблематика й ідеологічні акценти, скорочується фінансування наукової та видавничої діяльності, водночас розширюється міжнародна співпраця, бурхливо упроваджуються новітні інформаційно-комунікаційні технології, продовжує зростати попит на питома український продукт, українську мову, культуру, правдиву історію.

Мета цієї статті — представити результати дослідження масиву книжкових видань НАН України у галузі історії за воєнне десятиліття 2014—2023 рр., характеризувати кількісні й тематичні зміни, виявити тенденції цих змін і спробувати на цій основі зробити деякі прогнози на найближчий час.

Для проведення дослідження були використані щорічні анотовані каталоги книжкових видань НАН України¹ за відповідний період. Ці каталоги укладають працівники Групи науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України, яка функціонує у Видавничому домі «Академперіодика» як базовій організації Науково-видавничої ради НАН України. Інформація до каталогів надходить із двох джерел: контрольних примірників видань, наданих установами, і річних звітів наукових установ. Додатковими джерелами для пере-

¹ Повні тексти усіх опрацьованих анотованих каталогів книжкових видань НАН України за 2014—2023 рр. доступні на вебресурсі ВД «Академперіодика» НАН України. URL: https://akademperiodyka.org.ua/uk/category/books/projects-annotated_catalog_book_editions/ (дата звернення: 09.06.2024).

вірки слугують звіти видавництв Академії, вебресурси наукових установ, реєстр книжкових кодів ISBN, виданих НВР НАН України.

У ході дослідження ми проаналізували рубрику «Історія» у каталозі за вказаний період, не включаючи до дослідженого масиву дотичні рубрики «Археологія» та «Історія науки». З наявної у каталозі інформації було укладено базу даних, яка дала змогу статистично проаналізувати розподіл за роками й внесок до сукупності різних типів видань (монографія, збірник документів, збірник наукових праць, аналітична доповідь, довідкове, навчальне і науково-популярне видання). Також проаналізовані мови видань, місце випуску, внесок різних установ, наявність і наповнення книжкових серій. Застосовано (окрім математичних) методи бібліографічного аналізу, а саме кількісного аналізу первинних документів, систематизації та аналізу інформації, наукового узагальнення, контент-аналізу наукових документів. Це традиційні методи бібліографічного аналізу первинних і вторинних документів, зокрема книжкових видань та їх описів [1]. Комплексне застосування названих методів до потоку випущеної літератури допомогло виявити деякі зміни параметрів книговидавання й унаочнити їх у вигляді таблиць і графіків.

Загалом протягом досліджуваного десятиліття в анованих каталогах книжкових видань НАН України вміщено 1121 бібліографічний опис видань з історії (табл. 1).

Загальна кількість цих видань за роками коливається від 120 (2014, 2016, 2020, 2021) до 94 (2023). Показово, що в усьому масиві книжкових видань НАН України, який загалом демонструє тенденцію до скорочення, питома вага видань з історії змінюється від 10 % (2015) до майже 14 % (2020), становлячи у середньому майже 12 %. Водночас загальна кількість науковців у Академії скоротилась за цей період на майже 27 %, а науковців в установах Відділення історії, філософії та права НАН України — на 14,5 %. Тобто станом на 01.01.2015 на установи ВІФП припадало 7,7 % наукових працівників Академії, а на 01.01.2024 — 9 %. Якщо порівняти 2013 (передвоєнний рік) та 2023 рр., то загальна кількість книжкових видань у НАН України скоротилась на 31 %, а видань у рубриці «Історія» — на 15 %. За кількісними показниками видавничої продукції найбільше вирізняється 2015 р., адже через анексію Криму та бойові дії на Сході України

Таблиця 1. Книжкові видання з історії та їх типізація, 2014—2023 рр.

Тип видання	Кількість назв
Монографія	384
Збірник документів	210
Збірник наукових праць	184
Науково-популярні видання	182
Довідкові видання (включно з енциклопедіями)	76
Навчальні видання	67
Аналітичні доповіді	18
Разом	1121

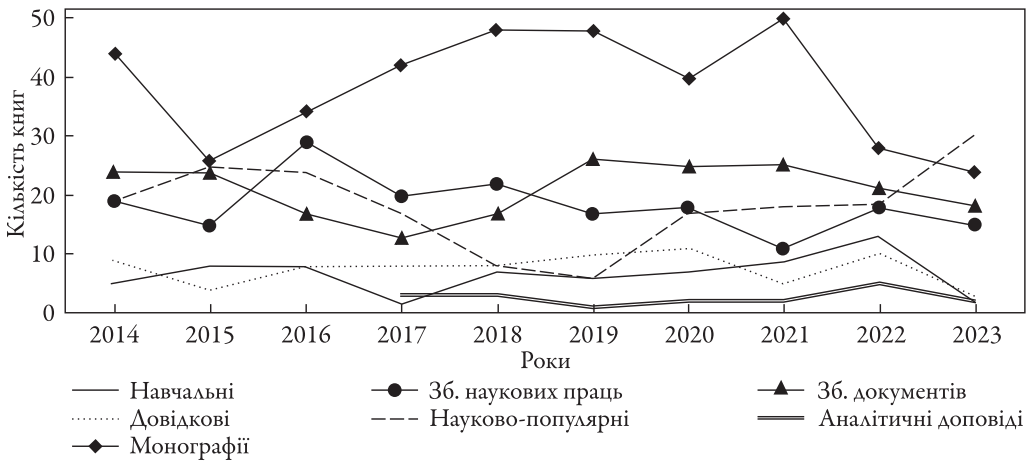

Рис. 1. Розподіл книжкових видань з історії за типами, 2014—2023 рр.

Академія втратила частину наукових установ, відповідного обладнання, інфраструктури, кадрів. За 2013—2015 рр. загальна продуктивність Академії за кількістю монографій скоротилась приблизно на 30 %, а за кількістю статей — на 16 % [2]. Рубрика «Історія» 2013 р. містить 111 описів, а 2015 — 102, тобто менше лише на 8,1 %. Таку відмінність від загальноакадемічного показника можна пояснити тим, що на тимчасово окупованих територіях України працювало більше установ фізико-технічного, математичного, хіміко-біологічного профілю, ніж суспільно-гуманітарного. Безумовно, продукуванню значної кількості історичних книг сприяє постійний суспільний запит на історичні розвідки, зокрема щодо замовчуваних або викривлених радянською історіографією подій.

Розподіл видань за типами й роками ілюструє рис. 1. З нього видно, що зміни кількості навчальних і довідкових видань, а також збірників документів і збірників наукових праць протягом 10 років є незначними. Аналітичні наукові доповіді з'являються як жанр 2017 р., і їх кількість також змінюється мало (від 1 до 5 на рік). Натомість кількість наукових монографій і науково-популярних видань змінюється помітно й у протилежних напрямках, що підтверджує наявність суспільного запиту на фахово створену, але зрозумілу без спеціальної підготовки літературу та засвідчує чутливість академічних істориків до настроїв суспільства й державних потреб.

Говорячи про науково-популярні видання, ми маємо на увазі літературу нон-фікшн, тобто видання нехудожнього змісту, засновані на «подіях, інших реаліях, документах, біографічних фактах, викладених та інтерпретованих автором із використанням художніх засобів, проте без спотворення правдивості оповіді» [3]. Тож це пізнавальна, інтелектуальна література факту (документалістика) й видання різної тематики, у нашому дослідженні — історичної. Гарну науково-популярну книгу написати надзвичайно важко саме через вимоги жанру: необхідно вибудувати прозору структуру та викласти факти чітко й зрозуміло, не переобтяжити текст посиланнями, датами, термінами, іменами тощо, емоційно залучити

читача, викликати емпатію, а ключові ідеї виписати гранично зрозуміло й так, щоб вони легко запам'ятовувались. Написання тексту нон-фікшн неможливо без попередньої ґрунтовної роботи фахівця, без здійснення наукової розвідки, докладного дослідження явища чи питання. Тому справжній нон-фікшн є результатом наукової роботи, яка також може бути підсумована науковою монографією. Тобто можуть одночасно існувати два видання, у яких автор або авторський колектив викладають результати для вузького кола фахівців і для широкого загалу. І це є додатковим поясненням того, що зміна кількості монографій і науково-популярних видань мають протилежні тенденції: збільшення випуску монографій збігається зі зменшенням кількості нон-фікшн.

Цікавим і, на нашу думку, проміжним між науковою монографією і науково-популярним виданням є жанр аналітичної записки (науково-аналітичної записки, доповіді). У них у відносно невеликому обсязі, переважно близько 100 сторінок, викладено аналіз певного явища, який має високу актуальність для наукової спільноти й суспільства загалом. Ці оперативно опрацьовані й підготовлені для оприлюднення матеріали найчастіше містять низку практичних рекомендацій для науковців, організаторів науки, очільників територіальних громад, представників бізнесу, законодавчої влади тощо. Виокремлюються аналітичні записки, як вказано вище і видно з рис. 1, 2017 р., найбільша кількість припадає на 2022 р., коли майже удвічі проти попереднього року зменшується кількість наукових монографій. Вважаємо це також пов'язаними фактами, спричиненими початком повномасштабного російського вторгнення: потрібно було оперативно реагувати й готувати відповіді на запити влади та суспільства.

Іншим значущим аспектом аналізу потоку документів є мова. Варто зазначити, що від 2014 р. в НАН України різко скоротився випуск книг російською мовою, насамперед у соціологічній і суспільно-гуманітарній сферах, де практично всі видання стали виходити українською (у фізико-технічних, математичних і природничих науках одночасно зросла кількість літератури англійською мовою). Так, протягом 2014—2023 рр. українською мовою випущено 93,8 % книжкових видань, російською — 3,3, англійською — 0,6, іншими мовами (серед них і кількома) — 2,3 %. Наприклад, випущено 11 книг польською, три — німецькою, по одній — італійською, іспанською та турецькою, дев'ять — кількома мовами.

Остаточо унормував «мовне питання» у випуску наукової літератури вітчизняними видавцями Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної». До 2019 р. включно було випущено 630 книжкових видань українською і 30 — російською, а протягом 2020—2023 рр. 422 і сім відповідно. Від початку 2022 р. книг російською мовою не виходило. Важливо, що підготовлені російською мовою видання 2020 і 2021 рр. були орієнтовані насамперед на російськомовного вітчизняного читача і присвячені актуальним історичним питанням.

96,3 % всіх книжкових видань розглянутого потоку випущено в Україні, тобто на закордонні видавництва припадає 3,8 %, з яких 1 % — книги, випущені на території РФ, у Москві й Санкт-Петербурзі, до 2020 р. Також серед закордонних одне з

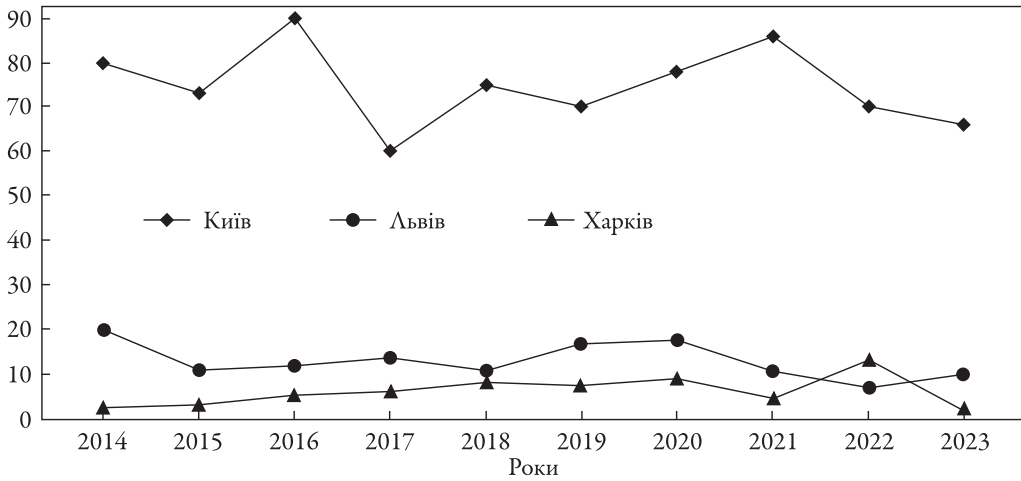

Рис. 2. Випуск книжкових видань НАН України в Києві, Львові, Харкові, 2014—2023 рр.

Таблиця 2. Основні установи, де було підготовлено видання, 2014—2023

Рік	Інститут історії України	Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського	Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича	Інститут всесвітньої історії
2014	54	20	17	1
2015	52	18	11	4
2016	57	19	6	8
2017	30	13	9	9
2018	51	22	6	7
2019	46	17	16	1
2020	60	21	16	5
2021	66	22	12	4
2022	55	11	20	15
2023	49	17	8	7
Разом	520	180	121	61

останніх видань російською мовою — двотомних «Украинско-российские взаимоотношения в 1917—1924 гг.: обрушение старого и обретение нового: краткий историко-историографический очерк», місцем випуску якого вказані Москва і Берлін.

Серед українських міст основним книговидавничим осередком є Київ, майже у шість разів менше книг випущено у Львові, у 12 разів — у Харкові (рис. 2). Природно, що 2023 р. знизилась кількість видань, випущених у Харкові, натомість зросла у Львові. Високий показник виданих у Харкові 2022 р. книжкових видань (13 назв) забезпечений дев'ятьма навчальними виданнями для 11 класу

з проекту «Історія: Україна і світ. Громадянська освіта». Їх підготували фахівці Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України й випустило харківське видавництво «Інтелект України».

За кордоном книжкові видання виходили у Польщі (найбільше, приблизно третина від всіх закордонних видань без урахування РФ), а також в Аргентині, Італії, Канаді, Німеччині, США, Туреччині, Угорщині, Франції.

Протягом досліджуваного десятиліття у підготовці видань брали участь багато вітчизняних і закордонних наукових установ і закладів вищої освіти, часто у співпраці. Долучались до підготовки книг музеї, наукові товариства, громадські організації. Найбільшу увагу ми приділили основній установі, яку у бібліографічному описі вказано першою. Це означає, що ця установа першою вказана у грифі книжкового видання, її ж вчена рада рекомендувала видання до випуску, з цією установою афілійований перший автор та/або науковий редактор, укладач, упорядник видання. Перелік основних містить 26 установ Академії, більшість із них — установи Відділення історії, філософії та права НАН України. Загалом з опрацьованого опису (1121 видання) тільки у 113 перша установа, де підготовлено видання, не входить до складу цього відділення. До того ж лише чотири установи вказані як перші у 78,7 % видань (табл. 2).

Дві з цих установ також найчастіше вказані в бібліографічних описах другими: Інститут історії України НАН України (155 назв книжкових видань) й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (80 назв). Отже, внесок цих двох установ загалом є найбільшим у підготовці й випуску книг з історії: Інститут історії долучився до випуску 675 видань, а Інститут української археографії — 260.

Установи, які не належать до системи НАН України, досить часто вказані як друга установа, дотична до підготовки видання. Загальна кількість таких видань за 10 років становить 281, щорічна кількість варіюється від 19 (2023) до 40 (2018).

Важливим способом тематичного компонування видань для зручності користувачів є видання неперіодичних книжкових серій і проектів. Об'єднані під загальною назвою, присвячені певним подіям, часу, території, проблемі, ці книжкові видання мають спільне художньо-технічне оформлення, редакційну колегію та принципи наповнення, орієнтовані на певну читацьку аудиторію. Книжкових серій і проектів у НАН України дуже багато, серед них є загальноакадемічні, на кшталт науково-популярної серії «Наука для всіх», але більшість започаткована якоюсь однією науковою установою. Найбільше історичних серій започатковано Інститутом історії України НАН України та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Випуск деяких серій було припинено протягом досліджуваного періоду, також далеко не всі серії мають значний потенціал для тривалого наповнення. Водночас науковці та установи НАН України залучені до підготовки окремих книг у межах серій неакадемічних установ або сторонніх видавців. Цими фактами можна пояснити те, що із названих у каталозі 72 серій одним випуском представлені 50 (рис. 3). Кількість книг, що випущені у межах різних серій і проектів, змінюється від 12 до 24 за рік (рис. 4).

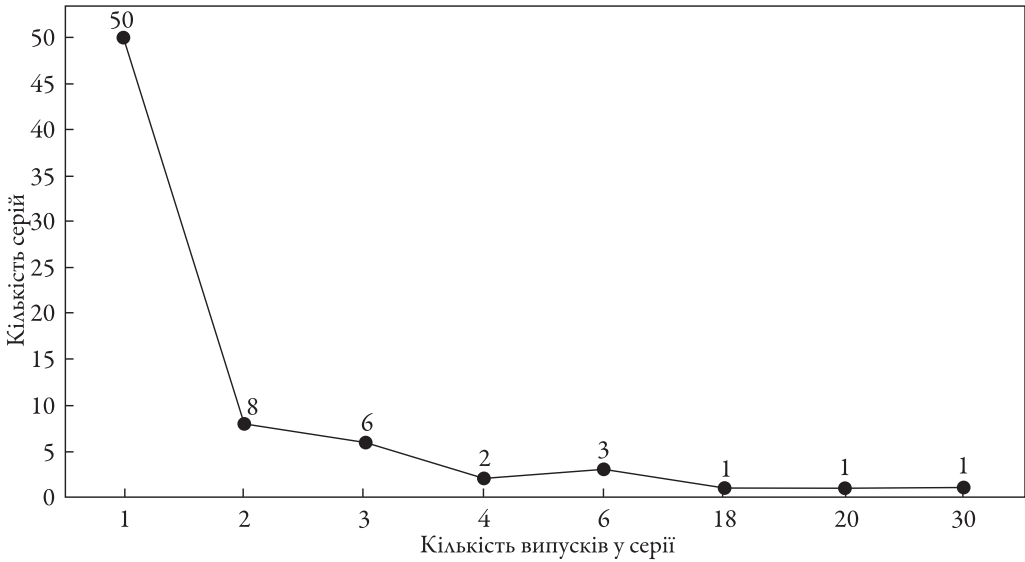

Рис. 3. Кількість випусків у серіях, 2014—2023 рр.

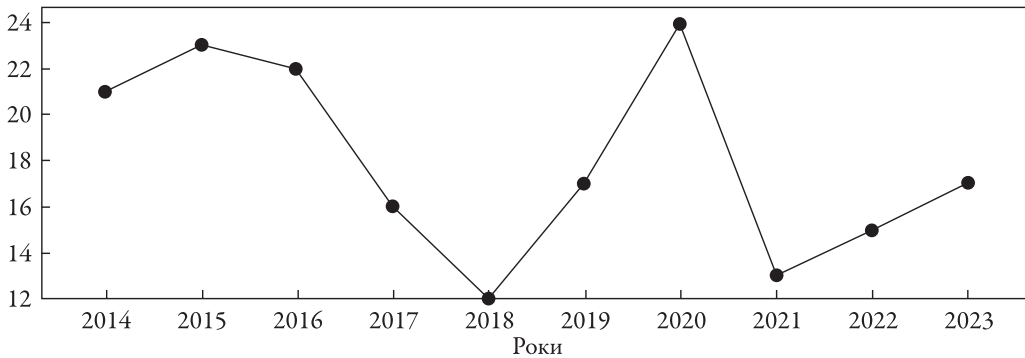

Рис. 4. Динаміка виходу книжкових видань у межах серій, 2014—2023 рр.

Найбільше випусків (30) нараховує науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» — масштабний інституційний проект, започаткований ще 1992 р. на виконання постанов Президії Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України². Значною кількістю випусків представлені ще дві серії: започаткована Інститутом історії України НАН України «Студії з регіональної історії»³ (20 випусків від 2014 р., один з них під назвою «Степова Україна») і «Таємниці історії» (18 випусків від 2015 р.).

² Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». URL: <https://www.reabit.org.ua/> (дата звернення: 09.05.2024).

³ Студії з регіональної історії. Інститут історії України НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000032> (дата звернення: 09.05.2024).

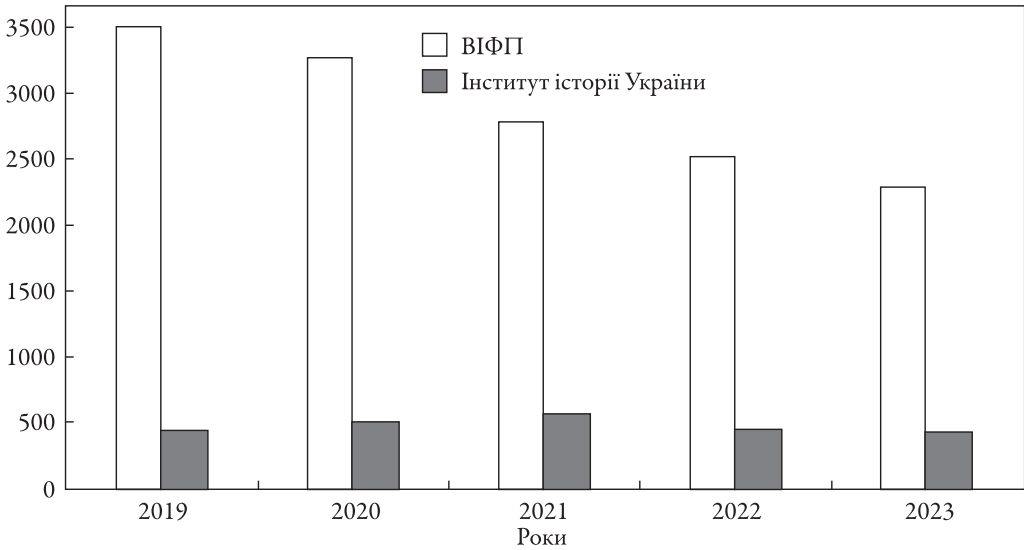

Рис. 5. Динаміка виходу наукових статей, оприлюднених установами Відділення історії, філософії та права НАН України, 2019—2023 рр.

Усе викладене вказує на усталений спосіб організації роботи, підготовки й оприлюднення публікацій науковими установами, що здійснюють в Академії історичні дослідження. Але головна роль у збереженні стабільності кількісних параметрів потоку книжкових видань належить Інституту історії України НАН України. Почасти це підтверджує і динаміка виходу наукових статей цієї установи, як порівняти із загальною кількістю статей установ Відділення історії, філософії та права за останні п'ять років (рис. 5).

Частково з анотованих каталогів можна отримати інформацію і про тиражі видань. На жаль, у друкованих виданнях і звітах наукових установ тираж вказаний не завжди, так само не завжди вказана наявність видання у відкритому доступі. Однак навіть відкритої інформації достатньо, щоб побачити відповідність загальносвітовим тенденціям: тиражі видань загалом скорочуються, водночас зростає кількість видань, які існують також у вигляді електронних або й суто електронних книг. Різне зростання кількості електронних видань у світі було спричинено карантинними заходами через пандемію COVID-19, а в Україні додатково ще й тривалою російсько-українською війною, погіршенням економічної ситуації та добробуту громадян.

Опрацювання анотованих каталогів дає змогу не тільки дослідити параметри потоку книжкових видань, доступні з бібліографічних описів, але й ознайомитись з основними ідеями й висновками, що їх автори (упорядники, наукові редактори) внесли до анотацій книг. Анотація допомагає отримати повніше уявлення про зміст книги, її стиль, завдання, передбачувану аудиторію тощо. Нижче ми наводимо результати контент-аналізу видань із рубрики «Історія» в Анотованих каталогах книжкових видань за 2014—2023 рр., окремо за кожним роком звітування.

2014 рік. Монографії, брошури, виступи на конференціях охоплюють широкий спектр історичних питань, зокрема: походження династії Рюриковичів; персоніфікація галицько-волинських князів; портрет козацької старшини XVII—XVIII ст.; різня в Батурині («Тиранське поводження росіян»); історія православних храмів України; Петро Могила; національно-визвольна війна українського народу (1648—1658) та національно-визвольний рух 1930—1950-х років; українські жертви Волині (1938—1944); Голодомор-геноцид (1932—1933); перебіг Другої світової війни у Києві.

Окремо можна виділити матеріали, присвячені ювілейним датам: до 200-ліття Тараса Шевченка та декілька видань до 100-річчя початку Першої світової війни, а також ілюстровані видання про родину останнього гетьмана України Павла Скоропадського та його доньку Олену Отто-Скоропадську.

Теми досліджень і розвідок, результати яких побачили світ 2014 р., є сталими, деякою мірою традиційними (про це свідчить ознайомлення з анотованими каталогами за попередні роки, які не є предметом цього дослідження). Але з'являються «перші ластівки» — видання, суголосні питанням, що постали після Революції Гідності та з моменту окупації росіянами Криму у березні 2014 р. Це, зокрема, матеріали Міжнародної конференції у Львові, де висвітлено питання Першої та Другої світових війн, війни в Афганістані, а також Революції Гідності, окупації Криму; «Роздуми про війну з московитами» — переклад з латини актуального твору середини XVII ст. Юрія Немирича; праці щодо етнонаціональної історії Донбасу й сучасного етапу українського націєтворення.

Цього ж року Інститут історії України НАН України розпочав випуск згаданої вище науково-популярної серії «Студії з регіональної історії України», покликаної до життя російсько-українською війною і наповненою актуальними текстами про давню і сучасну історію Криму, Донеччини та Луганщини.

2015 рік. У розділі «Історія» Анотованого каталогу книжкових видань за цей рік відзначаємо невелике зменшення кількості позицій, потроху змінюється й проблематика досліджень. Так, є видання з історії Запорозької Січі в XVI—XVII ст. (серія «Перемоги української зброї»). З'являється праця, у якій науковці розглядають обставини появи російського імперського проекту «Новоросія», спроби його реалізації радянською владою і РФ, а також аналізують особливості сучасної російсько-української війни.

Певну кількість книг присвячено Першій світовій війні, зокрема вивченню українського контексту і революційних процесів, представлено видання до 70-річчя перемоги у Другій світовій війні, а також матеріали про видатних особистостей, а саме про митрополита Андрія Шептицького (до 100-ліття від дня народження), Івана Мазепу, Степана Бандеру, Зеновія Красівського, Симона Петлюру, князя Володимира Великого.

2015 року спостерігаємо збільшення інтересу до історії Криму, до націєтворчих процесів в Українському Причорномор'ї. Лейтмотивом видань стає термін «Донбас»: простежується історія Донеччини від давньої землі українських козаків XVII—XVIII ст. до колективізації та індустріалізації Донбасу у першій полови-

ні ХХ ст., зокрема аспекти заселення краю, етнодемографічні й ринкові процеси, особливості промислового перевороту й зростання темпів урбанізації, тенденції й суперечності формування складу українського Донбасу у сучасних умовах.

2016 рік. Спостерігаємо досить широкий репертуар історичних видань, серед яких чільне місце посідають праці, присвячені питанням окупації Криму і долі кримськотатарського народу у 1940—2015 рр., 160-річчю капітуляції Росії у Кримській війні 1853—1856 рр., образу Південної України — регіону, що сформувався на цивілізаційному пограниччі. Привертають увагу наукові розвідки, присвячені переосмисленню історичних сюжетів, зокрема волинської трагедії 1943 р., підготовки й перебігу Другої світової війни та участі у цих процесах українців.

Цікавими видаються праці, присвячені механізмам взаємодії історика та влади, проблематиці «ремесла історика» й підходам до вивчення минулого, наприклад, монографія, підготовлена до 80-річчя Інституту історії України НАН України, де висвітлено діяльність науковців установи у 1936—2016 рр., зокрема у царині підготовки підручників з історії.

2016 року вийшли друком кілька видань, присвячених «довгому ХІХ століттю», коли відбувалось творення модерної української нації. Також актуальними залишають теми визвольних змагань початку ХХ ст. і становлення Донбасу. Наприклад, видання, випущенні на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2016 р.: спогади та роздуми М. Шкільника, очевидця й урядовця, про революцію 1917—1921 рр., визвольні змагання, відновлення української державності; «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і батьківщини», в анотації до якої зазначено, що у виданні «...реконструйовано обставини колонізації Донеччини і Луганщини, участь окремих етнічних груп у господарському освоєнні регіону, процеси етнокультурної взаємодії та суперечності, які вони генерували. [...] Одним із напрямів дослідження є введення окресленої проблематики в контекст державної національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України».

Починаючи з 2014 р. запрацював громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»⁴, який став майданчиком для популяризації історичних знань, зокрема й для праць істориків з наукових установ НАН України. Метою проекту визначено розвінчання пропагандистських антиукраїнських міфів. 2016 року за цим проектом вийшло два ґрунтовних видання. Перше — про формування держави Україна, з власною територією та кордонами, про історію появи державних символів країни: прапора, герба та гімну, що набули під час російської агресії нового значення, які потребують захисту, як і територія України загалом. Друге присвячено військовій історії України від давніх часів до сьогодення, від «володарів степу» до «кіборгів». У ньому наголошено, що історія України пишеться сьогодні, про що свідчать події 2014—2015 рр., а знання історії допомагає

⁴ ЛІКБЕЗ. Історичний фронт. *Інститут історії України НАН України*. URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000038> (дата звернення: 20.05.2024).

сучасним українцям не тільки краще зрозуміти дії та вчинки попередніх поколінь, але й відстоювати своє у протистоянні агресії Росії у Криму й на Сході України.

2017 рік. На тлі загального скорочення кількості видань Академії за напрямом «Історія» 2017 р. побачили світ понад сто видань. І хоч перший сплеск емоцій, пов'язаних із нагою російською анексією Криму та окупацією земель на Сході України, трохи притлумився, зокрема завдяки так званим Мінським угодам (2015) і добре організованим ротаціям захисників України — учасників АТО, тему Донбасу і тимчасово окупованого Криму продовжували досліджувати науковці. Так, в Аналітичній доповіді «Донбас і Крим у суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи» не лише визначена специфіка формування регіональних спільнот Донбасу й Криму та розглянуті причини й фактори гальмування процесу націєтворення в регіоні, а також запропоновані нові підходи стосовно формування етнонаціональної та гуманітарної політики держави Україна в Криму та на Донбасі.

2017 року багато наукових праць були присвячені 525-річчю українського козацтва та 425-річчю українського реєстрового козацтва, а саме становленню козацтва, проблематиці Переяславської угоди, козацькій революції середини XVII ст., реєстрам Полтавського полку 1654 р., гетьманам України, зокрема Івану Брюховецькому. Ще кілька видань висвітлюють засоби й механізми більшовицького терору в СРСР (1917—1941), а до роковин Чорнобильської катастрофи оприлюднено документи оперативної групи ЦК КПУ (1986—1988).

Низка наукових праць присвячена питанням української ідентичності, розвінчання міфів про Україну та її минуле, формуванню національної ідентичності протягом другої половини XIX та початку XX ст., а також питанням ментального виміру української цивілізації, основним етапам її розвитку, впливу наслідків голодоморів та репресій імперських і комуністичного режимів, а також формам самозахисту менталітету українців, осмислення власної ідентичності.

Ще одна тема, що набуває широкого резонансу, представлена у збірці «Константинопольський патріархат в історії України: минуле, сучасне, майбутнє», де розкрито місце Константинопольського патріархату як в історії християнства взагалі, так і в історії православ'я зокрема, й наголошено, що автокефалію Українська православна церква має одержувати не з Москви, а від Вселенської церкви. Кілька видань присвячено 500-літтю Реформації й ролі протестантських церков у вітчизняній історії та суспільних трансформаціях.

Привертають увагу розвідки, присвячені українським жінкам: перше історико-антропологічне дослідження повсякденного життя українок у ГУЛАГу, де на основі спогадів колишніх бранок і офіційних документів описано, як саме вони змогли пристосуватись, вижити та протидіяти руйнівному впливу таборів, як зберегли основні соціальні ідентичності й людяність і залишилися попри все жінками, українками. Інше видання висвітлює участь шляхетних жінок України в історико-культурних процесах на ранніх етапах становлення української державності, у литовсько-польську і козацьку добу, останні десятиліття Гетьманщини. У книзі «Українські жінки у горнілі модернізації» висвітлено найдраматичніші

сторінки історії українського жіноцтва від кінця ХІХ до середини ХХ ст., коли, як зазначено в анотації до видання, «процеси модернізації стрімко увірвалися в усталене життя українських жінок, у повсякденне буття, систему цінностей, світогляд, сфери діяльності, змінюючи звичні й додаючи нові соціальні ролі». Буремні події світових воєн, революцій, а також голодоморів, радянської окупації змінили усталений шаблонний набір жіночих образів.

2018 року вагомою була частка енциклопедичних досліджень: вийшли друком два чергових томи «Енциклопедії Сучасної України»; том «Україна — Українці» з «Енциклопедії історії України»; енциклопедія, присвячена 100-річчю утворення Західно-Української Народної Республіки, — «Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923», що вперше в українській та закордонній історичній науці подає комплексне дослідження доби ЗУНР. Варто відзначити й вихід «Енциклопедії Голодомору». Потреба у такому виданні сформувалась ще у 1990-х роках, коли поставало завдання зберегти й поширити пам'ять про Голодомор в Україні, донести до майбутніх поколінь правду про трагедію українського народу. Також 2018 р. вийшли друком два томи збірника документів у трьох томах «Відлуння великого терору», дві книги з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» та два збірники «Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ...».

У працях науковців Академії провідними були такі теми дослідження: феномен пограниччя (Крим і Донбас як пограничні субрегіони в долі України); історичні й економічні передумови, внутрішні й зовнішні причини формування «кримського вузла». Загарбницькими діями РФ захопила Крим, але втратила українців, а гасло «Крим наш!» і події «кримської весни» 2014 р. прискорили процеси українського націєтворення, спричинили цементування громадянського суспільства України. Ще кілька важливих досліджень присвячено темі формування проекту «русский мир» і реалізації його в Криму та на Донбасі. У виданнях проаналізовані історичні передумови, політичні технології та власне інструменти російської агресії.

2019 рік. Спостерігаємо досить широкий спектр наукових публікацій: це й шеститомне видання вибраних творів митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського (1921—1927); це й унікальна хроніка тріумфального турне Української республіканської капели під орудою диригента Олександра Кошиця країнами Західної Європи, Північної та Південної Америки (1919—1924). Гастролі Капели відбулись за ініціативи Симона Петлюри, який розумів важливість як протидії російській пропаганді, так і ознайомлення Європи й світу з українською культурою. Видання присвячено 140-річчю з дня народження Симона Петлюри й столітньому ювілею європейської прем'єри «Щедрика» Миколи Леонтовича у виконанні Капели. Розпочато випуск серії свідчень про Майдан, записаних зі слів учасників Революції Гідності.

Кілька наукових праць суголосні непересічній і дуже важливій для країни події — отриманню Томоса Православною церквою України, зокрема видання «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. Як зазначено в анотації, ця унікальна пам'ятка «засвідчує особливий характер взаємин тогочасної духовної та

світської еліти українсько-білоруських земель Великого князівства Литовського з Константинопольським патріархатом і Римським Апостольським престолом в останній чверті XV ст.». А також видання, присвячене історії Української православної Церкви; тритомне видання «Церковно-політична історія Римських пап»; матеріали Міжнародної наукової конференції «Церква — наука — суспільство: питання взаємодії» тощо.

До 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин (вересень 2019 р.) українські історики підготували чимало праць, що охоплюють такі питання: українсько-польських відносин у Галичині в роки Першої світової війни; українсько-польської комісії дослідження взаємин 1917—1921 рр.; національної й освітньої політики урядів міжвоєнної Польської держави щодо населення Галичини; українсько-польського співжиття під час Голокосту та українсько-польських міждержавних та міжнаціональних відносин у XX—XXI ст.

2019 року видання були присвячені питанням суспільних трансформацій і геополітичних криз XX — початку XXI ст.; дослідженню російської військово-політичної експансії (кримський напрям) в історичній ретроспективі, інформаційно-комунікативним передумовам агресії РФ у Криму (2014); сучасним методам ведення гібридної війни; визначенню проблем українського націєтворення за умов російської воєнної та ідеологічної експансії; вивченню євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні, перспектив вступу нашої країни до ЄС, питань становлення європейських цінностей як факторів трансформації суспільного життя в Україні.

2020 рік. Головною у дослідженнях стала тема української ідентичності. Це, зокрема, походження самоназви «Україна» та її становлення як єдиного імені українського світу, поява ідентичності «українці», «український народ». Усе частіше історики вивчають закономірності процесів просторових трансформацій і специфіки територіальних і регіональних ідентичностей на українському порубіжжі, окреслюють основні напрями й форми взаємодії українців з європейськими народами та проблеми й перспективи співпраці України з ЄС, досліджують українсько-російські стосунки на степовому прикордонні від ранньомодерних часів, соціальні комунікації на українсько-російському фронті, їхній вплив на формування українських історичних регіонів. Цікавим є наукове видання, де схарактеризовані суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у різноманітних контекстах і трансформаціях українства упродовж XX — початку XXI ст., розглянуто становлення, еволюцію та формування уявлень українських мислителів під час революцій і воєнних катастроф щодо ймовірного українського майбутнього, української ідеї, становища українського соціуму, місця України на мапі світоустрою, війни та миру.

До визначних дат в історії країни підготовлені видання, присвячені 75-річчю перемоги у Другій світовій війні, 130-літтю з дня народження відомого українського діяча, полковника Андрія Мельника; оприлюднено повний текст козацького автопису Самійла Величка, що охоплює події від 1620-го до 1700 р. До 300-х роковин з дня загибелі шведського короля Карла XII (1682—1718) підготовлено збірник наукових статей «Гетьманські читання», де розглядаються питання тогочасної європейської політики й шведсько-українського союзу.

Привертають увагу три книги з проекту «Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)», у яких публікуються графіті й діпінті, що знаходяться на фресках Софійського собору в Києві. Важливою частиною книги є покажчики, які дають змогу читачам легко відшукати кожен напис або малюнок на сторінках цих видань. Графіті Софії Київської свідчать про те, що до зведення й багаторазових реконструкцій собору були залучені будівельники (майстри) з різних країн, і що в XI ст. Київ, як і нині, був розвиненим містом, європейською столицею.

Темі виникнення українського козацтва та утворенню Гетьманщини присвячені два видання з серії «Таємниці історії»: «Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI—XVII ст.) та «Козацька Україна. Історія гетьманської держави (XVII—XVIII ст.). Також вийшли друком три томи з чотиритомної серії з історії Сіверщини гетьманської доби XVII—XVIII ст., де висвітлено важливі події соціально-економічної, військово-політичної, релігійної та культурної історії регіону.

2021 року виповнилося 30 років Незалежності України та 25 років Конституції України, тож побачили світ наукові праці, де проаналізовано основні стадії конституційного процесу в незалежній Україні та висвітлено важливі явища й етапи у розвитку держави.

У наукових розвідках, присвячених особистостям, знаним українським діячам, висвітлено постать Петра Шелеста (1908—1996), представника вищої партійно-державної номенклатури СРСР і УРСР, та Августина Волошина (1874—1945) — президента Карпатської України (1939), Героя України (2002), лідера українського національно-культурного напрямку у міжвоєнному Закарпатті, з іменем якого пов'язують національне відродження закарпатських українців у першій половині XX ст. і проголошення незалежності Карпатської України.

Друге десятиліття XXI ст. характеризується переосмисленням історичних подій, появою нових підручників і книг з новітньої історії. Це, зокрема, видання «Від трипільців до кіборгів: коротка історія України»; «Проблеми історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945—2015)»; «Нариси новітньої історії України 1991—2021» — спроба міжнародної групи науковців проаналізувати колективний досвід українців, набутий за останні 30 років. Це й нариси (у двох книгах), присвячені соціально-економічним і політичним трансформаціям в Україні (кінець XVIII — перші десятиліття XX ст.); осмислення історіософських поглядів на ключові проблеми світової та української історичної науки Омеляна Прицака — видатного вченого, засновника кафедри історіософії при Київському університеті імені Тараса Шевченка (1992).

2021 року розпочато випуск книг із соціально значущого проекту «Україна. Нариси історії»: вийшли друком три книги, присвячені проблемам націє- та державотворення протягом українського «довгого XX сторіччя». Це книги про Україну та українців постімперської доби (1917—1939), долю країни в епоху Другої світової і «холодної» війн, про шлях України в епоху протистояння світових систем і краху комуністичного більшовизму (1939—1990), суперечності пострадянського транзиту, суб'єктивізацію України та її європейський вектор розвитку, про успішне завершення посттоталітарного транзиту — національної ідеї України

(1991—2019). Суголосна цим книгам наукова розвідка колективу Інституту історії України НАН України — нариси «Українське століття (1921—2021): витоки, уроки, перспективи державотворення», що поєднує, як зазначено в анотації, «конкретно-історичний виклад з розглядом проблемних сюжетів, дотичних до інтелектуальної історії та історії суспільно-політичної думки». Ця книга із серії «30 років Незалежності України», надрукована на замовлення ДП «Центр захисту інформаційного простору України» за результатами відкритих мистецьких конкурсів Міністерства культури та інформаційної політики України.

2022 рік. Дослідження, результати яких оприлюднені 2022 р., характеризуються різноманітністю тем, серед яких можна виділити великий масив, присвячений постатям в історії України: найвідомішому та неоднозначно оціненому гетьману Івану Мазепі; відомому українському дисиденту, політв'язню, публіцисту, голові Комітету захисту УКЦ Івану Гелю; В'ячеславу Липинському, визначному українському громадсько-політичному діячу, історичному, політологу початку ХХ ст., ідеологу українського консерватизму, що заклав новий напрям вітчизняної суспільно-політичної думки; Вільгельму Габсбург-Лотрінгену (Василію Вишиваному), представнику однієї з монархічних династій Європи, який тісно пов'язав свою долю з українським визвольним рухом; Титу Войнаровському, депутату віденського парламенту, економісту, генеральному адміністратору маєтностей Греко-католицької церкви, представнику фінансових та економічних організацій, який був довіреною особою митрополита Андрея Шептицького; Симону Петлюрі, професійному революціонеру, Головному отаману Армії УНР, голові Директорії УНР, борцю за європейський шлях розвитку України.

Визначним і трагічним датам в історії країни присвячені видання до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; 80-річчя депортації етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу; 400-річчя Хотинської війни 1621 р., століття Української революції 1917—1921 рр.

2022 року через повномасштабну збройну російську агресію актуалізується значення електронних ресурсів, серед яких можна виділити електронний ресурс, присвячений онлайн-енциклопедіям, де подано інформацію про національні та універсальні онлайн-енциклопедії світу у вигляді атласу; енциклопедичне видання «Знакові постаті українського походження у світовій цивілізації» (URL: <https://ukrainci.top>) та науково-популярне видання у двох книгах «Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минавшини: діалоги з істориками» (третя книга проекту вийшла у 2023 р.) (URL: <http://surl.li/twtwt>).

Знову актуалізується тема жінок і війни: видано розвідку, присвячену жінкам Галичини в роки Першої світової війни, монографію про соціальне становище жінок у Великій Британії та СРСР напередодні війни й нормативно-правове регулювання їхньої служби протягом Другої світової війни. У виданні описано специфіку й умови служби жінок у війську Великої Британії та СРСР упродовж 1939—1945 рр., особливості демобілізації і вшанування пам'яті ветеранок у цих

країнах; досвід жінок, які служили у війську, проаналізовано самими учасницями та їхніми співгромадянами.

Багато видань присвячено дослідженню теми російсько-українських відносин, темі боротьби України за незалежність. Науковці описують українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій», як перехрестя культур та ідентичностей; аналізують долю України й українців у ХХ — на початку ХХІ ст.: у 1917—1939 рр., у період від Другої світової й до «холодної війни», упродовж 30 років незалежності. Суголосними видаються й аналітичні доповіді: «Український проект: цивілізаційні фронтири та соціокультурні екстремі ХХ — початку ХХІ ст.», «Контроверсійні практики розвитку прикордоння: світовий досвід узгодження суперечностей» і «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз». В останній здійснена спроба «в сучасних геополітичних умовах обґрунтувати концепцію національної стійкості (резильєнтності) як стійкості цивілізаційної суб'єктності країни. Визначити її стратегію забезпечення збалансованості розвитку та успішної протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам, зокрема гібридним».

У книзі «Війна пам'ятей: змагання за спадщину Київської Русі» описані довготривалі завзяті змагання української та російської інтелектуальних еліт за спадщину Київської Русі, зображено погляди середньовічних книжників на її минуле, а також викрито, у який спосіб імперській Росії вдалось одноосібно привласнити чуже минуле. А у виданні «Росія — Україна: зради, союзи, війни» розвінчано російські імперські міфи про багатолітню «допомогу старшого брата», «спільну колиску», «історичну єдність і братерство» російського й українського народів, окреслено основні риси московської воєнно-політичної експансії аж до повномасштабного воєнного вторгнення путінської Росії в Україну 2022 р. У науковій праці «Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії» зазначені, зокрема, прагнення політичної верхівки Російської Федерації обґрунтувати імперські амбіції за допомогою навколоісторичних спекуляцій.

У науково-популярному виданні «Три фатальні історичні помилки України. Четвертої не буде» стверджується, що агресивно-войовнича та повзуча асиміляція України Росією в історичній ретроспективі відбувалася під гаслами релігійної єдності (1654), класової солідарності (1922) та побудови демократичного пострадянського ладу (1991), і щоразу ці загарбницькі процеси щодо України тільки посилювались, а перебування у тісному союзі чи в одній державі з Росією було фатальним для нашої країни, що й доводить сучасна російсько-українська війна, у якій українці під гаслом «Геть від Москви!» виборюють право на життя в незалежній державі.

2023 рік. У наукових дослідженнях продовжується осмислення сучасної російсько-української війни, зокрема, у монографії «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство» проаналізовано динаміку змін політики різних країн щодо російсько-української війни 2014—2023 рр., еволюцію політики ЄС, НАТО, ОБСЄ, ООН стосовно російсько-української війни; надано рекомендації з удосконалення української дипломатії миру та міжнародної безпеки через російську збройну агресію, яка становить загрозу всьому демократичному світові.

А в праці «Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України» описані перебіг збройної агресії РФ і спроби мирних переговорів протягом 2019—2021 рр., ключові етапи військових дій (стратегічна оборона столиці, битва за Донбас, Слобожанський наступ та звільнення Херсону, повітряна оборонна операція тощо). Значну увагу приділено воєнно-дипломатичному протистоянню України з Росією та розбудові системи міжнародної підтримки України; висвітлено теми запуску «Чорноморської зернової ініціативи», боротьби за деескалацію ситуації навколо Запорізької АЕС, протистояння російському ядерному шантажу та запуску української «формули миру». У монографії «Українсько-російське пограниччя: історичний досвід та сучасні виклики регіонального розвитку» показано динаміку регіонально-просторового розвитку на українсько-російському пограниччі та специфіку соціокультурних змін у цьому порубіжному регіоні. У науково-популярному виданні «За ідентичність і незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі» (у двох книгах) висвітлено широкий діапазон проблем з історії України від середньовічних часів до сучасності, зокрема до російсько-української війни 2014—2022 рр. Зазначено, що сучасна російська агресія спрямована не тільки на знищення держави Україна та її ідентичності, а й на повну руйнацію сучасного світового порядку. Фахівці-гуманітарії в Україні та інших країнах досліджують походження рашизму, перетворення путінської Росії на тоталітарну систему, можливість інших сценаріїв пострадянського транзиту Російської Федерації.

Серед інших тем наукових досліджень, оприлюднених 2023 р., можна виділити теми депортації українців із Польщі у 1944—1951 рр.; просторових меж українського світу в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.); геральдики середньовічної Русі (України); історії українського козацтва від часу його виникнення на зламі XV—XVI ст.; яскравих постатей Війська Запорозького, їхньої політичної та державної діяльності; українсько-польсько-литовських взаємин, а також історії гетьманської держави (XVII—XVIII ст.).

Чимало видань присвячено окремим постатям в українській історії. Так, у книзі «Блаженніший Любомир Гузар: “Мудрець сердець нашої нації”» висвітлено етапи життя, церковної та громадської діяльності митрополита УГКЦ Блаженнішого Любомира Гузара через призму суспільно-політичних процесів і подій в Україні та світі протягом XX ст. Видано збірник статей «Православ'я в Україні» до 300-річчя з дня народження преподобного Паїсія Величковського (1722—1794) та Григорія Сковороди (1722—1794).

Ще одна наукова розвідка присвячена Степану Бандері та подоланню стереотипного сприйняття цієї постаті, спричиненого багаторічною радянською пропагандою.

Привертає увагу видання «Гетьман Сагайдачний — бич господній московитів». Як зазначено в анотації, «у монографії досліджуються значущі бойові звершення запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, якими він уславився на морі й на суходолі. Розглянуто очолений ним морський похід запорожців 1616 р., що завершився здобуттям потужної турецької фортеці Кафи».

Також у книзі описано дії війська Петра Сагайдачного під час польсько-московської війни (1617—1618); простежено перебіг генеральної битви царських сил із запорожцями під Донським монастирем; розкрито стратегію і тактику боротьби українських козаків із московитами, зокрема штурму столиці Московії.

Отже, результати, отримані на підставі кількісного і якісного аналізу сукупності описаних у рубриці «Історія» щорічних анотованих каталогів книжкових видань НАН України за 2014—2023 рр., засвідчують поступове зменшення загальної кількості книг. Це різною мірою стосується всіх жанрів: наукових монографій, збірників документів і наукових праць, довідкових, навчальних і науково-популярних видань, аналітичних доповідей. Прогнозоване зменшення пояснюється суспільно-географічними обмеженнями десятилітньої російсько-української війни, особливо після початку повномасштабного вторгнення, а також пандемією COVID-19. Водночас скорочення кількості наукових книг і статей в царині історії є приблизно утричі меншим за аналогічне скорочення загалом у Національній академії наук України.

Найбільше книжкових видань наукові установи НАН України випускають у Києві, а серед інших найбільших осередків (Харків і Львів) після початку повномасштабного російського вторгнення першість належить Львову.

Серед академічних установ найбільший внесок у книговидавництво в царині історії належить чотирьом: Інститут історії України, який долучився до випуску 60 % видань, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (23 %), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича та Інститут всесвітньої історії (разом майже 17 %).

Значна кількість книг виходить у межах 72 наукових і науково-популярних серій, щоправда, лише три з них можуть претендувати на статус постійно наповнюваних. Водночас багато з цих серій започатковані не академічними установами, а сторонніми видавцями, які залучають науковців з інститутів НАН України до підготовки тематичних випусків.

Переважною мовою випуску книг весь цей час була українська, яка зараз є практично єдиною мовою продукуваної фахівцями літератури.

Виконаний нами контент-аналіз дав можливість виділити наскрізні теми публікацій у царині історії (історія українського козацтва і Гетьманщини, трагедія Голодомору та репресій українців, комуно-більшовицький терор, видатні постаті та ювілейні дати в житті України, ідеї українського націєтворення та самоідентифікації, міфи та правда про відносини України й Росії протягом століть, сучасна російсько-українська війна).

Документопотік засвідчує активне використання науковцями інформаційних приводів — оприлюднений до визначної дати чи роковин трагічної події текст привертає значно більшу увагу потенційних читачів через додатковий розголос у медіа. Однак із початком повномасштабного російського вторгнення кількість «ювілейних» публікацій стала меншою.

Також контент-аналіз дав змогу побачити певну зміну тематичного спрямування, нових акцентів у потоці документів. Наприклад, 2014 р. має досить високі

показники за всіма типами книжкових видань і, до речі, за статтями. Очевидно, протягом цього року були оприлюднені напрацювання попередніх, довоєнних років, насамперед присвячені 360-річчю Переяславської угоди та сучасному усвідомленню її історичної ролі й обставин укладання. Тоді акцентними були теми розвитку української політики й дипломатії, української церкви та козацтва. Від 2015 р. активно постає тема Донбасу, історії східних українських земель, радянської політики щодо них. Також розпочинається активна дискусія щодо соціокультурних підвалин російсько-української війни й тема українського Криму, його сучасної історії — радянського освоєння, заселення й розбудови його економіки. 2016 рік позначився появою «літератури війни», зокрема на території України у різні історичні періоди, неодноразово згадуються пограниччя і теорія фронтиру. У цьому контексті постають і дослідження зовсім свіжих подій: Революції Гідності, окупації Криму, героїчної оборони Донецького аеропорту. Від 2017 р. знову повертається тема Переяславської угоди, а також багато уваги приділено формуванню національної свідомості й національної ідентичності та ролі релігії у націєтворенні України. 2018 року продовжується тема феномену фронтиру як постійної загрози цілісності й суверенітету, але водночас і підґрунтя українського націєтворення і формування громадянського суспільства, у науковий обіг помітно входять терміни «руський мир» та ідеологічна криза. Видання 2019 р. наголошують на геополітичній кризі, цивілізаційному протистоянні російського й українського проєктів, становленні європейських цінностей. 2020 року ці теми продовжено: описані суспільні трансформації в Україні у різний час і під впливом різних історичних подій. Протягом 2021 р. багато уваги приділено аналізу розвитку України, науки, суспільного простору за 30 років незалежності. Першорядною темою 2022 р. однозначно є українсько-російське пограниччя й українсько-російські відносини, зіткнення цивілізацій і стійкість держави. Видання 2023 р., продовжуючи ці теми, більше уваги приділяють регіонально-просторовому розвитку, питанням безпеки та світоглядним змінам, до яких спонукала світ російська збройна агресія.

Десятиріччя війни сформувало стійкий суспільний запит на героїзацію, обізнаність із військовими традиціями, на з'ясування історичного контексту подій, що призвели до загрози політичній суб'єктності й державній цілісності України, на переосмислення історичних сюжетів і деміфологізацію історії. Розгляд документопотоку книжкових видань, підготовлених і випущених науковими установами НАН України у галузі історії, свідчить, що фахівці цих установ, усвідомлюючи нагальність такого запиту, були готові й спроможні швидко на нього зреагувати. Водночас така необхідність стрімкого реагування спричинила активізацію саморефлексії, визначення ролі історії та історика у нових умовах. Здається, що досить швидко відбувся перехід від питання «що було» до питань «як і чому це було», тобто здебільшого описова література трансформувалась у рефлексивну, контекстну і живу. Багато історичних подій із широким контекстом були за цей час переосмислені та реконструйовані. За досліджуване десятиліття відбувся перехід від термінів «глобалізація» й «більшовицько-радянський терор» до «націє-», «державотворення», «імперських наративів», «рашизму», «посттота-

літарного транзиту». Власне, рефлексія та методологічні напрацювання і дають змогу створювати робочі теорії, виходити на рівень фундаментальної науки, яка забезпечує прирощення знання. Базоване на теорії нове знання може давати суспільно-корисні практичні результати. Імовірно, саме тому у документопотоці протягом десятиліття стає усе більше «дружніх» до читача видань: навчальних, науково-популярних, орієнтованих на широку читацьку аудиторію.

Сприяє залученню читачів і постійне зростання кількості історичної літератури у відкритому доступі: довідники й енциклопедії існують як інтернет-ресурси, багато книжкових видань викладено у вигляді файлів, придатних для онлайн-читання і завантаження з вебресурсів наукових установ і видавців, скопійовано тематичними агрегаторами на кшталт «History: твоя електронна бібліотека» (URL: <https://uahistory.co/>).

На підставі проаналізованого якісно і кількісно документопотоку можна прогнозувати, що загальна кількість видань з історії (за умови поліпшення або стабілізації воєнно-політичної ситуації в Україні) залишиться орієнтовно на рівні 2023 р. Кількість наукових монографій буде збільшуватись і зменшуватись незначно і відповідно до років завершення прикладних і фундаментальних тем науково-дослідних робіт в установах НАН України, а також відповідно до ювілейних дат визначних подій. Після виходу фундаментальних розвідок широкий читацький загал матиме змогу побачити впровадження цих напрацювань у вигляді літератури нон-фікшн і навчальних видань. Останні будуть спрямовані насамперед на задоволення актуальних суспільних запитів, наприклад, на питання визначення кордонів — державних, ментальних, емоційних, інформаційних, безпекових, чи питання становлення української нації як частини європейського політичного простору. Важливими можуть стати проблеми, які тільки почали входити до кола публікацій 2023 р., покликані дати відповідь на запитання: «А як буде потім, по війні?», як Україна «виходила» з попередніх війн, якими були соціальні адаптаційні практики, які кроки були зроблені задля фіксації та збереження пам'яті про події, чи засвоєні попередні уроки історії і чим вони зараз можуть допомогти нам?

Активне опрацювання цих запитів вітчизняними фахівцями вже нині свідчить, що академічні дискурси у конструюванні та репрезентації історії виходять на новий щабель діалогу із суспільством, стаючи одним із чинників національної безпеки і державного суверенітету.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Berezniak, O. Bibliometriia yak metod analizu stanu knyhovydannia. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho*. 2014. Vyp. 40. 7-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2014_40_3 [in Ukrainian].
[Бережняк О. Бібліометрія як метод аналізу стану книговидання. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. 2014. Вип. 40. С. 7—16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2014_40_3 (дата звернення: 07.05.2024)].
2. Radchenko, A.I., Didenko, Yu.V. Neolohichna nauka v akademichnykh publikatsiiakh. *Nauka ta innovatsii*. 2016. 12 (3): 14-26. <https://doi.org/10.15407/scine12.03.014> [in Ukrainian].

- [Радченко, А.І., Діденко, Ю.В. Геологічна наука в академічних публікаціях. *Наука та інновації*. 2016. 12 (3): 14-26 <https://doi.org/10.15407/scin.12.03.014>].
3. Zelinska, A.A. Non-fikshn. *Velyka Ukrainська entsyklopedia*. URL: <https://vue.gov.ua/Non-fikshn> [in Ukrainian].
- [Зелінська А.А. Нон-фікшн. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Non-fikshn> (дата звернення: 09.05.2024)].

Надійшла / Received 24.09.2024

Anna RADCHENKO

Candidate of Geological Sciences (Ph. D. in Geology),
Director of PH “Akademperiodyka” of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
radchenko@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0276-6398>

Zoia BOLKOTUN

Academic Secretary of PH “Akademperiodyka” of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
bolkotun@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5076-9956>

WAR DECADE. HISTORICAL PUBLICATIONS OF THE NAS OF UKRAINE 2014—2023

The purpose is to identify the trends of quantitative and thematic changes in the publications of the institutions of the NAS of Ukraine in the field of history and to try to provide some forecasts for the near future based on the document flow of academic book publications included in the “History” section of the annual annotated book catalogs of the NAS of Ukraine during the ten years of the Russo-Ukrainian war (2014—2023). The research was conducted using the **methods of** bibliographic analysis, especially the quantitative analysis of primary documents, systematization and information analysis, scientific generalization, and content analysis of scientific documents; 1,121 publications were studied. **Main results.** The distribution of publications is characterized by types (genres) and by years, the languages of the main text, the country and city of publication, the institutions that prepared each of the books, and by book series as well. The chronological change in the genre of publications is shown — there is an increase in the number of educational and popular scientific literature with a simultaneous decrease in the number of titles of scientific monographs next to a general reduction in the annual number of titles. The content analysis of the titles and abstracts of the books made it possible to identify cross-cutting themes present in all years and the change in the thematic direction of a significant part of the document flow in response to public requests for the study of wars in which Ukraine was involved, the study of the foundations of Ukrainian nation-building, reconstruction and reflection of events previously suppressed or misinterpreted during Soviet times. **Prospects for further research.** The obtained results can serve as a starting point for further scientometric studies of the publication activity of scientists of the NAS of Ukraine. **Practical importance.** The presented conclusions display the great potential of creating popular scientific and educational literature in the institutions of the NAS of Ukraine, the ability to provide answers to socially significant questions promptly, as well as the considerable ability to transform and transmit historical knowledge about the events of reconstructed ancient history and current history. **Originality of research.** The review of the document flow of the NAS of Ukraine book publications in the field of history during the war decade was accomplished for the first time.

Keywords: *history, contemporary Russo-Ukrainian war, book edition, annotated catalog, NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, document flow, bibliometrics, content analysis.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.276>

УДК 94(4)Г21

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
martynov.andriy15@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

«ІСТОРИК СЬОГОДЕННЯ» ПРО ЄВРОПУ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ

**Рецензія на книгу: Тімоті Гартон Еш. Рідні землі: Історія Європи
через особисте сприйняття. Пер. з англ. Ярослава Войтка**

Харків: Віват, 2024. 512 с.

Почесний професор Оксфордського університету Тімоті Гартон Еш написав не автобіографію, а новітню історію Європи, проілюстровану особистими спогадами, щоденниковими записами, уривками розмов автора з лідерами європейських країн і звичайними людьми. Тривалий час він був політичним оглядачем журналу «The Spectator». Цей досвід дав йому підстави стверджувати, що робота інтелектуала — шукати правду та говорити правду владі, адже перебування при владі неминуче шкодить вільному застосуванню розуму [С. 252]. У середньовічній Європі, чим більше у вас було влади, тим більше ви могли знати. В інформаційну епоху знання більш відкриті, ніж будь-коли. Унаслідок цього стикаємося з калейдоскопом інтерпретацій та складнощами навіть у встановленні правдивості фактів.

Цитування: Мартинов А. «Історик сьогодення» про Європу в контексті особистого досвіду [Рец. на кн.: Тімоті Гартон Еш. Рідні землі: Історія Європи через особисте сприйняття. Пер. з англ. Ярослава Войтка. Харків: Віват, 2024. 512 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 276—282. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.276>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Українським читачам книжка цікава насамперед авторськими роздумами, які контекстуально присутні майже в кожному розділі, щодо тенденцій погіршення європейсько-російських відносин. Точкою відліку у цьому процесі Т. Гартон Еш вважає 1989 р., який відродив сподівання на велику Європу «від Лісабона до Владивостока». Але на кожному наступному етапі посткомуністичної трансформації російське відставання не лише від Західної, а й навіть Східної Європи ставало дедалі фатальнішим. Росія так і не позбулася посткомуністичних та постімперських сентиментів і, починаючи з весни 2014 р., намагається взяти «реванш» за поразку у «холодній війні». Значну увагу автор також приділяє впливу на Європу розширенню російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. Фактично книга — це історія з досвіду окремих людей, що постає з їхніх розповідей. Читач може знайти тут відповіді на онтологічні питання: чим є сучасна Європа? чи легко сьогодні бути європейцем? куди рухається континент та яке майбутнє на нього чекає? чи не загрожує нам нова «залізна завіса» й нова конфронтація європейських народів?

Структурно текст складається з п'яти розділів, які характеризують Європу на різних історичних етапах другої половини ХХ — початку ХХІ ст.: «Зруйнована» (1945 р.), «Розділена» (1961—1979 рр.), «На підйомі» (1980—1989 рр.), «Тріумфаторка» (1990—2007 рр.), «Нерішуча» (2008—2022 рр.).

Цікавою є авторська відповідь на онтологічне питання: що є вчинок в історії? На думку Т. Гартон Еша, «людські мотиви завжди змішані. Усі ми несвідомо відображаємо дух часу та місця, де вирости. Лише через роки розкриваємо деякі приховані причини, що спонукали нас до дій. Зрештою, важливе значення мають саме наші вчинки» [С. 116]. Тому «небезпека, помітна в усіх мемуарах, полягає в перебільшенні історичного значення тих подій, до яких ви випадково стали причетними» [С. 137].

Т. Гартон Еш постає не просто як «історик сучасності», а й політичний журналіст, який творить хроніку свого часу. Він народився у Вімблдоні (Англія), але його, за власним визнанням, «не виховували як європейця», хоч батько й називав себе європейцем, брав участь у висадці союзників у Нормандії 6 червня 1944 р. [С. 13]. Тоді Англія виступала за свободу, а Європа становила для неї загрозу. Автор зазначає, що різні покоління можуть жити у протилежному вимірі, навіть коли перебувають в одному місці, тому що кожен має «власний час». Хоч у кожного є особисті епохи та власні Європи, вони розташовані у спільних часових і просторових координатах.

Історію Європи першої половини ХХ ст. автор описує як «варварство, вчинене європейцями над європейцями, а нерідко й від імені Європи» [С. 27]. Європа поринула в пекло, що сама й створила. Подібно до радіації, зло має такий самий тривалий період напіврозпаду. Автор попереджає, «варто остерігатися перетворення історії післявоєнної Європи на казку, у якій мудрі, добродесні герої на основі свого пекельного досвіду навчаються творити рай» [С. 47]. Повоєнну Європу будували покоління 1914, 1939, 1968, 1989 рр. Кожне з них мало свої «нульові» роки, які давали старт новим етапам європейської інтеграції.

«Розділена» Європа (1961—1979 рр.) балансувала на межі переходу «холодної війни» в ядерну. Це також була Європа іспанської, португальської, грецької диктатур. Лише Франція ніколи не сумнівалася, що перебуває в Європі. Франція схильна вважати Європою себе [С. 61]. Решта європейських країн має довгу історію екзистенційної невизначеності щодо власної повної належності до Європи. Автор зазначає, що можна вести мову про Європу, яка не має чітких географічних кордонів на сході та півдні, де вона зникає десь між Москвою і Владивостоком, між Стамбулом та Ербілем. Автор відмовляється пояснювати, «чому Туреччина є однозначно європейською країною, а Марокко — ні» [С. 64]. Варто нагадати, що Босфор усе ж географічно відокремлює Європу від Азії, а Стамбул є перехрестям двох континентів. Наприкінці книжки констатується, що «Європа не має жодних чітких кордонів; вона просто зникає на іншому боці Середземного моря, в Євразії, та навіть, у певному сенсі, по той бік Атлантики» [С. 482].

Чимало хто вважає, що «Європа» це насамперед історичне ядро континенту, яке приблизно збігається з територіями, що ними свого часу правив Карл Великий [С. 64]. Ще одна «Європа» — культура й цінності (свобода, демократія, мир, гідність, права людини) [С. 65]. Не менш важлива «Європа» — організаційні структури європейських держав [С. 67]. Нам усе одно бракує сенсу Європи, який для більшості має провідне значення, — це континент нашого досвіду. Важко не погодитись з автором, що «Європа нашого часу відрізняється від усіх попередніх іпостасей завдяки одній революційній зміні — зростанню в геометричній прогресії масових подорожей і сфери комунікацій від початку 60-х рр.» [С. 69]. Даниною постмодернізму виступає твердження, що «як європейці ми існуємо в густонаселеному множинному всесвіті повторюваних подій та очікувань, свідомо зроблених перехресних посилань і несвідомого відлуння» [С. 75]. Зв'язок дрібниць із різних епох стає ще більш заплутаним, якщо визнаємо, що через зміну смаків, комерційну забудову та руйнування, спричинені Другою світовою війною, багато що зі старого насправді є новим. Автор побоюється, що «шануючи багатозарову спадщину Європи, ми ризикуємо повернутися до поширених тверджень про унікальність і внутрішньо притаманну вищість європейської цивілізації». Тому «не варто наполягати на унікальності, а надто вищості нашої частини людської цивілізації. Мусимо лише вирішити, що саме ми цінуємо у своїй спадщині, що слід відкинути, а що плекати, зберігати й удосконалювати» [С. 79]. Не випадково в урочистій бетховенській «Оді до радості» (з 1985 р. — гімн Європейського Союзу) немає офіційних слів. Музика та стяг здатні об'єднати, адже мова

вперто розділяє нас і надалі [С. 90]. Цінності Європейського Союзу мають походити не з християнства, а зі спадщини Просвітництва й наукової революції, яка проклала йому шлях. «Над нашим континентом досі нависають важкі, затьмарені провинною, стосунки християнських церков з євреями Європи й тривала, глибоко вкорінена ворожість до ісламу» [С. 96]. Але власне на протистоянні ісламу в ранній новий час і народилася християнська європейська ідентичність.

Історичне коріння має дискусія між європейськими федералістами, котрі вимагають «більше єдності, більше Риму», та прихильниками союзу європейських націй, які схиляються до ідеї «більше різноманітності, менше Риму». На межі тисячоліть Захід, запаморочений від успіхів, не встежив за головним системним суперником і почав поводитися самовдоволено й гордовито [С. 114]. Бертольд Брехт писав, що «великий Карфаген вів три війни. Він був іще потужним після першої, ще придатним для життя після другої. Після третьої його ніде вже не було» [С. 119]. Тобто Європа пережила дві світові війни та ризикує не пережити третю.

Т. Гартон Еш не приховує своєї прихильності до лібералізму. Ліберал уважає, що політика визначає культуру, а консерватор переконаний, що культура детермінує політику. «Поки Європа наближалася до моменту, коли фізичні бар'єри, що її розділяли, зникнуть, дві її половини розвивалися в різних напрямках. Кожен десятий житель Франції та Бельгії народився за кордоном. У Чехословаччині та Румунії частка була меншою, ніж один на сотню» [С. 184]. Автор констатує, що плани європейської інтеграції на 1992 р. були однією з причин «оксамитових революцій» у країнах Центральної Європи [С. 202]. Він слушно нагадує, що «не відбулося жодної великої мирної конференції, яка б зафіксувала завершення “холодної війни”, але по суті “холодна війна” і Друга світова завершилися разом» [С. 227]. Паризька хартія НБСЄ 1990 р. не стала таким документом, хоча наполягала на переоблаштуванні СРСР на західних ліберально-демократичних умовах. На думку Т. Гартона Еша, «якщо розуміти все правильно, розширення Заходу не тягне за собою ослаблення Росії — якраз навпаки» [С. 237]. Радіус довіри Росії й Заходу неухильно зменшувався. На початку 1990-х рр., з одного боку, утворилася Європа Маастрихтського договору, а з іншого — Європа Сараєва. По всьому континенту сили ладу та безладу, співпраці й конфронтації, інтеграції та дезінтеграції вели постійну боротьбу [С. 243].

Немає чіткої відповіді на питання: хто ваш європейський герой? Той, хто здається героєм в одній ситуації, може повестися досить погано в іншій. І хоча ідеальних героїв не буває, героїзм існує [С. 245]. Якщо скорочуєте соціальну дистанцію між бідними й багатими — ви лівий, якщо, навпаки, її збільшуєте, ви — правий. Європейці стали свідками створення не лише ринкової економіки, а й ринкового суспільства [С. 279]. Ніщо не впливає на людський розум так болісно, як великі та раптові зміни. «Оксамитові революції» 1989 р. були оплачені компромісом і згодою на номенклатурну приватизацію. Т. Гартон Еш пропонує створення трансатлантичної спільноти вільних країн, що тісно співпрацюють, яка також охоплюватиме багатьох людей у невільних країнах, адже ці люди прагнуть дихати вільно [С. 312]. Втім у книжці немає відповіді на питання, як інституційно це все забезпечити.

Коментуючи проблему мультикультурної Європи та ролі ісламу у сучасній європейській історії, Т. Гартон Еш формулює доленосне питання: якої частини спадщини Просвітництва слід дотримуватися? Чи це має бути традиція Вольтера, що передбачає свободу від релігії в публічній сфері, а чи Дж. Лока, котрий пропонував свободу заради релігії у цій публічній сфері? [С. 322]. Незрозуміло, хто та як має зробити такий стратегічний вибір.

Т. Гартон Еш нагадує, що 2004 р. був історичний рекорд — 35 вільних країн в Європі та 89 у всьому світі. Безпосередньою причиною кризи демократій став фінансовий обвал 2008 р. Гіпертрофований, нежиттєздатний фінсектор занурив економіку західного ліберального демократичного капіталізму в турбулентність [С. 344]. Коли відбувся крах, більшість банкірів залишилися непокараними, зберігши свої незаслужені прибутки. Автор визнає, що «однією з найгірших речей, що сталася з лібералізмом у ці роки, було те, що його почали розглядати як ідеологію багатих і могутніх» [С. 347]. Надмірною виявилася телеологія ліберального підходу до історії: «У глибині душі ми чомусь відчували, що знаємо, в якому напрямку йде історія». Насправді «наші ліберальні припущення завжди необхідно перевіряти щодо наявності альтернативи. Це призводить до ключового парадокса лібералізму: щоб лібералізм процвітав, не повинен існувати один лише лібералізм» [С. 348]. Т. Гартон Еш зазначає: «Я помістив Помаранчеву революцію у канву постійного прагнення до цілісної та вільної Європи, як місток до більш вільного світу. Уважав, що історія досі йде так, як хочеться нам. ... Зовнішні впливи були з усіх боків, але Помаранчева революція була витвором українців» [С. 369—370]. Утім «у Путіна посилилося відчуття загрози, а Україна не отримала гарантій безпеки» [С. 370]. У Сирії 2015 р. «Путін бомбами проклав собі шлях до столу, за яким зібралися миротворці» [С. 375]. Т. Гартон Еш констатує, що «мало хто в Брюсселі серйозно замислювався над геополітичними наслідками, не кажучи вже про те, щоб готуватися до різкої реакції Росії» [С. 374]. Унаслідок цього збройний конфлікт низької інтенсивності тривав на сході України вісім років.

Чому Європа не була готовою до цього? Після 2008 р. кожний негативний поворот подій підсилював попередній. Але Т. Гартон Еш залишається оптимістом, тому фінальна частина його книжки називається «Нерішуча», а не, скажімо, «Провальна». Захід усвідомив загрозу, яку становить В. Путін, лише тоді, коли в лютому 2022 р. той почав повномасштабне вторгнення в Україну [С. 377]. Варто було показати, що вето вбивці не здолає Європу. Бути європейцем у ХХІ ст. означає поділяти цінності Просвітництва, включно зі свободою слова, толерантністю, антиклерикалізмом. Тим паче, що «націоналістичний популізм правого спрямування буде власні концепції навколо демагогічного просторікування щодо ймовірних загроз із боку імміграції та ісламу» [С. 388]. Під впливом популістської риторики та «сенсаційного» висвітлення у ЗМІ люди значно переоцінюють питому вагу мусульманської меншини у своїх країнах.

Травмою для автора став вихід Сполученого Королівства з ЄС, коли багатьох британських європейців позбавили європейського громадянства «завдяки демократичному голосуванню нашого народу» [С. 395]. Решті Європи варто за-

своїти цей урок. Перше пояснення є дещо телеологічним, коли подія, що сталася, так чи інакше мала статися. Можливо було змінити електоральну картинку, зменшивши вік голосування до 16 років, як це зробили у Шотландії для референдуму 2014 р. щодо незалежності. Але хто це мав зробити, не зрозуміло. Автор поклав відповідальність за проведення саме жорсткого виходу, «з кінцями», на Б. Джонсона, котрий у липні 2019 р. став прем'єр-міністром. Консервативних європейських скептиків не влаштовувало те, що європейське право та рішення Європейського суду мають пріоритет над англійським правом і судами. Скептична преса невпинно проштовхувала негативні історії про Європейський Союз. У мемуарах Д. Кемерон визнав, що варто було поєднувати критику ЄС із розмовами про його цілком реальні здобутки [С. 399]. Звичайно, британці були не єдиними, хто сповідував антиєвропейські настрої. Багато хто хотів повернути відчуття здатності самим керувати собою. Часто великі прошарки суспільства мріють і мислять фантазіями та зневажають експертні знання. Результат «виходу» був досягнутий завдяки поєднанню сумнівів щодо ефективності глобалізованої економічної моделі, яку представляло членство в Євросоюзі, побоювань, що ЄС підірве британську ідентичність, а також сподівань, що вихід із цього об'єднання сприятиме зниженню рівня міграції, котра ототожнювалася з ісламом і тероризмом. Рекламна кампанія використовувала тези: «нація проти Європи», «демократія проти лібералізму», «народ (який визначається етнічною належністю і громадянством) проти еліти та людей з інших країн» [С. 403]. Глибокі рани в масовій свідомості залишилися, хоча Британія й не була надмірно поляризованою країною, як, до прикладу, США або Польща, що розриваються між двома ворожими політичними таборами, кожен з яких пропонує власну версію реальності. Т. Гартон Еш вважає, що «британці просто не могли домовитися між собою, чого ж вони хочуть» [С. 411]. Утрата однієї з провідних військових, дипломатичних і розвідувальних сил ЄС послабила його зовнішньополітичний вплив. У короткостроковій перспективі проблеми з виходом Сполученого Королівства відбили в континентальних націоналістів бажання негайно повторювати цей досвід на власному прикладі. Євросоюз здатен пережити один брексит, але якщо таких випадків буде більше, він не виживе [С. 416].

Розглянувши популістські політичні сили типу партій В. Орбана в Угорщині або Я. Качинського в Польщі, Т. Гартон Еш прогнозує вірогідність того, що у сорокову річницю подій 1989 р., тобто 2029 р., «Центральна Європа дедалі більшою мірою страждатиме від авторитаризму, націоналізму, корупції та конфліктів» [С. 435]. Але й нову «залізну завісу» від міграції він не вважає панацеєю, адже постулює, що «ліберальні відкриті суспільства повинні мати відкриті кордони» [С. 452]. Тим паче, що погане управління, громадянські війни, пандемії, швидке зростання населення та зміна клімату лише посилюють тенденції до міграції.

Т. Гартон Еш зазначає, що путінська агресія проти України завершила європейську епоху після Другої світової й епоху після повалення Берлінського муру. Ніхто не знає, коли в Україні настане новий «нульовий рік» після війни. Автор оптимістично вважає, що «Європейський Союз прийняв Україну як кандидата

на членство, і тепер неможливо собі уявити, що НАТО дозволить російським агресорам поглинути її» [С. 472]. Водночас надто категорично та суперечливо виглядає його апологія, що «після розпаду Радянського Союзу 1991 р. не було помилкою прагнути стратегічного партнерства з Росією, інвестувати кошти на допомогу цій країні в її модернізації, залучати її до “групи семи” передових індустріальних держав і намагатися змінювати європейську безпеку через такі загальноєвропейські організації, як ОБСЄ, та розвивати партнерство між НАТО й Росією» [С. 480]. Але навіть якщо історія — це сукупність речей, яких можна було б уникнути, відтепер ми на власному досвіді знаємо, що цей курс призвів до російської агресії проти України. Водночас Т. Гартон Еш констатує, що «допоки в Кремлі залишатиметься Володимир Путін, ми матимемо справу з агресивною, безжальною Росією» [С. 485]. Без історичної трансформації РФ неможливо бути впевненими, що й без путінського режиму щось радикально зміниться. Є сенс захищати, удосконалювати та розширювати вільну Європу. Це справа, варта наших сподівань [С. 488]. Принаймні книжка Тімоті Гартон Еша вписана у загальний історіософський дискурс інтерпретацій новітньої європейської історії, який спирається на значну європейську традицію, починаючи з платонівських діалогів.

Надійшла / Received 24.09.2024

Andrii MARTYNOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
martynov.andriy15@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

A “CONTEMPORARY HISTORIAN” ON EUROPE
IN THE CONTEXT OF PERSONAL EXPERIENCE

Book review:

Timothy Garton Ash. *Homelands: A Personal History of Europe*. Transl. by Yaroslav Voitko
Kharkiv: Vivat, 2024. 512 p.

II МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС «ІСТОРИЧНА СПІЛЬНОТА ЧОТИРЬОХ НАРОДІВ — СПАДЩИНА ІДЕЇ І ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ» *

13—16 вересня 2024 р. у Варшавському університеті відбувся представницький захід, який став черговим етапом у розвитку міжнародної наукової співпраці, започаткованої торік у Вільнюсі дослідниками регіону Польщі, Литви, України й Білорусі. Конгрес замислювався як різноформатний майданчик для обміну думками про спільний історичний та культурний спадок поляків, литовців, білорусів, українців, а також як платформа для визначення подальших напрямів вивчення історії Центральної і Східної Європи.

Метою зустрічі були не лише наміри виголосити наукові доповіді. Форум сприяв інтенсивним дискусіям щодо розуміння та інтерпретації сторінок спільного минулого чотирьох народів, використання цього спадку у сучасних умовах. Учасники конгресу поглиблювали контакти, ініціювали нові дослідницькі проекти, обговорювали шляхи інтенсифікації міжнародної міжінституційної співпраці тощо. Особливу увагу було приділено новим підходам до дослідження соціальної історії та взаємодії між народами, що населяють регіон, дискусіям про розв'язання «російської проблеми», її місце в теперішніх і майбутніх соціальних інтеракціях.

Головним організатором конгресу виступив Центр східноєвропейських студій Варшавського університету, а партнерами стали кілька провідних музеїв

* “Historyczna Wspólnota Czterech Narodów — dziedzictwo idei i perspektywy na przyszłość”.

Цитування: Ковалевська О. II Міжнародний конгрес «Історична спільнота чотирьох народів — спадщина ідеї і перспективи на майбутнє». *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 283—285.

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Польщі, неурядові (громадські) організації, окремі дослідники. До кола модераторів панелей було запрошено провідних експертів із різних сфер сучасної соціогуманітаристики, які репрезентували такі напрями: національно-визвольні рухи; міжнародні конфлікти у Центральній і Східній Європі; анти- й філосемітизм; мультикультуралізм та «російська проблема»; деколонізація культури і протидія пропаганді; історії війни від істориків, які перебувають на фронті; економіка Східної Європи перед викликами сьогодення.

Упродовж трьох днів роботи конгресу, крім урочистого відкриття та закриття, була прочитана інавгураційна лекція (проф. *Роберт Фрост*), проведено 60 панелей і кілька публічних дискусій (про кордони, про фільм щодо освітнього процесу в Україні під час війни, про історію чотирьох народів у контексті осмислення спадщини і проєкцій на майбутнє). Було також вручено премію ім. Ядвіги та Збігнева Крушевських, продемонстровано стрічку «Війна в освіті», презентовано видання 1-го тому праць форуму, що відбувся торік у Вільнюсі під назвою «Республіка двох народів: новий підхід до спільного початку нового століття в історії Польщі та України» («Abiejų Tautų Respublika: naujas rožiūris į bendrą naujųjų amžių pradžią Lenkijos ir Ukrainos istorijoje»).

Окрім засідань та обговорень, які відбувалися в будівлі старої бібліотеки Варшавського університету, один день конгресу було присвячено відвідинам музеїв, серед яких Варшавського повстання, історії польських євреїв Polin, історії Польщі, Варшавської битви (1920 р.), Ю. Пілсудського. При цьому не можна не визнати, що подеколи змістове наповнення цих закладів, а також безпосередня репрезентація спільних сторінок минулого викликали дискусії та певне несприйняття з боку українських учасників форуму. Представлені екскурсантам варіанти музейних дискурсів щодо історії та взаємодії чотирьох народів у минулому виявилися значно застарілішими (подеколи навіть одіозними), аніж запропоновані організаторами й учасниками конгресу підходи до формування сучасного наукового дискурсу і толерантність у контактах. Водночас не можна не відзначити величезну кількість коштів ЄС та Польщі, вкладених у створення потужних музейних комплексів, що покликані працювати на популяризацію польського погляду як на власну історію, так і на сторінки спільної історії поляків, литовців, білорусів, українців. Сучасні музейні технології справді переконують у тому, що вплив на пересічного відвідувача має відбуватися всіма доступними засобами (візуальний і звуковий контенти, доступні та різноманітні інтерактивні можливості, автентичні меморіальні предмети й місця пам'яті), чого помітно бракує відповідним українським установам.

Попри продуктивні, відверті, часом гострі дискусії конгрес висвітлив цілу низку проблем у взаємсприйнятті та інституційних контактах між представниками різних держав. Цілоком очевидно, що осмислення цього представницького наукового форуму та його напрацювань триватиме ще довго. Чимало окреслених там питань потребують ґрунтовного обговорення в національних наукових спільнотах і введення результатів цього обговорення у суспільні дискурси, зокрема український. Багато проблем, як виявилось, мають не лише суто науко-

вий характер, але їй потребують аналізу та вирішення на рівні національної політики в галузі науки, середньої і вищої освіти, дипломатії, бізнесу, культурної й інформаційної сфер.

Конгрес також засвідчив потребу обговорення колективної протидії Польщі, Литви, України за участі опозиційних білоруських спільнот російським історичним наративам та пропагандистській активності окремих представників російської науки, які нині діють у різних країнах Європи.

Надійшла / Received 10.10.2024

Ольга КОВАЛЕВСКА

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Olha KOVALEVSKA

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

XXI ЗАГАЛЬНИЙ З'ЇЗД ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Мало який із наукових форумів сучасної Європи тяглістю своїх традицій може конкурувати зі з'їздами польських істориків, адже перший із них відбувся у Кракові майже півтора століття тому — 1880 р. Ініціатива започаткування такої традиції належала Історичній комісії Академії знань (*Akademia Umiejętności*), а ось організатором II і III з'їздів, які відбулися, відповідно, 1890 р. у Львові та 1900 р. у Кракові, виступило вже створене 1886 р. у Львові Історичне товариство, яке 1924 р. було реформоване в Польське історичне товариство й, починаючи з IV з'їзду (Познань, 1925 р.), саме воно дотепер виступає організатором зазначених наукових форумів.

Головна мета з'їздів убачалась у налагодженні тісних професійних контактів між істориками, що проживали в поділених між різними імперіями польських землях і поза їх межами, у виробленні спільних підходів до вирішення найважливішої за таких політичних умов проблеми — синтезу польської історії, вкоріненої фактологічно й інституційно в історію та наукові структури Росії, Австрії, Пруссії. Оскільки предметом дискусій на з'їздах завжди були проблеми, пов'язані як з історією власне Польщі, так й усесвітньою історією, саме з познанського заходу наукові форуми отримали назву загальних з'їздів польських істориків. Тоді ж було встановлено й нову періодичність їх проведення — 5 років.

XXI Загальний з'їзд польських істориків відбувся 17—20 вересня 2024 р. у Білостоку. Його організаторами виступили Польське історичне товариство та Білостоцький університет. Захід проходив під патронатом президента Польщі А. Дуди, а склад оргкомітету сформували маршалки Сейму й Сенату Ш. Головня та М. Кідава-Блонська, міністри науки і вищої освіти Д. Вечорек, націо-

Цитування: Горобець В., Дроздовський М.Р. XXI Загальний з'їзд польських істориків. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 286—290. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.286>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

нальної освіти Б. Новацька, культури й національної спадщини Г. Врублевська, підляський воєвода д-р Яцек Бжозовський, маршалок Підляського воєводства Л. Прокорим, президент міста Білосток проф., габ. д-р Т. Трусколаський, керівниця Комітету історичних наук Польської академії наук професорка, габілітована докторка А. Ландау-Чайка, головний директор Державного архіву д-р Павел Петжик, директор Музею історії Польщі Р. Костро, президент Інституту національної пам'яті д-р К. Навроцький, директор Музею історії польських євреїв «Polin» З. Стенпінський, ректор Білостоцького університету проф., габ. д-р Р. Ціборовський, представники цього вишу доктор honoris causa, проф. Р. Фрост, докторка honoris causa, професорка, габілітована докторка Е. Віпшицька-Браво. Головним стратегічним партнером з'їзду виступило Підляське воєводство, стратегічним партнером — м. Білосток, а партнерами — міністерства науки й вищої освіти, культури та національної спадщини, Інститут національної пам'яті, Державний архів, музеї історії Польщі, історії польських євреїв Polin, пам'яті Сибіру, Підляська опера й філармонія тощо.

Як правило, кожен із подібних форумів присвячувався якійсь важливій історичній події та мав власне гасло. Відкриття XXI Загального з'їзду польських істориків збіглося з сумними роковинами — 85-ю річницею вторгнення СРСР у Польщу в 1939 р., і ця дата неодноразово звучала в доповідях. Утім, попри агресивну війну, яку спадкоємці Й. Сталіна знову розпалили в Європі, офіційним гаслом нинішнього заходу стало життєтвердне: «Людина — творець історії».

Наукову частину форуму відкрила інавгураційна лекція проф. Абердінського університету (Сполучене Королівство) *Роберта Фроста* «Феномен Речі Посполитої», котрого в переддень відкриття з'їзду було вшановано званням доктора honoris causa Білостоцького університету.

Загалом же за час роботи з'їзду було представлено 200 доповідей, виголошених представниками наукових установ Польщі, Литви, Німеччини, Великобританії, США, Нідерландів, України. Доповіді відображали новітні тенденції в дослідженні механізмів найважливіших соціально-економічних, культурних і політичних трансформацій в історії Польщі та поляків від середньовіччя до наших днів. Зокрема тематично програма форуму охоплювала шість ключових проблем, що отримали статус «великих тем»:

- людина, праця та природне середовище у процесі соціально-економічної модернізації;
- мінливість і стабільність прикордонних культур;
- старі люди та старість у Польщі від X ст. до наших днів;
- польська історіографія й наукові дискусії у світі;
- суспільства Центральної та Східної Європи в пошуках політичної суб'єктності у XX ст.;
- Європа династії Ягеллонів (XIV—XVI ст.) у світі новітніх здобутків історіографії: спроба нової інтерпретації.

Виголошені на кожній з цих сесій доповіді та проведені дискусії заслуговують на якнайпильнішу увагу фахівців. Для українських істориків із погляду ори-

гінальності предмета дослідження, мабуть, найбільший інтерес становить сесія «Людина, праця та природне середовище у процесі соціально-економічної модернізації», на якій було заслухано й обговорено доповіді: «Історія навколишнього середовища як міждисциплінарна галузь досліджень» (*Адам Іздебський, Малгожата Прачик*), «Роль природничих наук в історичних дослідженнях на прикладі археогенетики, палеоекології та студювання “чорної смерті”» (*Пьотр Гузовський*), «Екологічна історія польських міст від сучасності до кінця ХХ ст. — синтез дослідницьких проблем» (*Славомир Лотшиц, Малгожата Прачик, Рафал Шмитка, Евеліна Штак*), «Реконструкції клімату на польських землях та економічних явищ: дослідницькі можливості й обмеження» (*Пьотр Олінський, Раймунд Пржибиляк*), «“Рак походить зі штучних добрив” — стан здоров’я поляків у добу повоєнної індустріалізації і трансформації природного середовища» (*Евеліна Штак*).

Так само новаторською видається проблематика сесії «Старі люди та старість у Польщі від Х ст. до наших днів». Тут було продискутовано проблеми демографії й фінансового становища людей похилого віку в пізньосередньовічних містах (*Пьотр Лозовський*) і різні обличчя старості в менталітеті шляхетського стану Речі Посполитої доби пізнього бароко (*Божена Попьольек*); розглянуто особливості процесу старіння у селянському середовищі ХІХ — першій половині ХХ ст., старості та її забезпечення в Польщі 1944—1989 рр. (*Даріуш Ярош*); здійснено спробу узагальнення здобутків і прогнозування перспектив дослідження цієї проблематики (*Анджей Шварц*).

Крім формату «великих тем», плідні дебати точилися й у рамках 27 проблемних панелей, частина з яких була також присвячена обговоренню глобальних проблем історичного розвитку:

- соціальне та економічне значення гарнізонів і військових таборів на польських землях;
- «світ двору» пізнього середньовіччя й раннього нового часу: перспективи дослідження;
- місто та міський простір на порубіжжі польських земель доби поділів (1772—1918 рр.): спроба нового бачення;
- мінливість і стабільність культур порубіжжя;
- порятунок економіки: відбудова, стабілізація та створення шляхів розвитку польської економіки в ХІХ—ХХ ст.
- велика модернізація — Центральна Європа з середини ХІХ ст. до кінця 1930-х рр.
- польсько-єврейські відносини 1939—1945 рр.
- регіональна історія — теоретичні умови, методологічні виклики, суспільна функція.

Як певне відлуння нещодавніх викликів, пов’язаних із пандемією COVID-19, сприймається панель «Від варіації до сучасної вакцинації», де виголошено доповіді як про історію вакцинації: «До того, як були вакцини: Варіолізація у старопольській громадській думці ХVІІІ ст.» (*Адам Кухарський*), «Змагання за вакцинацію проти холери у другій половині ХІХ ст. як елемент наукової та

політичної конкуренції» (*Івона Яніцька*), «Вакцинація проти віспи у Пруссії у другій половині XIX ст.: світло й тіні» (*Даріуш Хоєцький*), «Боротьба з туберкульозом у Гданську на межі XIX—XX ст.» (*Адам Шаршевський*); так і про сучасне сприйняття проблеми вакцинації: «Соціальні дискурси, пов'язані з пандемією COVID-19, на тлі ідеологічної та афективної свідомості: “катастрофічно-апокаліптичний” і “просвітницько-позитивістський”» (*Агнешка Хведук, Беата Анна Полак*), «Про специфіку медичного історичного мислення в епоху пандемії COVID-19» (*Яромір Єшке, Адріан Тжос*).

Доволі незвичною для української історичної спільноти стала проблематика панелі «Соціальна історія речей», у рамках котрої було обговорено доповіді: «Атрибути жіночої емансипації» (*Агнешка Яняк-Ясінська, Катажина Сераковська*), «Речі прокляті, речі бажані: матеріальність і пам'ять соціального зростання в післявоєнній Польщі» (*Барбара Кліх-Ключевська*), «Друте життя речей: рухоме майно у заповітах XIX ст., інвентарях залишків та аукціонних протоколах» (*Шепан Козак*), «Слідами злодіїв: поліцейський особистий обшук у II Речіпосполитій» (*Матеуш Родак*), «Слова й речі в історичній рефлексії» (*Марія Солярська*).

7 проблемних панелей були організовані Інститутом національної пам'яті, Музеєм історії Польщі, Генеральною дирекцією державних архівів та Музеєм історії польських євреїв Polin. Окремо дискутувалися проблеми розвитку спеціальних історичних дисциплін, впливу цифрових інструментів на історичні дослідження, можливості онтологічного інжинірингу при реалізації географічних й історичних досліджень тощо.

У дискусіях на проблемних панелях з'їзду широко була представлена й українська тематика. В рамках панелі «Суспільство Центрально-Східної Європи в пошуках політичної суб'єктності у XX ст.» *Марек Фігура* зупинився на проблемі ідеологічного підґрунтя політичної діяльності народів Центрально-Східної Європи. *Даріуш Ярош* поділився своїми роздумами щодо ролі адаптаційних стратегій у повсякденному житті суспільств Центральної та Східної Європи в 1944/1945—1990 рр. *Гжегож Мотика* розкрив тему спротиву тоталітарним викликам XX ст., зокрема в 1939—1956 рр., проаналізувавши приклади Польщі, Чехії, Словаччини, Литви, України.

Інституційно ж українська історична наука була представлена на трьох панельних дискусіях. Так, на панелі «Велике князівство Литовське: старі теми — новий підхід» *Наталія Старченко* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України) представила доповідь «Контролювати не караючи: влада, суд і шляхетське середовище. Дослідження волинських справ (1566—1648)». У рамках панелі «Поляки та їхні східні сусіди — взаємсприйняття у часи перелому (1985—1995 рр.)» *Наталія Терес* (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) виголосила доповідь «Сприйняття українцями Польщі і поляків у 1985—1995 рр.». Крім того, зусиллями *Маріуша Роберта Дроздовського* (Білостоцький університет), *Мацея Франца* (Університет ім. Адама Міцкевича в Познані), *Пьотра Кролля* (Варшавський університет) та *Віктора Горобця* (Инсти-

тут історії України НАН України) було організовано окрему тематичну панель, присвячену польсько-українським відносинам: «Польща та Україна — на перехресті історичної перспективи спільної історії». Тут було виголошено й обговорено доповіді: «Між Жовтими Водами та Берестям: шляхетські візії вирішення конфлікту в Україні 1648—1653 рр.» (*Маріуш Роберт Дроздовський*), «Спадок польських магнатських родів в історії Польщі й України на прикладі діяльності родини Потоцьких у XVII—XVIII ст.» (*Мацей Франц*), «Спадщина Польсько-Литовської держави у соціокультурних процесах Козацького Гетьманату другої половини XVII—XVIII ст.» (*Віктор Горобець*).

Виголошені на XXI Загальному з'їзді польських істориків доповіді опубліковані у вигляді розгорнутих наукових статей. Електронну версію 8-томного збірника в режимі вільного доступу розміщено на сайті історичного факультету Білостоцького університету*.

Надійшла / Received 09.10.2024

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Viktor HOROBETS

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Маріуш Роберт ДРОЗДОВСЬКИЙ

Білостоцький університет (Білосток, Польща)

Mariusz Robert DROZDOWSKI

University of Białystok (Białystok, Poland)

* URL: <https://historia.uwb.edu.pl/badania/publikacje/tomy-zjazdu-historykow-1.html>

«На зорі новітньої історичної доби...»: Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В. Смолія (записав і підготував до друку О. Ясь) 6

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

Ананьїн О. Дії Державної прикордонної служби України проти військ РФ у Криму на початку російської агресії 2014 р. 3

Верменич Я. Виклики конфліктів ідентичностей у контексті загроз інформаційно-культурній безпеці України 2

Гінда В. Російський кіднепінг в Україні: види та мотиви 2

Грицюк В., Лисенко О., Пастушенко Т. Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження 4

Масненко В., Присяжнюк Ю. Становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань 1

Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії 6

Руда О., Піх О. Україна у зовнішньополітичній стратегії США: пріоритети та виклики за умов російсько-української війни (2014—2024 рр.) 6

Копорка І., Таранець С. Countermeasures of the Defence Forces of Ukraine against Means of Air Attack of the Russian Federation (February 24, 2022 — February 28, 2023) 3

* * *

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...аби тільки дочекатися перемоги»: Розповідь мешканки с. Шестовиця на Чернігівщині про події окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Боряк) 4

«...в ті важкі дні лютого 2022-го року громада Охтирщини так згуртувалася, що вам просто не передати!»: Інтерв'ю з Героєм України полковником Д. Диким про оборону Охтирки (24 лютого — 27 березня 2022 р.) (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Філь) 1

«...кадирівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують»: (Не)відома історія окупації смт Бородянка навесні 2022 р. (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська) 3

«...цеглинка — то вже будується храм»: Досвід виживання жителів с. Лукашівка під час російської окупації (<i>інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин</i>)	6
«...якось організм мобілізується на самовиживання»: Воєнне повсякдення в розповіді мешканця с. Нова Буда на Київщині (<i>інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Воробей</i>)	5
«Я боялася, що якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти варити»: Розповідь мешканки с. Полісся на Чернігівщині про життя в окупації (<i>інтерв'ю записав та підготував до друку О. Васянович</i>)	2

Історичні студії

До 110-річчя початку Першої світової війни

<i>Віднянський С., Мартинов А.</i> Тривала історія «Великої війни»	4
<i>Войтович Н.</i> Становище жінки-селянки на Галичині в роки Першої світової війни (на основі аналізу шлюбно-сімейної сфери)	4
<i>Кудінов Д.</i> Добровільний рух у Сумах у 1914—1918 рр.	4
<i>Пиріг Р.</i> Українська гетьманська держава в імперативах фіналу світової війни (1918 р.)	4

* * *

<i>Біла К., Бабюк Д.</i> Обличчя влади на селі: візуальний образ керівників селянського самоврядування на українських теренах (друга половина XIX — початок XX ст.)	6
<i>Білоус Н.</i> Єлисей Плетенецький: основні віхи життя й діяльності (до 400-х років смерті архімандрита Києво-Печерської лаври)	5
<i>Бондарчук П.</i> Відродження Української автокефальної православної церкви (1989—1991 рр.)	5
<i>Брехуненко В.</i> Просторова модель Української ранньомодерної держави в переконаннях козацької еліти та владної верхівки Московії	3
<i>Віднянський С., Веґеш М.</i> Будівничий української державності за Карпатами (до 150-річчя від дня народження Августина Волошина та 85-річчя проголошення незалежності Карпатської України)	2
<i>Вронська Т.</i> «Іноземцям — заборонено»: просторові обмеження перебування в радянській Україні (1919—1959 рр.)	3
<i>Головко В.</i> Взаємовідносини державної влади та великого капіталу в Україні (від початку 1990-х до 2013 р.)	5
<i>Журба О., Литвинова Т.</i> Історіографія і творчість Ганни Кирилівни Швидько (1944—2022 рр.)	2
<i>Іваненко О.</i> Відлуння національно-визвольних рухів на Балканах періоду Східної кризи 1870-х рр. у громадському житті на теренах Київського генерал-губернаторства	6
<i>Ллюк Т., Гетманенко К.</i> Формування іміджу України в медіапросторі Іспанії (1991—2013 рр.)	5

<i>Карпінчук Г.</i> Історія арешту Шевченкових приятелів Віктора та Михайла Закревських, Сергія де Бальмена в 1848 р. (до 210-річчя від дня народження Тараса Шевченка)	2
<i>Колесник В., Чеберяко О.</i> Під кутом національно-політичного виміру: Державна дума в публіцистиці українських громадсько-політичних діячів (1906—1917 рр.)	5
<i>Кульчицький С.</i> Державосуспільство як фундамент більшовицької системи влади і власності	2
<i>Кульчицький С.</i> Кремлівські інструменти російщення радянської України під час формування тоталітарного ладу	6
<i>Матяш І.</i> Співпраця України з ЮНЕСКО: від проголошення державної незалежності до стійкості в умовах війни Росії проти України (до 70-річчя членства України в ЮНЕСКО)	3
<i>Одрін О.</i> Лелантська війна і грецька колонізація підступів до Чорного моря	3
<i>Орлик С.</i> Зміни обсягів золотого запасу Державного банку Російської імперії напередодні та під час Першої світової війни	6
<i>Сокирко О.</i> Іван Мазепа як ранньомодерний володар	5
<i>Старченко Н.</i> Законодавчі ініціативи кінця XVI — початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство	2
<i>Стяжкіна О.</i> «Почастішали випадки відмови...»: низова мережа секретних співробітників КДБ УРСР в умовах системної кризи 1985—1991 рр.	6
<i>Тарасенко О.</i> Ієрархи Чернігівської єпархії XIX — початку XX ст.: соціальний портрет	4
<i>Тимченко Р.</i> Еволюція дипломатичних відносин між УНР і Польською Республікою: від установалення до розриву (листопад 1918 — березень 1921 рр.)	4
<i>Тинченко Я.</i> Переслідування радянськими каральними органами прихильників незалежності України в 1920—1923 рр.	5
<i>Титаренко Д.</i> Убивства людей із захворюваннями та інвалідностями в Україні під час нацистської окупації: категорії жертв, виконавці та обставини знищення	6
<i>Федьков О., Опря Б.</i> Український соціал-демократ П. Канівець: революційні та правові аспекти діяльності (1890-ті — 1905 рр.)	1
<i>Чухліб Т.</i> Уживання назви «Україна» в міжнародних угодах Війська Запорозького зі Швецією, Туреччиною та Кримом (1710—1712 рр.)	1
<i>Шандра В.</i> Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест	6
<i>Шевчук А., Маркевич О.</i> Служба землеміра у Волинській губернії наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст.: улаштування, кадровий склад, діяльність	2
<i>Яблонський В.</i> Взаємини екзильних українського та польського урядів у реаліях Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин наприкінці 1940 — на початку 1990-х рр.	4
<i>Якубова Л.</i> Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби (на прикладі громад етнічних меншин)	3
<i>Vaumann A.</i> Scientists as Forced Labourers: the Case of Researchers from Kharkiv in the South German Province during World War II	5
<i>Misiura G.</i> Historycy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1918—1939	1

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

<i>Верстюк В. Гетьман П. Скоропадський і гетьманська держава в польській історіографії</i>	3
<i>Горбовець В. Як російські історики відшукали «добру імперію»: ліквідація Гетьманщини у світлі «нової» імперської історіографії (2014—2022 рр.)</i>	1
<i>Захарчук О. Витоки і трансформації російського історіографічного міфу про політичні плани Наполеона Бонапарта щодо Росії напередодні та під час війни 1812 р.</i>	1
<i>Любовець Н. Мемуари у фокусі досліджень учених діаспори: за матеріалами часопису «Український історик»</i>	5
<i>Новосолов О. Радянська спецоперація в Південній Бессарабії у вересні 1924 р.: спроба деміфологізації «Татарбунарського повстання»</i>	5
<i>Паздер П.М. Сучасна польська історіографія Голодомору 1932—1933 рр.</i>	2
<i>Радченко А., Болкотун З. Воєнне десятиліття. Історичні публікації НАН України 2014—2023 рр.</i>	6
<i>Удод О. А.В. Санцевич: історіографічний портрет українського історика радянської доби (до 100-річчя від дня народження)</i>	4
<i>Удод О. Марк Ферро: історія як спосіб життя (до 100-річчя від дня народження)</i>	6
<i>Ціборовська-Римарович І. Маргіналістика в історико-книгознавчих дослідженнях: рукописні провенієнції видань XVIII ст. (джерелознавчий аналіз творів М. Рубчинського, 1707—1794)</i>	6
<i>Якубовський І. Читаючи між рядків: Голодомор на шпальтах районної преси Київської та Чернігівської областей у 1932—1933 рр.</i>	2

Дискусії

<i>Кісь О. Як деколонізувати студії ГУЛАГУ? Панівні російські наративи та перспективи відновлення епістемологічної справедливості</i>	5
<i>Колесник І. Антиколоніалізм. Постколоніалізм. Україна (методологічний есей)</i>	4
<i>Папакін Г. Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціогуманітаристиці</i>	2

Публікації

<i>Медико-астрологічний трактат «Жиль стреканіє» в контексті українського Ренесансу (вступна стаття й публікація Н. Заторського)</i>	5
<i>«На воровствах и разбоях не бываль і с таковими людьми знакомства не имель»: Декілька документів до історії Коліївщини 1768 р. (вступна стаття й публікація І. Синяка, С. Синяка)</i>	1
<i>«Поляки... намагаються... створити для себе плацдарм»: Польсько-український конфлікт 1942—1947 рр. у документах радянських органів держбезпеки (вступна стаття й публікація Ю. Шаповала, А. Козута, Я. Антонюка)</i>	3

Студії пам'яті

<i>Льницький В., Старка В. Комеморативні практики українців Галичини як елемент формування та збереження національної пам'яті (1920—1950-ті рр.)</i>	3
--	---

Документальні есеї

- Андреев В., Андреева С.* Людина «другого плану» в історії: казус Епіфаніо Прицци, або Пригоди італійського «Нахаби» в УРСР 1

Рецензійні статті

- Журба О., Литвинова Т.* Рефлексії з приводу археографічного видання «3 Галаганівського архіву» 2017—2020 рр. 4
- Киридон А.* Національно-екзистенційна герменевтика культурно-історичного буття українства: роздуми з приводу колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» 1

Рецензії й огляди

- Андрейко В., Тодоров І.* Реакція світу на російську агресію [Рец. на кн.: Віднянський Степан, Мартинов Андрій. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.] 1
- Верменич Я.* Міждисциплінарні обрії освітньо-наукових практик у туристичній галузі [Рец. на кн.: Українська енциклопедія туризму. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 660 с.] 1
- Каліщук О.* Ще раз про поляків та українців на Східній Галичині в роки Другої світової війни: міркування української історикіні [Рец. на кн.: Markowski D.K. W cieniu Wołynia: «antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, 8 s.] 4
- Кульчицький С.* Як допитливий юнак із радянської України усвідомлював, що живе у спотвореному світі [Рец. на кн.: Турченко Федір. Перед викликами епохи: Спогади історика. Запоріжжя: Гельветика, 2023. 400 с.] 1
- Мартинов А.* «Історик сьогодення» про Європу в контексті особистого досвіду [Рец. на кн.: Тімоті Гартон Еш. Рідні землі: Історія Європи через особисте сприйняття. Пер. з англ. Ярослава Войтка. Харків: Віват, 2024. 512 с.] 6
- Мартинов А.* Нова концептуалізація світової історії в контексті історії кліматичних змін [Рец. на кн.: Тер'є Тведт. Історія світу: Минуле як дзеркало сьогодення. Харків: КСД, 2023. 368 с.] 2
- Пастушенко Т.* Хронологія битви за Київ: день за днем. Огляд вебресурсу: Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022. Упоряд. Віталій Нахманович, ред. Ярослава Науменко; Музей історії міста Києва 1
- Петренко І., Михайлюк Ю.* Жіноча історія: нове дослідження про досвіди жінок минулого [Рец. на кн.: Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації: монографія; під наук. ред. О. Кісь; Центр міськ. історії Центр.-Схід. Європи, Укр. асоц. дослідниць жіночої історії, Ін-т народознавства НАН України. Львів: Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2023. 440 с.] 2
- Філінюк А.* Європейські обрії соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України [Рец. на кн.: Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII—XVIII ст.: Історичні нариси. Відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.] 2
- Шербак В.* Спроба осмислення українського простору ранньомодерної доби [Рец. на кн.: Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського

світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.] 4

Ясь О. Світло й тіні інтелектуальної біографії Ілька Борщака [Рец. на кн.: Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.] 3

Хроніка

Гончаренко Н., Лисенко О., Старченко Н., Шандра В. Міжнародний конгрес «Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків» (нотатки з форуму) 1

Горобець В., Дроздовський М.Р. XXI Загальний з'їзд польських істориків 6

Завальнюк О., Глушковецький А., Комарницький О. Всеукраїнська наукова конференція «Павло Скоропадський і гетьманська держава в історії України початку XX ст.» 2

Ковалевська О. Круглий стіл «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби» 2

Ковалевська О. II Міжнародний конгрес «Історична спільнота чотирьох народів — спадщина ідеї і перспективи на майбутнє» 6

Коляструк О. IV панельна дискусія «Війна Росії проти України: економічний фронт» 3

Морозова О., Халак Н. Міжнародна наукова конференція «Польсько-українські відносини у зв'язку з російською агресією проти України: історичні та сучасні контексти» 4

Ювілеї

Вергунов В. До 85-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Кучера 3

Віднянський С., Солошенко В. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Андрія Кудряченка 1

Гирич І. До 90-річчя доктора історичних наук, почесного голови НТШ Олега Купчинського 5

Гуржій О. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Сергія Падалки 4

Лисенко О., Удод О. До 75-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Реєнта 3

Пириг Р. До 75-річчя доктора історичних наук, професора Владислава Верстюка 4

In Memoriam

Крикун Микола Григорович 1

Постоловський Руслан Михайлович 2

Юхновський Ігор Рафаїлович 2

Іваницька Світлана Григорівна 4

Мешко Іван Михайлович 5

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2024 р. 6